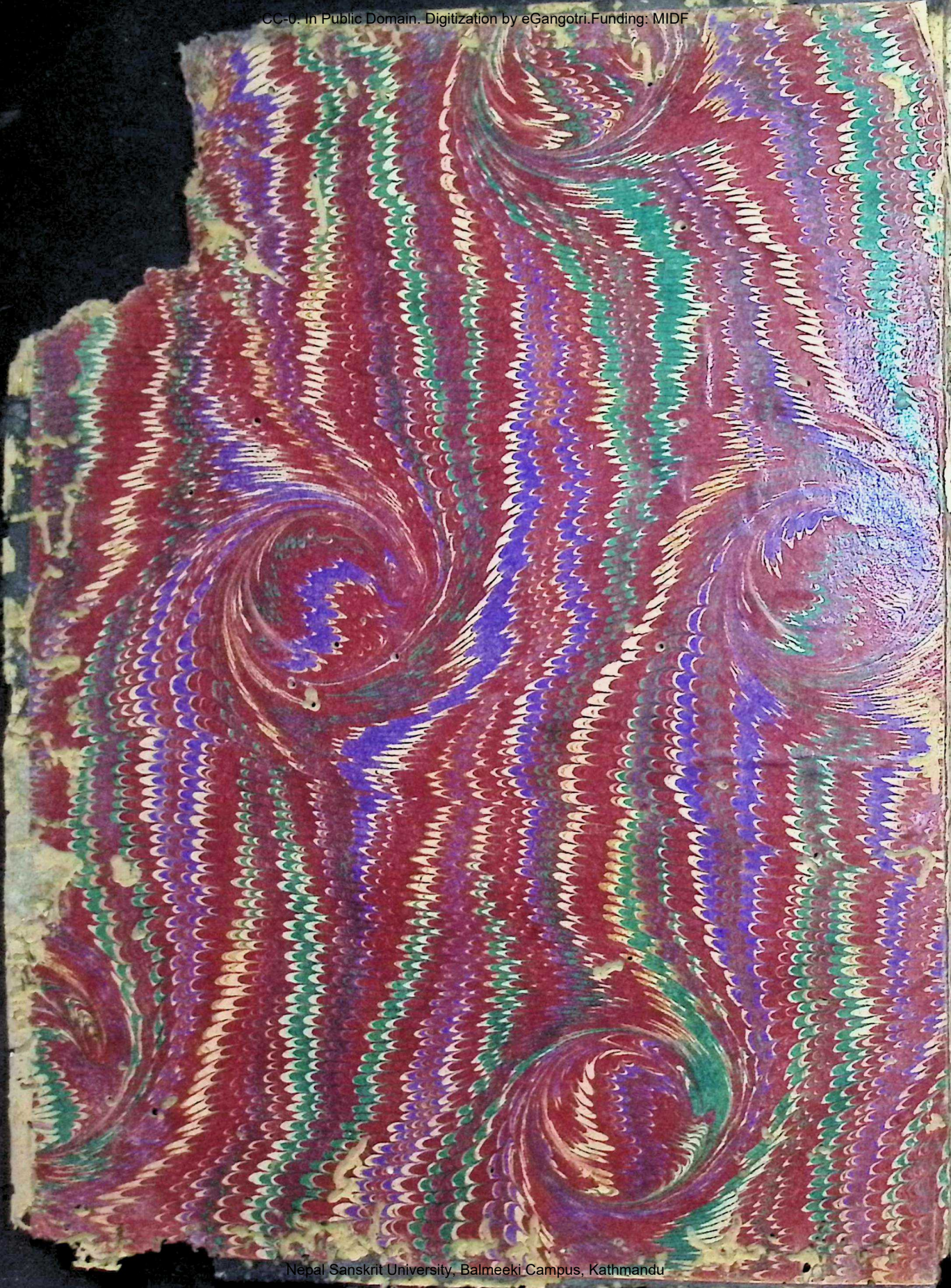
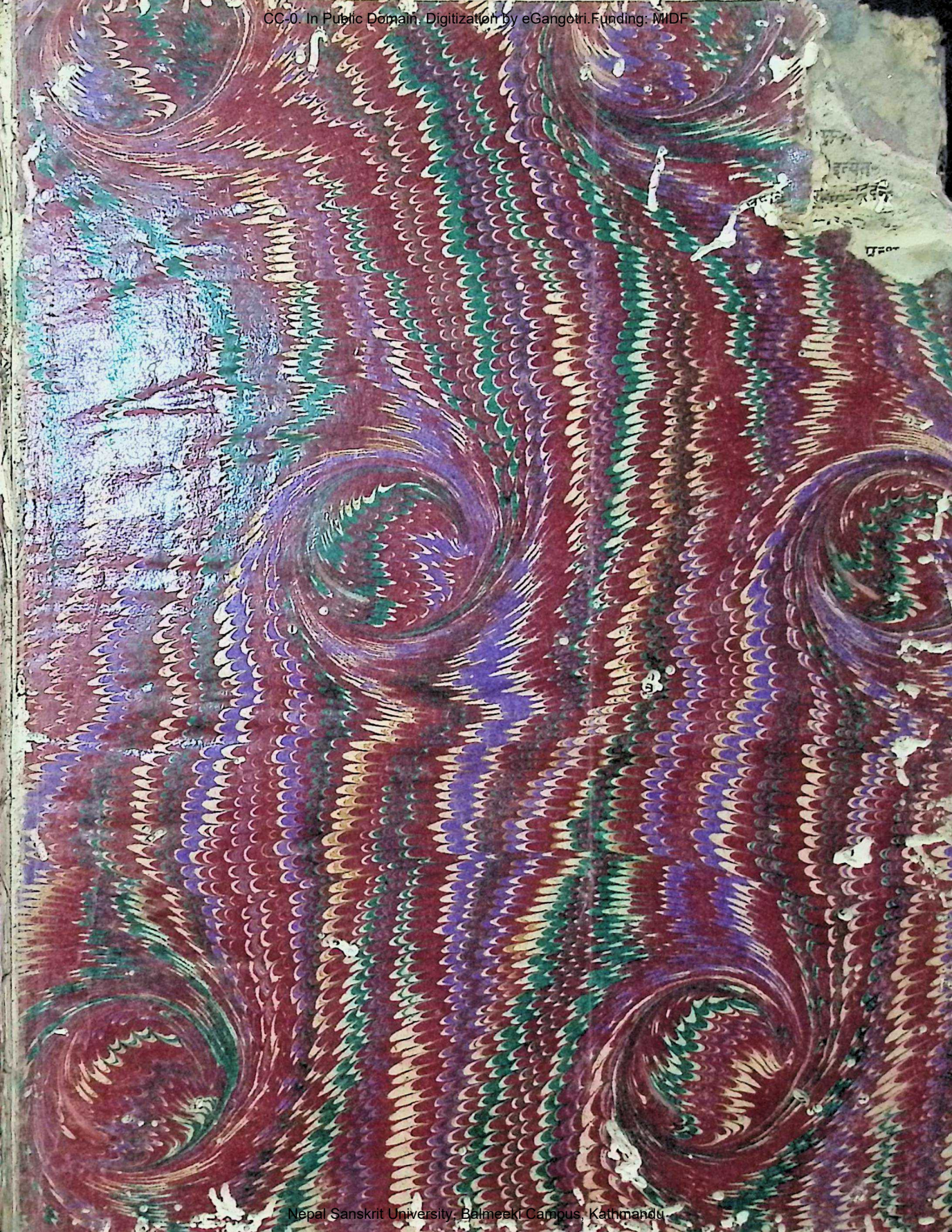

इत्येत-

प्रथ-

प्रथ-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

THE
(COMMENTARY OF GOVINDARAJA

(ON)

(MĀNAVA-DHARMA ŚĀSTRA)

(BEING A SUPPLEMENT TO MĀNAVADHARMASĀSTRA WITH THE COMMENTARIES OF MEDHATITHI, SARVAJÑA-NĀRĀYANA, KULLUKA, RĀGHAVĀNANDA, NANDANA, AND RĀMACHANDRA, IN 2 VOLUMES.)

EDITED WITH NOTES

BY

THE HONORABLE RĀO SĀHEB

VISHVANĀTH NĀRĀYAN MANDLIK, C. S. I.; M. R. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR-GENERAL

OF INDIA,

&c., &c., &c.

॥ नहिसत्यात्परोधर्मः ॥

TRANS: "No Dharma GREATER THAN TRUTH

BOMBAY.

PRINTED & PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY ITS
PROPRIETOR, ĀTMARĀM KĀNOBA.

Ś. ŚĀKE 1808.

A. C. 1886.

(Copyright & right of translation reserved)

५२३२५
४५१-
५२३२५

श्री

मानवधर्मशास्त्रटीका

भट्टगोविन्दराजीया

भागद्वयात्मकस्यटीकाषड्वेपेतस्यमानवधर्मशास्त्रस्यपूरणरूपेणकल्पित्वा

नामदार रावसाहेब तथा कंपेनियन आफ धि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधाहिणा, भारतवर्षीयगव्हर्नर-जनरलकौन्सलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेतृमण्डलान्तःपातिना, रायलएशियेटिकसोसायटी रायल-जिओग्राफिकल सोसायटी स्टेटिस्टिकल सोसायटीत्यभिधानां विद्वत्पर्वदां सभासदाः ५५वर्षदो मुंबापुरस्थशाखायाउपाध्यक्षेण,

मुंबापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचय विचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुंबापुरस्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगव्हर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन,

मण्डलिकोपाब्देन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

शोधिता

मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीब्रामकमुद्रायन्त्रालयेतदध्यक्षेणआत्मारामकान्होबाभिल्येनमुद्रिता

प्रकाशिताच

(एतस्य सर्वेऽधिकाराः मुद्रयित्रालयायन्तीरुत्यैवस्थापिताः)

शालिवहनशके

१८०८

इसवीसन्

१८८६

उपोद्घातः

पुरा गतवत्सरान्ते मानवधर्मशास्त्रं टीकाषट्कोपेतं ईशसत्तयाप्रसिद्धिमगमत् । तत्पश्चादवनाष्टकं निर्दिष्टं तदन्तर्गतैवेयं भट्टगोविन्दराजकृता मन्वाशयानुसारिणीनाम्नी मानवधर्मशास्त्रटीका पूर्वग्रन्थस्यैव पूरणरूपेणाधुना दीयते ।

एतद्वीकाया एकपुस्तकं औरंगाबादनिवासिनां वेदशास्त्रसंपन्नानां ज्योतिर्विद्धरिखणव्यंकटरामशर्मणं सकाशालब्धम् । तस्यैव प्रतिलेखनं कृत्वा तस्मादेतन्मुद्रणमकारि । परन्तु तस्यात्यन्तकोटधृतव्वाद्यन्यमुद्रणं कर्तुमशक्यमासीत् ।

अत्रान्तरे जबलपुरनिवासिभिर्गाडगिलेयुपनामकभार्गवरावशर्मभिर्नागपुराधिपतिपुस्तकालयादेकपुस्तकमानीयप्रेषितम् । तथाच पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालापुस्तकालयाच्छर्मण्यदेशस्थजालिसिद्दहबहूस्तगतं विद्याप्रदानाधिकारिभिः चाट्फिल्डसाहेबनामभिरानीय प्रापितम् तस्मात्तेषां महान्तमुपकारं स्मरामि । एतत्पुस्तकद्वयेन मुद्रणे महत्साहाय्यमभूत् । अस्मिन्पुस्तकद्वये नागपुरपुस्तकालयस्थं प्रायोऽशुद्धवर्ततेऽतोऽस्य शोधनं नाभूदित्यनुमीयते । तत्तु पुण्यपत्तनस्थपुस्तकादेव प्रतिलिखितमिति भाति । पुण्यपत्तनस्थं तु प्रायः शुद्धमेव तत्तु केनापि विदुषा शोधितमिति तत्रस्थाः कचिच्चित्स्थले लिखितालेखा एव ज्ञापयन्ति ।

अस्याः प्रथमद्वितीयाध्यायौ इण्डिया आफिसनाम्नः पुस्तकालयस्थात्कोलब्रुकनाम्नः पुस्तकसंग्रहाल्लब्धेन डाक्टर-रास्टैः प्रेषितेन पुस्तकेन डाक्टरजालिभिः बिब्लिओथिका इण्डिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितेन मनुटीकासंग्रहनाम्ना पुस्तकेन च तुलितौ ।

उपरि निर्दिष्टेषु त्रिषु पुस्तकेषु नवमाध्याये द्विसमति तमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तं टीकाग्रन्थो भ्रष्टस्तर्लादेकादेव पुस्तकात्सर्वाणि प्रतिलिखितानीति ज्ञायते । तथापि तत्प्राप्त्यर्थं युत्नश्चलित एव ।

अस्मिन्ग्रन्थे मूलश्लोकाः प्रतीकरूपेणैव दत्तास्तत्रापि यत्र यत्र मूले पाठभेदादृष्टस्तत्र तत्र विशेषदर्शनार्थं सतु रक्षित एव । श्लोकानुक्रमं तु पूर्वग्रन्थस्यैवाकरवम् ।

उपलब्धपुस्तकेषु ये मूलेतरश्लोकास्ते क्षेपकरूपेण [] इति विशेषचिह्नयुक्ता लिखिताः ।

अस्मिन्ग्रन्थे लब्धपुस्तकानां संज्ञायथा ।

१ गो० १ = औरंगाबाद पत्तनाल्लब्धपुस्तकात्प्रतिलिखितम् ।

गो० २ = नागपुरपत्तनाल्लब्धम् ।

गो० ३ = इण्डिया आफिसपुस्तकालयाल्लब्धम् ।

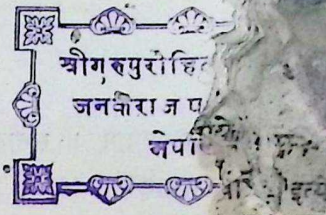
गो० ४ = बिब्लिओथिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितम् ।

गो० ५ = पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालायाः प्राप्तम् ।

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य टीकागतान्पाठभेदानि श्रिताः टिप्पणीरूपेण प्रदर्शिताश्च । इत्यलं विस्तरेण । अनेन कर्मणा श्रीलक्ष्मीकेशवौ प्रीयेताम् ।

विश्वनाथशर्मा

भद्रपदशुक्ल १५ शालिवाहन शके १८०८.

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः ।

ॐ नमो विघ्नराजाय । संसाराध्वगतागतकृमवृषापीयूषमीशंशनैर्ध्यात्वा नर्गलसंप्रदागुरुतः प्राप्तेमन्त्रोः शासने ॥ दृष्ट्वा यन्थ-
रुदाशयाननुसृतिव्याख्यान्तराणामिमांशिकांशास्त्ररुदाशयानुसरिणी गोविन्दराजो व्यवधात् ॥ ॥ इह भृगुशिष्यः कश्चिदविच्छि-
न्नपारंपर्यतः स्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह ॥

[ॐ स्तुत्यं भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधाम् धर्मान् चक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥]

स्वेच्छागृहीतशरीराय प्रज्ञापतयेऽपरिमिततेजसे प्रणम्य मन्वभिहितान्नाप्रकारान् धर्मान् दिष्टार्थकर्तव्यत्वात् रूपानिष्टानिष्टप्र-
मिपरिहारप्रयोजनस्य वेदमूलत्वस्थैषामिष्यमाणत्वान्नित्यान्कथयिष्यामि । अधर्माणां वक्ष्यमाणानां अपीह पृथगप्रतिज्ञान-
निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेर्धर्मप्रतिज्ञायामेवान्तर्भावान्मनुर्नाममहर्षिरशेषवेदार्थादिज्ञानेन
प्राप्तमनुसंज्ञागमपरंपरया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाभिरुतः । त्वयं भुव इति क्रियाग्रहणमपि क-
र्तव्यमिति संप्रदानत्वे चतुर्थी ॥ वेदार्थोपनिबन्धकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् स्मृतीनां नदुष्टा कचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ [१]
मनुमिति । तं मनुं एकाग्रमासीनं अविक्षितचित्तस्थितं आभिमुख्येनादरतोगत्वा महर्षयोऽणिमादिगुणयोगान् महान्तऋग्यजुः-
सामदर्शनान् महर्षयो यथान्यायं शास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वेदं समनन्तरवक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः ॥ १ ॥
भगवन्मिति । सहि सर्वैश्वर्गेऽपेतः सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां शूद्रपर्यन्तानां नोत्सांकं एव द्विजातीनां तथा ब्राह्मणक्षत्रिया-
दिसंकरजातानां अनुलोमप्रतिलोमानां यावत्कृत्स्लं कृत्वा आनुपूर्व्यान्निषेकादिक्रमेण धर्मानस्माकं वक्तुं योग्यो भवसि ॥ २ ॥
त्वमेक इति । यस्मात्त्वमेवैकोस्य सर्वस्य शास्त्रस्य अकृतकस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं विधस्य यत्त्विदं शास्त्रं तत्कृत्वा साविति
तत्र ग्रन्थविषयमतिगहनत्वादेवं रूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्यातिमहत्त्वादि यदेतदिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपानु-
ष्ठेयरूपोपपत्तिरिति सारमाधिकोऽर्थस्तवेति सर्वशक्ते ॥ ३ ॥ स इति । समनुरपरिमिततेजामहर्षिभिर्महात्मभिः परार्थकारिभिः ।
अतएव तेषां महर्षीणामपि सतां धर्मप्रशंस्तेन प्रकारेण अभिगमनपूर्वकं सम्यक्पूजापूर्वकं च पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान्
प्रत्येवमुक्तवान् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥ आसीदिति । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां धर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपा-
दनार्थत्वेनेदं शास्त्रं महाप्रयोजनतया यत्नतोधिगन्तव्यमित्येतदर्थं जगदुत्पादकं प्रकरणमारभ्यते । तत्र प्राग्भाविनीतावद-
वस्थामनेन श्लोकेनाह इदं जगत्सृष्टेः प्राक् तमइवाभूत् । यतः कार्यात्मना सर्वस्य तदानीं विनष्टत्वात् प्रत्यक्षेण न ज्ञातमलक्ष-
णमविद्यमानलिङ्गतयाननुमेयं प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् अनुमानादीनां तदसंभवे तेषामप्यभावात् । अप्रतर्क्यमनौपम्यतयापि गौ-
रिव गवयइति च तर्कयितुमशक्यमविज्ञेयमर्थापत्त्यापि जीवतोदिवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववेदं तर्ह्यभावएव प्राप्त-
इत्यत आह । प्रसुप्तमिवेत्यागमदेवरूपतास्य ज्ञायतइति यथा सुषुप्तावस्थायामुपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवत्येवं-
सकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानीं समन्तात् जगदासीदिति स्वमदर्शनरहिता हि निद्रावस्थामुषुप्तिः ॥ ५ ॥ ततइति पूर्वोक्तावस्था-
नन्तरं स्वेच्छाचिकीर्षितशरीरपरिग्रहात्माव्यक्तः प्रत्यक्षाद्यगोचरो ध्यानैकगम्यत्वादुत्पादयज्जगन्महाभूतानि प्रथिव्या-
दीनि आदिग्रहणात् अन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि वृत्तप्राप्तमोजः सृष्टिसामर्थ्येनासौ प्रकाशो बभूव शरीरग्रहणं-
कृतवान् । तपोनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ॥ ६ ॥ योसाविति । योसावात्मा तीन्द्रियेण मनसा ग्रहतुमशक्यः ।

भासत्वात् । सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वस्य तत्त्वभवत्वात् अचिन्त्यो विलक्षणशक्तित्वात् ।
 रजयाह ॥ ७ ॥ स इति । स आत्मा नानाप्रकाराः प्रजाः सृष्टुमिच्छन्नात्मगृहीतशरीरात् ध्या-
 येः प्राक् सृष्टवान् । तासु च वीर्यत्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥ तदिति । तदीर्यकाश्चन-
 नमते ५१ ॥ इत्यसमदीमि । तस्मिंश्च जातवानात्मेच्छया हिरण्यगर्भः । सर्वलोकोत्पादयिता पितामह इति वा संज्ञा
 तस्य ॥ ९ ॥ आप इति । आपो नाराशद्देन कथितायस्मात्तास्तस्य पुरुषस्यात्माख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानिता
 आपोयस्मादात्मनः पूर्वमयनमाद्य आश्रयः एत्यस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा तेनासौ नारायणः स्मृतः । इत्येवंपूर्वोक्तदाढ्यायैत
 त्त्वन्नामनिर्वचनम् । नारायण एव नारायण इत्यन्येषामपि दृश्यत इति दोषेण ॥ १० ॥ यदिति । यत्तदात्माख्यमुक्तं वक्ष्य-
 माण नीत्या सर्वस्य कारणवेदान्तोक्तयुक्तयागमगम्यत्वात् सत्त्वभावप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव तेनोत्पादितः सपुरु-
 षस्तत्र तत्र ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते ॥ ११ ॥ तस्मिन्निति । पूर्वोक्ते अण्डे सन्नद्धा यदृच्छया संवत्सरमासित्वात्मन आत्मगतेन ध्याने-
 नैव तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥ ताभ्यामिति । ताभ्यामण्डकपालाभ्यां सन्नद्धैकेन दिवं अपरं च भूमिं निर्मितवान् ।
 तयोश्च मध्ये आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टावपांस्थानं च स्थिरं समुद्राख्यं निर्ममे । एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मित-
 वान् ॥ १३ ॥ तत्त्वैवमेवेत्येतदर्थं यितुमाह उद्बर्हति । प्रजापतिशरीरादेव तत्त्वसृष्टिरिति वेन्दातदर्शनमतो नैवाप्रस्तुता । शब्दार्था-
 भूतं प्रधानमात्मशब्देनोच्यते । तथाच ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्न्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥
 इत्येवमादिनोपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मन इदं सर्वं कल्पितरूपजायत इत्युक्तम् सन्नद्धोद्भूतवानात्मन एव शरीरात्मनो
 नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेः सदसदात्मकं मनसः पूर्वं अहंकाराख्यं तत्त्वमभि-
 न्तारमहमिति अभिमानाख्यं तत्कार्ययुक्तं स्वकार्यकरणसमर्थमुद्भूतवान् ॥ १४ ॥ महान्तमिति । अहंकारात्पूर्वं महदाख्यं
 तत्त्वमात्मन उत्पन्नत्वादुद्भूतवान् यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि तथाशब्दस्पर्शरूपरसग-
 न्धानां विज्ञानजनकानि शनैर्वेदान्तीकृत्यक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा नासिकाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पायूपस्थह-
 स्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियत्वाद्द्विषयाणां गृहीतृणि इत्युक्ते विषयसृष्टिरन्यथा दुक्तैव ॥ १५ ॥ तेषामि-
 ति । तेषां षण्णां पूर्वप्रयुक्तानां महतः शब्दादितन्मात्राणां चामितौ जसामन्तं कार्यं निर्वर्तनेनातिवीर्यवतां ये सूक्ष्मा अवयवा-
 स्तानात्ममात्रात्साधकाराग्रेषु योजयित्वा सर्वाणि भूतानि मनुष्यादीनि निर्मितवान् ॥ १६ ॥ यन्मूर्त्यवयवा इति । यस्मान्मू-
 र्तिसंपादकाः आकारनिवर्तकाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाराख्या अवयवास्तस्यात्मनो विकल्पन्ते । यस्य संबन्धेन इमानि वक्ष्यमाणा
 नि भूतान्याश्रयन्ति कार्यत्वेन । तस्मात्तस्यात्मनो यामूर्तिः स्वभावस्तामेव परिणतां शरीरमिति लौकिकान्ब्रुवन्तीत्येवं शरीरनिर्व-
 चनमुक्तं तत्त्वोत्पत्तिदार्ढ्यार्थं ॥ १७ ॥ तदिति । तद्ब्रह्मतन्मात्राहंकारावस्थमनन्तरं महाभूतान्याकाशादीनि आ-
 विशन्ति । तन्मात्रेभ्य उत्पद्यन्ते सहकर्मभिः । यथाक्रमधारणसंयहपाकचरणात्सावकाशदानाख्यैस्तत्कार्यैर्मनश्चावयवैः शु-
 भाशुभसंक्रलयैः सूक्ष्मैर्बहिर्दृश्यत्वाभावात् । सर्वभूतरुच्छुभाशुभसङ्कल्पप्रभवकर्मन्निमित्तत्वात् जगतः अव्ययमविनाश्या-
 विशान्त्यहंकारात्तस्योत्पत्तेः ॥ १८ ॥ तेषामिति । पुरुषप्रकृतत्वात्तन्मात्राहंकाराणां पूर्वतरपूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च म-
 हत एव तेषां सप्तानां पुरुषोत्पन्नत्वात्पुरुषाणां सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरसंपादकेभ्योभागेभ्यः इदं जगन्स्वरसंभवत्यव्य-
 यादनश्वराद्यवतकार्यतत्तदस्थिरं । यद्यदुत्पत्तिकारणं तत्तत्कार्यापेक्षया स्थिरमित्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ॥ १९ ॥
 आद्यादस्येति । एषां पूर्वतरश्लोकप्रस्तुतानां भूतानां मध्यादाद्यस्याकाशादेः संबन्धिनं शब्दादिकंपरः परोवाच्चादिर्गृह्णा-

तिआकाशादिगुणत्वंशब्दादीनां वक्ष्यते । तथा आकाशादिश्च क्रमशएवमाकाशादिवर्जं अन्येषां द्वैगुण्यप्रमाणं
 एषां यो यो यावतिथः यो यावतां पूरणो द्वितीयादिः सतावद्वृणो द्विगुणस्त्रिगुणइत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 सत्रह्णा सर्वेषां नामानि ब्राह्मणइत्येवमादीनि कर्माणि चाध्ययनादीनि पृथक्पृथक् यस्य यान्येव पूर्वकृतानि
 मबुद्धवत् प्राक्कल्पाधीतप्रतिभातवेदशब्देभ्यएव सृष्ट्यादौ निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाः पृथगिति ॥ २९ ॥
 कर्माङ्गभूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतोऽभ्याणा अपि यक्षादयो देवाः सन्ति । साध्यानां देवशानानां देवविशेषाणां समूहं
 ज्योतिष्टोमादिकंच कल्पान्तरेऽप्यनुष्ठानान्तिथ्यं सृष्टवान् । साध्यगणस्य सूक्ष्मत्वात् पृथङ्निर्देशः ॥ ३० ॥ अग्निवायुरविभ्य-
 इति । ऋग्यजुःसामाख्यं ब्रह्मत्रयं सनातनं नित्यमपि सूक्ष्मादौ दैव्या शक्त्या अग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । यज्ञसिद्ध्यर्थं आगम-
 कत्वाच्च नातिशयमेतत् । तथाच ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यादिब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥ कालमिति । आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्र-
 वृत्तिमान् कालः । कालविभक्तयोमासाद्याः नक्षत्राणि अश्वयुक् प्रभृतीनि । ग्रहाऽर्कादयः । नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्वा-
 नानिच । अत्र ससर्जं तिवक्ष्यमाणक्रिया ॥ ३२ ॥ तपइति रतिश्चेतो निवृत्तिः । इमा वक्ष्यमाणा देवादिकाः प्रजाउत्पादयितुमिच्छ-
 निन्मा मेतत् श्लोकोक्तां पूर्वपठितां सृष्टिं कृतवान् ॥ ३३ ॥ कर्मणामिति । अयं धर्मोऽतस्तत्साधकं दानादिकर्तव्यं । अयं पुनरधर्मोऽ-
 तस्तत्संपादकं चौर्यादि नकार्यमिति । एवं दानचौर्यादिकर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ पृथक्पृथक् कृतवान् । धर्माधर्मफलभूतैश्च
 द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैरादिशब्दात् क्षुत्तसौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजायोजितवान् ॥ ३४ ॥ अण्ड्य-
 इति । पञ्चानां तन्मात्राणां याः सूक्ष्ममात्रा भागाविनाशिन्यो विपरिणामित्वात्ताभिः सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुत्पद्यते । क्रमेण
 सर्वत्र तासामनुस्मृतत्वात् । तत्त्वैर्विनेव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणा सृष्टिरित्येतद्भ्रान्तिनिराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वं सृष्टिमध्ये
 स्मारयति ॥ ३५ ॥ यमिति । यं जातिविशेषं सिंहादिकं यस्मिन्कर्मणि द्विरदमारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् ।
 सजातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरकालमपि त्वार्जितकर्मवशेन यदा यदा सृज्यमानो भवति तदा तदा तदेव द्विरदमारणादि स्वयमेव
 भजते । न भूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते । जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृतत्वात् ॥ ३६ ॥ एतत्पंचार्थमाह हिंसाहिं-
 स्वेइति । हिंसकर्मव्याघ्रादेः । अहिंसंरुप्रभृतेः । मृदु दयोपेतं ब्राह्मणादेः । क्रूरं क्षत्रियादेः । धर्मो यथाकाकादेः परापत्यपो-
 षणादिः यद्यपि न ततस्तस्य धर्मो भवति परोपकारत्वाद्धर्मत्वमुपचर्यते । अधर्मो यथाबकादेः । एतदपि पूर्ववदुपचारतो वचनाप-
 रत्वादुच्यते । ऋतं देवानामनृतं मनुष्याणां । तदुक्तं सत्यावाचो देवा अनृतं वै मनुष्या इति । यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्व-
 गतं तथापि स्वरूपभेदावलम्बनं पृथक्पृथक् द्वंद्वतोऽभिधानम् । तेषामन्यद्यदेवकर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान्
 सृष्ट्यादौ तत्तदेव सृष्ट्युत्तरकालेऽप्यसौ जायमानः स्वयमेव भजते । यथा कर्मसृष्टस्थावरजंगममिति वक्ष्यत्यतः प्राक्कल्पा-
 र्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽदददिति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥ तैत्रवदृष्टान्तमाह यथेति । यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमे-
 व स्वानि कर्माणि चिन्हभूतानि कुर्वन्ति तद्वत्कर्माणि हिंसादीनि प्राणिनः ॥ ३८ ॥ लोकानामिति । अग्नौ प्रास्ते
 तिवक्ष्यमाणान्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थमुखादिभ्यो यथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । तथा-
 च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥ द्विधेति । सत्रह्णा शरीरं द्विभागं कृत्वा एकेनार्धेन पुमान्त्संपन्नोऽपरेण स्त्री सत-
 स्याश्च सकाशाद्विराजाख्यं पुरुषं सृष्टवान् ॥ ४० ॥ तपइति । सोऽनन्तरोक्तो विराट् तपः कृत्वा यं स्वयं सृष्ट्वांस्तं मां जानीत
 एतस्य सर्वस्योत्पादयितारं हे द्विजश्रेष्ठतमाः ॥ ४१ ॥ अहमिति । अहं प्रजाः सृष्टुमिच्छंस्तपः सुदुश्चरं कृत्वा प्रजापतीन्
 महर्षीन् दश प्रथमतः सृष्टवान् ॥ ४२ ॥ आह तांश्च मरीचिमिति ॥ ४३ ॥ एतइति । एते दश बहुतेजस्काः सप्तान्मान्मनून्

वानदेवनिकायान् महर्षींश्चापरिमिततेजस्कांस्तेषां सर्वेषां मनुष्यान् तन्मन्तरे एकैकस्य सर्गाद्यधिकारः ॥
 पिशाचांश्चेति । यक्षावैश्रवणामात्याः । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचामरुभूम्यादिवासिनः प्राणिवि-
 भ्रमसोनादयः । अप्सरसोमेनकाद्याः । असुराविरोचनादयः । नागास्तक्षकाद्याः । सर्पाअहयः । सुपर्णा-
 ॥ १५ ॥ सोमपादोनां स्वस्थानसमूहानसृजत् इति वर्तते एवमुत्तरत्रापि ॥ ३७ ॥ विद्युत इति । रोहितं शस्त्रोत्पात-
 इति न सिद्धम् । नानादण्डधनूरुपमिन्द्रधनुः । उल्का रेपाकारमन्तरिक्षात्पततज्योतिः कदाचिद्रात्रौ दृश्यते । निर्घातः
 क्षित्यन्तर्गत उत्पातध्वनिः । केतवोदण्डाद्याकाराणि ज्योतींषि । अन्यान्यपि ज्योतींषि उत्कृष्टापरुष्टानि ॥ ३८ ॥
 किन्नरानिति । किन्नराकिन्नरशरीराश्वमुखाः अन्ये तु विपरीताः । विहंगमाः पक्षिणः । पशवो गवाद्याः । मनुष्याणां-
 पशुत्वेऽपि प्राधान्यात् पृथक् दृश्यं । व्यालाः सिंहाद्या उत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥ कृमिकीटपतङ्गानिति । कृमयो भूमि-
 शरणाः । कीटाः कृमिन्यः किंचितस्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । स्थावरवृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नानाप्रकारम् ॥ ४० ॥
 एवमिति । अनेन प्रकारेण तैर्मुनिभिर्मदाज्ञया सृज्यमानप्राणिगतकर्मानुरूपेण दंतपोबलात्सृष्टम् ॥ ४१ ॥ येषां
 भूतानां यथारूपं कर्म तत्तथैव इह शास्त्रे कीर्तितमेव । युष्माकं यतो नाम निर्देशादेव देवताद्योतनात् द्युतिस्थानाद्दो-
 देवताः यक्षणाद्यक्षा इत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः । इदानीं येन कर्मसंबन्धेन जायन्ते तं वक्ष्यामीति केचित् । अथवा येषां
 यादृशं कर्म हेतुसंसारोऽस्मिन् पूर्वैरपि कथितं यथोपपत्त्यः फलपाकान्ता इत्येवमादि तत्तथाभिधास्यामि यथाक्रमयोगंचेति
 ॥ ४२ ॥ पशव इति । जरायुर्गर्भसंपातस्तत्रादौ संभवन्ति । ततस्तन्मुक्ता जायन्ते ॥ ४३ ॥ अण्डजा इति ।
 अण्डादौ संभवन्ति ततो जायन्ते । नक्रः शिशुमारारुख्यः प्राणी । कच्छपः कूर्मः । स्थलजानि रुक्-
 लासादीनि । औदकानि च शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥ स्वेदजा मिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेनान्तःकृदः ।
 अन्यदपि च यदंशमशकादिसदृशं पिपीलिकादि तत् यूकामत्कुणाः स्वेदादेव जायन्ते ॥ ४५ ॥ उद्भिज्जास्तरव इति । ऊर्ध्व-
 भुवं भित्वा वृक्षा जायन्ते ते तु केचिद्बीजास्तेव जायन्ते । अन्येतु बीजात्काण्डाच्च शाखैर्वह्निर्भूमौ रोपिता वृक्षा भवन्ति । अधुना
 येषां तु यादृशं कर्म ते यदुक्तं तदृशं यति । औषध्य इति । औषधीनां व्रीह्यादिकानां फलपाकेनैवान्तस्तेन ताः शुष्यन्ति । बहु-
 पुष्पफल उपगच्छन्ति । बहुना संयुक्ता भवन्ति ॥ ४६ ॥ अपुष्पा इति । वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति ।
 वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेनापि युक्ताः भवन्ति ॥ ४७ ॥ गुच्छगुल्ममिति । मूलत एव येषां लतावृंदं भवति । न तु प्रकाण्डा-
 नि ते गुच्छाः मल्लिकाद्याः गुल्मास्त्वस्पष्टहृत्प्रायलतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । वृणजातयोर्दूर्वाद्याः प्रतानास्त-
 नुरुपाः । त्रुसालां वृषभृतयः वल्यो व्रतत्यो गुडूच्याद्याः ॥ ४८ ॥ तमसेति । सत्वरजस्तमआख्या गुणाः तत्रैते वृक्षादयः
 पदार्थाविविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना तमसा व्याप्ता भवन्ति । यद्यपि सर्वे एव कश्चिदन्तरेव घेतय-
 न्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्याव्यवहारोर्देवहिरभावादन्तःसंज्ञा उच्यन्ते । सत्वरजोले शस्यापि सद्भावात्सुखदुःखान्विताः अपि
 भवन्ति ॥ ४९ ॥ एतदन्ता इति । स्थावरावासानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयो नित्यं घोरैर्भोगेणोऽस्मिन् भूतानां क्षेत्रज्ञानां सं-
 सारे बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वरा उक्ताः ॥ ५० ॥ एवं सृष्टिप्रदर्शय इदानीं प्रलयं दर्शयितुमाह सर्वमेवमिति ।
 अनेन प्रकारेण देवांश्च सृष्ट्वा सप्रजापतिः अचिन्त्यशक्तिः पुनः आत्मन्येवान्तर्धानं कृतवान् । शरीरव्यागेन सृष्टिकां
 प्रलयकालेन विनाशयन् प्राणिनां कर्मवशतः स्वेच्छया च पुनः पुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा स दे-

(१) यतो=यावतो (गो० ३, ५)

(२) यूकामत्कुणाः स्वेदादेव जायन्ते=ऊष्मणः स्वेदादेव जायते (गो० ३, ५)

वदति । यदा सप्रजापतिरिच्छति तदेदं जगदुत्पत्त्यवस्थितकरोति । यदा तु नेच्छति शान्तात्मापसंस्तुतिं
दंप्रलीयते अन्तरालप्रलयस्तदाभवति । यथा शरीरे यदा क्षेत्रज्ञोजागर्ति तदा पशुपक्षिसरीसृपात्मकं जगत्
भवति । यदा स्वपिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वमसुषुप्त्याख्या आत्मवृत्तयोत्र प्रजापतिरुक्तानां जाग्रत्स्वमसुषु
न्तरालप्रलयमाह प्रलयकारणभूतानां दृष्टान्तत्वेनोपपत्तेः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयितुमाह तस्मिन् स्वपतिरुत्तरवरे
तस्मिन् निवृत्तिस्थे स्वस्थ उपसंस्तुतव्या पारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यः शरीरग्रहणा-
दिभ्यो निवर्तन्ते । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितनिर्व्यापारं भवति ॥ ५३ ॥ इदानीं महाप्रलयमाह युगपदिति । तुल्यकाल-
मेव पुनर्यस्मिन् काले तस्मिन् परमेश्वरे सर्वभूतानि प्रलीयन्ते तस्मिन्नेव काले अयं सर्वसर्वभूतात्मभूतो निर्वृत्तो निवृत्तजा-
ग्रत्स्वमसुषुप्तिव्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्तिमनुभवति । तत्र सुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः
॥ ५४ ॥ प्रलयप्रसङ्गेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह तमोयदेति । स आत्मा अत्यन्तव्यामोहव्यामः सन् यदा
सेन्द्रियोऽन्यनल्पकालमास्ते इन्द्रियाणां शरीरविनाशोऽप्यविनाशनेच श्वासप्रश्वासादिकं कर्म कुरुते तदा शरीरं जहाति
॥ ५५ ॥ किं शरीरान्तरं निरपेक्ष एव मूर्तिपरित्यजतीत्याह यदेति । यदा सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजजङ्गमबीजवान्यदधि-
तिष्ठति तदेदं शरीरं त्यजति । संसृष्टः प्राणादिसंयुक्तो यथा कृत्तबृहदारण्यके ॥ तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामिति प्राणमनूक्ताम-
न्तं सर्वप्राणा अनूक्तामन्तीति ॥ ५६ ॥ एवमिति । स ब्रह्मानेन प्रकारेणात्मीयाभ्यां जाग्रत्स्वमाभ्यां जङ्गमस्थावरमजसमनवरतं
जीवयति मारयति चानश्वरः ॥ ५७ ॥ इदमिति । स ब्रह्मेदं शास्त्रमिमं ग्रन्थं कृत्वा शास्त्रस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वरूपनित्यत्वा-
न्मामेवात्मना दौ यत्नतोऽध्यापितवान् । ततो मरोऽध्यादीन् मुनीन् ह मध्यापितवान् ॥ ५८ ॥ एतदिति । अयं भृगुरेतच्छास्त्रं युष्मा-
कमशेषं श्रावयिष्यति । यस्माद्वै तत्सर्वमत्सकाशादेवोऽखिलं कृत्वा धिगतवान् ॥ ५९ ॥ तत इति । स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्राव-
यिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थादुक्तोऽननुत्वं श्रावयेति । ततोऽनन्तरं स गुरुः संभावनया प्रीतात्मा तान् ऋषीन् श्रूयतामित्युवाच ॥ ६० ॥
स्वायं भुवस्येति । अस्योक्तप्रकरणेन स्वयं भूतमुर्मनोः षड्यमेनवः कालेकाले सृष्ट्यादावधिकृता वंश्यास्तत्कुलोद्भूतास्तदेक-
कार्याः स्वाः स्वाः प्रजाउत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥ ते च स्वारोचिष इति ॥ ६२ ॥ स्वार्थं भुवाद्या इति । अनन्तरोक्ताः षड्
स्वायं भुवश्चैवं सप्त एते स्वायं भुवप्रमुखाः मनवो ब्रह्मतेजसः । आत्मीयात्मीयाधिकारकाल इदं जङ्गमस्थावरमुत्पाद्य आयुः प्रजाः पा-
लितवन्तः ॥ ६३ ॥ कियान् पुनः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकार इत्यत आह निमेषा इति । निमेषोऽक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पः
उन्मेषसहचारो तेषां दशकाष्टात्रिंशत्यः काष्ठाः कलानामकालः त्रिंशत्कलामुहूर्तसंज्ञो होरात्रं तु तावतः त्रिंशत् मुहूर्तास्तावन्त-
इति द्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहार्यम् ॥ ६४ ॥ अहोरात्रे इति । देवमानुषसंबन्धिनी अहोरात्रे सूर्यो विभजत आदित्यो-
विभागीकरोति । तैश्च भूतानां रात्रिः स्वापार्थं भवति । कर्मोद्यमार्थं त्वहः ॥ ६५ ॥ पित्र्ये इति । मानुष्यो मासः पितृणां
महोरात्रं । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः ऋणः पक्षोऽहः कर्मोद्यमार्थं शुक्लः पक्षः पुनः स्वापार्थं रात्रिः ॥ ६६ ॥ दैवे इति । मानुष्यं वर्षं
देवानामहोरात्रं । तत्र चोत्तरायणमहोदक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥ ब्राह्मस्येति । प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य यत्न-
माणं युगानां च प्रत्येकं तत्क्रमेण संक्षेपतः शृणुत ॥ ६८ ॥ चत्वारितीति । दैविकानामन्तरप्रस्तुतत्वात् । पुराणे च दिव्येनैव
प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तितेति दर्शनात् । दैविकानि चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगेनामकालमाहुर्मन्वादयः । तस्य च तावन्त्येव
वर्षशतानि संध्यातीतागामियुगधर्मानुवर्तिनं संध्यां शोतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिरागामियुगधर्मबाहुल्यं चत्वार्येव शतानि
च ॥ ६९ ॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनस्त्रिषु युगेषु संध्यासंध्यांशसहितैस्त्वेकैकहान्यासहस्राणि शतानि च भवन्ति । त्रेतात्री-

यासंख्यांश्च त्रीणि त्रीणि शतानि एवंद्वापरकलियुगयोः संख्यासंख्यांशसहितयोः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादैकै-
 रजः द्रष्टव्यः ॥ ७० ॥ यदिति । यदेतत्परिगणितमादावस्मात्श्लोकात्माक् चतुर्धुगमेतत् । द्वादशसहगुणं देवयुगं-
 ॥ ७१ ॥ देविकानामिति । एषादेवयुगानां सहस्रं ब्रह्ममहर्विज्ञेयम् । सहस्रमेवरात्रिसंख्ययेत्यनुवादः ॥ ७२ ॥
 तत्तु । युगसहस्रेणान्तोयस्य तत्प्राजापत्यमहः तद्देदनस्य पुण्यहेतुत्वात्पुण्यरात्रिचतत् परिमाणतोयेविजानन्ति ते
 अहोरात्रज्ञानिनः । नतु मनुष्याद्यहोरात्रवेदनेनेति ब्रह्महर्विज्ञानप्रशंसा तद्देदनाप्ररोचनार्थं ॥ ७३ ॥ तस्येति । स ब्रह्मा
 तस्याहोरात्रस्यान्ते सुप्तः सप्तप्रतिबुध्यते । ततोमनआत्मीयं सृजति । लोकपिण्डसृष्ट्यर्थं नियुक्ते नतूपादयति । अस्मिन्नन्त-
 रालप्रलयापगमे तस्य महाप्रलयानन्तरं उत्पन्नत्वात् । तथाच ॥ मनःसिमृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः इतिपुराणउक्तं ॥ ७४ ॥
 मनइति । तन्मनःप्राजापतिसंबन्धितदेव स्रष्टुमिच्छया मेर्यमाणं सृष्टिकुरुते ॥ ७५ ॥ कथमित्यतआह आकाशमिति । तस्मा-
 द्ब्रह्मण आकाशं जायते । तस्मिन् च शब्दो गुण आश्रितः । आकाशस्तस्याश्रय इति मन्वादयो मन्यन्ते । तथाच कठवल्लीपु-
 तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्रेरापः अन्धः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओष-
 धीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः संभूत इत्युक्तम् ॥ ७५ ॥ आकाशात्त्विति । आकाशात्सविकारजनोन्मुखीभूताद्वायुः सुरभ्यसुर-
 भिगन्धवहः शुचिः पवित्रो बलवांश्च जायते । सच स्पर्शाख्यगुणयुक्तः ऋषीणां मतः ॥ ७६ ॥ वायोरिति । वायोः पूर्ववत्ते-
 जोविरोचिष्णुपराप्रकाशकंतमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ॥ ७७ ॥ ज्योतिष इति ।
 नेज्जः पूर्ववदापोरसाख्यगुणयुक्ता जायन्त इति स्मृताः मन्वादिभिरद्भ्यःश्च गन्धाख्यगुणयुक्ता भूमिर्जायते । इत्येषान्तराल-
 प्रलयानन्तरं प्रथमतः सृष्टिः ॥ ७८ ॥ यदिति । यदेतच्चतुर्गुणं द्वापरपरिमाणं देवयुगमुक्तं तदेकसमतिगुणमन्वन्तराख्यः कालः इह-
 शास्त्र उच्यते । एतावान्काल एकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥ मन्वन्तराणीति । यद्यपि पुराणे चतुर्दशमन्वन्तराणिसंख्या-
 यन्ते तथाप्यावृत्त्या असंख्यान्यि यदा भवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । एतच्च सृष्टेः संहाराख्यं वस्तु परमेऽनावृत्तिलक्षणे स्थाने
 स्थितत्वात् परमेष्ठी प्राजापतिः क्रोडन्निवैतत्पुनः पुनः कुरुते न केवलं तदिच्छैवात्र कारणं यावत्प्राणिकर्मोपपत्त्यत एव शब्दः ॥
 ॥ ८० ॥ चतुष्पादिति । योयंचतुष्पादाश्रयो धर्मः सकल एव तथा सत्यं च कृतयुगे आसीत् सत्यस्य प्राधान्यात्पृथक्ग्रहणं । एवं च
 शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाः धनस्य वैगमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिनवर्तते ॥ ८१ ॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनरागमाच्छास्त्राद्धर्मो धा-
 गाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रति युगं पादपादमवरोपितं हीनीकृतं चौर्यासत्यलक्ष्यभिः । नाययुगे र्यथासंख्यं चौर्यादीनां सर्वपापं सर्वयुगेषु
 दर्शनात् । एवं च पादशोनुष्ठानापगमात् तत्साध्योप्यभ्युदयहेतुः मुख्यो धर्मः पादशोव्यपगच्छति ॥ ८२ ॥ अरोगा इति । अरो-
 गारोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्सर्वसिद्धार्थाः सिद्धसकलकाम्यफलाः प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् चतुर्वर्षशतायुषः पुरा-
 णदृष्टा तदाह । स्वाभाविकमेतदायुरत आयुः प्रापकर्मकरणेनाधिकायुषोपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्ञ्यमका-
 रयत् इत्यविरोधः । शतायुर्वैपुरुष इत्यादिश्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । शतशब्दसहस्रयोः बहुनामस्वाभ्यातत्वात् एवावधामनु-
 प्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनरेषां पादपादव्योल्पी भवति ॥ ८३ ॥ विदोक्तमिति । शतायुर्वैपुरुष इति एवं यदिवेदोक्तमायुः कर्मणां
 काम्यानां प्रधानानां प्रभावश्च मृध्यति । शतयोगो मनुष्याणां युगानुरूपेण फलति ॥ ८४ ॥ अन्यइति । कृतादिषु युगेषु युगानुरूपेण

(१) तदैव=तदीयतयैव (गो० २)=तदीययैव (गौ० ३, ४, ५)

(२) संहाराख्यं = सर्गसंहाराख्यं (गो० २, ४)

(३) ५१ = चा (गो० २)

धर्मवैलक्षण्यमनुष्याणां भवति ॥८५॥ तथाच तप इति । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि कृतयुगे परंप्रधानतेऽप्यु-
 गत्वा भाव्यादात्मज्ञानयागमादानानुषंगतः । एवं त्रेतायां ज्ञानं परं तपः प्रभृतीनि त्वानुषङ्गिकानि । एवं द्वापरे
 कलाविति ॥ ८६ ॥ सर्वस्येति । समहादिमिर्ब्रह्मास्य सर्गस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन
 जातानां ब्राह्मणादीनां पृथक् पृथक् कर्माणि अदृष्टार्थानिवृत्त्यर्थानि च कल्पितवान् । एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहोभधीयन्ते
 सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्तर्य इत्युक्तविधिस्त्वैषामस्यार्थवादः । प्रकरणत्वादुत्तरत्र भविष्यति ॥ ८७ ॥ तत्र अध्यापनमिति ।
 अध्ययनाध्यापने साङ्गवेदस्मृतीनां पठनप्रवचने । यजनयाजने यागाद्विज्ये । अन्नोदकानि यथाशक्त्या प्राणिनामात्य-
 पहरणं दानम् । साधुतः प्रतिग्रहं ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥ प्रजानामिति । इज्या यागः विषयेषु रुयादिगत्कृपादिष्वन्य-
 मेवपि रिहारः समासतः संक्षेपेण ॥ ८९ ॥ पशूनामिति । वणिक्पथस्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनं । कुसीद्वृथ्वर्थ-
 धनप्रयोगः ॥ ९० ॥ एकमिति । सप्रभुरनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ॥ ९१ ॥ इदानीं ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वं
 मुखेन शास्त्रस्य स्तुतिमध्ययनश्रवणानुष्ठानफलं कर्तुं ब्राह्मणस्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । पुंसः सर्वतोपि सिद्धत्वे सति नाभे ऊर्ध्व-
 मेध्यतरत्वं ततोपि मुखस्य मेध्यतमत्वं त्वयं भवोक्तम् ॥ ९२ ॥ ततः किं अत आह उत्तमाङ्गोद्भवादिता । मूर्धोद्भवत्वात् पूर्वोत्पन्नत्वा-
 त्प्रवचनादियुक्तत्वात्सातिशयवेद धारणात्सर्वस्य जगतो धर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥ कस्य पुनरयमुत्तमाङ्गदुद्भूत इत्यत
 आह तमिति । तं ब्राह्मणं स्वयंभूः आत्ममुखात्तपः कृत्वा देविपित्रन्नवहनार्थं जगद्रक्षार्थं च प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ॥ ९४ ॥ एवं-
 च यस्येति । यस्य ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावस्त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनो देवाः हव्यानि अनवस्त-
 मश्नन्ति पितरश्च कव्यानि ततोऽन्यत्पृच्छन्ति कर्तुं भूतस्यात् ॥ ९५ ॥ अधुनाविद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणं स्तोतुमाह भूता-
 नामिति । ब्राह्मणेष्वाति । भूतानां स्थावरजङ्गमानां मध्यात् प्राणिनां सर्वेषां गुणवत्त्वेऽपि येतूद्रिक्तचैतन्यावृश्चिकादयः ।
 ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरमुखानुभावात् श्रेष्ठास्तेभ्योपि श्वादयो बुद्धिजीविनो निरन्तरानन्देशगमागमकरणात् तेभ्योपि
 मनुष्याविशिष्टविज्ञानात् तेभ्योपि ब्राह्मणा अपवर्गाधिकारयोग्यत्वात् तेभ्योपि विद्वांसो महाफलकर्माधिकारात् तेभ्योपि
 कृतबुद्धयः शास्त्रार्थतुष्टानेषूपनसंकल्पाः तेभ्योप्यनुष्ठातारः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयुक्तत्वात् तेभ्योपि ज्ञानात्मानः
 अपवर्गफलात् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ किंच उत्पत्तिरिति । जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्याविनश्वरं धर्मस्य शरीरं यस्मादसौ धर्मा-
 र्थमुत्पन्न उपनीतः सनात्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ ९८ ॥ ब्राह्मण इति । यस्माद्ब्राह्मण उत्पद्यमानो धर्मसंचय रक्ष-
 णार्थं सर्वभूतानामीश्वरः प्रभुः सन् पृथिव्यां अधिकः एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः जायते तस्मादसौ मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती
 पूर्वोक्तहेतुरयं कोशोधनसंचयो न इहोपचारात् कोशशब्दः । तद्रोमृत्वं च ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वसंधारणः ॥ ९९ ॥
 सर्वस्वमिति । वक्ष्यमाणस्तेयादिशास्त्रविरोधादस्य च श्रुतिप्रधानत्वात् । सर्वजगद्रतद्रव्यजातं ब्राह्मणस्वमिव स्तुत्यो-
 न्यते तत्र स्वयमेव यस्मात् श्रेष्ठेनाभिजनेन मुखोद्भवत्वेन सर्वब्राह्मणयोग्यो भवति स्वीकर्तुं तस्मात्स्येदं सर्वस्वमेव
 ॥ १०० ॥ एवं च स्वमिति । यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनदानादि असौ करोति तत्तस्य स्वमेवेति पूर्ववत्स्तुतिः ।
 एवं चानृशंस्यात्तद्वत्कारुण्यादन्ये जना भोजनाच्छादनादि कुर्वन्ते ॥ १०१ ॥ अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह तस्येति ।
 ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य ब्राह्मणस्य प्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गस्तद्विवे-

(१) गुणवत्त्वे=प्राणवत्त्वे (गो० ३,५).

(१) साधारणः=धर्माणाम् (गो० २,४).

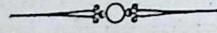
प्रमा प्रशस्तबुद्धिमान् मनुः कल्पितवान् ॥ १०२ ॥ विदुषेति । हिताहितानीच्छता ब्राह्मणेनेदं शा-
स्त्रं व्यवमिति । ब्राह्मणस्य प्रयत्नाध्ययनार्थोयमारंभः प्रयत्नग्रहणात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यत्राध्ययनाधिकारस्तथा
नान्तइत्यादि वक्ष्यति । न तु ब्राह्मणवद्यत्नातिशयः न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिध्यति तत्र ब्रा-
ह्मणशब्दस्यानुपादानान्न च क्षत्रियवैश्ययोरप्यनेनैव सिध्यति निषेकादीन् एतदनारंभे प्रयत्नशब्दस्यैवं-
विधिविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् नहीह क्षत्रियवैश्यग्रहणमस्ति सति निषेकादिशास्त्रेस्मिंश्चैतल्लभ्यते द्विजातिमात्राध्यय-
नाधिकारो ब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति शिष्येभ्यश्च ब्राह्मणेनैतत् प्रवक्तव्यं नक्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्रा-
ध्यापनाधिकारार्थोयमारंभोऽन्यस्याध्यापननिषेधार्थश्च । यथार्थवादाथत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तंतदसिद्धयर्थप्रतीतिः ।
अर्थस्य चार्थवादत्वे सति प्रयत्नकृताविशेषो न भवति । तन्मानामास्त्राभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारो-
ऽन्यस्य निषेधइत्ययं पुनर्विशेषेऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्त्वधीयोरस्त्रयो वर्णा इत्यादि सवेदविषयोऽनुवादइति व्याख्या-
स्यामः ॥ १०३ ॥ इदमिति । इदं शास्त्रं पठन् ब्राह्मण एतदर्थवाद्यो धेन शंसितव्रतोऽविकल्यमनियमः सन् मनोवाक्कायजैः विहिताकर-
णप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥ किंच पुनातीति । भोजनादानपंक्तिसंबन्धादपवित्रीभूतां पीङ्गशास्त्रस्थत्वात्
पङ्क्तिपावनत्वे सति पवित्रीकरोति तथैवान्वयान्सम परानतीतान् पित्रादीन् समावरानागामिनः पुनाति समग्रं चेमां पृथि-
र्वीं प्रतिग्रहीतुमर्हति विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ॥ १०५ ॥ इदानीं शास्त्रं साक्षात्स्तौति इदमिति । इदमन्यस्मात्
त्वस्त्ययनकर्मणः श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यं त्वस्त्ययनमविनाशप्रापकं विनाशोपशमकर्मावबोधेन बुद्धिविवर्धनं च शास्त्रार्थ-
परिगणनात् बुद्धिविकाशेन यशोनिमित्तं च सततसर्वकालं ख्यातिकरत्वात् परंप्रकृष्टनिःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य
साधकत्वात् ॥ १०६ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्स्मार्तो धर्मः कात्स्न्येनोक्तः कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषाविष्टानिष्ट-
कले वर्णानामाचारः पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थस्यास्य पृथग्रहणं । एवं चैव तत्संनिधौ धर्मशब्दोत्रसा-
धारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ॥ १०७ ॥ आचारइति । यः श्रुत्युक्तः आचारः पुरुषसाधारणप्राधान्यख्यापना-
र्थं च धर्माख्यः यश्च स्मार्तः सपरमप्रकृष्टो धर्मो परमोज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मभ्यः यतः तस्मात् योनित्यं-
प्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले युक्तोयत्नवान् स्यात् ॥ १०८ ॥ आचारादिति । आचाराद्विच्युतः श्रौतस्मार्ता-
धिकारात् अष्टाचारो ब्राह्मणो न वैदिकं कर्मफलं भवेत् । आचारवान् पुनः समग्रफलभागभवति ॥ १०९ ॥ एव-
मिति । एवमाचाराद्धर्मस्य ग्रामिष्ठपयोबुद्धारुच्छ्रचान्द्रायणादिस्तपसः सफलात्परंप्रकृष्टमूलकारणं तस्मिन्सति
तपसा साफल्यदाचारमनुष्ठेयत्वेन गृहीतवन्तइति । एवमिहाचारस्तुतिशास्त्रस्तुत्यर्था उत्तरव्रत्वाचारानुष्ठानार्थम्
॥ ११० ॥ इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह जगतइति । दाराधिगमनमिति । वृत्तीना-
मिति । स्त्रीधर्मयोगमिति । साक्षिप्रश्नविधानमिति । वैश्यशूद्रोपचारमिति । संसारगमनमिति । देशधर्मानिति ।
जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्राह्मणस्तुत्यादेश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादत्रैवान्तर्भावः । संस्काराणां जातकर्मादीनां विधि-
रनुष्ठानम् । व्रतचर्या व्रतचरणं व्रतब्रह्मचारिणः । उपचारो गुर्वादीनां अभिवादानाद्यनुवृत्तिः व्रतचर्योपचारमिति द्वंद्वै-
कवद्भावः । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य परोविधिः प्रकृष्टविधानंदाराधिगमनं विवाहः । विवाहादीनां
ब्राह्मणादीनां चलक्षणं । महायज्ञाश्च वैश्वदेवादयः श्राद्धकल्पः श्राद्धविधिः । शाश्वतोऽनादिप्रवाहप्रवृत्त्यानित्यः वृत्तीनां-

(१) तूनीच्छता = तज्ञेन (गो० २, ३, ४)

(१) विकल = अविशिष्ट (गो० २, ३, ५) = विशिष्ट (गो० ४)

जीवनोपायानामृतादीनां लक्षणं । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि ।
 नादौ दशाहादिना । द्रव्याणां तैजसादीनां क्षारादीनां शुद्धिः । स्त्रिया धर्मयोगो धर्मानुष्ठानं । तापस्यं तापस्यं
 कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वात् मोक्षः सन्यासश्च भिक्षुधर्मप्रकार एव । [राज्ञोभिषि] कस्य धर्मः का
 अर्थप्रत्यर्थिसमर्पितानां निश्चयः । साक्षिप्र [अक्षराणि ७] च । स्त्रीपुंसयोर्द्विपत्न्योः धर्मः परस्परवर्तमानः ॥ ११० ॥
 विभागधर्मः । द्यूतमक्षादिस्तद्यवस्था ॥ कण्टकानां चौरादीनां शोधनमुद्धरणं । वैश्यशूद्रयोरुपचरोवाता शूद्राणां
 संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेश आपद्धर्मः । विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तानुष्ठानं ।
 उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधा कर्महेतुना संसारउत्पत्तिर्यस्मात्परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तन्निःश्रेयसमात्मज्ञानं नैःश्रेयसहेतुत्वात् ।
 कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणं । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिताधर्माबाह्यदर्शनसमाश्रणलिङ्गधारणपाखण्ड ।
 वणिक्कार्वादीनां गणः सङ्घः ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ यथेति । पूर्वमया
 मनुः पृष्टो यथैवेदमुक्तवान् तथैवाविश्रष्टागमं मत्सकाशात् यूयं शृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापनेनैतत्सिद्धं ॥ ११९ ॥ इति श्री-
 भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयोऽध्यायः ॥

अनमःसरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतांशास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थं उपक्रमते । तत्र तावद-
भिधास्यमानं धर्मसामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह विद्वद्भिरिति । धर्मस्यानन्यप्रमाणत्वाद्विद्वद्भिर्वे-
दार्थज्ञैः सद्भिर्धार्मिकैः सर्वदारागद्वेषशून्यैः आचरितोद्देश्येनाभ्यनुज्ञातोन्तःकरणचिकित्साशून्योयोधर्मोऽदृष्टार्थकर्तव्यरूप-
स्तंश्रुतः ॥ १ ॥ परिभाषान्तरमाह कामात्मतेति । कामात्मता नप्रशस्ताफलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतःशास्त्रचोदितक-
र्माणिफलाभिलाषत्यागेनाचर्यमाणान्यात्मज्ञानसाधिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषांसंसारहेतुत्वात् ।
अस्तु कामात्मता नप्रशस्तेत्यनेनेच्छानिषिद्धैतन्मत्वा आह नचैवेति इच्छामन्तरेण नेहशास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति । यस्माद्वेद-
स्वीकरणवैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणोयैव ॥ २ ॥ अत्रैवोपपत्तिमाह सङ्कल्पमूलइति । अनेन वस्तुनेयमर्थक्रियासाध्य-
तइत्येवंविधोमनोव्यापारःसंकल्पः । सच मूलकामस्य तदनन्तरंहितद्वस्तुसंपादनेच्छोपजायते । तदनुचाध्यवसायोभौतिक-
व्यापारेणकरणोद्योगोभवति । एवंचयाज्ञादयःसंकल्पप्रभवास्तेषांच संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यंअन्तरिच्छयाभवितव्यम् ।
संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यःक्रियाप्रवृत्तिः अतःस्वेच्छानिषेधात्तान्यपि न घटतइत्यभिप्रायः । व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः
प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥ अत्रैवलौकिकंदृष्टान्तमाह अकामस्येति । बुद्धिपूर्वकारिभाव्या वा काचित् क्रिया दृष्टार्था साऽ
निच्छातो न कदाचित् दृश्यते । तस्माद्यत्किंचित्कुरुते कर्म तत्सर्वकामस्य चेष्टितमिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥ अत्रपरिहारमाह
तेष्विति । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपितु यथाश्रुतंतत्तथैवानुष्ठेयमितीयंसम्यग्वृत्तिस्तत्र तेषु कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन प्रव-
र्तमानोबन्धात्मकत्वाभावात् अमरलोकताममर धर्मित्वंमोक्षप्राप्नोति । इहसंसारआत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथा-
भिलषितान्सर्वान्अर्थान्समश्रुते ॥ ५ ॥ इदानींधर्मप्रमाण परिगणनार्थमाह वेदइति । वेदः ऋग्यजुःसामलक्ष्णोऽखिलः
समग्रोऽर्थवादादीनामपि विध्येकवाक्यत्वेनश्रवणाद्धर्मस्य मूलं प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावान्निसर्गप्रामाण्याच्चैतन्याय-
सिद्धम् । एतदस्यानूद्यते सृष्ट्यादीनांतन्मूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथाच मानवादिशास्त्रोपनिबन्धनं वेदविदांकर्तव्या-
कर्तव्यस्मरणम् । शीलंच रागद्वेषपरित्यागात्मकम् । आचारश्च विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः । साधूनांधार्मिकाणां
आत्मनस्तुष्टिश्चादृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतःपरितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मप्रति प्रमाणम् एषांसर्वेषांवेदमूलत्वात्
॥ ६ ॥ तथाच वेदमूलत्वमेषांदर्शयति यइति । यःकश्चित्श्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणकोधर्मः कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना क-
थितःसर्वैर्वेदैरुक्तः उच्छिन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थादलिङ्गमूलत्वात्तस्मरणस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदामगृह्यमाण-
कारणानांवेदस्यैवमूलत्वे संभवात् । यस्मात्सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारब्धवैवेदः । अत्रचाष्टका-

(१) अस्तु=परस्तु (गो० २, ३)

(२) मत्वा=मन्वानः (गो० २)

(३) यएव=यावेतौ (गो० २, ३, ४)

(४) बुद्धिपूर्वकारिभाव्या=बुद्धिपूर्वकतया साध्या (गो० २, ३, ४)

दीनामहाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः । शीलाचारात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वात् उपनिबन्धः ॥
 यावत्किञ्चिच्छास्त्रजातं तत्सर्वविज्ञानाख्येन चक्षुषा निखिलं निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञ-
 षेत । वेदस्यैव धर्मप्रतिप्रामाण्यात् न वेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येन ज्ञानं चक्षुरिव प्रमेयपरिच्छेदात् ॥ ८ ॥ श्रु-
 तिमिति । श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममाचरन् पुरुषः इहलोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टसुखं प्राप्नोतीति सद्भूतगुणाख्याने-
 प्ररोचनार्था । न ह्यकस्मान्निष्प्रयोजना स्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह श्रुतिषु विज्ञेयम् ॥ ९ ॥ श्रुतिरिति । मन्दबुद्धिव्युत्पा-
 दनार्थमीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदार्थकथनम् । श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति । स्मृतिग्रहणं शीलादेरपि स्म-
 रणप्रभेदकत्वात्प्रदर्शनार्थम् । ते श्रुतिस्मृती सर्वा र्थेषु [आ]शुनरकफलसुरापानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैर्न विचारयितव्ये कथ-
 मेतत्स्यादिति । यतः प्रमाणान्तरागोचरो धर्मस्ताभ्यामेव निर्बभौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥ एवं कर्तुः बहिःकरणमाह । यो वमन् ये-
 तते नू भेद इति । यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः संस्तत एवासत्तर्कशास्त्रावलंबनेन निन्देन्नास्ति परलोकादिरित्येवं स्थितप्र-
 ज्ञो वेदनिन्दको द्विजः संपाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहृत्यः ॥ ११ ॥ इदानीं स्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेद-
 स्यात्तत्र तादंशयितुं शीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह वेदः स्मृतीति । श्रुत्यादीनां प्रकारमात्रभेदेन तु वस्तुतः सर्वेषां शिष्टानु-
 स्मरणरूपत्वाच्च तथाच ॥ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति स्वयमेवावोचत् । सदाचारः साध्वाचारः स्वात्मनश्चा-
 प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥ अर्थकामेष्विति । अर्थकामाख्यदृष्टपुरुषार्थेष्वसत्कानांतल्लिप्साशून्यानांतत्वावबोधनं शास्त्रेण विधी-
 यते । तल्लिप्सया लोकव्यक्त्यर्थधर्मानुष्ठाने सत्यदृष्टफलाभावात् किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः । तथाच श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति
 तत्त्वं ज्ञानुमिच्छतां श्रुत्यादीनां मध्यात् श्रुतिः प्रकृष्टप्रमाणम् । अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः । प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्य
 दुर्बलत्वात् ॥ १३ ॥ श्रुतिद्वैधमिति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधव्यं परस्परविरुद्धाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पा-
 नुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिर्द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक् समीचीनावित्युक्तम् । नात्र कस्यचिदपि हानं युज्यते
 तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात् । एवं च समानन्यायत्वात् स्मृत्योरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोगः ॥ १४ ॥ अत्रोदा-
 हरणमाह उदित इति । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युषिते रात्रि विवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहो-
 मकालश्रवणेपि सर्वथा सर्वप्राप्नोति । अन्यस्मिन्पिकाले होमे कृते संपाद्यते होमो हि कालाख्याज्ञानुरोधेन
 होमाख्यं प्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवमिदं उदितहोतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं वाक्यमिति ॥ १५ ॥ निषेकादीति ।
 गर्भाधानाद्यन्तेष्टिपर्यन्तो यस्य मन्त्रैर्युक्तोऽनुष्ठानकल्पः उक्तः स च द्विजतरुक्तोऽतस्तस्य अस्मिन् स्मृतिशास्त्रेऽध्यय-
 नश्रवणौधिकारो बोद्धव्यो न तु शूद्रादेः । अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोमपर्यन्तान्तरत्यपि चोदितत्वान्नानेन निषिध्यते । प्रवचनं-
 त्वत्र ब्राह्मणस्येत्युक्तं विदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्रुक्ताः ॥ १६ ॥ अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयो-
 ग्यस्थानकथनार्थं च देशानाह सरस्वतीदृष्टद्वयो रिति । सरस्वतीदृष्टद्वयाख्यनदीमध्यं ब्रह्मवर्ताख्यं देशमाहुः । देवनदी-
 देवनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् देशे प्रायेण सदाचारस्य संभवाद्यो ब्राह्मणादी-

(१) श्रुतिषु=स्तुतिषु (गो० २, ३)

(२) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

(३) लिप्सा=चिन्ता (गो० २, ३, ४, १)

(४) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

पारंपर्यक्रमागतः । प्रबन्धतोऽविच्छेदेनागतोऽसंप्रतिकोयआचारः ससदाचारउच्यते ॥ १८ ॥
 मत्स्यादिविराट्देशाः । पांचालाः कन्यकुब्जाहिच्छात्राः शूरसेनजाः माथुराएषब्रह्मर्षिदेशाख्योदेशोत्र-
 ॥ १९ ॥ एतदेशप्रसूतइति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् त्वंस्वमाचारं पृथिव्यांसर्व-
 ॥ २० ॥ हिमवद्विन्ध्ययोरिति । हिमवद्विन्ध्याख्योत्तरदक्षिणादिगवस्थितपर्वतयोर्मध्यंविनशनाच्च
 सरस्वत्यन्तर्धानदेशान् प्रत्यगदिग्वर्तिनः प्राक् पूर्वदिङ्मार्गे प्रयागाच्च गंगांयमुनासंगमात् प्रत्यक् पश्चिमदिङ्मार्गे
 समध्यदेशाख्योदेशः कथितः ॥ २१ ॥ आसमुद्रादिति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः पुनरर्वाग्वर्तियन्मध्यंतयोश्च हिमवद्विन्ध्ययो-
 श्चोत्तरदक्षिणादिगवलंबिनोः पर्वतयोर्मध्यंतं आर्यावतख्यदेशंविद्वांसोमन्यन्ते ॥ २२ ॥ कृष्णसारइति । कृष्णःशबलो-
 मृगोयस्मिन्देशे त्वभावतोनिवसति त्वच्छन्दविह [रति] नहठादानीतः । सयागार्होदेशो विज्ञेयोऽतोऽन्योऽनधिकृतज्ञान्धादि-
 स्लेच्छदेशोऽनयागार्हः । अर्घ्ययनएतदेव ॥ २३ ॥ अतः एतानिति । साध्वाचारयागार्हत्वसंभवाददृष्टार्थत्वाच्चैतानेवदेशा-
 न्देशान्तरोद्भूताअपिद्विजातयोयत्नतः आश्रयेरन् । शूद्रः पुनर्यदाजीविकाभावपीडितोभवति तदैतद्यतिरिक्तदेशेपिनिवसेत्
 ॥ २४ ॥ एषेति । एषा धर्मस्य योनिः कारणं योविद्वद्भिः सेवितः तस्यआफलदानावस्थायिनः कारणमिति संक्षे-
 पतोयुष्माकमुक्ता । इहधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते विद्वद्भिः सेवितइत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचिदित्युभयत्रापि
 चायं दृष्टः प्रयोगः । संभवश्चेत्पत्तिर्जगतउक्ता सांप्रतंवर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्येऽनुष्ठेयाधर्मावर्णधर्माआश्रमधर्मावर्णाश्रमधर्म-
 गुणधर्मानैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् शृणुत । वर्णधर्मायथा ब्राह्मणस्य मद्यपानप्रतिषेधः । आश्रम
 धर्मायथा ब्रह्मचारिणोभैक्षचरणम् । ब्राह्मणोबैल्वदण्डधारणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा पालाशदण्डोब्राह्मणस्येति ।
 गुणधर्मायथाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम् । नैमित्तिकायथा मायश्चित्तमिति ॥ २५ ॥ वैदिकैरिति ।
 वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः
 पुण्यैः पारंपर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिद्विजातीनांशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनःपवित्रीकारकः । प्रेत्य पर-
 लोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धादिह लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारानिषेकगुणात् पितुरधिकारः । निषेकव-
 र्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वाऽन्यस्यापि न स्यात् ॥ २६ ॥ कुतः पुनरेषां अशुचित्वयेन पावनंक्रियते
 इति अतआह गार्भैरिति । गर्भनिमित्तये क्रियन्ते ते गार्भाः होमग्रहणंयथासंभवेगार्भविशेषणं । गर्भाधानादेरहोमकत्वात्
 सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात् जातस्य यत् क्रियते तज्जातकर्म एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषांसामा-
 न्यमात्राभिधानात् सामान्येष्टतत्वादस्य । चौलं चूडाकर्म मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैर्वैजिकंप्रतिषिद्धमैथुनसं-
 कल्पात् पितुरेतसोदुष्टत्वांगार्भकं गर्भासनिवासित्वादुष्टत्वंद्विजानामपनुद्यते ॥ २७ ॥ स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन

(१) नहठानीतः (गो० २, ३, ५,)=नत्वन्येनानीतः (गो० ४)

(२) कारणं=करणं (गो० ३, ४)

(३) आश्रमधर्मा.....ब्राह्मणस्येति=आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षचरणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा ब्राह्मण-
 स्य ब्रह्मचारिणो बैल्वदण्डधारणम् । (गो० ३, ५)

व्रतैः सावित्र्यादिभिः । होमैः सायंप्रातरग्निकार्यैः । त्रैविद्याभ्येनव्रतेन प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेभ्यः ।
 वस्थायां देवार्थपितृतर्पणरूपया पुत्रैर्महायज्ञैर्वैश्वदेवादिभिः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्ब्रह्मप्रतियोग्यातनुः तत्स्थाने
 ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥ प्राङ्नाभिरिति । नाभिच्छेदनात्पूर्वपुंसो जातकमारुख्यः संस्कारः ।
 अस्य च शिशोस्तदानीं प्रतिददामि धनो धृतस्येत्येवमादिमन्त्रयुक्तं हिरण्यमाक्षिकं घृतानां प्राशनं कार्यम् । पुंसो यद्वा न पु-
 सकव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यार्थिता तु दारैः स्यात्कृत्वादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात् । ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा इति
 च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात् रुयर्थत्वे तस्य प्रमाणं नास्ति । तथा चामर्त्तिकात्विति स्त्रीणाम-
 प्राप्तिवक्ष्यति ॥ २९ ॥ नामधेयमिति । जातकर्ममिति प्रसुतत्वात् जन्मप्रभृति दशमेऽहनि द्वादशे वा प्रशस्ते ब्रान्यस्मिन् नव-
 म्यादिरिक्ता होवर्जिते मुहूर्तेऽभिजिदादौ लग्ने पुण्यनक्षत्रे च ज्योतिःशास्त्रगुणयुक्तेऽस्य शिशोर्नामकारयेदसामर्थ्यं । सति
 शक्तौ त्वात्मनैव कुर्यात्पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात् पूर्वकालासंभवे उत्तरोत्तरकालश्रियणं कर्तव्यमिति क्रमप्रयो-
 जनाभावात् । एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ॥ ३० ॥ तच्च माङ्गल्यं ब्राह्मणस्येति । मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्ये-
 षां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ॥ ३१ ॥ उपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । शर्मरक्षापुष्टि-
 मेत्येवाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः । उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो दीनदास इति ॥ ३२ ॥
 स्त्रीणामिति । सुसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थमनःप्रीतिकरं मङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तमाशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देन
 संसक्तं नाम स्त्रीणां कार्यम् । यथा अमरदेवी इति ॥ ३३ ॥ चतुर्थे इति । चतुर्थे मासि बालस्य गृहान्तीर्णमणिकर्तव्यम् । षष्ठ्यान्-
 प्राशनं यथाकुलधर्मत्वेन मङ्गलमिष्टं यथा नाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यं पूर्वोक्तं च ॥ ३४ ॥ चूडाकर्ममिति । विजाती-
 नां प्रथमे वर्षे तृतीये वा चूडाकरणं धर्मतो धर्मेणादृष्टार्थं कार्यम् । अथ त्रयाष्ट्याः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति श्रुतिलिङ्गात् । अने-
 नैतद्वर्षयति यदेवंप्रायः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतय इति ॥ ३५ ॥ गर्भाष्टममिति । गर्भग्रहणसंवत्सरादष्टमे संवत्सरे ब्राह्मणस्योपनयनमे-
 वोपनायनं मौज्जीबन्धनं कर्तव्यम् । एवं गर्भेकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्येति । अध्ययनविज्ञा-
 नाद्यति शयकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं बालस्य विशेषविज्ञानाभावात्तद्युक्तः पुत्रो मे भवेदित्येवं विधायितृकामनाफलास्पदत्वात्पुत्रोप्युप-
 दिश्यते ब्रह्मवर्चसकाम इति तस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽव्दे उपनयनं कार्यम् । एवं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वबाहुवीर्यादिबाह्याभ्यन्तर-
 बलार्थिनो गर्भपष्ठे वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भसंवत्सराणामेव प्रकृतत्वात् ॥ ३७ ॥ अनुकल्पमाह आपोडशा-
 दिति । छन्दःसुपादाक्षरस्तद्वदसमवाये उपनयनमिति हारीतस्मरणात् । आडोऽभिवृद्ध्यर्थत्वेन षोडशवर्षयावद्ब्राह्मणस्य सा-
 वित्र्यनुवचनसाधनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । द्वाविंशं यावत्क्षत्रियजातीयस्य । चतुर्विंशं यावद्वैश्यस्य उपनयनं च पुरुष-
 स्य संस्कारः कार्यः । शरीरसंस्कार इति आम्नानान्तु तदनन्तरं वेदाध्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य भ्रान्तिः कार्या तत्रानुमा-
 निकत्वात् ॥ ३८ ॥ अत ऊर्ध्वमिति । एते यथाकालं योयस्योपनयनकालस्तत्रोपकल्पितेऽप्यसंस्कृताः सन्तोऽस्मात्कालात् ऊ-
 र्ध्वसावित्रीपतिता उपनयनभ्रष्टाः शिष्टा विगर्हिताः सन्तो ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाविधानं ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्येवमादिव्यवहारा-
 र्थम् ॥ ३९ ॥ यावद्विधिवद्यथाशास्त्रमते अपूताः कृतप्रायश्चित्तान्भवन्ति तावदेतैः सहापद्यपि कदाचित् अध्ययनकन्धादानादीन्
 संबन्धान् ब्राह्मणो नाचरेत् ॥ ४० ॥ कार्ष्णरौरवबस्तानीति । कार्ष्ण इति सामान्याभिधानेपि रुर्वाख्यमगसाहचर्यात् क-
 ण्णमृगरुच्छागचर्मणि ब्रह्मचारिणः उत्तरीयाणि वसीरन् चर्मणि उत्तरीयाणीति गृह्यत्रचनाच्च शणक्षुभोष्णीमया-
 न्यार्थात्परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणं क्रमार्थं शाणक्षौभं चाब्राह्मणस्येति गृह्यदर्शनादेतयोर्ब्राह्मणगतत्वात्

यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धात् ॥४१॥ मौञ्जीति । मुञ्जाख्या कक्षमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा त्रा-
कार्या । क्षत्रियस्येतु भूवार्मयी ज्या धनुर्गुणो मेखला कार्या । अत्र च ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृ-
णाधिषु तथा प्रसिद्धे वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र च त्रैगुण्यं अनुवर्तते गुणानामपेक्षणात् गृहसृष्टौ च
मुञ्जाख्याभावे ॥४२॥ मुञ्जालाभइति । त्रयाणां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वादभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां बह्वीनां उपादानं मुञ्जालाभे
मुञ्जाख्याभावेति व्याचक्षते । मुञ्जाद्यभावे कुशादिभिर्यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः कुशादयस्तृणविशेषाः एताश्च त्रिगुणेन
ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा कार्याः । वाशब्दात् ग्रन्थीनां विप्रादिभिः क्रमसंबन्धाभावः ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यात्सपि
भवति वित्तस्य समोऽसि दैव्यो ग्रन्थिरसि माविशंसइति ग्रन्थिरुत्वेति लौगाक्षिणा मुख्यास्तु ग्रन्थ्याम्नानात् ग्रन्थिस-
ङ्ख्याभेदं च त्रैविद्यविदः स्मरन्ति ॥ ४३ ॥ कार्पासमिति । भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टस्यास्य तद्विप्राद्वीनां का-
र्पासशोणार्णामयं यथाक्रमं कार्यं त्रिवृत् त्रिगुणं सत् ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणावर्तचलितम् ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाइति । ब्राह्मणस्य
बैलवः पालाशो वा दण्डइत्यादिवसिष्ठस्मरणात् । प्रतिगृहेऽस्ति तं दण्ड इति चेहैव दर्शनात् विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ
बैलवपलाशवद्विरपीलुद्वराख्यवृक्षाणां ब्राह्मणादयोऽर्हन्ति ॥ ४५ ॥ केशान्तिकइति । केशललाटनासिकासभीपप्रमा-
णायथाक्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ॥ ४६ ॥ ऋजवइति । ते दण्डा मृष्टनिश्छिद्राभीषणीयाकाररहिताः सत्वचः
अग्निदोषशून्याः स्युः । न च तैः किञ्चिद्भूतजातं उद्देजनीयम् ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्येति । आमुमिष्टं संसृत्तं दण्डं गृहीत्वा-
दित्येचामिध्यायाधिपदक्षिणीकृत्य भेक्षयं यथाशास्त्रं चरेत् ॥ ४८ ॥ कथमित्याह भवत्पूर्वमिति । भवति देहि-
त्येवं भवच्छब्दपूर्वमिक्षाप्रार्थनावश्यकं ब्राह्मण उच्चारयेत् । एवं भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यक्षत्रियः । भिक्षां-
देही भवतीति भवदुत्तरवैश्यः ॥ ४९ ॥ मातरमिति । मातुर्भगिनी मातृष्वसा प्रथममुपनयनाद्भूतमैक्षमेतां याचि-
नान्यां या च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं नावमानयेत् । निजा सोदरा ॥ ५० ॥ समात्तयेति । तद्वैक्षयं यावदर्थं नृमिप-
रिमाणममाया कदलपरिहारेण बहुभ्य आत्तयेत् गुरवे निवेद्य तेनानुगृहीतं सदा चम्य शुचिः सन् माङ्मुखोऽश्रीया-
दिति दिङ्निनयः । आचम्य उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादस्तत्र खानिचेत्यादिनास्यसविशेषस्य चो-
दिष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥ काम्यमिदानीमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं माङ्मुखो भुङ्क्ते इति लिङ्गर्थोऽयं द्रष्टव्यः ।
अन्यथानर्थक्यादेवं चायुष्कामः माङ्मुखो भुङ्क्ते उक्तं भवत्येवं यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं-
सत्यं तत्फलहेतुत्वादनममृतं उदङ्मुखो भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितं ॥ नान्तराभोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्येति । सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विज आचम्यानं समाहितोऽनन्यमना भुञ्जीत । भुक्त्वा च
यथाशास्त्रमुपस्पृशेत् अद्रिश्च खानीन्द्रियच्छिद्राणि खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गौतमस्मरणात् । शिर-
स्यानि संस्पृशेत् । उपस्पृशेदित्युक्त्वा खानि च संस्पृशेदिति यत्पृथगाहतीवसीयते । यदुपस्पर्शनाचमन-
शब्दाभ्यां त्रिरभ्युक्षणमात्रं प्रधानं उच्यते स्वस्पर्शनादिकावितिकर्तव्यतेति । तथा चाचमनमिति भक्षणार्थेनैव
धानुसमारव्यानात् ॥ ५३ ॥ पूजयेदिति । सर्वदानं पूजयेद्देवतात्वेन प्राणार्थत्वेन च ध्यायेदनित्यं
श्वेतदलमद्यात् । दृष्ट्वा च तुष्येत्प्रसीदेच्च । हेत्वन्तरजमपि खेदं जहात् प्रतिनन्देत् । श्रद्धयान्नित्यमेतन्ने स्यात्
दित्येवं सर्वशः सर्वप्रकारम् ॥ ५४ ॥ पूजितमिति । यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यं च ददाति अपूजितं च तद्भु-
क्तं उभयं नाशयति तस्मात्पूजितमद्यादिति प्रकृतस्तुतिः फलार्थत्वेन नित्यतापत्तेः ॥ ५५ ॥ नोच्छिद्यमिति ।

उच्छिष्टकस्यचिदपि न दद्यात् । तथान्तरा सायंप्रातःकालयोर्मध्ये नाद्यात् सायंप्रातर्भोजनस्योपरि
 शब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवंलभ्यतेऽतिमात्रभोजननकुर्यात् । उच्छिष्टश्च न क्वचित् गच्छेत् ।
 अनारोग्यमिति । यूत्साद्रोगहेतुत्वात् अनारोग्यकृदिति च प्राणहरविष्टाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यं
 दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यादतिक्रमेण कर्मान्तराजितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वादपुण्यं च तद्धेतुत्वाल्लोकविद-
 दं च बहुभोजनमवलोक्य गर्हणतत्परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृतिनिन्दार्थवादोविद्वेषणार्थः ॥ ५७ ॥
 ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण तीर्थेन प्राजापत्यदैवाभ्यां वा विप्रोवावज्जीवमुपस्पृशेत् पित्र्येण पुनः कदाचिदिति नित्यानु-
 वादइतरस्तुत्यर्थाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्ते विप्रग्रहणक्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं उपस्पृश्य द्विजोनित्यमिति एतयोरपि प्र-
 कृतत्वात् ॥ ५८ ॥ अर्थसिद्धत्वाल्लक्षणमाह अङ्गुष्ठमूलस्येति । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्तिइति
 प्रचेतसः स्मरणात् । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मंतीर्थप्रचक्षते । कायमङ्गुलीनमूलेये दैवमङ्गुलीनामेवाग्रश-
 ब्दस्य साकाङ्क्षत्वात्पित्र्यंतयोरधः तयोरित्यस्यापिसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥ ५९ ॥ आचमन-
 स्यालौकिकत्वात्स्वरूपमाह त्रिरिति । प्रथमं त्रीन्वारानपस्तीर्थेनाचमेत्ततः आस्यंद्वौ वारौ अपि शोधयेत्तदनु च
 खानि इन्द्रियच्छिद्राणि अद्भिः स्पृशेत् ततः आत्मस्थानं हृदयं अशोशिरइति ॥ ६० ॥ अनुष्णाभिरिति । अ-
 श्वताभिरिति शङ्खस्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः फेनशून्याभिरद्भिरुक्तेन तीर्थेन विद्वान् शुद्धिकामएकान्ते शुचौ
 देशे प्राङ्मुखउदङ्मुखोवाचमेत् ॥ ६१ ॥ किंप्रमाणाआपआचामेदित्यतआह तद्वाभिरिति । हृदयमा-
 भाभिरद्भिर्विप्रः शुध्यति । कण्ठप्रासाभिः क्षत्रियोवैश्यः प्राशिताभिस्तालुगताभिर्हृत्कण्ठतालुगाभिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
 शुद्धोऽन्ततः आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वास्यांते स्पृष्टाभिः । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह आचमनाव-
 सरे चोपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् ॥ ६२ ॥ उद्धृतइति । कर्पासमुपवीतस्याङ्गुलक्षणं उपवीते कण्ठसज्जेन
 कण्ठप्रक्षिप्ते सति निवीती भवत्येवस्थिते सति उद्धृते दक्षिणे बाहवुपवीती भवति । वामउद्धृते प्राचीनावीत्ये-
 वलक्षणद्वयप्रसिद्ध्यर्थमिहैतन्निवीतलक्षणमनुष्यकार्यार्थं च निवीतमनुष्याणामिति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा वृत्तानु-
 रोधानु प्राचीनमावीत्युक्तमेतच्च पित्र्ये कर्मणि ॥ ६३ ॥ मेखलामिति । विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु प्रक्षिप्यान्या-
 नि समन्त्रकाणि गृह्णीयात्तानि । तथा च बौधायनेन सर्वेषामन्त्रआम्रातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैः सह प्र-
 तिपत्तिनियमात् गृहीतान्यामि मन्त्रवदिति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्थं शास्त्रवद्ग्रहणमित्यव-
 सीयते । पुनर्ग्रहणाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥ ६४ ॥ केशान्तइति ।
 केशान्ताख्यः संस्कारो ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्वाविंशचतुर्विंशेषु वर्षेषु विधीयते ॥ ६५ ॥ प्राङ्नाभिर्वर्धनात्पुं-
 सइति । पुंश्रहणस्य रुयर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्तइत्यतआह अमन्त्रिकेति । एषा सकलसंस्कारप-
 द्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन स्त्रीणां संस्कारार्थमन्त्रवर्जिता कार्या ॥ ६६ ॥ एवमुपनयनेप्यमन्त्रके प्राप्तआह
 वैवाहिकइति । यद्विवाहविधानंतदेवासां वैदिकसंस्कारोपनयनस्थाने पतिसेवा च गुरुश्रूषास्थाने गृहकृत्यंचामि-
 परिचरणस्थाने ॥ ६७ ॥ एषइति । एषद्विजातीनामुपनयनभवोविधिरुक्तउत्पत्तेर्व्यञ्जकप्रकाशक्रोजातस्याप्यनुपनीत-
 स्याज्ञातसम्भवात् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यः । इदानीं उपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धस्तच्छृणुत ॥ ६८ ॥ उपनीये-
 ति । गुरुः शिष्योपनयनं कृत्वाऽऽदौ प्रथमतएव शौचं शिक्षयेत् अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारात् । ततआचारं
 मृत्युत्यानादमिकार्यं च सायंप्रातरग्निसमित्प्रक्षेपादि सान्ध्यकर्मनिष्ठानंच शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥ अध्येष्यमाणइति ।

शिष्यः कृतशास्त्रचोदितेति कर्तव्यतायुक्ताचमनः कृतवक्ष्यमाणब्रह्माञ्जलिः । अस्थूलवसनः सन्
 सखोऽध्याप्यः ॥ ७० ॥ ब्रह्मारम्भइति । आन्वहिकवेदापाठारम्भान्तयोः सदाहरहः गुरोः पादोपसंग्र-
 हसंहतौ च कच्छपके इति प्रसिद्धसंनिवेशेन हस्तौ कृत्वाध्येतव्यं यस्मात्सब्रह्माञ्जलिशब्देनोच्यतइत्युऽपिभिः
 स्मृतः इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ७१ ॥ कथंपुनः पादोपसंग्रहणकर्तव्यमित्यतआह दृश्य-
 त्थस्तपाणिनेति । इतरेतरदिगर्पितहस्तेन गुरोः पादोपसंग्रहणकर्तव्यं । वामेन च हस्तेन वामपादः स्पर्शनीयः दक्षि-
 णेन तु दक्षिणः ॥ ७२ ॥ अध्येष्यमाणमिति । प्रत्यासन्नाध्ययनं शिष्यं अनलसो गुरुः सर्वकालमधीष्व-
 भो इति ब्रूयान् । विरामोऽस्त्विति चोक्तानन्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणइति । वेदपाठस्यार-
 म्भान्तयोरौकारसर्वदा ग्रहणार्थाध्यापनकालात्कालान्तरेपि कुर्यात् । यस्माद्यस्य ब्रह्मणः पूर्वमौक्तस्तत्त-
 स्रवति गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति परस्ताच्च विशीर्यते । यस्य न कृतस्तद्विशीर्यते नैव गृह्यते ॥ ७४ ॥
 प्राकूलानिति । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राकूलेष्वासनंचेति गौतमस्मरणात् । प्राग्येषु च दर्भेष्वासीनोऽतएव च पवित्रै-
 र्दर्भैरेव प्राणस्थानाद्दृढयस्पृष्टैः । पवित्रीकृतप्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैस्त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्रा इति गौत-
 मोक्तप्राणायामैः पवित्रीकृतः । तत्तत्कारं पूर्वोक्तं कर्तुयोग्यो भवति ॥ ७५ ॥ ब्रह्मणः प्रणवंकुर्यादित्यस्यार्थवा-
 दमाह अकारमिति । त्रिभ्यइति । अकारोकारमकारात्मकः किलोकारः एतच्चाक्षरत्रयं वेदत्रयात्सारभूतं प्रजाप-
 तिरुद्धृतवान् । तथाभूर्भुवःस्वरित्येतच्च महाव्यादृतित्रयमुद्धृतवानिदंचेयंव्यादृतिस्तुतिः । अध्ययनकाले तद्विधानार्थात्राक-
 स्मात् स्तुतिः वर्तते इति प्रयोजनान्न तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितुर्देवताकायाऋचः पादंपादंयथाक्रमं त्रिभ्यएवंवेदेभ्यः
 परमेष्ठे हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययस्सध्यध्ययनकालः विध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ एतदिति ।
 एतदौकाराख्यमक्षरमेतांचसावित्रीभूर्भुवः स्वरित्येतद्यादृतिपूर्विकांवेदार्थज्ञोविप्रः सन्ध्ययोर्यजपन् समस्तवेदपुण्येन संबध्यते ।
 इति विद्वान् ब्राह्मणः सन्ध्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृत विधित्रयस्तुतिः ॥ ७८ ॥ सहस्रकृत्वइति । एतत्रयंसह-
 स्रवारान् अहर्मासंयावद्विहर्षामात् द्विजोभ्यस्य महद्ब्रह्महत्याद्यपि पापमपनुदति । जीर्णचर्मैव संप्रैति । रहस्यप्रायश्चित्तगत-
 माहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ॥ ७९ ॥ एतयेति । एतया ऋचा सावित्र्या त्रियुक्तेवेदाध्ययनाभावादुपनयन-
 काले चात्मीययोपनयनाख्यक्रियया त्रियुक्तेब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातोयोनिन्धत्तांशिष्टविषये प्रामोतीत्यनृणानिन्दाद्वारेण
 विधित्रयोपनयनयोस्तुतिः ॥ ८० ॥ अकारपूर्विकाइति । अकारपूर्विकास्तिस्रएताभूराद्यामहाव्यादृतयोऽव्ययाश्विना-
 शिष्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् पादत्रयमुक्त्वा चैषा तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्रह्मणोमुखं वेदप्रामिद्वारं विज्ञेयमतः
 स्वाध्यायमादात्रेतदध्ययेमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८१ ॥ यइति । यएतांसावित्रीप्रत्यहंत्रीणि वर्षाण्यनलसोधाते
 सवायुरिव सर्वत्रापतिहतगतिः खमूर्तिमानाकाशरूपः सन् सर्वव्यापित्वात्परब्रह्म परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन
 प्रामोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥ ८२ ॥ एकाक्षरमिति । अकाराख्यमेतदेकाक्षरंपरं-
 ब्रह्म शब्दपरं ब्रह्मणोवेदान्तदृष्टयोप्राणायामः रुच्छादितपोभ्यः प्रकृष्टतपः सावित्र्याः प्रकाशादन्यत्प्रकृष्टं जपनी-
 यं नास्तीत्येवंप्रकृतौकारं प्राणायामसावित्रीविधीनांस्तुतिः । मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनमनृतदोषपरिहारातिरेकेण
 सत्यवचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ॥ ८३ ॥ क्षरन्तीति । सर्वाणि वेदचोदितानि
 होमयोगानुक्तानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात् । अक्षरंपुनरेतदौकाराख्यं अक्षयं ज्ञेयंतदर्थभावेनाद्वारेण ब्रह्मावाभ्याख्य-

स्य फलस्याक्षयत्वात् । ब्रह्म च प्राजापत्याख्यम् । एतदेव शब्दार्थयोर्वेदान्तदृष्टोत्पादितवैदिक-
तार्थस्तुतिः ॥ ८४ ॥ विधियज्ञादिति । ब्राह्मव्यापारसंपाद्याद्यग्रिष्टोमादेर्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः द्रव्य-
सएव चोपांशुर्यपरोऽन शृणोति सशतगुणोमनोव्यापारसंपाद्यश्चसहस्रगुणइत्यभ्यामातिशयापेक्षया द्रव्य-
न्तःसंयमस्य दुःसहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनप्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८५ ॥ यइति । य-
पाकयज्ञादयश्चत्वारोज्योतिष्टोमादिविधियज्ञसहितास्तेसर्वेजपयज्ञस्य षोडशभागमूल्यार्थनलभन्तइति श्रौतस्मार्तकर्मनिन्द-
या इदं आत्मज्ञानवान् प्रकृष्टफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८६ ॥ जप्येनैवत्विति । जप्येनैव ब्रा-
ह्मणोमोक्षंप्रामुयादत्र संशयएव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलंप्राप्यतइति । द्रव्यत्यागादप्यन्तःसंयमस्य दुष्क-
रत्वात् ॥ एवंच कुर्यादन्यत्तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म यदि वा न कुर्यात् यतः सर्वभूतोपकाररतोब्राह्मणः
स्यादितिशारङ्गेणार्च्यते । अग्रिष्टोमीयादिवधेन कुतोमैत्रीति एवंश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशङ्कोजप्यपरः पुरुषः संसिद्धय-
नुवादोयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांचक्षुरादीनांविषयेषु रूपादिषु अपहारिषु
च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छंप्रवर्तमानानानियमने प्रयत्नंकुर्यात् । यथाशिक्षितः सारथी रथ्यारब्धानामश्वा-
नानियमने यत्नंकरोति ॥ ८८ ॥ एकादशेति । यानि पूर्वे मन्वादयोविद्वांसः इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्कात्स्न्ये-
नानुपूर्वशः क्रमेण सम्यक् यथारूपंबुध्यथ तथावदयामि ॥ ८९ ॥ तानि च श्रोत्रमिति । त्वक्कर्मतास्थ्यादत्रस्पर्शने-
न्द्रियंत्वगुच्यते चक्षुशीत्याधिष्ठानभेदाद्विवचनम् । श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालंबनमेकवचनम् । पायुरपानं उपस्थःक्षि-
वाक्शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणीति । एषामध्यात् श्रोत्रादीनिक्रमेण पञ्चबुद्धेः शब्दादिविषय-
विज्ञानस्य जनकानि पञ्च पांश्वादीनि विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदाद्वर्गद्वयविभागः
॥ ९१ ॥ एकादशमिति । मनः त्वगुणेन संकल्पाख्येन शुभाशुभस्वभावेनोभयरूपमत्रैकादशंविज्ञेयम् । यस्मिन्वशी-
कृते सत्येतौ पञ्च परिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रकृतेः ॥ ९२ ॥ अधुनेन्द्रियसंयमप्रयो-
जनमाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयशक्त्या दृष्टादृष्टदोषनिश्चितंपुरुषः प्राप्नोति तान्येव संयम्य पुनर्दृष्टा-
दृष्टपुरुषार्थसिद्धिनिश्चयेन प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ अथोपभोगनृणयाकिमिन्द्रियाणांविषयनिवृत्तिर्नोच्यते किंशक्तिनिषेध-
नोच्यतइत्यतआह नजात्विति । न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां उपसेवनेन निवर्तते । प्रत्युताज्यादिना-
गिरिवाधिकतरंबुद्धिमेति ॥ ९४ ॥ एवंच यइति । यः कामान्सकलान् सेवेत योवा केवलाननुपभुक्त्वा त्यजेत्तयोः
सर्वकामोपभोगादपि परित्यागोविशिष्यते । यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते तदसं-
पत्तौ चावश्यंभावि दुःखंतस्मान्मूलतएव नृणात्यागोवरः ॥ ९५ ॥ एवंहि विषयशून्यदेहावस्थानमात्रउपायइत्यतआह नेति ।
एतानीन्द्रियाणि विषयासक्त्या प्रकृष्टदोषजनकानि न तथा रूपादिविषयानुपभोगेन सम्यक् नियन्तुंशक्यन्ते ।
यथा विषयगतदोषभावनविज्ञानेन नित्यकालंनियन्तुंपार्यते ॥ ९६ ॥ वेदाइति । जपदानस्नानयागादिरुच्छादीनि
दुष्टचित्तस्य नकदाचित् संपन्नानि भवन्तीति ॥ ९७ ॥ श्रुत्वेति । यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्द-
स्पर्शरसरूपगन्धान् उपलभ्य नहर्षमुपैति कुत्सितांश्रोपलभ्य नग्लानिमेति सजितेन्द्रियोबोद्धव्यः ॥ ९८ ॥ सकले-
न्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः यस्मात् इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां मध्यात् यदि पुनरेकमपीन्द्रियंयथेच्छं-
स्वविषये प्रवर्तते तदा स्वेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथोदकपरिपूर्णार्चमणः एकपादानावरणात् सर्वम-

॥ यतएवमसंजितेन्द्रियमनस्कस्य नवेदादिसिद्धिः तस्मात् वशइति । शक्त्या शरीरमपीडयन्निन्द्रि-
 यमनश्च नियम्य सर्वान्वेदाधिगमादीनर्थान् संपादयेत् ॥ १०० ॥ सज्योतिषाज्योतिषां दर्शनात्
 सत्संस्मरणान्न सनक्षत्रकालादारभ्य पूर्वामिति । यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्यापरोविधिः प्रत्ययः श्रूयते । तथाप्यु-
 पलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यज्यपोत्रप्रधानस्थानासनयोस्त्वङ्गता । तथा च यच्च वेदब्राह्मणे जपतेरेवपरो विधिप्रत्ययः श्रूयते ।
 यदाहायातः सन्ध्योपासनविधिः (?) व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य पूर्वोसन्ध्यास्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरमेतांच
 जपन् व्याहृतिपूर्विकांसन्ध्ययोरिति दर्शनात् । प्रणवंव्याहृतिपूर्विकांजपेदादित्यदर्शनंयावदिति वाक्यार्थः पश्चि-
 मांपुनरासीनः सावित्रीजपेदुक्तगौतमीयात् सदर्ककालादारभ्य सम्यक् नक्षत्रदर्शनात् यावत् ॥ १०१ ॥ पूर्वामिति ।
 पूर्वोसन्ध्यातिष्ठन् सावित्रीजपन् संचितं प्रतनुराच्युत्पन्नं पापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यम् । ए-
 वंपश्चिमसन्ध्यायामुपविष्टो जपन् दिवाकृतपापमपहन्ति ॥ १०२ ॥ एवं कथंचिदकृतैः सोऽनुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह-
 नेति । यः पुनः पूर्वोसन्ध्यां नानुतिष्ठति योवा पश्चिमांनोपास्ते सोऽध्ययनदानादिद्विजकर्मणः सर्वस्माच्छूद्रवत्परिहरणीयः ।
 इत्येवंनिन्देयमवश्यानुष्ठानार्था ब्रह्मयज्ञविध्यर्थं ब्रह्मचारिणामनुदिनमाह ॥ १०३ ॥ अपामिति । ग्रामाद्दूर्ध्वविविक्तप्रदेश-
 गत्वा नियतः शुचिः समाहितः संयतमनानित्योयंब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थअपां समीपे मत्तान्तरपाठात्
 सावित्रीमपि जपेत् । त्वाध्यायविधिवत्प्रकरणान्तरेणानध्यायाम्नाद्वेदेवेदाङ्गोच्चारणमात्रधर्मत्वात् ॥ १०४ ॥
 शंकायांब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्तावाह वेदोपकरणइति । वेदोपकारके निरुक्तादावङ्गे नित्यभवे च स्वाध्याये
 ब्रह्मयज्ञाख्ये होमार्थमन्त्रोच्चारणे वानध्यायानुरोधोनास्ति । वेदोपकरणादीनांप्रसंगाच्चलाघवार्थमनभिधानम् । हि श-
 व्दआगमप्रसूचकः ॥ १०५ ॥ अत्रार्थवादमूह नैत्यकइति । नैत्यकएकस्मिन्ब्रह्मयज्ञेऽनध्यायोनास्ति यस्मात् ब्रह्मसत्रं
 तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । अतः सततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम् । किमस्यसत्रसादृश्यमित्यतआह
 ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि सत्रं सोमाहुत्याहुतं भवतीदमपि वेदोच्चारणाहुत्या हुतं ब्रह्माहुतिरिवाहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च ।
 सत्रतुल्यंसत्रंचप्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवतीदमपि अनध्यायाध्ययनादनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥ यइति । एवं ब्रह्म-
 यज्ञाख्यं स्वाध्यायमरण्ये गमनाद्युक्तविधानेन संयतमनाः शुचिः सन्यः संवत्सरमधीते तस्यैवपयोदधिघृतमधूनि नित्यंद-
 दातीति । एवंच नित्यत्वेपि फलकामनया फलमप्यतोभवति दर्शपौर्णमासवत् ॥ १०७ ॥ अग्नीन्धनामिति । अग्निस-
 मिदाधानभैक्षचरणखट्वाद्यशयनगुरुगृहोपलेपनाद्यात्मकगुरुहितानि समावर्तनाख्यव्रतकालंयावदुपनयनकालोत्तरकालं द्विजः
 कुर्यात् । प्रधानानुपयायित्वेनाज्ञानायावद्ब्रह्मचर्यमेषामनुवृत्तिसिद्धयै पुनर्वचनं नियमाय भवतीत्येतावन्त्येवसमावर्तने
 निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आश्रमान्तराविरुद्धानि यावज्जीवं भवन्तीति । तथा च-
 गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीनि अतएव चैतान्यासमावर्तनात्कुर्यात् यानि पुनरर्वागपि निवर्तन्ते इत्येवंविधि-
 विपरीतनियमोऽभवति प्रधानानुवर्तिन्यायबाधप्रसङ्गाच्च ॥ १०८ ॥ आचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रः परि-
 चर्यापरः विद्याप्रदः धर्मानुष्ठानशीलः गृह्यार्थादिशौचयुक्तः बन्धुः ग्रहणधारणसमर्थः अपणपूर्वमप्यर्थदाता आर्जवो-
 पेतः आत्मनोपनोतः एतेदशधर्मार्थमध्याप्याः । अर्थदः शुश्रूषुर्ज्ञानादध्यापनादपि धर्मोऽस्ति नियमादष्टरूपेणेति
 वचनात् ॥ १०९ ॥ नापृष्टइति । पूर्वोक्तव्यतिरेकेणान्यस्य कस्यचिदधीयानस्य वित्तरादिकृतवतोऽपृष्टोऽन कथयेन्नापि-
 वित्पण्ड्या पृच्छतः किंताहि तत्र जानन्नपि प्राज्ञोबधिरद्वलेके व्यवहरेत् । अत्रार्थवादीनिषेधार्थः ॥ ११० ॥ अधर्मे-
 नेति । उक्तवार्तादतिक्रमेण यः प्राह योवा पृच्छति तयोरन्यतरोऽतिक्रमकृत् सन्नियते द्वेषं वा लोके भञ्जे ॥ १११ ॥

पूर्वोक्तनिमित्तानामध्याद्धर्मादिनिमित्तत्रयस्य उपायवन्दर्शयितुमाह धर्मार्थाविति । यदध्यापने धर्माध्यापने भवेत्पणपूर्वकस्य श्रुतकाव्यापकत्वेन निषिद्धत्वात् परिचर्याध्यापनानुरूपं परिपुष्टं बीजमिवाङ्कुरजननादिवत् । ११२॥ एवं च विद्येति । वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशीलेन मर्तव्यं न पुनः काष्ठायामप्यापयुक्ताध्यापनं । ११३॥ विद्यामीरिणे ऊपरद्वधर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत् । अनेन चैतदर्थं यति यदवश्यं दातव्या विद्येति । अन्यथा केः विद्येयैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसंसूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते । तथा च श्रुतिः ॥ यो ह वै विद्यामधीत्यार्थिनेन नूयात्स कार्यहास्यादिति ॥ अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोपमर्थवादः ॥ ११३ ॥ विद्याब्राह्मणमित्याहेति । यमेव त्विति । विद्या किल विग्रहवती कंचिद्ब्राह्मणमागत्य निधिरिव तवाहमतोरक्षमामित्याह । रक्षा चासूयकमपात्रं मांसाध्यापय । तथा सद्ब्रह्ममतिशयेन तव दृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । यं पुनर्मृद्धार्यादिशौचयुक्तं नियतं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणमस्त्रीसंप्रयोगं जानीयात्प्राधान्यादस्य पृथगुपदेशस्तं विप्रं विद्यानिधिपालनसमर्थमविस्मरणशीलमभ्यासमभ्यासशून्यमध्यापयेति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ब्रह्मेति । अन्यानध्यापयतोऽविस्मरणार्थं चाभ्यस्यतोऽनुज्ञातं ब्रह्म शिक्षेत्स ब्रह्मचौर्ययुक्तो नरकं व्रजति ॥ ११६ ॥ लौकिकमिति । लौकिकं दृष्टं हितार्थमायुर्वेदादिकं वैदिकं वेदवेदाङ्गविषयम् । आध्यात्मिकं साङ्ख्याद्यध्यात्मविद्याविषयज्ञानम् । यतः शिष्ये तं पूर्वतदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणाभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ अत्रार्थवादः सावित्रीसारमात्रइति । यदि विप्रः सुयत्त्रितोऽभिवादाचारानुष्ठानयत्त्रितात्मा भवति तदा सावित्रीमात्रप्रधानोपि तावन्मात्राध्येतापि वरंप्रशस्यः न त्वनाचारस्त्रिवेदोपि प्रशस्येयतोऽसावयत्त्रितत्वात् सर्वांशी सर्वविक्रयी च भवति ॥ ११८ ॥ शय्यासनइति । शय्यासनं यद्दुर्वादिना सेवितं सेव्यमानं वा तत्र नोपविशेत् शय्यासनस्थश्चैनमायान्तं दृष्ट्वा तत उत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥ अत्रार्थवादोभयदर्शनेन ऊर्ध्वमिति । यस्माज्ज्येष्ठआगच्छति सति कनीयसः प्राणा ऊर्ध्वनिर्गन्तुमिच्छन्त्यनाचारेणायुः क्षयात् । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याहेतुभूताभ्यां पुनस्तान्त्वीकरोति तस्मात्तौ कर्तव्यौ ॥ १२० ॥ अयं त्वपरोत्रैवोपकारदर्शनेन अभिवादनशीलस्येति । अभिवादनकरणत्वभावस्य सर्वदा वृद्धेषु परिचर्यारतस्यायुःप्रज्ञाख्यातिबलानि चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ॥ १२१ ॥ कथं पुनरभिवादनं कार्यमित्यत आह अभिवादात्परमिति । ज्येष्ठाभिवादनं कुर्वन्निमिषादय इत्येतच्छब्दापरं भद्रनामाहमस्मीत्येवं स्तनामोच्चारयेत् । विप्रग्रहणमिह प्रत्यभिवादं वाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ एवं सर्वत्र स्तनामोच्चारणप्रामावाह नामधेयस्येति । नाम्ना उच्चारितस्य सतोयदभिवादनमभिवाद्यानबुध्यन्तेऽसंस्कृतत्वादनभिज्ञाये तान्प्राज्ञोऽभिवादयेदहमित्येवं नूयात् । स्त्रियश्चाभिज्ञाअप्येवमेव नूयात् ॥ १२३ ॥ भोःशब्दमिति । अभिवादाने यत्स्त्वं नाम तदन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत् । सचाभिवाद्यसंबोधनार्थोयत आह नाम्नामिति । यस्मान्नाम्नांया स्वरूपसत्ता सैव भोभावोभोइत्यस्य सत्तेति । मन्वादिभिः स्मृतः । अतश्चाभिवाद्यानामस्थानापन्नतत्संबोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत् । तेनाभिवादयेद्भद्रनामाहमस्मिभोइत्यभिवादनरूपम् ॥ १२४ ॥ इदानीं प्रत्यभिवादनविधिमाह आयुष्मानिति । अभिवादाने कृत आयुष्मान्भव सौम्येत्येवमभिवादयिता वाच्यः । अभिवादयितुश्च नाम्नोन्ते यः अकारादिवर्णानाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्संभ्रुतः कार्यः पूर्वार्थेऽक्षराणि यस्मात्सपूर्वाक्षरोनागंतुकस्ततोपकुर्यवा तेनायुष्मान्भवसौम्येति भद्रं इति प्रत्यभिवादरूपम् ॥ १२५ ॥ अत्रार्थवादः यो न वेत्त्यभिवादस्येति । यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः प्रत्यभिवादनं कर्तुं

किमुतान्यः सविदुषा शूद्रवन्नाभिवाद्यः । तस्मात्प्रत्यभिवादोयंयथाशास्त्रविज्ञाय सम्यक्कर्तव्यइतिस्थितिः
 प्रत्यभिवादस्तुतिविध्यर्थत्वे प्रकरणोपरोधोनामधेयस्य ये केचिदित्येतद्वन्धश्चप्रत्यभिवादनप्रसङ्गेनान्यम-
 दित्युर्ध्वमाह ब्राह्मणमिति । प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारंब्राह्मणकुशलमस्तीत्येवंपृच्छे-
 त् सत्रजातीयमनामयमिति वैश्यक्षेममिति । शूद्रपुनरारोग्यमिति ॥ १२७ ॥ अवाच्यइति । यागार्थैकतदीक्षः प्रत्यभिवाद-
 नार्थं कार्यार्थान्तरंवा नाम्ना कनीयानपि न वाच्यः । किंतर्हिभोदीक्षित भवता यजमानेनेत्येवंभोभवच्छब्दपूर्वयौगिकैः
 शब्दैरेवंधर्मज्ञोभिभाषेत ॥ १२८ ॥ परपत्नीति । परस्य पत्नी या भवति सा चात्मनोयदि मातृपितृभ्यो योनिंसंबन्धानभ-
 वेत्तदा तांकार्यार्थंभवतीत्यनेन शब्देन ब्रूयात् । सुभगेभगिनीत्येवमाद्यन्तेन भवतिसुभगे भवतिभगिनि भवति मातरित्ये-
 वंब्रूयात् । आनुरूपेण भगिनीतिचेतीतिशब्दस्य प्रकृरार्थत्वात् ॥ १२९ ॥ मातुलांश्चेति । मातुलादीन् हीनवयसः प्रत्यु-
 त्थाय भद्रोहमित्येवंब्रूयात् ऋत्विग्वक्ष्यते । गुरुश्चात्र मातृष्वसपत्यादिः नविद्यागुरुः शैशवाख्यानस्यवक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ १३० ॥ मातृष्वसेति । मातृष्वसाद्यागुरुपत्नीवद्वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंग्रहणादिना संपूज्यायतस्तागुरुभार्यातुल्याः
 ॥ १३१ ॥ भ्रातुर्भार्येति । पूजाप्रकरणाज्येष्ठभ्रातृभार्योपसंग्राह्यापादयोः नाभिवाद्येह पादयोरितिदर्शनात् । सवर्णा समान-
 जातीया प्रत्यहं ज्ञातयोमातृपितृपक्षाः संबन्धिनो वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्यागतेनोपसंग्राह्यानत्वहरहः ॥ १३२ ॥ पि-
 तुर्भगिन्यामिति । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनांमातृवद्वर्तते । मातृष्वसृपितृष्वस्रोः संपूज्यागुरुपत्नीवदित्यनेनैव पादोप-
 संग्रहणादिपूजासिद्धाविदं वचनम् । प्रियकरणादिमातृवृत्त्यतिदेशार्थम् । यथा वक्ष्यति तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादित्यौपदेशिकातिदे-
 शकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ मातात्वाभ्यांगरीयसी । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठेतिवचनं मातृनिषिद्धस्य तत्प्रि-
 यकरणप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥ दशाब्दाश्च्यमिति । एकपुरनिवासिनांनिर्गुणानामेकस्य दशाभिर्वर्षेज्येष्ठे सत्यपि सख्यमा-
 ख्यायते । ततश्चासौभोभवन्निति वयस्य इत्येवंगौतमस्मरणाद्वाच्यः । एवंकलाभृतांगीतज्ञानांपञ्चभिरद्वैः सख्यमा-
 ख्यायते वेदाध्यायिनांज्येष्ठपूर्वज्येष्ठःधिकंत्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम् । ज्ञातिषु पुनरप्यल्पेनैव कालेन यत्र वर्षव्यवहारोना-
 स्ति तेन सख्यमन्यथा सर्वत्रात्र ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥ ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्दशवर्षशतवर्षयोरभिवाद-
 नादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् तयोर्मध्यात्पुनर्ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥ १३५ ॥ वित्तमिति । धनज्ञातिवयःश्रौतस्मा-
 तर्कमाचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति मान्यस्थानानि पूज्यत्वैकरणीयानि ततश्चावित्तस्य वित्तवान्मान्यस्तथेषां-
 वित्तादीनामभ्याद्यद्यत्पश्चान्निर्दिष्टतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्रुतरम् । अतश्चवित्तवतांबन्धुमान्मान्यइत्यवतिष्ठते ॥ १३६ ॥
 पश्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पश्चानांवित्तादीनामभ्याद्भूयांसि बहूनि त्रीणि
 चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकंद्वे वा तानि यदि गुणवन्ति प्रकृष्टानि भवन्ति तदा सउत्कृष्टजातेरपि मान्यः ।
 एवंचब्राह्मणदशवर्षत्वित्येतन्निर्गुणविषये समगुणविषये वावतिष्ठते । तथाशूद्रोपि नवतिहायनातीतोद्विजातीनां-
 मान्यः । एवंचवित्तबन्धुकर्माणिद्विजातीयति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥ १३७ ॥
 चक्रिणइति । चक्रयुक्तगन्ध्यादियानारुढस्यातिवृद्धातुरभारिकस्त्रीणांच राजशब्दसंनिधानाच्च ब्राह्मणस्यैव
 कृतसमावर्तनस्नानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्चगमनोपरोधिपथोऽपक्रामेदिति पूजाप्रकरणादिषामेतत्पूजैकदेशविधानम्
 ॥ १३८ ॥ तेषामिति । तेषांतु पुनश्चक्रादीनामेकवर्त्मनि वर्तिनांचक्रादिभिः प्रकृतेन पथोदानेन राजस्नातकौ

(१) करणीयानि=करणानि (गो० २, ३)

मान्यौ । राजस्तातकयोरेकवर्त्मनि वर्तिनोः स्नातकोमानं भजते ॥ १३९ ॥ सोपचारत्वादाचार्योऽप्यु-
 च्यार्थमाह उपनीयेति । यः शिष्यमुपनयनपूर्वकं कल्पसूत्रोपनिषत्सहितं वेदमध्यापयति तमाचार्यं मन्वा-
 रहस्यवेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १४० ॥ एकदेशमिति । वेदभागवेदाङ्गानि व-
 ल्पनिरुक्तव्याकरणज्योतिषलक्षांसि योजीविकार्थमपणपूर्वमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥ निषेकादीनीति ।
 गर्भाधानादिकर्माणि यथाशास्त्रं करोत्यन्नेन च संभावयति वर्धयति स विप्रो गुरु उच्यते । एवं चर्पितायं गुरुनिषेकग्रहणात्
 ॥ १४२ ॥ अग्न्याधेयमिति । आधानदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिसोमयागान्यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः संन्यः करोति स तस्येह
 शास्त्रे ऋत्विगुच्यते तस्यापि मान्यत्वादिहोपदेशः । तदुक्तं स्वसुरादिऋत्विजोगुरुनिति ॥ १४३ ॥ यस्मिन् वृणोतीति ।
 यथापूर्यथैवितथं विस्वरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ समातापितृवज्ज्ञेयः । तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेपि द्रोहं कु-
 र्यात् ॥ १४४ ॥ उपमध्यायादिति । दशम्युपाध्यायेभ्य आचार्यो गौरवेण हेतुभूत्वा अधिकी भवत्युपाध्यायपूजा-
 तो दशगुणाचार्यस्य पूजाकार्येत्यर्थः । एवमाचार्याणां शतं पिता गौरवेणाधिकी भवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता
 जनकमात्रपितृसहस्रात्सकलसंस्कारादिकारयित्रो माता गौरवेणाधिकी भवति ॥ १४५ ॥ उत्पादक इति । संस्का-
 रादिकरणरहितोत्पादकाचार्ययोः पित्रोराचार्याख्यः पिता प्रशस्यतरः यस्माद्ब्रह्मग्रहणार्थं यजन्मोपनयनाख्यं वि-
 प्रस्य तदिह लोके च शाश्वतं नित्यं पारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमात्रपिताचार्यसन्निधावा-
 चार्य एवमादौ पूजनीयः विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ॥ १४६ ॥ अत्रार्थवादः कामादिति ।
 आचार्यस्त्विति । पितरावेनं मिथः परस्परं कामादुत्पादयतो न तदुपकारचिकीर्षया पुनः संभवमात्रं तस्य जानी-
 याद्यद्योनावसावुत्पद्यते । अत्राचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यूथाशास्त्रमुपनयनाद्भूतया सावित्र्या यां जाति-
 यजन्मास्य करोति सा सत्या स्यात्सत्यात्मका श्रौतादिकर्ममिति तत्त्वात् । साजरा अबाधका पुनस्तुद्धेवि-
 तस्यानपचयादमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ अपरंगुरुलक्षणमाह पूजार्थं
 अल्पमिति । यस्य कस्यचिच्छ्रुतस्याल्पं वा बहु वा यो बोधयति तमपीह पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जा-
 नीयात् ॥ १४९ ॥ न च वयोज्यैश्च विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं यस्मात् ब्राह्मस्येति । उपनयनस्य कनीयः कर्तृ-
 त्वासंभवात्तदुपलक्षिताध्यापनादिकर्ता स्वधर्मस्य चायं धर्म इत्येवं बोधयिता बालोपि वृद्धस्यापि धर्मार्थ-
 कर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्यो भवति ॥ १५० ॥ अत्रार्थवादः परः प्रकृतिरूपः अध्यापयामासेति । तदिति ।
 अज्ञ इति । अङ्गिरःपुत्रः कविर्नाम बालः सन्पितृपितृव्यादीनामध्यापितवान् । तांश्च वेदादिज्ञानेन हेतुभूतेन
 शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थेनाह्वानकालेषु पुत्रकादित्युक्तवान् । ततस्ते पितरस्तथाह्वानोत्पन्नक्रोधाः तमर्थसमागत्य-
 पुत्रकं शस्त्राह्वानाख्यं किमेतत्साध्वित्येवं वेदवान्पृष्टवन्तः । देवाश्चैतद्विचारार्थं समागत्य युक्तं शिशुर्युष्मानुक्तवानित्येवमेतां-
 स्तां पितृनुक्तवन्तः । यतोऽज्ञो मूर्खः सबालो भवति वृद्धोपि सन्यश्चात्राध्यापयिता सबालोपि सन्पितृतुल्यो भवति ।
 यतोऽस्मदन्त्येऽज्ञं बालमित्याहुरध्यापयितारं च पितेत्येवं ब्रुवते ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अतश्च न ह्यायनैरि-
 ति । नवयोभूयः शिरःपाण्डुर्यधनबन्धुभिर्ज्यायित्वम् । अपि तु योऽध्यापनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्यस्माकं मतमित्येवमृषयो-
 धर्मव्यवस्थापितवन्तः ॥ १५४ ॥ एवं च सति विप्राणामिति । विप्राणां ज्ञानेन श्रेष्ठं क्षत्रियाणां पुनः पौरुषेण
 वैश्यानां धान्यद्विरण्यादेः शूद्राणां वयस्तः ॥ १५५ ॥ न तेनेति । येन कारणेन वयोभूयिष्ठ्याख्येनास्य पलित-

॥ १५६ ॥ यद्बोभवत्यपि तु यस्तस्मैऽपि सन्धीतवेदो भवति तदेवावृद्धं मन्यन्ते इत्यर्थे भिधानं प्रकृतदाह्यार्थम् ॥ १५६ ॥
रूपयो यथा हस्ती न युद्धादिसमर्थो यथा च चर्ममयो मृग आखेटकादावर्किचिक्करः एवमनधीयानो ब्राह्मणो ब्राह्म-
निग्रहादिक्रियासु । एवं च त्रयोऽप्येते नाममात्रंधारयन्ति न तु हस्त्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७ ॥
यथा षण्डइति । यथानपुंसकस्त्रीषु गच्छन्नप्यपत्यशून्यं यथा च स्त्रीगौः स्त्रीगवि गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा
चाङ्गे निष्फलं दानं तथा वेदरहितो ब्राह्मणोऽफलः परमात्मनो दृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ॥ १५८ ॥ शिष्याचार्यप्रक्रमे धुनाचार्य-
स्यापि किंचिनियममाह अहिंसयेवेति । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति शरीरपृष्ठे ईषताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनप-
रिहारेणैव भूतानां भार्यादीनामपि भूतयहणान्न शिष्याणामेव । प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादिकर्तव्यम् । तदर्थं च
वागेवानाक्रोशरूपानुच्चैर्वक्तव्यानुशासनाद्धर्माद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥ यस्मात् घस्येति । यस्य वाङ्मनसे शुद्धे
विकारहेतो सत्यपि न कालुष्यंगच्छतः सम्यग्गुप्ते चोत्पन्ने न कथंचित्कालुष्येण तत्कार्यंकुरुतः । सर्वदा यावज्जीवं स उपनिष-
दोक्तं मोक्षाख्यं फलमखिलं प्राप्नोति ॥ १६० ॥ अतश्च नारुंतुदइति । मर्मस्पृगत्यात्तौ पि न स्यान्परहिंसार्थव्यापारबुद्धिः स्यात् ।
यथा च वाचा लोकएन्द्रेष्टि तांत्वगींदिलोकफलप्रतिबन्धकानोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥ संमानादिति । पूजातो ब्राह्मणो यावज्जीवं
विषादिव सिद्येत अमृतमिव चावज्ञांसर्वदा काङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥ सुरवमिति । यो वाऽवज्ञातः सुखं स्वर्गापति न यथाऽवमन्तुर-
युक्तं मया कृतमिति चित्तसंक्षोभो भवति एवं स च सुखं निद्रां जहाति । सुखलोके व्यवहरति । यः पुनरवमानकृतोऽसाधु
मया कृतमितीह लोके परलोके चापुण्याद्विनश्यति ॥ १६३ ॥ एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वा धुना प्रकृतमाह
अनेनेति । उक्तपरिपाटी संबन्धेन कृतोपनयनो द्विजोगुरुकुले वसन् वेदप्राप्तिप्रयोजनं तपो नियमाख्यं तपोऽर्जनमात्मसं-
स्कारं च शनैः अवब्रूमुपजयेत् ॥ १६४ ॥ तपोविशेषैरेति । तपोविशेषैरुक्तवक्ष्यप्राणैरग्नीन्धनादिभिर्नाना प्रकारै-
र्ब्रतेश्च प्रतिवेदं गृहशास्त्रचोदितैः सावित्र्यादिभिर्वेदैः कृत्स्नः समस्तो वेदः शाखामन्त्रब्राह्मणात्मको द्विजातीनामभ्येतव्यः ।
एकदेशेऽपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् उदाहरणे जिह्वाच्छेदइति चैकदेशेऽपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नयहणमङ्गा-
ध्ययनप्राप्तिः । अत्रार्थावबोधार्थात्त्वाद्ध्ययनविधेः सामर्थ्यलभ्यते न सङ्घैर्विनार्थावबोधो घटते रहस्यमुपनिषत्प्राधान्यात्
पृथग्यहणं पित्रादिप्रबन्धायातैव च शाखाध्येतव्या अन्यथा स्वशाखात्यागाद्यस्तस्मै स्मरन्ति । तथा च ॥ स्वसूत्रं यः परित्यज्य
परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणमूर्षिकृत्वा सोऽप्यधर्मेण युज्यते ॥ इति परिशिष्टेषु स्मर्यते न पुनः शाखापुरुषस्य गोत्रनियतसं-
बन्धः अतोऽयैव येन शाखाधीता सैव तस्य स्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च त्वसूत्रं यः परित्यजति स एव वेदशाखात्या-
गइत्याह तदसत् । यथैवेदमस्माकं गोत्रमिति प्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणमेव नियतमस्माकं शाखेति प्रतिनियतशाखात्वमपि स्म-
रन्ति । तच्चागैर्नैव च शाखात्यागादोषं स्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानपरित्यागविषयमेव च । त्वसूत्रं यः परित्यजति पित्रादि-
प्रबन्धाणां सैव शाखाध्येतव्या ननु प्रवचननिमित्ता इदानीं तनाः काठकइत्येवमाद्याः समाख्याः । कथं वयं कठा इत्ये-
वमादिनियतोऽप्यपदशउपपद्यते । सत्यं कएवमहार्थान्तरनिमित्ता कएताः समाख्याः केवावयं वयं कठा इत्येवमादि केवाव-
यं कठा इत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथं श्रोक्ताध्ययननिमित्तकइदानीं तोनोऽप्यपदेशः । समाख्याश्च प्रति-
वचननिमित्तास्तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्सु अपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न क-
दाचिद्धानिः रहस्यमुपनिषदः । आत्मज्ञानपरत्वेनासां प्राधान्यात् पृथगुपदेशः ॥ १६५ ॥ प्रसङ्गाद्यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह ।

(१) अभिधानं = भूयोभिधानं (गो० २, ५)

(२) पृथक्.....नपुनः (गो० २, ३)

वेदमिति । तपोयमनियमादिकर्तुमिच्छन् ब्राह्मणो वेदमेव यावज्जीवमभ्यसेत् । यस्माद्देवाभ्यासस्तस्य त्वयि ॥ १६३ ॥ इत्येत-
 द्रुतपःशास्त्र उच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६४ ॥ इत्येत-
 द्देवेति । यत्कृतमाल्यादिकोपि ब्रह्मपरित्यागेनापि द्विजः प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाधिभ्योऽपि ॥ १६५ ॥ इत्येत-
 द्ग्रन्थापकमेव तपः करोति । परमतपोन्तरेभ्यः प्रकृतैषान् खानां व्यापकत्वात् । किंपुनर्योयमनियमयुक्तो धीत इति प्रकृतस्तुतः ।
 न तु यमनियमत्यागेन स्वाध्यायोऽस्ति । इह शब्द आगमसूचकः ॥ [अनसूयश्च यो विप्रो परमतस्य तत्तपः ॥ यद्वचोपि द्विजो धीते स्वा-
 ध्ययं शक्तो न्वहं ॥ वेदस्वीकरणं पूर्वविचारोभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥] १६७ ॥ यदिति । यो द्वि-
 ज उपनीतः सन् वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ यत्नं कुरुते स वेदानभिज्ञत्वादात्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन जीवने वसान्वयः क्षिप्रं शूद्रतुल्य-
 तां प्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः तथाच नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मेति वेद एव निषेधो भ-
 विष्यति ॥ १६८ ॥ इदानीं प्रकरणाद्विद्वद्ध्ययनमेव तत्करेण स्तुतिबारेण स्तोतुमिदमाह मातुरग्रेधिजननमिति ।
 मातुः सकाशात् प्रथमं पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मेखलाबन्धनम् । तृतीयं यागार्थं दीक्षाकाले द्विजस्य सतः । पुनर्वा एतदु-
 त्विजो गर्भं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीत्येवं श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥ तत्रेति । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यद्यद्ब्रह्मग्रहणार्थं पुं-
 सो जन्ममेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं तस्य माता सावित्री पिता पुनराचार्यः कथ्यते । इति रूपकभङ्ग्या जन्म समर्थयते ॥
 १७० ॥ वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनादाचार्यपितरमस्याहुः । यस्मात्तस्मिन् पुनयनात्प्राक्किंचिदुत्कर्षहे-
 तुभूतकर्माध्ययनादि न युज्यते । एवं च प्रागुपनयनादजातसमत्वाद्युक्तं वेदप्रदानेनाचार्यजन्मत्वम् ॥ १७१ ॥ एवं च
 प्रागुपनयनादध्ययननिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह नाभिव्याहारयेदिति । स्वधाशब्दाख्ये मन्त्रसाधनं कथं निनीयते पितृनृपति
 प्राप्यते येन तत्त्वधानिनयनं पित्र्येकर्म तद्वर्जयित्वा न वेदमुदाहरयेत् । यस्माद्देदनिमित्तं यावन् जायते यावदनुपनीतस्ता-
 वत् शूद्रतुल्योऽसौ एतदेव ज्ञापकं मुपनीतपितृप्रसवे सत्येकोद्दिष्टश्राद्धादिकरणाधिकारस्य ॥ १७२ ॥ कृतोपनयनस्येति ।
 उपनीतस्य सतोऽस्यादौ स्वशाखाचोदितसावित्रादिब्रतोपदेश इष्यते । तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागतमन्त्रब्राह्मणा-
 ध्ययनक्रमेणोक्तं प्राणायामादिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥ यदिति । यस्य ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि चर्मोपवीतमेखलाद-
 ण्डवस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि । पूर्वोपात्तानां धारणोपदेशात् पुनस्तद्वि-
 धानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानीति प्रतीयते । पूर्वेषां च कार्यानुपयोगाद्दिनष्टतुल्यत्वे सत्यप्सु प्रास्येति प्रतिपत्तिः ॥
 १७४ ॥ सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं नियम्यात्मनस्तपोवृद्ध्यर्थं इमान्
 यमनिर्धेमान्नुतिष्ठत् ॥ १७५ ॥ नित्यमिति । प्रत्यहं सात्वा शुचिर्देवानां महेश्वरादीनां अङ्गिरःप्रभृतीनामृषीणां च
 प्रमीतानां च पित्रादीनां उदकदानं कुर्यात् । तथा देवतानां हरादीनां पुष्पादिनार्चनं सायंप्रातरग्निसमिदाधानं च कुर्यात्
 ॥ १७६ ॥ वर्जयेदिति । मांसिकमांसमालयस्त्रीप्राणिहंसनानि वर्जयेत् । तथा गन्धवद्रव्यं कर्पूरादि उद्भिक्तरसं च
 गुडादि मधुनोरसशब्दग्रहणे प्रायश्चित्तविशेषार्थं पृथगुपदेशः । शुक्तानि यानि प्राप्तस्वरसानि कालपरिवासेनोदका-
 दिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यां चांस्त्री भवन्ति सर्वग्रहणपादपूरणं न त्वस्यार्थान्तरग्रहणे सामर्थ्यमस्ति । यत्तु गौतमीये
 शुक्तावाच इति तद्वाक्शब्दसंनिधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम् । इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारी शुक्लाश्चैव गिरः
 सर्वा इत्येवमवेक्ष्यते ॥ यद्यपि सर्वशुक्तानि चैवेहेत्यनेन ब्रह्मचारिणोऽपि प्रतिषेधसिद्धिस्तथापीहाभिधानं स्वाध्याया-
 द्भवार्थेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोत्तिक्रममात्रं स्यात् । न विधित्रैगुण्यं कावागतिरनृता हिंसादिप्रतिषेधानां पुन-
 रभिधानस्यात्र चोपभोगार्थमांसादि प्रतिषेधो न ओषधार्थः । तथाच वसिष्ठेन साचान्याधीयीत कामादुरोच्छिष्टं भे-

ति मांसाद्यभ्यनुज्ञातम् ॥ १७७ ॥ अभ्यङ्गमिति । अभ्यङ्गमञ्जनघृताद्यभ्यञ्जनोपानच्छत्रधारणाकाम-
 रूपादिगीतवादनानि वर्जयेत् । कामोभोजनाद्यभिलाषातिशयोक्तमथस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ॥ १७८ ॥ द्यूत-
 नादिक्रीडाञ्जनैः सह कलहं परदोषादिकीर्तनं असत्यंच स्त्रीणांच मैथुनसेवाशङ्कयालिङ्गनं परस्यचार्थना
 [शा] द्युपघातंच वर्जयेत् ॥ १७९ ॥ एकइति । नान्येन सह शयीत । सर्वत्र गुरुगृहे पितृगृहादौ न च स्त्रीप्रयो-
 गात्प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् कचिदयोनावपि यस्माद्बुद्धिपूर्वरेतःस्कन्दयन्नात्मनोब्रह्मचर्यखण्डयति
 ॥ १८० ॥ स्वप्नइति । यद्विजोब्रह्मचारी अबुद्धिपूर्वस्वप्ने रेतउत्सृज्य स्नात्वा अर्कपुष्पादिनार्चयित्वा त्रीन्वरान्पु-
 नर्माभेतिवन्दिष्यमित्येतां ऋचं जपेत् । अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षारेतः संरक्षणनियमान्तरेभ्योब्रह्मचारि-
 णोगुरुत्वप्रख्यापनार्थः ॥ १८१ ॥ उदकुम्भमिति । उदकुम्भपुष्पगोमयमृद्भीगुर्वात्मनोयावत् प्रयोजनमानयेत्
 भैक्षप्रत्यहंचरेत् । नैकशिवसाहतेनापर्युषितेन स्नेहानियमशुक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ॥ १८२ ॥ वेद्यज्ञैरिति ।
 वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानां स्वकर्मसुच वृत्त्यर्थेष्वध्यापनादिषु प्रशस्तानां स्ववृत्त्या जीवतां गृहेभ्योब्रह्मचारी शुचिः सन्-
 प्रत्यहं भैक्ष्यमाहरेत् ॥ १८३ ॥ गुरोरिति । गुरुगृहं न भिक्षेत तथात्मनः पितृमातृगृहेषु यदि पुनरेतद्यतिरिक्तगृहे-
 भ्योनलभ्यते तदा पूर्वपूर्वपरिहरेत् । प्रथमबन्धुगृहेभिक्षेत तदलाभे गुरुगृहे ॥ १८४ ॥ सर्वमिति । बन्धुगृहादि-
 भ्योपि अलाभे चातुर्वर्ण्यादप्याहरेत् । सजितेन्द्रियः सन् भिक्षावाक्यवर्जं मौनं अभिशस्तान् पुनः पातकित्वेन प्र-
 सिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डपूर्विकयापतितांश्च वर्जयेत् ॥ १८५ ॥ दूरादाहृत्येति । अरण्यात्समिधआहृ-
 त्येति गृहदर्शनात् । दूरस्य वापर्यवसितत्वादपरिगृहीताः समिधआनीय विहायस्याकाशे निधानासंभवात् गृहप-
 ट्यादौ स्थापयेत्ताभिश्चानलसः सन् सामंभ्रातराणां कार्यकुर्यात् ॥ १८६ ॥ अकृत्वेति । प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षान्नि-
 कार्यं समुचितं कामकारेण समाहानि प्रबन्धेनानातुरः सन्नकृत्वावकीर्णप्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणंचरेत् । कथंचित्पु-
 नः प्रत्येकव्यतिक्रमेणैतमीयमग्रीन्धनभैक्षचरणेसमरात्रमकृत्वाज्यहोमसमिधोवा एताभ्यामिति अनातुरइत्यातुरस्य
 प्रायश्चित्तान्तरं न तु प्रायश्चित्ताभावः । एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं नत्वातुरस्य व्यतिक्रमोना-
 स्तीति ब्राह्मतदनातुरः स्वानि खानि नस्पृशेत् । इतितनियमवाक्यगतं विशेषणं येनातुरस्यानधिकारइति गम्येत ।
 पितुः प्रायश्चित्तविशेषणे तस्मादातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरं भवत्येव । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षणोत्कर्षोलाघवार्थः । तत्रहि
 क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १८७ ॥ भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी भैक्षेण यावद्ब्रह्मचर्यप्राणयात्रां कुर्यात् । नत्वेकसं-
 बन्धि अन्नं अश्री यात् । यस्मादस्य भैक्षेण वृत्तिरुपवासतुल्यफलेति । एतन्नियमफलाभिधानार्थंच भैक्षेण वर्तये-
 दित्युक्तसंकीर्तनं नचानित्यत्वाशङ्का प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं परिग्रहः । सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्ष्येण वर्तयेत् ॥ १ ॥]

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य द्रुतस्य चायस्तस्य ग्रसते यासान् तत्तस्य क्रतुभिः समाः ॥ २ ॥]

व्रतवदिति । दैवकर्मणि व्रतार्थमध्वादिर्वाजितम् । आह्वेच ऋषिवदृषिरिवारण्यनीवारादिनाग्राम्यं प्रार्थितः सन्नका-
 ममिच्छते एकान्समश्नीयात् । नास्यैवं कुर्वतो व्रतलोपो भवति । ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगो न वैखानसेवये
 न तदर्हान्नाभ्यनुज्ञातेचैकमप्युपभुञ्जीतेति मांसाशनाशङ्का स्यात् ॥ आह्वं भोजनस्याचाराधिकदुष्टत्वाद्दृषिवदितिनियमा-
 तिसंशयमाह ॥ १८९ ॥ ब्राह्मणस्येति । एतदैवपित्र्यैकान् भोजनाख्यं कर्म ब्राह्मणस्यैव मन्वादिभिः स्मृतम् ।

क्षत्रियवैश्ययोः पुनः नैतत्कर्म ब्रुवते । भैक्ष्यस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेऽपि ब्रह्मचारित्वं च प्रकरणाच्चैव ।
 रपि ब्रह्मचारिणो भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाते सति तदपवादकान्नभोजनेऽपि तयोऽपि प्रस्तुतत्वात् ।
 ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात् । आत्मौ सत्यमेवंप्रतिषेधः ॥ १९० ॥ नो
 गुरुणा नियुक्तोऽनियुक्तो वा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नमाचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ॥ १९१ ॥
 शरीरमिति । देहवाक्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य बद्धाञ्जलिः सन् गुरोर्मुखं विक्ष्यमाणस्तित्थेत् ॥ १९२ ॥
 नित्यमिति । यावज्जीवं गुरुसन्निधौ वसेत् । उद्धतबाहुः सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात् । गुरुणोपविश्यतामिति चोक्तः सन्
 गुरोः सम्मुखमुपविशेत् ॥ १९३ ॥ हीनान्नवस्त्रवेष्टेति । गुर्वपेक्षया संस्कारपरिणामादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारो याव-
 ज्जीवं गुरोः सन्निधाने स्यात् । शयनाच्च गुरुस्थानात् प्रागुत्तिष्ठेत् । तत्त्वमानन्तरं शयीत ॥ १९४ ॥ प्रतिश्रवणसं-
 भाषेदिति । आज्ञास्वीकरणकार्यार्थसंभाषणे शयित उपविष्टोऽश्रनुत्थितोऽनभिमुखो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥ कथं तर्हि
 आसीनस्येति । पराङ्मुखस्येति । उपविष्टस्याज्ञाददत्त उत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषेत् कुर्यात् । उत्थितस्य च तद-
 भिमुखं गत्वा वेगेन गच्छतस्तस्य पश्चाद्देगेन गच्छन् परावृतस्य चास्थितस्य चाभिमुखो भूत्वा दूरावस्थितस्य समी-
 पमागत्य शयानस्य प्रहो भूत्वा निकटे चादेशेतिष्ठतः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ तथैव नीचं शय्यासनमिति ।
 गुरुशय्याद्यपेक्षया ऋत्विशयनासनं यावज्जीवं गुरुसन्निधौ स्यात् । तथा गुरोश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ॥ १९८ ॥
 नोदाहरेदिति । गुरोरसन्निधानेऽपि पूजावाक्यपदरहितं नाम नोच्चारयेत् । गुरोर्गमनभाषणभोजनादि चेष्टानानुकुर्यात्
 एवमस्मदुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥ गुरोरिति । यस्मिन् देशे गुरोः सदोषाभिधानमसदोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति
 कर्णौ तत्राच्छादनीयौ तस्मत्प्रदेशादन्यत्र गन्तव्यम् । न चात्मना परिवादादि कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परिवादादिति ।
 परिवादकर्ता जन्मान्तरे खरउत्पद्यते । श्वाच निन्दाकर्ता । अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः रुमिर्भवति । गुरुगुणासहनः
 कोटः रुमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति फलकथनम् । अतएव न कर्तव्यमिति । न चाद्यार्थस्य श्लोकस्य पूर्वार्धवादि-
 युक्तं श्रुतशब्दानुपादानात् । उत्तराभ्यां च विध्यर्थ्याभ्यां च साहचर्यात् श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धकरणनिषेध इति चेत्
 फलाभिधानं तर्हि कुतः सिद्धम् ॥ २०१ ॥ दूरस्थ इति । दूरस्थः सन्परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यं नार्चयेत् । नाप्येनं प्रत्युपजातक्रो-
 धेन च भार्याणां समीपस्थमर्चयेत् । यानासनस्थश्च यदा भवति तदावतीर्थेन मभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्था-
 या भिवादयेत् । अनेन चावरुह्या भिवादयेत् । तत्र नीचयानासनादनुत्थायाप्यवेराहणं संभवति । एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवाद-
 येत् । गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति अत उक्तं अवरुह्या भिवादयेदिति ॥ २०२ ॥ प्रतिवात-
 इति । प्रतिवातो मुखीभूतपुरोवर्तिगुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रतिवायुर्यस्मिन् देशे यत्र चानुगतशिष्यगुरुदेशं प्रतिवातः ॥ तत्र प-
 श्चादगुरुणा सह नासीत् । तथा गुरुसन्निधाने यस्मिन् देशे गुरोः संश्रव आकर्णनं नास्ति तत्रान्यस्य कस्यचिन्नां केचिदपि
 कथयेत् ॥ २०३ ॥ गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेऽपि । गोऽश्वोष्ट्रयाने युक्ते सति प्रासादे धवलगृहे तृणप्रस्तरे कटे च
 न दारिद्र्ये कुलाले शिलाफलकनौषु च गुरुणा सहासीत् ॥ शय्यासनेऽप्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत् ॥ इति प्रतिषेधस्यायं-
 प्रतिप्रसवः ॥ २०४ ॥ गुरोरिति । आचार्यगुरुर्ह्यदा शिष्यस्य सन्निहितो भवति तदा तस्याप्याचार्यवत् वर्तते । तथाचार्यगृहे
 वस्थितस्तेनाननुज्ञातः त्वयोनिगुरुन्नाभिवादयेत् ॥ २०५ ॥ विद्यागुरुष्वेवमेवेति । आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु

+ चा= वा (गो० २)

७

तेत । तथा स्वयोनिषु गुरुष्वधर्मनिवर्तकौषधायुपदेष्टृष्वेव नित्यावृत्तिः ॥ २०६ ॥ श्रेयःसुगुरुवद्वृत्तमि-
 वृत्ताद्यधिकेषु गुरुपुत्रेषु ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु गुरुवद्वृत्तिं यावज्जीवमाचरेत् ॥ २०७ ॥ बालइति । ब्रह्म-
 यानसमोयज्ञविद्यादौवा शिष्यः तथाध्यापयन्गुरुस्तोगुरुवत्पूजामर्हति । नत्वध्यापयितृत्वादेवास्य गु-
 रवृत्तिःसिद्धेव विद्यागुरुष्वेवमेवमिति । न च कनीयत्वपेक्षयाशैशवाख्यापनस्य दर्शनत्वात् । सत्यं किंतु शि-
 ष्योवा यज्ञकर्मणीत्युक्तोऽध्यापयतोव्यर्थशिष्यत्वादप्राप्ताशङ्कायामिदंवचनं इदमेवज्ञापकं । ग्रंथगुरोरर्थगुरुर्गरीयान्
 ॥ २०८ ॥ उत्सादनमिति । उद्धर्तनस्नापनोच्छिष्टभोजनपादधावनानि गुरुपुत्रस्य नकार्याणि । अस्मादेव
 प्रतिषेधात् गुरोरेतदनुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ॥ २०९ ॥ गुरुवद्वृत्तिः । गुरोःसजातीयाभार्यागुरुवत्पूजनी-
 याः । विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थानाभिवादनमात्रेण ॥ २१० ॥ अभ्यञ्जनमिति । अभ्यङ्गस्नापनोद्धर्तनकेशर-
 चना गुरुभार्याया न कार्या ॥ २११ ॥ गुरुपत्नीति । तरुणीगुरुभार्या यूना कामंसुखदुःखे जानता पादो-
 पसंग्रहणपूर्वकंनाभिवाद्या ॥ २१२ ॥ स्वभावइति । स्वरूपमेतत् स्त्रीणां यन्मनुष्याणांस्मरोद्रेकजननं । अतो-
 स्माद्धेतोःप्राज्ञःस्त्रीषु न स्पर्शनादि ममादंभजते ॥ २१३ ॥ अविद्वांसमिति । यतःकामक्रोधविधेयंपुरुषंसम्य-
 क्शास्त्रज्ञंवा लोके अधर्ममार्गंनेतुंस्त्रियोलंसमर्थाः ॥ २१४ ॥ मात्रेति । मातृभगिनीदुहितृभरपि
 सह निर्जने न आसीत् । यतोऽप्रधृष्यइन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपिसंग्र [योगा]त् च्यावयति ॥ २१५ ॥
 काममिति । गुरुपत्नीनांतरुणीनां युवा वन्दनंभुवि विन्यस्तहस्तोविन्यस्तपाणिना इति अनेन विधिनाऽसा-
 वहमितिब्रुवन् । इत्युक्तरूपेणाभिवादनंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ विप्रोग्येति । प्रवासप्रत्यागतः पादोपसंग्रहणप्रत्यहं-
 पुनरभिवादनमात्रंगुरुभार्यासु कुर्यात् । एषएवसाध्वाचारइति संचिन्तयन् ॥ २१७ ॥ युक्तमेतत्पुत्रदारादिपर्यन्तंगुरुपरि-
 चरणंयस्मात् यथेति । यथा कुट्टालादिना खनित्रेण महता यत्नेन खनन् नरः पातालगतमुदकंप्राप्तोत्येवं आचार्यस्था-
 विद्यांपरिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ॥ २१८ ॥ मुण्डइति । लूनाखिलकेशोवास्यात् इतरेतरसंलग्नधृतसमस्त-
 केशोवास्यात् । शिखैव वा जटास्य तथाभूतः स्यात् तथाचकुर्यात् यथास्य ग्रामनगरावस्थितस्थात्तरश्लोके शयान-
 ग्रहणाच्छयानस्य सूर्योनास्तंयायात् नान्युदियात् कचिर्त्कस्मिंश्चित्काले ॥ २१९ ॥ तमिति । तंब्रह्मचारिणमिच्छातः
 सुमंयदि सूर्यउदयेनाभिव्याप्तंकुर्यात् । तस्य वा शास्त्रार्थापरिज्ञानाच्छयानस्य यद्यस्तंयायात्तदा जपनृद्दानीमि-
 तिगौतमस्मरणात् सावित्रीजपनृदिनंनाश्रीयात् । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे
 ब्रह्मचारिग्रहणकर्तव्यस्यात् ॥ २२० ॥ अत्रार्थवादः सूर्येणह्याभिनिम्लुक्तइति । सूर्येणाभिनिम्लुक्तोनिम्लोचनेना-
 स्तंगमनेन शयानः सन्निभिव्याप्तोन्तरोक्तंप्रायश्चित्तमकुर्वाणोमहता पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥ यतएवमतः
 आचर्येति । प्रयतः शुचिः सन्समाहितः संयतेन्द्रियउपस्पृश्य शुचौ देशे जपंकुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना याव-
 जीवमुभे संध्ये सेवेतेति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायंसन्ध्योपासनानुवादः । मयतत्वंसमाहितत्वंशुचिदेशविध्यर्थम्
 ॥ २२२ ॥ यद्वीति । स्त्रीशुद्धावपि यच्छ्रेयोवक्ष्यमाणंशास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोःसकाशात् दृष्टायुक्तोयत्नवा-
 न्नुतिष्ठेत् । तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौमनोस्यपरितुष्येत् तत्समाचरेत् ॥ २२३ ॥ श्रेयआचरेदित्युक्तंकिंतच्छ्रे-
 यइत्यतआह धर्मार्थाविति । धर्मार्थां श्रेयइति कैश्चिदुच्यते परलोकेहलोकयोर्थथाक्रमंतयोःकर्मनिमित्तत्वात् । कामार्था-

(१) कस्मिंश्चित्=कस्मिंश्चिदपि (गो० २, ३).

वित्यपरैः कथ्यते प्रत्यक्षतस्तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलम्भात् । धर्मएवेत्यन्यैर्भण्यते अर्थकामयोस्त्विति ।
 अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्यै रभिधीयते । ततएव धर्मकामसिद्धेः । एवमतान्तराण्युक्तास्थितपक्षमाह । त्रिवर्ग-
 रिति धर्मार्थकामरूपस्यात्मकोवर्गः श्रेयइत्युच्यते । इत्येषएवनिश्चयः । परस्पराविरोधेनत्रयाणामपि पुरुषार्थस्य-
 न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनमतोनोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ॥ २२४ ॥ **आचार्यश्चपिताचैवेति ।**
 आचार्यपितृमातृज्येष्ठभ्रातरःपीडितेनापि क्षत्रियादिना नावमाननीयाविशेषतोब्राह्मणेन नान्येषांतन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्या-
 तिससङ्गः स्यात् यस्मादिति ॥ २२५ ॥ **आचार्योब्रह्मणोभूतिरिति ।** ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारणैकोदरनिवासालंबनमेत-
 देषांब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम् । ब्रह्मप्रजापती परमात्महिरण्यगर्भौ त्वः सौदर्यः ॥ २२६ ॥
यमिति । संभवे गर्भग्रहणेसति तदनन्तरमेवानवरतंयदुःखमपत्यानांसंबन्धि मातापितरावनुभवतः तस्यानेकवर्ष-
 शतप्रत्युपकारकरणेनाप्यानूय्यं प्राप्नुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ॥ २२७ ॥ तस्मात् तद्योर्नित्यमिति । मातृपित्रा-
 चार्याणां यावज्जीवंप्रियंकुर्यात् । न च तपोन्तरासत्तयातत्प्रियोपेक्षाकार्या । तस्मात्तेष्वेव चतुष्टयेषु सर्वतपःफलसम्य-
 क्प्राप्यते ॥ २२८ ॥ यतएवमतः **एषामिति ।** एतेषांमात्रादीनांत्रयाणांपरिचर्या तपोन्तरेभ्यःप्रकृष्टतपोमन्वादिभिःकथ्यते
 एवंच तैरननुज्ञातोनित्यनैमित्तिकवर्जं अन्यधर्मनाचरेत् ॥ २२९ ॥ **यस्मात्तन्निति ।** पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावामिहेतुत्वा-
 त्तच्छुश्रूषायास्तएवत्रयोलोकाइत्युच्यन्ते । एवंच ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात्तत्सेवायास्तएवत्रयआश्रमाः ।
 वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायास्तएवत्रयोवेदाः । अग्निं संपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायास्तएव त्रयोऽग्नयः ।
 इतिमन्वादिभिः उक्ताइति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २३० ॥ **पिता वै गार्हपत्योग्निरिति ।** गार्हपत्याद्धविषांसंभवोस्यचपितुः
 सकाशात् । दक्षिणाग्रेथ गुणत्वमातृश्रुतिपरतन्त्रत्वं आहवनीयस्य यागनिवर्तकत्वं प्राधान्यं । आचार्यस्याप्यखिलपुरुषा-
 र्थकारित्वात् प्राधान्यमित्येव किंचित्सामान्यमाश्रित्यायमेवामग्नियपदेशः । अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति साग्निलेखनाणार्थमिव
 गुरुतरेति अयमप्यर्थवादः ॥ २३१ ॥ **त्रिष्विति ।** एतेषु त्रिषु शुश्रूषायामस्वल्पं त्रीन् लोकान्वक्ष्यमाणान् जयते
 गृही । आधिपत्येन स्वीकुर्यात् । ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेवत्वमुखंयुलोकेभवति ।
 गृहस्थस्याप्ययंधर्मः इति दर्शयितुंगृहीत्युक्तम् ॥ २३२ ॥ **इममिति ।** मातृपित्राचार्यशुश्रूषाभिःपृथिव्यन्तरिक्ष-
 ब्रह्मलोकान्प्राप्नोति ॥ २३३ ॥ **सर्वइति ।** सर्वे यागादयोधर्मास्तस्य फलदानोन्मुखाभवन्ति येन मातृपित्राचार्या-
 आराधिताः । येनपुनरेते न परितोषिताः तस्य सर्वायागादिक्रियानिष्फलाइतिशुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥
यावदिति । मातृपित्राचार्येषु जीवत्सु अन्यधर्मनाचरेत् । किंतर्हि तेष्वेव सर्वदा वर्तमानभविष्यदुपकारतःकुर्यादि-
 ति प्रकृतविध्यर्थवादः । तेषांत्रयाणामित्येतत्सिद्धस्यैवास्यपुनरभिधानंप्रकृतविधिदार्ढ्यार्थम् ॥ २३५ ॥ **ते-**
षामिति । तत्तुशुश्रूषाविरोधेन परलोकार्थंयागार्थंयद्यदाचरेत् तत्तद्देशांतत्फलस्यादित्येवमनोवाकायव्यापरेण तेभ्योदद्यात्
 ॥ २३६ ॥ **त्रिष्विति ।** यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किंचित्यागादिकर्तव्यंतत्सर्वं पुरुषस्य परिपूर्णंभवति ।
 यस्मादेषसाक्षात्प्रकृष्टोधर्मः अग्निहोत्रादिः गौणइति मन्वादिभिरुच्यते इतिप्रकृतविध्यर्थवादः ॥ २३७ ॥ **श्रद्-**
धानइति । श्रद्धोपेतःप्रकृष्टांविद्यां उक्तक्रमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निरुद्धजातीयादपि गृहीयात् । श्रद्धादपि
 प्रकृष्टधर्मशास्त्राविरुद्धं तेन कुतोपि ज्ञातंशिष्येत् । यत्तु यदि स्त्री यद्यवरजइत्युक्तंतन्न ततः शिक्षयन्त्यापतदनुष्ठा-
 नदर्शनेनानुष्ठानम् । उत्कृष्टांचावैधव्यादिलक्षणोपेतांक्षत्रियकुंभकारादिकुलादप्याददीत ॥ २३८ ॥ **विषादिति ।**
 विषादपि तस्माधनकरसायनादिकरणेनामृतंप्राप्तम् । ग्रामादि प्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यं बालोदीरितमप्यभोद्यार्थसंसिद्धेः

। शत्रोरपि साध्वारोग्याहः । अमेध्यपतितमप्यकृतसंस्कारमपि काञ्चनग्राह्यम् ॥ २३९ ॥
 नीति । शिल्पानिर्चाप्यदुष्टानीति । अत्र स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्यदुष्टशिल्पाभिधानार्थः यथैतानि सदा-
 गम्येवम् ॥ २४० ॥ अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणाध्यापकाभावे आपत्काले विधानमापत्कल्पइतिवापा-
 तः । तस्मिन्ब्राह्मणादध्ययनं ब्रह्मचारिण उपदिश्यते । अध्ययनधर्मत्वेन च शुश्रूषायाः प्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य
 नियमार्थत्वादनुपगमनमेव गुरोः शुश्रूषा नान्या सा च यावद्देदग्रहणं पाठकाल एव प्राङ्मुख उपविश्येति गृहस्मरणा-
 त् । नतत्रगमनाभावात् । अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृश उच्यते न युक्तेन सदृशाभिधानात् तत्र सत्यपि
 वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वाच्छूद्रशिष्यो गुरुश्चैवेति च निषेधदर्शनादिहा ब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवै-
 श्यावैवोच्यते । न तु शूद्रस्तथापि च जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सत्स्यप्रत्यनन्तर इत्यापद्येवं दर्शनादिहापि एवमक्षत्रि-
 यात्तदभावाद्वैश्यादिति वेदितव्यम् । अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषा एकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रवैश्वयो-
 रप्येवंविधाध्येत्रध्यापनमाचार्यस्याभिमतमित्यवसीयते । कथं तर्हि निषिद्धाध्यापनोध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूषोवा
 अदृष्टार्थचात्रैतदनयोर्वृत्त्यर्थत्वेन ॥ योलोभादधमोजात्याजीवेद्दुष्टकर्मभिः ॥ इति प्रत्यवायस्यवक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ २४१ ॥ एवं वक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनाद्यावज्जीवंतद्गृहवासमाप्ताविदंतनिषेधार्थमाह नेति ।
 नैष्ठिकः शिष्योऽब्राह्मणगुरुगृहेऽध्यापनाचाराभिजनाश्च ब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टांतिमिच्छन् यावज्जीविकं वासं न-
 कुर्यात् ॥ २४२ ॥ इदानीं नैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह यदीति । यदि पुनर्ब्रह्मचारो यावज्जीविकं वासं गुरुगृहे इच्छे
 तदा यन्वान् भूत्वाऽऽशरीरपातनादुरुमाराधयेत् इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते । तथा च हारीतः ॥ निष्ठां चेद्ब्रह्मतीति । इतर-
 स्तूपकुर्वाणक उच्यते । अध्यापनार्थं शुश्रूषाकरणं प्रवृत्तत्वात् । न चात्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादि श्रुत्याबाध-
 आशङ्कनीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽर्थान्तमात्मानं आचार्यकुलेव सादयन्त्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ॥ २४३ ॥
 अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । यावच्छरीरं योगुरुपरिचरति स ब्रह्मलोकमामहाप्रलयादनश्वरमज्जसा स्पष्टेन मार्गेण
 गत्यन्तराव्यवहितेन गच्छति । विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४४ ॥ न पूर्वमिति । स्नानपूर्वमगृहीतवे-
 दः शिष्यो धनमाहरन् यथा न अध्यापयामीत्येवं गुरुणादिष्टेन किञ्चिदपि गुरवे दद्यात् श्रुतकाध्यापकत्वप्रसङ्गात् । अत-
 एवाह धर्मविदिति । अपणपूर्वत्वे निषेधो धर्मार्थो यत्र न स्यातामित्युक्तत्वात् ॥ तथा चापस्तंभः ॥ यदाचार्यं भोजयित्वा
 शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तद्यदन्यानि द्रव्याणि यथालभमुपहरति दक्षिणा एव वा स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्र-
 ततइति । स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाल इममर्थमाहरेत्येवं गुरुणादिष्टेयथा शक्त्यवश्यं गुर्वर्थमाहरेत्तदानीं श्रुतकाध्यापि-
 तत्वा संभवात् ॥ २४५ ॥ क्षेत्रमिति । अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात् प्रदर्शनार्थं भूम्यादिग्रहणम् । अन्ततो यद्युत्पन्नं किञ्चित् स्या-
 तदा छन्नोपानहम् ॥ २४६ ॥ नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह आचार्य इति । आचार्यं प्रमीते गुरुवद्गुरुपुत्रदासपिण्डानां पूर्वस्य पू-
 वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् ॥ २४७ ॥ एषुत्ववियमानेष्विति । गुरुपुत्रादिषु असत्सु कालनियमावलम्बनेना-
 त्यानोपवेशनादटनवान् भक्त्याग्निकार्यं अनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरं सपयेत् ॥ २४८ ॥ एवमिति । आसमाप्तेः शरीरस्ये-
 त्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविश्रुतविधानार्थमुपसंहारार्थमनूद्यते । उक्तेन रूपेण योऽस्त्वल्लनैष्ठिकब्रह्मचर्यं चरति स ब्रह्मलोकं ग-
 च्छति न च संसारे जायते महाप्रलये ब्रह्मणा सह युज्यते विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४९ ॥ इति श्रीभट्टमाध-
 वात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वानुसारिण्यां ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथतृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोगार्हस्थ्यधिकारात् कियदवधिनि ब्रह्मचर्ये कृते गार्ह-
स्त्यमा श्रयणीयमित्यतआह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । षट्त्रिंशद्वर्षसंभवं गुरुगृहे ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयप्र-
तिशाखंद्वादशवर्षाणि व्रतं नियमसमूहश्चरितार्थतदधिकं चाष्टादशप्रतिशाखं षडितिपादिकंवा नवप्रतिशाखंत्रीणीति यावता वा
कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधोवा वेदान्गृह्णीयात्तावत्कालंचरितव्यम् । नियमफलापेक्षोविकल्पः नियमेनाधीतवीर्यवत्तरंभवति
इतिश्रुतेः । अत्रचाथर्ववेदस्य नेता एतेअथर्वीगिरसीइत्यादिश्रुतेः श्रुतीरथर्वीगिरसीरित्यादिस्थितेश्च बृहद्व्यवहारचेतरवेदव-
निरुपपदवेदशब्दप्रयोगादङ्गानि वेदाश्चत्वारइतिधर्मः तेष्वपिचतुर्षु व्यवहारात् । सत्यपिवेदत्वे शान्त्यादिप्रयोजनत्वे
प्रायेण दृष्टार्थत्वाद्यवेदेनैवहोत्रमकुर्वत यजुर्वेदनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै संश्लेषंतेनब्रह्मत्वमपि-
श्रुतेस्त्रय्यैवक्रियापरिसमाप्तेर्यहणं वेदःकृत्स्नोधिगन्तव्यइति एकशाखाध्ययनेनैव त्वाध्यायनिवृत्तौ पुण्यातिशयापे-
क्षया ॥ १ ॥ वेदानिति । शाखात्रयं द्वयंचैकांवा त्वशाखापूर्वक्रमेण मत्तब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण चाधीत्याख-
ण्डितब्रह्मचर्योऽसंजातस्त्रीप्रसंयोगोगार्हस्थ्यंप्रतिपद्यते ॥ २ ॥ तमिति । तंरुतब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुग-
नानुशयेन प्रतिख्यातं तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुरितिश्रुत्याः पितुः प्राथमकल्पिकत्वात्पितुः सकाशात्तदभावआ-
चार्यै अधीतवेदं कृतमाल्याद्यलंकारं परार्ध्यशयनोपविष्टं पितान्नदभावआचार्यादिगृहोक्तत्वरूपगोसाधनकमधुपर्कः
ख्यकर्मणा गार्हस्थ्यंप्रतिपत्तेःप्राक् पूजयेत् । दीयतइति दायः ब्रह्मैवदायोब्रह्मदायस्तंहरतीतिब्रह्मदायहरः ॥ ३ ॥
गुरुणेति । गुर्वनुज्ञातो गृहशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृहोक्तत्वरूपस्नानसमावर्तनार्थ्यकर्मा द्विजः समानजातीयांप्रशस्त-
लक्षणांभार्या उपयच्छेत् ॥ ४ ॥ असपिण्डेति । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ इत्यपि वक्ष्यत्यतो-
मातुरसपिण्डमातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति याच मातामहीप्रमातामहान्वयजातान भवति पितु-
श्चयासमानगोत्रानभवति चशब्दात्सपिंडाच्च पितृष्वसादिसंततिजाता, या न भवति साद्विजातीनांमैथुनादौ दारकर्म-
णि योग्या ॥ ५ ॥ महान्तीति । इमानि दश वक्ष्यमाणानि कुलान्युत्कृष्टान्यपि वर्जयेत् । तथा गोछागाविमहिषी-
धान्यैः समृद्धान्यपि तच्छीलमजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थंशास्त्रनोदनासामर्थ्याददृष्टदोषपरिहारार्थंच दारसंबन्धिव-
र्जयेत् ॥ ६ ॥ हीनक्रियमिति । यागादिरहितंकुलंस्त्रीजनकंवेदशून्यंप्रचुरतरदीर्घरोमाश्वितं आर्शाद्याख्यव्याभ्युपेतं राजय-
क्षिमन्दाग्न्यपस्मारिष्वित्रिकुष्टीनांचसंबन्धीनि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥ नोद्वहेदिति । कपिलांषडंगुल्याधिकं व्याधि-
नाधिष्ठितां अविद्यमानलोमां बहुलोमां बहुभाषिणींपिङ्गलवर्णीकन्यांनोपयच्छेत् ॥ ८ ॥ नेति । नक्षत्रवृक्षनदीम्ले-
च्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥ अत्यङ्गाङ्गीमिति । अविकलाङ्गी प्रसन्ननाम्नी राज-
हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूलरोमकेशदन्तां कोमलाङ्गी कन्यापरिणयेत् । विधिनियमो भयाभिधाननिर्दोषसगुण-
कन्योपयनेऽभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ यस्याइति । यस्याभ्राता नास्ति तांयदपत्यंभवदेस्यास्तन्मस्यात्त्वधाकरं इत्य-
भिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकइत्येवं ननु गौतमोक्तपुत्रिकाविधिभ्रान्त्यानोद्वहेत् । भ्रातृभावे हि पितरि विज्ञायमानेपि पुत्रा-

पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् । सत्यामपिवा सभ्रातृकप्रसिद्धावेनैवमुत्पन्नेयेनेति यस्याजनकोविशे-
 तामपिपुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोद्वहेत् जनकेहि सम्यक्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकायाभ्रातृत्वप्र-
 कृते पुत्रिकात्वाशङ्का । एतदुक्तं उभयोर्विशेषणं पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णभार्यात्वं अतएवनिषेधात् ।
 अत्रातेव पुंसएति प्रतीचीति व्याख्यातंचैतन्निरुक्कृताभ्रातृकेवपुंसः पितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणे पिण्डदानाय भवतीति ।
 अत्र चप्रकरणे येषांविधिनियमेषानां दृष्टगुणदोषानुषङ्गोनास्ति यथाअसपिण्डाचयामातुरितितदतिक्रमे भार्या नभवति ।
 भार्यादशम्याहवनीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात् येषांपुनर्दृष्टगुणदोषार्शनेन विधिनियमेषाभिधानं यथाहीनक्रियमिति नभवति ।
 क्रमोभार्यात्वाभावः केवलनियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रेभवति । यच्चैतन्क्षवृक्षनदीनाम्रीमित्यादि तदपि दृष्टगुणदोषानु-
 विधायिविधिनियमप्रकरणमध्यपाठात्तदेकयोगक्षेममेव तथाचं मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधायानन्तरंमहान्त्यपि समृद्धा-
 नीत्यादिपृथक्करणमुपक्रम्य हीनक्रियमित्यादि नक्षवृक्षेत्यादिचैतत्प्रकरणेभिहितम् ॥ ११ ॥ सवर्णेति । द्विजातीनामादौ
 पाणिग्रहणे समानजातीययुक्तेत्युक्तं कामात्पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानामिमावक्ष्यमाणवर्णक्रमेणशेषाः स्युः ॥ १२ ॥ शूद्रे
 ति । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति नउत्कृष्टापरुष्टे । शूद्रावैश्याचवैश्यस्य मन्वादिभिःस्मृता । वैश्याशूद्राक्षत्रिया-
 च क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याब्राह्मणीच ब्राह्मणस्य । शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्ज्यमिति वसिष्ठस्मरणात् मन्त्रवर्जितैषांद्वि-
 जातीनांभवति ॥ १३ ॥ नेति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तये सवर्णा अलभमानययोः कस्मिंश्चिदपीतिहासाख्याने शू-
 द्राभार्या नोपवर्ण्यते । एवंचशूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालाभेऽस्तिक्षत्रियवैश्योद्वाहइति गम्यते । तत्रापिच धन-
 पयादौ क्षत्रप्रवृत्तिदर्शनात् अथमंब्राह्मणस्यक्षत्रिययोद्वाहस्तदलाभेवैश्योद्वाहः ॥ १४ ॥ आत्रार्थवादः हीनजातिस्त्रियमि-
 ति । शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिशूद्रांशारूपापरिज्ञानादुपयच्छमानाद्विजातयः कुलीनि पुत्रपौत्रादिबन्धोश्चिरंतनका-
 लभाविस्तानानि शूद्रतांगमयन्ति तथाविधानामेव तत्रोत्पादनात् । अत्र द्विजातयइति वचनाद्वैश्यस्याप्यकृतसव-
 र्णाविवाहस्य शूद्रानिषेधइति गम्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोःपुनःप्रत्यवायातिशयपूर्वप्रतिषेधारंभसामर्थ्यात् । मतान्तरा-
 प्याहुः ॥ १५ ॥ शूद्रावेदीति । अत्रैतत्प्रत्ययपुत्रस्यच गौतमस्यैतन्मतं यच्छूद्रोद्वाहोपतितोभवतीति निन्दया प्रति-
 षेधानुमानम् । नह्यकस्मात् । निन्दाप्रवर्ततइत्येवंच तन्मतेनायंशूद्रायाअत्यन्तप्रतिषेधः । शौनकस्य पुनर्मतंयच्छूद्रासुतो-
 त्यत्यापततोत्यतश्च तन्मतेऽनर्तोतामुपेयात् । भृगोःपुनर्मतं यत्केवलशूद्रापत्यतयापततीत्येवं चतत्पक्षे इतरासु जाता-
 पत्यः शूद्राभूतौव्रजेत् ॥ १६ ॥ शूद्राभिति । शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंनजति । इति अयमत्यन्तप्रतिषेधः । शेषो-
 र्थवादः । सुतं शूद्रायामुत्पाद्यब्राह्मण्यादेवभ्रश्यतीत्ययंसुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवंचेहार्थवादोयोब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्र-
 तिषेधः । सुतोत्पत्तिनिषेधोब्राह्मणविषयादेव ॥ १७ ॥ देवपित्र्यातिथेयानीति । यस्तुतत्कारेयन्माहात्सजात्यास्थितया-
 न्ययेति ॥ निषेधवक्ष्यत्यतोसन्निहितायामपि सजात्यायांवायामश्रद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्व्यकथं-
 पितृदेवानोपजीवन्ति नच तेनातिथेयेन समृद्धस्थःत्वर्गगच्छति ॥ १८ ॥ वृषलीफेनपीतस्येति । शूद्रायकृतपरिचुंब-
 नस्य तथैवचैकपर्यङ्कादौ मुखश्वासापविचीकृतस्य तस्यामेव चोत्पन्नापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यतइति पूर्वोत्तरावर्ध-
 श्लोकावत्यन्तनिषेधात् ॥ १९ ॥ भृगुमतार्थवादौ चतुर्णामिति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानांपरलोकेहलोकयोः कां-
 श्विद्धिताहितान् इमानवक्ष्यमाणानघौ भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान्संक्षेपेण शृणुत ॥ २० ॥ ब्राह्मणइति । स्तुतिनिन्दाप्रतिपाद-

नोयम् । एषांब्राह्मादिव्यपदेशोनत्वसाधारण्येन ब्रह्मादिदेवतासंबन्धेषांविद्यते ॥ २१ ॥ **येद्यस्य** च
 विवाहायस्य वर्णस्य धर्मानपेतायस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ वोढुरिष्टानिष्टफलदातारौ प्राच्य-
 त्पन्नायत्तेषु च ये गुणादोषास्तत्सर्वयुष्माकंप्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥ **षडिति** । षडादितः क्रमावस्थितान् विप्र-
 चोपरितनान् चत्वारोविद्वद्भ्योः पुनः राक्षसवर्जितान् तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् ॥ २३ ॥ **चतुरइति** ।
 ब्राह्मणस्याद्याश्वत्वारः क्षत्रियस्य राक्षसमेकम् वैश्यशूद्रयोश्चासुरम् स्मृत्यर्थोपनिबन्धकारः प्रशस्तान्मन्यन्ते ।
 अत्र चासुरादीनांब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानांइह निराकरणात् विकल्पतोन्त्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृ-
 त्तिः । एवमुत्तरत्रापिवेदितव्यम् ॥ २४ ॥ **पञ्चानामिति** । इहपैशाचनिषेधात्प्राजापत्यादयः पञ्चगृह्यन्ते । पञ्चानां-
 प्राजापत्यादीनामध्यात् त्रयोधर्मादनपेताह्यैवधर्म्याविहशास्त्रे स्मृतौपैशाचासुरौ तावापद्यपि न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥
पृथगिति । यावेतौगन्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ पूर्वोक्तौ तौ पृथक् पृथक्वा मिश्रौवा क्षत्रस्याधर्म्याविति पूर्वसिद्धम् ।
 मिश्रौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ इत्यनेनोच्यते । तत्रेतेरतरानुरागपूर्वयदाकन्यावरेणात्मानं संविदा युद्धादिनापहार-
 यति तदागान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥ **आच्छाद्यचार्हयित्वेति** । वासोविशेषैःकन्यामाच्छाद्यालङ्का-
 रादिभिश्चार्हयित्वा श्रुताचारवन्तंवरंयाज्वारहितं स्वयमानीय यत्तस्मै कन्यादानं संप्राप्तोविवाहोमन्वादिभिःस्मृतः
 ॥ २७ ॥ **यज्ञइति** । ज्योतिष्टोमादियागे प्रारब्धधर्मवर्धत्तत्त्वजंप्रचरति यदलङ्घ्यत्कन्यादानंक्रियते तदैवंविवाहंमन्वा-
 दय आचक्षते ॥ २८ ॥ **एकमिति** । गोबलीवर्दमेकदेवा वराद्धर्मतोयागाद्यवश्यकर्तव्यधर्मनिमित्तंगृहीत्वा यत्क-
 न्यायायथाशास्त्रंप्रदानविधीयते सआर्षोविवाहउच्यते ॥ २९ ॥ **सहेति** । सहयुवांधर्मकुरुत इति प्रदानकाले वा-
 चोक्त्वा यदर्चापूर्वं कन्यादानं संप्राजापत्योविधिःस्मृतः ॥ ३० ॥ **ज्ञानिभ्यइति** । कन्यायैकन्याज्ञातिभ्योयथा-
 शक्तिधनंदत्त्वा यत्कन्यायाश्चप्रदानं आदानं स्वीकारं स्वेच्छातीनार्षवद्धनजातिपरिमाणानियमेन सआसुरोविवाहउच्य-
 ते ॥ ३१ ॥ **इच्छयेति** । कन्यावरयोःपरास्परानुरागाद्यःसंयोगोभैथुनाचरणं सभैथुनायहितःकामनिमित्तक्रोशगान्धर्वोदि-
 वाहोबोद्धव्यः । इहगान्धर्वादौ मुख्यभेवोपगमनं तुशब्दस्तथाप्रतीते नच ॥ पाणिग्रहणकामत्राकन्यात्वेच प्रतिष्ठिताः ॥ इति
 वचनात्संस्कारपरिलोपोयार्गाभिणोसंस्क्रियते वोढुःकन्यासमुद्भवः । अक्षताच क्षताचैव पुनर्भूंसंस्कृतापुनः इत्यादि मनुया-
 ज्ञवल्क्योक्तसहोदकानीनपौनर्भवलक्षणेषु संसारदर्शनात् । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैः
 समयेनाग्निसाक्षिकः इतिचदेवलस्मरणात् ॥ तथा ॥ गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसाश्वयाः ॥ पूर्वपरिणयस्तेषांपश्चाद्धोमो-
 विधीयते ॥ बहुचगृह्यपरिशिष्टदर्शनाद्भारतादौच मुख्योपगमनवदेवंच । पाणिग्रहणकामंत्रा इत्यादि नरान्तरोपभुक्तकन्या-
 विप्रयेवतिष्ठते । पुनर्वैवाहिकोविधिःकर्तव्यः इत्यादिवचनाद्गमनोत्तरकालमरुतसंस्कारा द्विजातीनांभार्या नभवति शू-
 द्रस्य भवत्येव त्रिभिर्वर्णैरित्युपादानात्तथाविधपुत्रस्य रिक्थभागदर्शनात् ॥ ३२ ॥ **हवेति** । हत्वा वज्रयापक्षान्
 प्रमाथ्य छित्त्वाऽप्रमाथ्याङ्गच्छेदादि कृत्वा भित्त्वा आकारादीन् हामातर्हापितरनाथापह्रियते इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुज-
 लाविलनयनां यःकन्यांगृहादाहरति तदपि भूयः कन्याहरणं राक्षसोविवाहः ॥ ३३ ॥ **सुप्तमिति** । सुप्तानि-
 द्रोपेतांक्षीवां शूलसंरक्षणानिबर्हणां निर्जने प्रदेशे यस्मिन्विवाहे उपगच्छति सपापहेतुर्विवाहानांमध्ये पैशाचोऽष्टमः
 ख्यातः ॥ ३४ ॥ **अग्निरेवद्विजातीनांकन्यादानंप्रशस्यतइति** । ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानंप्रशस्त-
 मित्युच्यते । क्षत्रियादीनांपुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ॥ ३५ ॥ **यइति** ।
 एषांविवाहादीनामध्यातृस्य विवाहस्य यत्फलं मनुनाकथितं तत्सर्वमम यथावत्कथयतोविप्राःशृणुत ॥ ३६ ॥

इति । ब्राह्मविवाहोऽपुत्रोयदि सुरुतरुद्धवति तदा दश पूर्वान्पित्रादीन् अन्वयिनोऽप्यतान् दश-
नात्मानंचैकविंशकं पापान्मोचयति । नचारुताभ्यागमरुतविप्रणाशावन्नोदनीयौ । श्राद्धादिवद्भ-
यार्थस्य पुत्रादीनांचापापाचाराणांउत्पत्तिमात्रेणैवैषांविमोक्षस्तदानीं अनुत्पन्नत्वात् ॥ ३७ ॥ देवो-
दाजइति । देवविवाहोत्पन्नः पुत्रः सप्तपरान्पित्रादीन् समावरान्पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च
त्रौन्पित्रादीन् त्रौन्पुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहोऽप्योत्पन्नश्च षट्पुत्रादीन्षट्पित्रादींश्च ॥ ३८ ॥ ब्राह्म्या-
दिष्विति । रूपसत्त्वगुणोपेताइति । ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः-
साधुमियालात्रप्येन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणलक्षणेन सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्युक्ताः धनिनःख्यातिमन्तःसंपन्नसगु-
लेपनादिभोगानुशतारः पुत्राजायन्ते शतंवर्षाणांजीवन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतरेष्विति । ब्राह्म्यादिभ्यश्चतु-
र्भ्योऽन्येष्वामुरादिषु दुष्टविवाहेषु क्रूरकर्माणोऽनृतवादिनोवेदयागादिद्वेषिणश्च सुताजायन्ते ॥ ४१ ॥ अनिन्दि-
रिति । अर्गाहैर्भार्याप्राप्तिहेतुर्भविवाहैरर्गाहतानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति ।
तस्मान् गर्हान्विवर्जयेत् नकुर्यात् ॥ ४२ ॥ पाणिग्रहणसंस्कारइति । हस्तग्रहणात्मकसंस्कारोऽगृहो-
क्तोसमानजातिषु गृह्यमाणसु शास्त्रेणोच्यते असजातिषु पुनः उल्लमानासु विवाहकर्मणि अयंवक्ष्यमाणोवि-
धिः पाणिग्रहणस्थाने विज्ञेयः ॥ ४३ ॥ शरइति । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणःपाणिगृहीता वरप्रान्ता-
च्छरोब्राह्मणोद्वाहेयासः वैश्ययाच ब्राह्मणःपाणिपरिगृहीता दात्रादितोदनमयःप्रान्तंब्राह्मणक्षत्रियोद्वाहेयासम् । शूद्रया-
पुनर्द्दिजात्युद्वाहे तत्तत्रावृतवस्त्रदशायासाः ॥ ४४ ॥ ऋतुकालाभिगामीति । ऋतुर्गर्भाधानसमर्था स्त्रियोवस्था ।
तत्कालेभार्यामजातपुत्रोनियमतउपगच्छेत् अनुपगमनेदोषश्रवणात् । तथाचपराशरः ॥ ऋतुस्मातांतुयोभार्या-
संनिधौनोपगच्छति । घोरार्याभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ किंच ॥ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजयापितृभ्यः स्वाध्ययिनऋषिभ्यः इत्येतत् श्रुतिमूलत्वस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनायाः अन्याप्यत्वम् । तथाच
पुत्रार्थं संविशेदिति अनेनैतत्श्रुतिमूलत्वमस्याचार्यआविष्करिष्यत्येवं चैतन्मूलत्वादप्यस्य नियमत्वमवसीयते । जात-
पुत्रस्यत्वनियमः एकपुत्रोत्पादने विधेश्रितार्थत्वात् । तथाच कामजान्त्वितिदर्शनानैकपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ।
सहिंसतानापूर्वेषामिति च । यत्तुदशास्यापुत्रानाधेहीति तद्ब्रह्मपत्यप्रशंसापरं जातपुत्रस्यापि ऋतुकाले नियमगमने
कथं दशत्वेवावतिष्ठेत् । एवंच नियमोयं नत्वनृत्तुकाले गमननिषेधार्थापरिसंख्येति । कःपुनरनयोर्भेदविशेषोनियमः
तत्राभामप्रापकोविधिनियमः पक्षे प्राप्तंचाहुः समेयजेतेति यदत्रहिदशपौर्णमासाभ्यांयजेतेत्येवमादियागनोदनावा-
क्यतएवपक्षे यागाधिकरणभूतसमदेशाभिरस्त्येवाधिकरणं विनायागानुपपत्तेः । सूत्रसमयिक्षमाणस्यैतद्वचनमुदास्ते
त्वतएवप्रवृत्तेः । विषमेतु यियक्षमाणस्य समामाप्तावेतद्वचनं समर्थविधायकत्वेनार्थवेदेवं विधिफलएवश्रुतेःनियमः ।
अपरे तु ग्रामस्यपुनर्वचननियममाहुर्नृथासर्वतएवात्मानंगोपायेदिति । तत्र चान्यत्रचप्राप्तौ परिसंख्याभवति । यथा-
पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्यस्त्यत्र शशादीनांच जिघांसा प्रयुक्तत्वात् युगपद्वक्षणप्राप्तिः । अतःपरेच भक्ष्याइति स-
रिसंख्यायन्ते । यद्यपि च त्वार्थहानिःपरार्थपरिकल्पना ग्रामबाधदोषाक्रान्तत्वंपरिसंख्यायास्तथापि वाक्यार्थानर्थ-
क्यापत्तिरुभयतस्तथा श्रवणं वरमित्यसावप्याश्रीयते त्वार्थहानिविधिप्रतिपादकश्रवणेपि विध्यर्थपरित्यागः । तत्रच
आद्यापेतवाक्यप्रमेयभूतस्य प्रतिषेधकल्पना पञ्चव्यतिरिक्तपञ्चनखानांजिघांसा प्रयुक्तस्य भक्षणबाधनमिति । प्रा-
मबाधः एवंचैवर्तावनृतौ चार्थित्वाप्राप्तौ सत्यामनृतौ न गच्छेदित्येवं यद्यपि परिसंख्यानुमापद्यते नियमरूपतापाक्षित्वाभा-

वात् तथाप्यननुगमनदोषश्रवणानियमार्थतैव न्याय्या त्वदारसंतुष्टश्च नित्यं स्यात् । नरुयन्तरमुपगच्छेदिति च ।
 दिति भार्यागमनप्राप्ता च भार्यागमनपरिसंख्यैषा अमावास्यादिवक्ष्यमाणपर्ववर्जनमनृतावपि भार्यातत्संरक्षणदयः । इत्यतः
 म्यया विनाप्यपत्योत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेच्छया नियमतउपेयात् । यत्त्वमावास्यामष्टमीचेत्यादिवक्ष्यति तदनुकाशात् ।
 दित्यनेनार्तो पर्वस्वपिगमनप्राप्तौ निषेधार्थम् । तथाचानृताविति तत्रचवक्ष्यति ॥ ४५ ॥ ऋतुरिति । चतुर्भिर्दिवसैः उत्तमजननि-
 न्दितैः सहजो षोडशाहोरात्राणि स्त्रीणारोग्याद्यजनि [तक्र] नुक्रमः ॥ ४६ ॥ तासामिति । तासांपुनश्चोडशानारात्रीणां आ-
 द्याश्चतस्रस्तुदर्शनात्प्रभृति चैकादशीत्रयोदश्या च निन्दिताः । अतस्तासु नगन्तव्यं शिष्टादशरात्रयोगमनप्रशस्ताः स्युः
 ॥ ४७ ॥ युग्मास्त्विति । युग्मासु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु गच्छतः पुत्राजायन्ते । अयुग्मासु सप्तमीनवम्याद्यासु स्त्रियः । अतः पुत्रा-
 र्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्याव्रजेत् । तात्त्वल्पीभावादार्तवस्य तथाचायुर्वेदः युग्मात्त्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मां तस्मात्पुत्रस्य दु-
 हितुर्जन्मोत्पद्यते ॥ ४८ ॥ पुमानिति । पुंसोधिकबीजे अयुग्मास्त्वपि रात्रिषु पुमानकृयाकृतिर्दुर्बलोहीनाङ्गो जायते
 आयुर्वेद एव अभिधानात् । स्त्रीबीजेत्वधिकेयुग्मास्त्वपि स्त्रीपुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गवाजायते आयुर्वेददर्शनात् ।
 समेस्त्रीपुरुषबीजेयुग्मास्त्वयुग्मास्त्वपि पुंसकं जायते । स्त्रीपुंसयोर्वा वायुना बीजभेदे सति निःसारेल्लेच बीजे अग्रहणं गर्भ-
 स्य ॥ ४९ ॥

[तस्माच्छुक्रविट्छार्थस्निग्धं लघ्वं च भोजयेत् ॥ लघ्वाहारास्त्रियः]

निन्द्यास्त्विति । निद्यासु षट्सु अन्यासु चाष्टासु रात्रिषु यासुकासुचिन्तक्रमेणैव स्त्रियं परिहरन् रात्रिद्वये-
 ऽवशिष्टे गच्छन् गार्हस्थादाश्रमान्तरेपिवसन् ब्रह्मचर्येव भवति । न ब्रह्मचर्यखण्डनदोषोऽस्य भवतीत्युत्पन्नविनष्टपु-
 त्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने यत्र तत्राश्रमेव स्त्रियं पुत्रार्थं सति विधेदिति प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च
 महोपकारकत्वेन श्रवणाद्यथाश्रमान्तरेऽत्यन्तब्रह्मचर्योपदेशादयुक्तमेतदित्याहुस्तदसदस्यापिशाल्मगोचरत्वात् ॥ ५० ॥

[ऋतुकालेतुयोदारान्सन्निधौ नोपगच्छति ॥ तस्य रजसितं मांसं पितरः स]

नेति । कन्यायाः पिता धनग्रहणं दोषज्ञः स्वल्पमपि कन्यादानविनियमरूपधनं न गृहीयात् । यस्माच्छोभेन तद्वहन्
 अपत्यविक्रयी भवेत् ॥ ५१ ॥ स्त्रीधनानीति । दुहितृभगिन्यादि संबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा
 पित्रादय उपभुञ्जते । अतस्ते पापाः पापकर्मणो नरकं व्रजन्ति असङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ आर्षे इति ।
 आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराह्राक्षमिति केचिदाचार्याः प्राहुः । तत्पुनरसत्यं यस्मादल्पार्थसाध्यत्वादर्थो वा भवतु बहुमू-
 ल्यसाध्यत्वाद्भवतु सर्वथा विक्रयस्तावदसौ भवत्येवं गोमिथुनमित्येतत्परमतमित्यवसीयते ॥ ५३ ॥ यासामिति । यासां
 कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मार्यदानं दत्तं वरान् गृह्णन्ति अपितु प्रसन्नैर्भर्त्रादिभिः अपणपूर्वकन्यार्थदत्तं गृह्णन्ते नासौ
 विक्रयः । किं तर्हि पूजनं तत्कन्यानां केवलं विक्रयस्पर्शशून्यं अनुकंपारूपं तत् ॥ ५४ ॥

[यो मनुष्यो मनुष्यं हि विक्रीणन् धनमिच्छति ॥ तस्य मूत्रपुरीषं हिंसरोपजीवति ॥ १ ॥]

पितृभिरिति । पितृभ्रातृभर्तृभिर्बन्धुसंपदमा मुकामैः स्त्रियः पूज्या अलं कर्तव्याश्च ॥ ५५ ॥ यत्रेति । यस्मिन्
 कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतान् पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वानि-
 ष्फलाः भवन्तीति ॥ ५६ ॥ शोचन्त इति । यस्मिन्कुले नवोदादुहितृसुपाद्याः सशोका भवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

गतानभवन्ति तत्सर्वकालं वृद्धिमेति ॥ ५७ ॥ जामयइति यानिगृहाणि नवोदादुहित्राद्याश्चापूजिताःसद्यो
 त्तभचारविशेषहतानीव सर्वनाशनंशयन्ति ॥ ५८ ॥ यस्मादेवं तस्मादेताःसदाभ्यर्च्यइति । भूतिका-
 म्करेपूतसवेपुच ॥ तस्मात्कारणादेताःसंकरेषु कौमुदीमहानवम्पादिषु उपनयनादिषु च सर्वकामैर्म-
 नुष्येराभरणवस्त्रभोजनैर्नित्यं अभिपूजनीयाः ॥ ५९ ॥ संतुष्टइति । यस्मिन्कुले त्वभार्यया हेतुभूतया
 नित्यंभर्ता निवृत्ताश्लिषोभार्यापि च यत्रनित्यंत्वभर्त्रोहेतुभूतनानुपजातनरान्तराभिलाषा तत्राविचलं मङ्गलं भवति
 ॥ ६० ॥ यद्वीति । यदिस्त्री सुगन्धलेपनादिना कान्तिमती न भवेत्तदाभर्तारनप्रहर्षयत् । भर्तुरप्रह-
 र्पाच्चगर्भग्रहणंभवति ॥ ६१ ॥ किंच स्त्रियांतुरोचमानायामिति । स्त्रियांवेषादिना कान्तिमत्यांभर्तु-
 मनोहरतया परपुरुषसंपर्काभावात्तत्कुलमुज्ज्वलंभवति । तस्यांपुनररोचमानायां भर्तृद्विष्टतया नरान्तरसङ्कल्पतः
 सकलमेवकुलंमलिनीभवति ॥ ६२ ॥ कुविवाहैरिति । आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणापूजनैः
 प्रख्यातकुलान्यपकर्षयान्ति । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ ६३ ॥ शिल्पेनव्यवहारेणेति । अयाज्यघाजनैश्चेति ।
 चित्रकर्मादिशिल्पधनप्रयोगकेवलशूद्रापत्यगवाश्वरथऋयविक्रयादिकृषिराजसेवाव्रात्यादियाजनयागादिकर्माभावबुद्धिमत्त्वा-
 नध्ययनैः क्षिप्रमेवकुलान्यपकर्षयान्ति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मन्त्रतइति । यद्यपि धनेन कुलमितिप्रवादः । तथापिवेदाध्ययना-
 वबोधतदर्थानुष्ठानयुक्तानि पुनःकुलान्यल्पधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये गुण्यतांप्राप्नुवन्ति महतींख्यातिमर्जयन्ति । विवाह-
 प्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकर्यैतत्सर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥ वैवाहिकइति । अष्टकादि गृहोक्तंकर्म यथाशास्त्रं वक्ष्यमाणपञ्चय-
 ज्ञानुष्ठानंचाग्निसंपाद्यंमात्यहिकंपाकं विवाहभरे अग्नौ गृहस्थःकुर्वीत ॥ ६७ ॥ पञ्चसूनेति । पञ्चनक्ष-
 त्सर्पोलूखलपथद्याःपञ्चगृहस्थस्य सूनाइव घातनस्थानानि यानि त्वकार्ये योजयन् पापेनसंबध्यते । एवंचा-
 स्मात्सूनावचनात्तासानिष्कृत्यर्थमिति च निष्कृतिर्वचनात् सूनादोषैर्नलिप्यतइतितद्दोषाभिधानात् । अधर्महेतुत्वमासांत-
 निष्कृत्यर्थं महायज्ञानामित्यवसीयते । शास्त्रैकगोचरत्वाद्धर्मधर्मयोर्नचैवंसति महायज्ञानामनित्यतापत्तिः । देवतातिथि
 भृत्यानामृषयःपितरोदेवताइत्येवमादिरेषानित्यत्वप्रतिपादनाय सन्ध्योपासनावदुभयार्थत्वमेषाम् ॥ ६८ ॥ तातामिति ।
 तासांचुल्यादीनांसूनानांयथाक्रमंनिष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नपापनिर्हरणार्थंप्रत्यहंपञ्चमहायज्ञागृहस्थानांमन्वादिभिःस्मृताःग्रहणं
 तेषामपिदेवतात्वात्तथा ऋषीणामपि देवतानामितिग्रहणं तेषामपि कर्तव्यतया स्मृतौ स्मृताः ॥ ६९ ॥ तेच अध्यापनमिति ।
 जपोद्भूतइति वक्ष्यमाणोध्यापनशब्देनाध्ययनमपिगृह्यते सत्रहयज्ञः । पितृतर्पणंपितृयज्ञः । अग्नौहोमोदैवयज्ञः । भूत-
 बलिभूतयज्ञः । अतिथिपूजनंमनुष्ययज्ञः । एतेवक्ष्यमाणाःकर्तव्यताविशेषादहस्वरूपमात्रेण निर्दिष्टाः ॥ ७० ॥ पञ्चेति ।
 एतान्पञ्चमहायज्ञान् योयथाशक्तिनजहाति ससर्वकालमपि गृहे वसन् चुल्यादिसूनाजनितैःपापैर्नसंबध्यते ॥ ७१ ॥
 देवतातिथिभृत्यानामिति । देवताशब्देनभूतानामपिग्रहणं तेषामपिदेवतात्वात् । तथा ऋषीणामपिदेवतानामितिग्रहणं
 तेषामपि देवतात्वस्मरणात् भृत्याः ॥ वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः ॥ अप्यकार्यशतंरुत्वाभर्तव्यामनुब्रवीत् इत्यु-
 क्त्वाएषांदेवतादीनांपञ्चानांयोनददाति सपाणान्धारयन्पिनजीवति जीवितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥ एवंचाकरणनिन्दैषां-
 नित्यतामाह अहुतंचहुतंचैवेति । उत्तरश्लोके एषांव्याख्यार्थोभविष्यति । एतानेव पञ्चमहायज्ञानेभिर्नामान्तरंमुनय-
 आचक्षते । नाममात्रभेदो नवस्तुभेदइत्येतत्प्रतिपादयितुं संज्ञान्तरप्रदर्शनमेतत् ॥ ७३ ॥ जपइति । अहुतशब्देन जपोब्रह्मय-

ज्ञाख्यः स्मृतः । हुतश्च होमोदेवयज्ञः । प्रहुतश्च भौतिको बलिः भूतयज्ञः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यस्य ब्राह्मणस्याचार्यः ।
 प्राशितं च पितृतर्पणं पितृयज्ञः । यदि कथंचित्सकलमहायज्ञमहानुष्ठानासंपत्तिस्तदा ॥ ७४ ॥ स्वाध्यायेनित्ययु-
 वेपित्र्येचकर्मणि । उभयत्रापियुक्तो हीति । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञानुष्ठानेनित्यं भवत्वानुस्यूतः । तस्मादेवं यथा-
 स्थावरजङ्गमरूपं जगद्धारयति ॥ ७५ ॥ तथाच अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति । अयावाहुतिः सम्यक्प्रथमाविधिः प्रक्षिप्ता हुता
 रसाहरणरूपत्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति स आहुतिरसः कालेन परिपक्वः आदित्याहृष्टरूपेण जायते । ततो न तदुपभोगेन च
 भजायन्ते ॥ ७६ ॥ अपिच यथवायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त-
 इतराश्चमाः ॥ यथा प्राणवायव्यवलंबनेन सर्वप्राणिनो जीवन्त्येवं गृहस्थाश्रममाश्रित्यावलंब्याश्चामन्तराणि भ्रियन्ते ॥ ७७ ॥
 एवं च यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तस्योप्याश्रमिणो वेदार्थोपदेशान्नदानाभ्यां गृहस्थैरेवोपक्रियते, तस्मात् श्रेष्ठश्रमो-
 गृहस्थः । गृहा पत्नी मेधोयुजः गृहाधीनो मेधोऽस्य गृहमेधी । गृहायां तिष्ठन्तीति गृहस्थाः । गृहा अस्यास्तीति गृही ॥ ७८ ॥
 यत एवमतः ससंधार्यो गृहस्थेनेति । स गृहस्थाश्रमोत्सर्गसंबन्धं अनन्तमिह लोके सुरतसंभोगत्वाद्वादि सुखमनन्तमिच्छता
 प्रयत्नेनानुष्ठेयोऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्य इति गृहस्थाश्रमफलकथनम् न चानित्यतापत्तिः ॥ ७९ ॥ यत आह ऋषय-
 इति । ऋषिप्रभृतयो गृहस्थेभ्यः सकाशाद्यतोऽर्थयन्ते यतः शास्त्रज्ञेन एभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥ कितदित्याह
 स्वाध्यायेनेति । नानाप्रकारत्वादर्थनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वं मविरुद्धं पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋ-
 षिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रमर्चयेत् ॥ ८१ ॥ तेषु पितृयज्ञनिरूपणार्थं तावदाह दद्यादहरहरिति ।
 पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन् अन्नोदकक्षीरमूलफलैर्यथासंभवं प्रत्यहं श्राद्धं कुर्यात् ॥ ८२ ॥ एकमिति । पंचय-
 ज्ञान्तर्गते पितृप्रयोजन एकमपि शर्त्तया सति संभवे बहूनि विप्रान् भोजयेत् । श्राद्धशब्दनोदनाद्वैश्वदेवब्राह्मणभो-
 जने प्राप्त आह । नचैवेति विश्वान् देवानुद्दिश्यान्यं ब्राह्मणं किंचित् भोजयेत् ॥ ८३ ॥ वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवार्थ-
 स्यान्नस्य सतो वैवाहिकेग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमूहनादि गृह्योक्तेतिकर्तव्यता पूर्वकमाभ्योदक्ष्यमाणाभ्यो देव-
 ताभ्यः प्रत्यहं ब्राह्मणो होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजपददर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥ अग्निरिति । कु-
 द्वैचैवेति । स्वाहाकारप्रदानाहोमादिति स्मरणादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्येवमादौ कृत्वा ततो ग्रीषोमाभ्यां स्वाहे-
 त्यग्नीषोमयोः समस्तयोर्होमं कुर्यात् । तदनुविश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा धन्वंतरये कुह्याय नुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां अन्ते-
 ग्रयेऽपि षष्ठकृत इत्येवं गृह्येऽपि विशेषणत्वात् स्विष्टकृत एते स्वाहाकारान्तहोमाः कार्याः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्र-
 क्रियया सम्यक्प्रतिदेवतं हविर्हुत्वा प्राच्याद्यासु सर्वासु दिक्षु प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो दक्षिणस्यां यमाय यमपुरुषे-
 भ्यः पश्चिमाय वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः उत्तरस्य सोमायां सोमपुरुषेभ्य इत्येवं प्रदक्षिणावर्त इन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्यो बलिं दद्यात् ।
 गृह्य एव दर्शनादिहान्तकादिशब्दाभिधानं छन्दोभङ्गभयात् ॥ ८७ ॥ मरुद्भ्य इति तद्धारिहेरदिति । मरुद्भ्य इत्येवं-
 द्वारप्रदेशेऽद्भ्य इत्येतदपांमध्ये वनस्पतिभ्य इत्येवं मुशालोलूखले द्वंद्वैकवद्भावादिकल्पेनान्यत्र बलिं दद्यात् ॥ ८८ ॥ उच्छीर्ष इ-
 ति । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै तस्यैव च पादप्रदेशे दक्षिणपश्चिमायां भद्रकाल्यै ब्रह्मणे-
 वास्तोष्पतये चेति गृहमध्ये द्वन्द्वनिर्देशेऽपि आङ्निर्देशाभावाद्देवताद्वयं ॥ ८९ ॥ विश्वेभ्य इति । विश्वेभ्यो वैश्वदेवेभ्य

माहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यः इति नाम्नाकाशेप्रक्षिपेत् । दिवाचरेभ्योभूतेभ्यइतिदिवानक्तचरेभ्योभू-
क्तमितिगृह्यदर्शनात् एतद्वाधारांतरस्यावचनात् आकाशस्यचप्रस्तुतत्वात् आकाशएव ॥ ९० ॥ पृष्ठे-
वारं ॥ इति । वेश्मनउपरि वेश्मनः पृष्ठे वास्तुपृष्ठदेशे वा तत्र सर्वान्भूतयेनमइत्येवंबालिकुर्यात् । बल्यथे
धृतान्शेषसर्वदक्षिणस्यादिशि स्वधापितृभ्यइतिप्राचीनावीतीत्येवंगृह्यदर्शनात् पितृभ्योहरेत् ॥ ९१ ॥ शुनांचेति । त-
दन्वयदन्ममुच्यते श्वपतितश्वपाककुप्यादिकाकलमीणांशनकैरजोवगुण्ठनपरिहारेण भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥ एवमि-
ति । एवमुक्तनीत्याभिहित सर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यः पूजयति सतेजःशरीरोभूत्वा स्पृष्टेन मार्गेण येनाशुग्राप्ये-
तेशरीरपातसमनन्तरमेव तेन ब्रह्मलोकंगच्छति । इति पञ्चयज्ञफलकथनं नचानित्यतापत्तिरित्युक्तम् ॥ ९३ ॥

[सायंतनस्यसिद्धस्यपत्न्यमन्त्रं बालिहरेत् ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायं ॥ १ ॥]

कृत्वेति । एवमुक्तस्वरूपेणैतत्बलिकर्म कृत्वा सर्वगृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिपूजयेत् । भिक्षणशीलाय ब्रह्मचारि-
णे समकालमेव स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमपूर्वं इति गौतमोक्तविधानेनभिक्षांदद्यात् ॥ ९४ ॥ यत्पुण्यफलमि-
ति । अल्पगृहेमश्वद्वीत्यादियाज्ञवल्क्योक्तविधिना गांदत्वा यत्पुण्यफलं गोदोब्रह्मस्यविष्टपमिति प्रामोतितदेव
द्विजगृहस्थोभिक्षांदत्वा प्रामोति ॥ ९५ ॥ भिक्षामिति । फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय
ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादि विधिपूर्वकं प्रतिपादयेदिति ब्रह्मचारिभिक्षादानाद्विध्यन्तरमिदम् । तथाच वसिष्ठः
श्रोत्रियायाधंदत्वा ब्रह्मचारिणेत्याह ॥ ९६ ॥ अपात्रेचैतदातिथ्यादिनकार्ययस्मात् नश्यन्तीति । यानि
पितृदेवोद्देशेनानानि मोहादानशास्त्रानभिज्ञतया दातृभिरभ्ययनविधियज्ञानुष्ठानतेजःशून्यत्वाद्भस्मरूपेषु विष्टेषु दत्तानि
तानि तेषांदानशास्त्रानभिज्ञानंमनुष्याणां निष्फलीभवन्ति ॥ ९७ ॥ विद्यातपःसमृद्धेर्विति । ज्ञानानुष्ठानतेजःसंप-
न्नेषु विष्टेषु अग्रितुल्येषु हव्यकव्यादि यत्प्रक्षिपंतदिह दुस्तराच्छत्रुव्याध्यादभिभवादमुत्रच महतःपापात्रायते
॥ ९८ ॥

[प्रतिग्रहेणशुद्धेन शस्तेन क्रयविक्रयात् । यथा क्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ १ ॥]

। संप्राप्तायेति । स्वयमुपस्थोयातिथयआसनाचमनाद्युदकान्च व्यञ्जनविशेषैः यथासंभवं सत्कृत्या-
सनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥ शिलानप्युच्छतो नित्यमिति । अतिदौर्गत्यावृत्तिसं-
यमतिशयार्थितया शिलानक्षेत्रफलशेषान् अप्युच्छिन्वतःसभ्यावसथ्याभ्यांसहत्रेतया पञ्चत्वप्यग्निषु होमंवा कुर्वा-
णस्य सर्ववृत्तिसंकोचपश्चाद्दिहोमार्जितपुण्यं अनर्चितोतिथिर्वसन् स्वीकरोत्यदानदोषकथनेन नित्यतामाह । सभ्यो-
नामार्गिर्महासाधनसीताद्यपनुत्त्यर्थं यस्तत्र तत्र विहित्यते ॥ १०० ॥ अन्नासंभवेपुनः नृणानीति । नृणानि विश्रमभूम्या-
चमनाद्युदकप्रियसत्यवचनानि साधुगृहेष्वतिथ्यर्थेनकदाचिदप्युच्छिद्यन्ते अतोअन्नाभावएतान्यवश्यंदेयानि ॥ १०१ ॥ अम-
सिद्धत्वादतिथिरक्षणमाह एकरात्रमिति । ब्राह्मणएकारात्रपरगृहेवसन् अतिथिः यतिः स्मृतः यदस्याहनित्यावस्थाने न
विद्यते द्वितीयातिथिरस्येत्येवमतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥ नैकग्रामीणमिति । समानग्रामनिवासिनं यंचसंगत्यालोकया-
त्रयाचरितं त्रिचित्रपरिहासकथाजीवनं यस्य सभार्याग्रयस्तस्मिन्नेव ग्रामे संप्राप्तस्तंवैश्वदेवकालेपि संप्राप्तमतिथिनवि-
द्यात् आतिथ्येयोद्देशतएवग्रामान्तराणिगत्वा ॥ १०३ ॥ उपासतइति । येगृहस्थादुर्मधसः औदरिकतयापरान्नंसेवन्ते
तेन परान्नभोजनेन ते जन्मान्तरेऽन्नाद्यदायिनांगृहे पशुतां व्रजन्ति इतिफलप्रतिपादनपरमेतदतःपरपाकोपसेवन्नकार्यम्

म० गो०

(३७)

॥ १०४ ॥ **अप्रणोद्य** इति । यस्माद्यमादित्येनास्तंगच्छता प्रापितोतिथिस्तदानीं त्वगृहगमनाशक्तेः सपृथगे नुष्ठयपञ्चयज्ञवता गृहस्थेन न प्रत्याख्येयः । सच वैश्वदेवकाले प्राप्तस्तदुत्तरकाले वा नास्य गृहस्थस्यान्वयवसेत् । अवश्यमस्याशनदेयं अयंच प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थमारभ्य भोजनं तथा वैश्वदेवं हीनामैतत् सायंप्रातः काले ति वक्ष्यमाणेनैव सायमतिथिदानसिद्धावनारंभः स्यात् ॥ १०५ ॥ **नेति** । यदतिथये रोचते तत्तस्माददत्तायौ ना नाश्रियात् । अतिथिभोजनंच धनख्यात्यायुःस्वर्गनिमित्तमित्यातिथेयकलकथनं न त्वानित्यत्वापत्तिः । सर्वमादत्तइत्याद्युक्तत्वात् ॥ १०६ ॥ **आसनावसथ**ाविति । युगपदनैकातिथ्यस्थाने सति ह्यासनस्थानविश्रमस्थानिश्चद्वादिशयनानुगमनपरिचरणमितरेतरापेक्षायोत्कृष्टावकृष्टमध्यमेषु उत्कृष्टावकृष्टमध्यमंकुर्यात् । अन्नं पुनस्तुल्यमेव तत्र विशेषाश्रवणात् ॥ १०७ ॥ **वैश्वदेव** इति । कृतेऽतिथिभोजनपर्यन्ते वैश्वदेवे यद्यपरोतिथिराव्रजेत् तस्मै तदाचान्यथाशक्तिपुनःपक्त्वाप्रदद्यात् । बलिहरणंच ततोन्नान्कुर्यात् । बलिहरणनिषेधादात्मसंस्कारार्थता वैश्वदेवस्याभिप्रेतेत्यवसीधते । अन्नसंस्कारपक्षेकथनमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥ **प्रसङ्गाद्भोक्तृधर्ममाह नभोजनार्थ** इति । भोजनलाभार्थं विप्रः त्वे कुलगोत्रे न कथयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन् उद्गोर्णाशीति विद्वद्भिः कथ्यते ॥ १०९ ॥ **ब्राह्मणस्य त्वनतिथिरिति** । ब्राह्मणगृहे गृहमित्रबन्धुक्षत्रियवैश्यशूद्रानातिथयो भवन्ति । गुरोः प्रभुत्वात् मित्रबन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् क्षत्रियस्योत्कृष्टः ब्राह्मणः स्यात् । ब्राह्मणक्षत्रियावुत्कृष्टजातो यौ स्यातामेव वैश्यस्यापि ॥ ११० ॥ **यदीति** । क्षीणपाथेयो ग्रामान्तरवासित्वादतिथिधर्मेण यदि क्षत्रियो विप्रगृहे आगच्छेत् तदा गृहावस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥ **वैश्यगृहा** विति । वैश्यशूद्रावपथेयावतिथिरूपौ गृहेणामौ तदोकार्ण्यात्संभोजनीयौ ॥ ११२ ॥ **इतरानिति** । उक्तक्षत्रियादिव्यतिरिक्तान् सखिबन्धुसहाध्यायिप्रभृतीन् प्रोत्याहेतुभूतया गृहमागतानन्नयथाशक्ति संस्कृत्य भार्याभोजनकाले भोजयेत् । आत्मनोपि कालोवशिष्टं तुदंपतीति वक्ष्यमाणत्वात् । गुरोस्तु कालान्वभिधानप्रभुत्वेन स्वायत्तकालत्वात् ॥ ११३ ॥ **सुवासिनी** रिति । जीवच्छशुरपितृकाः स्त्रियः कुमार्यातुरगर्भाभीश्र अतिथ्यनुगतानेवाविलंबमानो भोजयेत् । अग्रतः एव पाठेऽतिथिभ्यः पूर्वमेव ॥ ११४ ॥ **अदत्वेति** । एतेभ्योभृत्यपर्यन्तेभ्योतिथ्यादिभ्योदत्त्वा योव्यतिक्रमादोषऽनभिज्ञः पूर्वभुङ्क्ते सभुज्जानएतत्फलभूतमरणा समनतरप्राप्तमात्मनः श्वगृध्रखादनं न जानाति ॥ ११५ ॥ **भुक्तवत्स्विति** । आतिथ्यादिज्ञातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु ततोन्नावशिष्टजायापती पश्चादश्रियाताम् ॥ ११६ ॥ **देवानिति** । गृहे भवा गृहाइत्यन्तेन भूतयज्ञोक्तइति वक्ष्यमाणप्रत्यवायकथनार्थायमनुवादः ॥ ११७ ॥ **अघमिति** । यआत्मा मवपचति न देवादिभ्योददाति सपापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते नान्लेशमपि यस्माद्यदेतत्पाकयज्ञशिष्टाशनं साधूनां अन्नमुपदिश्यते ॥ ११८ ॥ **अतिथिपूजा** प्रसङ्गेनाथराजादीनां पूजाविशेष उच्यते राजर्विकसातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलानिति । जनपदाभिषिक्तक्षत्रियगृहागतं याजकं क्रत्विज्ञं यः कश्चिद्गृहस्थो द्विजातिर्विद्याव्रतसातकं श्रिण्योगुरुं श्वशुरोजामातरं जामाताश्वशुरं भागिन्योमातुलं मधुपर्कख्येन गृहोत्कृष्टेण कर्मणा पूजयेत् । परिमितात्संवत्सरात् संवत्सरेऽतीति पुनर्गृहागतानेतान् पूजयेत् । ये तु सातकमाचार्यः पूजयेत्तंपतीति मित्युक्तत्वादित्याहुस्तेषांपरिसवत्रानिति सातकविशेषणं कथं स्यात् ॥ ११९ ॥ **राजसातकयोः संकोचायेदमाह राजेति** । राजसातकौ यज्ञकर्मण्येव संग्रामौ मधुपर्केण पूजनीयौ । नत्वयज्ञसंवत्सरादूर्ध्वं अपीति शास्त्रमर्यादा ।

(१) तदाकार्ण्यात्संभोजनीयौ = तदोभावपि कार्ण्यं निर्वहयन् दासभोजनकाले भोजयेत् (गो० ३, ५)

अर्वाक् यज्ञेपि न पूज्यौ । पूर्ववाक्योपरिसंवत्सरादित्युपादाने अत्र च ननु यज्ञइत्युपादानात् राजसात-
 त्वार्थत्वं अस्य प्रतीयते ॥ १२० ॥ सायमिति । दिनान्तेऽन्नस्यसिद्धस्य इन्द्राय नमइत्येवमादिमन्त्रव-
 वा ॥ १२१ ॥ पितृयज्ञमिति । आहिताग्निरमावास्यायां श्रौतं पिण्डयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा औपसदाग्निरप्येवमना-
 हिताग्निरनित्ये अपयिवेति सूत्रवचनात् सूत्रोक्तं तदेव कृत्वा मासि भर्वापिण्डपितृयज्ञाद्भूतानां पिण्डानामनुपश्रवादाह्रियते
 इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात् । विप्रग्रहणद्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ अधुना नामवचनेन पिण्डपितृय-
 ज्ञानन्तरकरणस्य समर्थयते पिण्डानामिति । यतएव तन्मासिकं श्राद्धं पिण्डानामनुपश्रवादाह्रियते ततः पिण्डान्वाहार्य-
 कमेतद्विद्वांसो मन्यन्ते । एवं च युक्तं यत्पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियत इति । तन्मासेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना प्रय-
 त्तः कार्यं तदभावे पुनरन्यैर्हविष्यैः ॥ १२३ ॥ तत्रेति । तस्मिन् श्राद्धे भोजनीयाये च वर्जनीयाः यथासंख्याकाश्च यैश्चा-
 नैस्तत्कृतव्यं तत्सर्वप्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥ यद्युपदेशतस्तस्य ये भोजनीयाः स्युरिति ग्रामं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वात् संख्यां ताव-
 दाह द्वाविति । द्वौ पित्र्याङ्गभूते देवे पितृपितामहप्रपितामहोद्देशेन त्रीन् एकैकं वा देवपित्र्ययोर्ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्ततिरि-
 क्तभोजनसमर्थोऽप्यधिकभोजने नैव प्रवर्तते । यत्तु न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डे व्याख्यातमिति गृह्यदर्शनान्निमत्तयेत च्यवरानि-
 ति चेहामिधानादेकैकमुभयत्रवेत्यस्य विस्तरप्रतिषेधार्थं वादत्वमाह तदसत् । द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनित्येतद्विकल्पेना-
 स्य अवणात् । याज्ञवल्क्ये चैकैकमेव चेति विधिदर्शनाद्वा सिद्धे च ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ॥ अन्नं पात्रे समुधृ-
 त्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् इत्येकब्राह्मणभोजनात् यत्पुनर्न त्वेवैकमित्यादि गृह्यवचनं तद्-
 व्यब्राह्मणादिसम्यक्संप्रद्विष्यं न त्वत्यन्तप्रतिषेधार्थम् । तथा चैतदनन्तरमेव गृह्यकृतं काममनाद्यइत्याहादनीयाद्यभावा-
 त् । काममेकमपि सर्वेषां भोजयेदित्येवं च निमत्तयेत च्यवरानिति । एतदपि द्रव्यब्राह्मणादिसम्यग्विषयं न त्वेवैकविध्यत्य-
 न्ताभावज्ञापकं विस्तरइति वृत्तवशात् प्रथमे वा चशब्दइति स्मरणात् ॥ १२५ ॥ साक्रियामिति । ब्राह्मणपूजां चोक्षादिदे-
 शमपराह्णकालं शौचं गुणवद्ब्राह्मणलाभविस्तारो नाशयति तस्मादुक्तातिरिक्तब्राह्मणभोजनं न कुर्यात् । हेतुतो विस्तरनिषेधात्
 तत्क्रियाति संभवेऽधिकब्राह्मणभोजनमप्यस्ति । तथा च गौतमोक्तेऽवरान्नच ब्राह्मणान् भोजयेत् । अयुजो वायथोत्साहमिति
 ॥ १२६ ॥ प्रथितेति । योऽपि पित्र्योनामविधिः पित्र्यं कर्म एषा प्रेतकृत्या प्रेतोपकारार्था क्रिया क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा
 नानाश्रमान्तरैः सर्वगृहिणां ख्याता तस्मिन्कृत्ये पित्र्ये कर्मणि युक्तस्य तन्निष्ठस्य लौकिकी स्मार्तां प्रेतक्रिया प्रेतोप-
 क्रियते गुणवत्पुत्रपौत्रप्रबन्धोत्पत्त्या तस्मादित्यन्तः कार्यम् ॥ १२७ ॥ श्रोत्रियायेति । देवपित्र्यादीन्यन्नानि छन्दो-
 मात्राध्यायने देयानि छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगान्नात्यन्तापायेन नियमः संभवे पुनः समस्तशाखाध्या-
 यिदानम् । यत्नेन भोजच्छ्राद्धे बह्वचमित्यादिनामिति सति पुनः श्रोत्रियत्वे सति श्रुतवृत्ताभिजनादि योगे च पूज्य-
 तमाय विप्राय देयानि यतस्तस्मै दत्त्वा पितृवृद्धिद्वारेणातिशयेनोपकारकं भवति ॥ १२८ ॥ यस्मात् एकैकमि-
 ति । देवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदार्थं विदं भोजयेत् । परिपूर्णं फलं पितृवृद्ध्याख्यं ग्रामोति न त्वविदुषो बहून्पि भोजयन् पुष्कलं
 फलमाप्नोतीत्याभिधानात् ब्राह्मणस्य भोजनमत्र प्रधानं पिण्डदानादित्वङ्गमित्यवसीयते ॥ १२९ ॥ दूरादिति । येमावृ-
 तो दशपुरुषं पितृतो दशपुरुषं इत्यादि सूत्रकारोक्तं विष्णुपरीक्षान्यायेन समस्तशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तस्मात्तथा-
 विधो ब्राह्मणो हव्यकध्यानां तीर्थमिव तीर्थेनोदकावतरणमार्गेणोदकार्थिनो गच्छन्त्येवं तथाविधेन ब्राह्मणेन हव्यकध्यानि
 देवान् पितॄन् गच्छन्ति । तथाविधो ब्राह्मणोतिथितुल्यः स्मृतो महाफलत्वात् ॥ १३० ॥ रुहस्वमिति । यत्र देवपित्र्यादावनु-

त्रिदात्राक्षणानां दशलक्षणि भुञ्जते तत्रैकोवेदविदुक्त्वा प्रीतः तूष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्त्सर्वानर्हति स्वाधि-
 तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः । इति विद्वद्ब्राह्मणभोजनस्तुतिः ॥ १३१ ॥ ज्ञानोत्कृष्टायेति । विद्योत्कृष्ट-
 व्यानि देयानि नान्येभ्यो यस्माद्यथा रुधिरपलिमौ हस्तौ रुधिरणैव अपगतनल्लेपौ कर्तुं [न] पार्थिते अपि तूद-
 एवं चाज्ञानमुखेन नात्मोत्तारयितुं शक्यते अपितु विद्वद्दानद्वारेणैवेत्यविद्वन्निन्दया विद्वद्दानस्तुतिः ॥ १३२ ॥ यावत इति यावत्
 ह्यन्याकान् ग्रासान् हव्यकव्येष्वेदविद्वसते तत्सङ्ख्याकानेव प्रस्तुतश्राद्धकर्ता ज्वलितान् स्थूलबुधूलष्ट्याख्यायुधान-
 पिण्डान् ग्रसते इति अविद्वद्दानफलकथनम् । तथाच व्यासो दातुरेव फलमाह ॥ ग्रसते यावतः पिण्डान् तस्य वै हविषो नृ-
 चः ॥ ग्रसते तावतः स्थूलान् गत्वा वैवस्वतः क्षयम् ॥ १३३ ॥ ज्ञाननिष्ठा इति । केचिदात्मज्ञानपराविग्रहान्ति । अपरे
 रुच्छादितपःप्रधानाः । अन्ये तु तपोऽध्ययननिरताः ॥ अपरे यागादितपराः ॥ १३४ ॥ इति किमाह ज्ञाननिष्ठेष्विति ।
 ज्ञानप्रधानेभ्यो यज्ञेन पित्रार्थानि देयानि देवार्थानि पुनः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण चतुर्भ्यो ज्ञाननिष्ठादिभ्योपीति ॥ १३५ ॥
 अश्रोत्रिय इति । यः श्रोत्रियः पुत्रः आत्मनः श्रोत्रियोयैः श्रोत्रियपुत्रः आत्मना चाश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥ योः कः श्रेयान्
 इत्युपन्यस्याह ज्यायांसमिति । अनयोः पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्यात् श्रोत्रियपुत्रं आत्मना श्रोत्रियमपि प्रशस्यतरं जानीयात्
 पश्चात् श्रोत्रियपुत्रात्मना च श्रोत्रियः सतदधीतवेदपूजार्थपूजामर्हति वेदस्तद्वारेण पूज्यते । नत्वसौ पूजा इति पि-
 त्वादिविद्यापरीक्षार्थमेतच्चाश्रोत्रियदानार्थं श्रोत्रियायैव देयानीति नियमादेव च ॥ दूरादेव परीक्षेत्येतत् विद्याव्यतिरिक्त-
 जात्यातिशयपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥ नश्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिन्मित्रं नाभिर्भु-
 विज्ञातं भोजयेद्विजम् ॥ मित्रं श्राद्धे न भोजयेत् किं तर्हि धनैररस्यैर्मध्यादिस्नेहः कार्योऽयं पुनः शत्रुन्मित्रं नाभिर्भु-
 विज्ञातं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥ यस्येति । यस्य मित्रोपकारपराणि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकफलं
 भवतीति । फलाभावकथनपरमेतत् । न केवलं पूर्वमित्रस्य श्राद्धादिना देयं यावत् ॥ १३९ ॥ य इति । श्राद्धदानेनानेन सह
 मैत्री मे भविष्यति इति एवं योमनुष्यः शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन मित्रभावं कुरुते समिन्हेतुत्वाच्छ्राद्धमित्रमस्येति
 श्राद्धमित्रो हि जापसदः कर्मान्तरार्जितेनापि स्वर्लोके न संबध्यत इति ॥ १४० ॥ संभोजनीति । सा दक्षिणा
 तदानं सह भुज्यते यथेति संभोजनीया गोष्ठी । पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता सा च मित्रार्थ-
 र्थत्वादिहल्लोके एवास्ते अन्धागौर्यैकस्मिन्गृहे न परलोके प्रत्युपकाराय भवति ॥ १४१ ॥ यथेति ।
 त्वार्जना यथा ऊषरे भूपदेशे धान्यान्युम्वा कर्षकः फलं प्राप्नोति एवमश्रोत्रियाय श्राद्धादि दत्त्वा दाता न
 फलं प्राप्नोति अश्रोत्रियदाने वैफल्यकथनार्थमेतत् ॥ १४२ ॥ दातृनिति । विदुषे दक्षिणा दत्ता भवति प्रे-
 त्यचेह च ॥ वेदार्थविदे च यथाशास्त्रं श्राद्धादिदत्तं पितृवृत्ताख्यामुन्निकफलेन कीर्त्यनुषङ्गैर्हिकफलेन च दातृन्सफला-
 न्कुरुते । प्रतिगृहीतृश्च तत्प्रतिग्रहलब्धधनानुष्ठितागादिफलेनामुन्निकफलान्कुरुते अधर्माजितद्रव्यानुष्ठितागादिनैष्फ-
 ल्यात् इहल्लोके च धर्माजितधनरुतल्लब्ध्यादिफलविषयान् सफलान्कुरुते इति विद्वद्दानस्य दातृप्रतिगृहीतृदृष्टफलकथनार्थमे-
 तत् ॥ १४३ ॥ काममिति । वरं गुणवद्ब्राह्मणान्तराभावेसगुणं मित्रं श्राद्धे भोजयेत् । न योग्यमपि शत्रुं यतोऽरिणा श्राद्धा-
 दिभुक्तं परलोके निष्फलं भवतीति । अन्याभावे गुणवन्मित्रप्रतिप्रसवार्थमेतत् । छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदा-
 श्रयिणं नैयमिकमुक्तम् ॥ १४४ ॥ अधुना तु सति संभवे फलविशेषार्थं समस्तशाखाध्यायिनि दानमाह यत्नेनेति । सम-
 स्तशाखाध्यायिनं बह्वन्तथाविधमेवाध्वर्युं छन्दोगं चैवं विधमेवाध्वर्युयत्नेन श्राद्धे भोजयेत् । वृत्तवशान्नानाप्रकारैः शब्दैः
 सकलशाखाध्यायिन एवैते युक्ताः । ये तु छन्दोमात्राध्यायिप्रतिषेधार्थं श्रोत्रियायैव देयानीत्येतद्द्विषणार्थत्वं स्यादुक्तेषा-

त्रयायैव देयानीत्येतदनर्थकं स्यात् ॥ १४५ ॥ **पृथामिति** । एषां ब्रह्मचादीनां भ्यादन्यतमो यस्य त्व-
 दभुजोत तस्य पित्रादि समपुरुषव्यापिन्यनवच्छिन्ना पितृणां तृप्तिः स्यादिति समस्तशाखाध्यायिभोजन-
 तत्पुत्रविविज्ञायते यत्र क्वच नावस्थिताः पितरः पित्राद्युपहृतकव्यैः सुखमासते । इतश्च पितृवृत्तिफलमेतत्
 तद्वैकर्मणि च अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्रचोदनीयौ शास्त्रैकगोचरत्वे वैश्वानरवत्तथैवागमात् ॥ १४६ ॥ **पृषद्-**
 ति । हव्यकव्यप्रदानेन एषमुख्यो विधिः यदसंविन्धम्यः श्रोत्रियादिभ्यो दायित इति । अयं वक्ष्यमाणः पुनर्मुख्याभावे विधि-
 बौद्धव्यो मुख्याभावे च सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥ **मातामहमिति** । मातामहमातुलभाग्निनेयश्च शुरविद्यागुरुदौहित्र-
 त्विरग्याज्यान्भोजयेत् । विट्पृजा । तस्याः पतिर्विट्पतिं जामातरं बंधुं च सगोत्रादिक्रम ॥ १४८ ॥ **नेति** । धर्मज्ञो दैवैकर्म-
 णि भोजनार्थं ब्राह्मणं परीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणैवासौ तथा प्रतिपद्यतत्र भोजनीयः । पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते दूरादेव प-
 रीक्षेतेत्युक्तनीत्या यत्नतः परीक्षेत ॥ १४९ ॥ **येस्तेनाः पतितास्त्रिवा इति** । स्तेनादीन् विप्रानहव्यकव्ययोर्भयोरभ्ययोग्या-
 न्मनुराह । चौरान् ब्राह्मणसुवर्णादिन्यत्र तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात् । पतितमेकादशे वक्ष्यति । क्लीबो न पुंसकं । नास्ति पर-
 लोककर्मैवेवं वर्तनयेपाते नास्ति कवृत्तयः ॥ १५० ॥ **जटिलमिति** । ब्रह्मचारिणमस्वीकृतवेदं अत्यन्तानध्ययनस्य श्रोत्रि-
 षाथैव देयानीति नियमे सति मास्यभावात् । तथा दुश्चर्मद्यूतवृद्ध्याऽग्याज्याजकान् श्राद्धे न भोजयेत् । दैवैव निषे-
 धस्तथा यत्रोभयनिषेधमिच्छति तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्र चेति करोति ॥ १५१ ॥ **चिकित्सका देवलकामांसवि-**
क्रयिणस्तथेति । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोर्भयोरपि वर्जनीया भवेयुः । चिकित्सको भिषक् देवलकः प्रतिमा परिचा-
 रकः अनयोश्च वृत्त्यर्थत्वेनैतत्कुर्वतोरयं प्रतिषेधो न धर्मार्थः तत्र विहितत्वात् । मांसविक्रयिणः सरुदपि । तथा च सद्यः पतित-
 म्मांसेनेति लिङ्गमन्यथा विपणेन गतार्थस्य दूहिचजीवन्त इत्युपादानात् मांसेन सरुदपि प्रतीयते विपणो वाणिज्यम् ॥ १५२ ॥
प्रेष्य इति । ग्रामराजभृतकः कुत्सितनखः श्यावदन्तः गुरोः प्रतिकूलाचरणः त्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निः प्रतिषिद्धवृद्धिजी-
 वीत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । पूर्ववाक्यदेव क्रियानुवृत्तेरेव मुत्तरत्रापि ॥ १५३ ॥ **यक्षमीति** । क्षयो वृत्त्यर्थ-
 त्वेन पशुपालः प्रसिद्धः । परिवेत्परिविती च वक्ष्यमाणौ निराकृतिः वेदादीनां निराकर्ता अनुपजीव्यो ब्राह्मणानां द्वेष्टा ग-
 णमध्यगतो ब्राह्मणादिभिः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः ॥ १५४ ॥ **कुशीलव इति** । नटः गायनादिकृतस्त्रीसंप्रयो-
 गो ब्रह्मचारी शूद्राया भर्ता । पुनर्भ्वाः पुत्रो वक्ष्यमाणः काणः यस्य च जायाजारोगृहे इत्येते हव्यकव्ययोः परिहरणी-
 याः ॥ १५५ ॥ **भृतकाध्यापक इति** । पणपूर्वाध्यापकः पणपूर्वाध्यापितः शूद्रशिष्यः तस्यैव च गुरुः नत्त्वगुरुः तस्या-
 नुक्लृपे भोज्यत्वेनोक्तत्वात् । पुरुषभाषी कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ वेते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः ॥ १५६ ॥ **अकारणपरि-**
त्यक्तेति । मातृपितृविद्यागुरुणां निष्कारणं परित्यक्ता पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिसंबन्धः संपर्कगतो वागपि संबत्सरात् ।
 संबत्सरेण तु पतितत्वादेव गतार्थता संबत्सरेण पततीति ॥ १५७ ॥ **अगारदाहीति** । गृहस्य दाहको मारणद्रव्य-
 दाता कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योल्मभ्राति सोमस्य लतारूपस्य विक्रेता समुद्रं योगच्छति स्तुतीनां पाठकः तिलदेः पेषकः
 लेख्यसाक्ष्यादौ कूटस्य कर्ता इत्येते उभयत्र परिहरणीयाः ॥ १५८ ॥ **पित्रेति** । पापयोग्यभिश्च तस्य जालिकोरस-
 विक्रयी ॥ शास्त्रलोकवस्तुषु यः पित्रा सह विवदते कितवोऽपरदेवयतीतरस्योक्तत्वात् । केका इति पाठकाचारः । मुरा-

व्यतिरिक्तमद्यस्य पाता कुष्ठीपातकोपपातककर्तृत्वेनोत्पन्नाभिशापेसत्यपि तत्कारित्वनिचये सव्याजोऽधर्मापु-
 स्थेशुरसादावपि प्रसिद्धत्वात् तद्विक्रयो विषयस्य व्रतत्राप्यर्थशास्त्रे (सशब्दप्रयोगादित्येत उभयत्र परिहर्तव्याः।
 धनुःशराणामिति । धनुःशरस्य कारकोऽप्रेदिधिषूपतिर्भ्रातुर्धृतस्येति वक्ष्यमाणो वृत्तवशादप्रद्वयस्यालापेन
 भामेतिवत् । यत्तु गौतमीयपर्यालोचनयाप्रेदिधिषूपतिश्चेन द्वयं निषिध्यते अप्रेदिधिषूपतिः दिधिषूपतिश्च तत्रापी-
 धिषूपतिरनूढाकन्यागामी दिधिषूपतिस्तद्दोहेत्याहुस्तदसदशद्वयार्थत्वात् । नच दिधिषूपतिश्चतद्दोहेति क्वयाख्यानमुक्तं भ्रातुर्धृत-
 स्येति मानवत्तु भगनाविरोधात् । मित्रस्य योऽपकारे वर्तते द्यूतवृत्तिः स भिक्ः पुत्रेणाध्यापितो मुख्यस्य । पुत्राचार्यत्वस्यासंभ-
 वान् ॥ १६० ॥ भ्रामरीति । अपस्मारी गण्डमालाख्यव्याध्यापेतः श्वित्री शूचकः धातुसंक्षोभादि युक्तोऽन्धो वेदस्य
 कुत्सकः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः ॥ १६१ ॥ हस्तिगोश्वोष्ट्रदमक इति । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता ज्यो-
 तिःशास्त्रेण जीवनः पक्षिणां वार्तनपूर्वकं क्रीडार्थं पोषयित्वा युद्धशिष्ययिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १६२ ॥
 स्रोतसामिति । उदकागमनसेतुबन्धभेदकः भेदादिना देशान्तरं नेता च तेषामवच्छादनकृत् । वास्तुविद्याजीवनः । दूतोरज-
 मेव्यव्यतिरिक्तोपि । वृक्षाणारोपयिता मूल्येन न धर्मार्थं दशाश्रवापी नरकं न यातीत्यादिनोदनात् ॥ १६३ ॥
 श्वक्रीडीति । श्वभिर्भयः क्रीडति याजकक्रियादिजीवकः कन्यायानिन्दकः हिंसारतः शुद्धजीवनो वृषलपुत्र इति वा-
 पाठः । चतुर्दश्यादौ विनायकादिगणयागरुत् इत्येव उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६४ ॥ आचारहीन इति । प्रत्यु-
 त्थानाद्याचारवर्जितः क्लीबो निरुसाहो न पुंसकस्योक्तत्वात् । सर्वदा याज्यास्त्वभावोऽत्ययं कृतं वापि यः कृत्यावृत्त्यन्तरसंभ-
 वेपि जीवति श्लोपदीव्याधिविशेषादुल्लूकचरणः साधुभिर्निन्दितः केनापि निमित्तेनेत्येतदुभयत्र बहिःकार्याः ॥ १६५ ॥
 औरभिक इति । मेषमहिषजीवी पुनर्भवो भर्ता मूल्येन प्रेतानां निर्हारको न धर्मार्थं । एतद्वै परमंतपो यत्प्रेतमरण्यं निहं-
 रन्तीति श्रुत्या नोदितत्वात् एते यत्नत उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६६ ॥ एतानिति । एते निन्दिताचारास्ते-
 नादयः इह जन्मनि काणादयश्चैवं कर्मविशेषेण जायन्ते इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राग्जन्मन्यत एतान् योग्यब्रा-
 ह्मणैः सह एकपक्त्तिभोजना [न] हन् ब्राह्मणापसदान् द्विजः श्रेष्ठः शास्त्रज्ञोऽवैषिष्ये च वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ ब्राह्म-
 ण इति । तृणाग्रिथ्याहविषोपशाम्यति न हविर्दहनसमर्थस्ततश्च निष्फलस्तत्र होम एव निष्फलत्वाद्देवाध्ययनेन शू-
 न्यो ब्राह्मणस्तृणाग्रितुल्यो तस्मादद्देशेन न दातव्यम् । यतो न भस्मनि होमः क्रियते । श्रोत्रियायैव देयानि अननैव अनधी-
 यान निषेधसिद्धौ इदं वचनं देवकाणादीनां छन्दोभ्यायिनां स्वाचाराणां अभ्यनुज्ञानार्थं गहिताचारं वर्जयेत् । अनधीयानं च यस्तु
 स्वाचारोधीयानश्च तस्य देवकाणत्वलिङ्गसंस्मृतिं प्राग्जन्माजितगर्हितकर्म । शेषत्वमनपेक्षं तथावसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रसंयुक्तः
 शारिरैः पङ्क्तिदूषणैः ॥ अदुष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव स इति ॥ १६८ ॥ अपङ्क्त्यदान इति । पङ्क्तिभोजनानर्हदाने दातुं य-
 देनो देवपित्रार्थं हविषि फलोत्पत्तिर्भवति तत्साकल्येन प्रवक्ष्यामि ॥ १६९ ॥ अव्रतैरिति । वेदग्रहणार्थं सावित्रादिभिरव्रतैः
 तथापरिवेत्तादिभिरन्यैश्च स्तेनादिभिरपाङ्क्त्यैर्यदेवपित्रर्थं भुक्तं तत्सुकृतलेशवशेन रक्षांसि भुञ्जते न दात्रभिमतफलाय भ-
 वति । अव्रतानां च निषिद्धमध्यापितानामप्यस्मादेव निषेधो बोद्धव्यः ॥ १७० ॥ परिवेत्तादीनप्रसिद्धत्वात् लक्षयति
 दाराग्निहोत्रसंयोगमिति । योज्येष्टेभ्रातर्यकृतदारके तिष्ठति सति दारश्चैतस्मार्ताऽयानयनं कुरुते स परिवेत्ता
 ज्येष्ठश्च परिविन्तिर्बोद्धव्यः ॥ १७१ ॥ प्रसङ्गादेति क्रमफलमाह परिविन्तिरिति । परिविन्तिपरिवेत्तारौ य-
 याच कन्यया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते दाता च कन्याया याजकश्च तदुद्वाहोमस्योपदेश येषां च भस्तेनरकं

१०२ ॥ भ्रातुरिति । मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां योनियोगधर्महित्वा-
 भूतेनानुरागं भावयेत् 'सोयेदिधिपूपतिः निषिद्धत्वात् । अत्र वृत्तवशास्तस्य भामावचाग्रशब्दस्य प्रयोगः ।
 परदारोऽपि । परभार्यायां कुण्डगोलकाख्यौ सुतावुत्पद्येते । तत्र सप्ततिकायां यउत्पद्यते सकुण्डो वि-
 द्यायाश्च गोलकः ॥ १०४ ॥ ते तु जाताः परक्षेत्र इति । ते परभार्या जाताः कुण्डगोलकाख्या अदृष्टार्थानुप्रयोगाणि मात्र-
 व्यपदेशार्हा हव्यकच्याहीहदत्तानि लोकआनुपद्भिककीर्त्याख्यफलभावादमुत्र देवपितृवृत्त्यभावाद्गुणानिष्फलानि भव-
 न्ति कुर्वन्ति वा ॥ १०५ ॥ अपाङ्गत्वा इति । पङ्क्तिभुजानानर्हीस्तानपियावतः यावत्सङ्ख्याकान् अनर्हान् भुजाना-
 नर्हान् [न.] नुपश्यन्ति तावत्संख्याकानां संबन्धितत्राश्चादौ दाताऽज्ञानान्नफलमाप्नुयात् इति अपाङ्गत्वादर्शनफलक-
 थनम् ॥ १०६ ॥ अन्धादीनां विशेषमाह वीक्ष्येति । अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्र संहितोसौ पाङ्ग्यानां नवतेः संबन्धिभो-
 जनफलं नाशयति । एवंकाणः प्रष्टेः । श्वित्री शतस्य कुटीसहस्रस्य । इत्यन्धादिसन्निधिलकथनं संख्यावैचित्र्यादेवेदमप-
 रमप्यवसीयेत । यदथ चेन्मन्त्रवियुक्तइत्युक्तं च शिष्टदर्शनावष्टंभेन काणादीन् भोजयिष्यतः पूर्वपूर्वमपचितसंख्यानिर्दि-
 तप्रवृत्तिस्तदलाभेऽधिकनिन्दित इति ॥ १०७ ॥ यावतः संस्पृशतीति । शूद्रस्य पाकयज्ञादेरुपदेष्टाकर्ता च यत्संख्या-
 न् ब्राह्मणानङ्गैः स्पृशति आसनेषूपकृष्वेषु बर्हिष्मत्सु पृथगिति स्पर्शनिषेधाद्यावतापंक्तौ उपविशति तत्संख्यानां-
 संबन्धिभोजनफलं न भवतीति शूद्रयाजकभोजनफलं अतएव चाग्रनिषिद्धगणपठितस्यापि निषेधो बोद्धव्यः ॥ १०८ ॥
 वेदविदिति । वेदज्ञोऽपि विप्रः शूद्रयाजकसकाशालोभेन दानादिप्रतिगृह्य मृन्मया पक्कशरावाद्युदकइवाशुविनाशमुपै-
 ति । प्रसंगाल्लाघवार्थमप्युक्तमप्येतदुक्तमन्यत्र हि क्रियमाणे शूद्रयाजकग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १०९ ॥ सो-
 मविक्रयिण इति । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं दत्तभोजनार्थं शकृत्संपद्यते । तच्च शकृद्भोजने तिर्यक्जात्युत्पत्तिफल-
 तास्यादनेन प्रकारेणोक्तं भवत्येवं पूयरुधिरपि व्याख्येये । नष्टविनाशमुपगतं अतश्च तत्फलं भवति । अप्रतिष्ठमलब्धास्पद-
 शतस्थानाश्रयत्वान्नफलदानसमर्थं ॥ ११० ॥ यदिति । वाणिजिकाय यद्दत्तं तन्नेहकीर्तये नापि परलोकफलाय-
 भवति । पुनर्भूतत्राय च दत्तनिष्फलं भस्मनीव हुतं हव्यं तत्प्रेष्यं ॥ १११ ॥ इतरेष्विति । इतरेभ्योऽनु-
 क्तफलेभ्योऽपङ्ग्येभ्यो यद्दत्तमनन्तं चेदशोणितानां मध्ये मज्जति । भवतीति विद्वांसोऽथ सोमविक्रयिणे विष्टेति वद्या-
 ख्येयम् ॥ ११२ ॥ अपङ्ग्योपहतेति । स्तेनादिभिः पङ्क्त्युपविष्टैर्दूषितापङ्क्त्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान् पङ्क्तिप-
 वित्रीकरणान् ब्राह्मणान् साकल्येन शृणुत । यद्यप्यस्य पङ्क्तिनिषेधात् स्तेनादीनां आश्चर्यादानां संभवेऽपि सति पङ्क्तिपावनवचन-
 समर्थकम् । तथा परीक्षायां कृतायामपि रहस्यविज्ञातदोषसंभवादिदन्तलिवृत्त्यर्थमर्थवद्भवति ॥ ११३ ॥ अग्न्या इति ।
 सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु ये अग्रे भव्यावेदपारगत्वे सत्यपि वेदं करामलकवत् पश्यन्तीति अग्न्या उच्यन्ते ते पङ्क्ति-
 पावना बोद्धव्याः । तथा प्रोच्यते एभिर्वेदार्थैर्दत्तप्रवचनान्यङ्गानि तेषु पूर्ववेदग्रन्थवेदज्ञत्वाभावेऽपि पङ्क्तिपावनास्तथावंशमवि-
 च्छिन्नवेदाः पङ्क्तिपावनाः । पूर्वमश्रोत्रियः पितायस्येति पितृगतश्रोत्रियत्वेन भोज्यत्वं मुक्तमनेन तु सकलवंशाविच्छिन्नवे-
 दत्वेन पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ ११४ ॥ त्रिणाचिकेत इति । वेदार्थविदिति । त्रिणाचिकेताख्या ध्वर्यवेदव्रताचरणाद्गुणो ब्रा-
 ह्मणोऽपि त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्या इत्यातः । त्रिसुपर्णाख्यं ऋग्वेदव्रतयोगात् पूर्ववत् त्रिसुपर्णो व्याकरणादीनि षडङ्गानि यो वेत्ति
 सर्वप्रवचनेनैवित्यनेनाङ्गाध्येतोक्तोऽनेन त्वङ्गज्ञ उच्यते । ब्राह्मविवाहोऽपत्यं ज्येष्ठसामाख्यसामवेदव्रतयोगाज्येष्ठसामगोन्त-
 रेणाप्यङ्गानि यो वेदार्थं प्राज्ञतया वेत्ति प्रवक्ताध्यापयिता व्याख्याता धर्माथं वेदवेदार्थयोः ब्रह्मचारीगावैयङ्ग्यस्य मातर इति
 वेददर्शनादिहापि वेदमूलत्वाद्गोसहस्रस्य दाता बहुप्रदश्चैवरातवर्षं चेत्येते ब्राह्मणश्रोत्रियायैव देयानि इति नियमात्

म० गो०

(४३)

सतिश्रोत्रियत्वे एतद्गुणयोगेपङ्क्तिपावनावोद्धव्याः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ पूर्वैद्युरिति । आद्धकर्मणिप्राप्ते
 इत्यायां आद्धदिवसात्पूर्वस्मिन्अहनि परस्मिन्नेवासति संभवेयद्यत्यन्तन्यूनान् ततस्त्रीन्तुनैवैकैकविधेरप्युक्तत्वं इत्यतः
 पूर्ववायथोक्तान्विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥ निमन्त्रितइति । आद्धे ब्राह्मणोनिमन्त्रितः स्त्रीनिवृत्तिश्च
 धानवान् सदानिमन्त्रणात् प्रभृतिआद्धाहोरात्र्यावतः स्यात् वेदांश्चजपाद्यवश्यकर्तव्यव्यतिरेकेण नार्धीयत । आद्ध-
 श्रतद्देवस्यात् ॥ १८८ ॥ निमन्त्रितानिति । यस्मात्तान्द्विजान्निमन्त्रितान् पितरुपतिष्ठन्त्यदृश्यरूपेण समीप-
 मायान्ति प्राणवच्चानुगच्छतोनुगच्छन्त्युपविष्टेषु विष्टेषु समीपे उपविशन्ति तस्मान्नियतात्म [मा] निमन्त्रितेनभाव्यं
 इतिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १८९ ॥ केतिनइति । हव्यकव्ययोःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितोब्राह्मणोऽङ्गीकृत्य
 केनापि प्रकारेण भुञ्जानः तदतिक्रमपापवान् जन्मान्तरेसूकरत्वंयाति । पापशूकरइतिपाठे पापशूकरोयामशु-
 करः ॥ १९० ॥

[ब्राह्मणंतुमुखंरुत्वादेवाःपितृगणैःसह ॥ तदेनमुपजीवंतेतस्मात्तान्नव्यतिक्रमेत् ॥ १ ॥]

आमन्त्रितइति । तदहर्ब्रह्मचारिस्यादितिगौतमस्मरणात् । वृषल्यपि कामयमाना चालयति भर्तारमिति वृष-
 ल्यत्र ब्राह्मण्यपि आद्धे निमन्त्रितःसन् तयासह स्त्रीपुंभेर्भयोरमते सदातुर्यत्पापंतत्सर्वप्राप्तेति इतिपापोत्पत्तिप्रति-
 पादनमात्रमेतत् । अन्यथा अपापे दातरि दुष्कृतसंबन्धोनस्यात् तत्रदातुरेतत्प्रायश्चित्ततयाचोदितं येनासौ दुष्कृत-
 त्वान्मुच्यते ॥ १९१ ॥ अक्रोधनाइति । क्रोधशून्याः पृष्टार्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदार्वाजितस्त्रीसंप्रयोगाः त्यक्तायु-
 धाः महात्मनोऽनादिदेवतारूपाः *पितरोऽतःक्रोधादिरहितैःआद्धब्राह्मणैर्भाव्यं ॥ १९२ ॥ यस्मादिति । एषापितृ-
 णांयस्यसकाशादुत्पत्तिः येच पितरोऽयैर्यागादिर्नियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिर्यथास्युस्तत् शृणुत ॥ १९३ ॥ मनोरिति ।
 हिरण्यगर्भापत्यस्यमनोऽस्मृतायेमरीच्यादयःपुत्राः । यथोक्तं मरीचिमर्च्यगिरसमिष्यादितेषामरीच्यादीनांसर्वेषांक्षणीणाभि-
 तेयेसोमपादयः पितृमुख्यामन्वादिभिःस्मृताः ॥ १९४ ॥ विराट्सुताइति । विराट्सुताःसोमसदोनामसाध्यानांपितरः
 देवानांच मरीचिपुत्राअग्निष्वात्ताख्यालोके ख्याताः ॥ १९५ ॥ दैत्यदानवक्षणाणामिति । दैत्यादीनां
 प्रथमाध्यायोक्तभेदानां अत्रिपुत्रार्वाहपदोनामपितरःस्मृताः ॥ १९६ ॥ सोमपानामेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशू-
 द्राणांयथाक्रमंसोमपहविर्भुजाज्यपासुकालिनामानःपितरः ॥ १९७ ॥ सोमपाइति । ब्राह्मणस्य पितरःसोमपाः कवेः
 भृगोःपुत्राः । क्षत्रियपितरोहविर्भुजोहविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः । वैश्यपितरस्त्वाज्यपाःपुलस्त्यस्यपुत्राः । शूद्रपितरःसुकालिनो
 वसिष्ठस्य पुत्राः ॥ १९८ ॥ अनग्निदग्धानिति । अनग्निदग्धाग्निदग्धाकव्यर्वाहपदः अग्निष्वात्तासौम्याख्यान-
 परान् पितृन्विप्राणामेवजानीयात् । वेदपुराणेषुचैव नामकंपितृणांप्रसिद्धम् ॥ १९९ ॥ यइति । य एते सोमपादयः
 प्रधानभूताःपितृगणाउक्तास्तेषामपीह संसारेपितरएव पुत्रपौत्राविज्ञेयाः ॥ २०० ॥ ऋषिभ्यःपितरइति ।
 मरीच्यादिभ्यउक्तनामभ्योयेसोमपादयोजाताः तेभ्यश्च देवदानवंजातम् । देवेभ्यश्चस्थावरजङ्गमरूपंसर्वजगत्क्रमेण
 जातमेवंश्लोक्तपितृभवत्वात् पितृपितामहप्रपितामहादीनांतत्पूजायातेपूजिताभवन्तीत्येतत्प्रतिपादनार्थं सोमपादि-
 पितृगणोपन्यासः प्रकृतपितृमूजास्तुत्यै विज्ञेयः ॥ २०२ ॥ राजतैरिति । तेषापितृणारौप्यपात्रैरौ-

(१) यागादिभिः=ब्राह्मणादिभिः (गो० २, ५)

यमपि भक्त्या दत्तं अक्षय्यमुखहेतुसंपद्यते किंपुनः प्रशस्तामिषादीनि घृतादीनि । दानपात्रविशेषफलमेतत् ॥ २०२ ॥
 तिति । देवस्य देवकर्मणः सकाशात् पित्र्यकर्मद्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यतयोपदिश्यते । प्रधानं हि तच्च-
 पितृकर्मणः पूर्वसत्परिपूरकं स्मृतमेवं च तस्य पितृकार्यपरिपूरकवदङ्गत्वमिति ॥ २०३ ॥ तेषामिति । पितृणां-
 रक्षोभूतगृह्यदर्शनाद्विश्वानुदेवानुदिश्य पूर्वब्राह्मणनिमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षोर्दक्षितं श्राद्धं रक्षां स्याच्छिन्दति यस्माद्रक्षाभूतं-
 पित्र्यस्य देवं तस्मात् ॥ २०४ ॥ देवाद्यन्तमिति । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयइति । ततः श्राद्धं-
 देवादिदेवान्तंचानुतिष्ठेत् । नच पित्र्योपक्रमापवर्गपित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन्संतानं आशुविनश्यतीति ॥ २०५ ॥ शुचिमिति ।
 अनुपहृतं देशं जनेनैरनाकीर्णं गोशक्तोपलेपयेत् । अथवा दक्षिणस्यां दिशि अवनतोयदित्त्वभावतो न स्यात् तदा प्रयत्नत-
 स्तंसं पादयेत् ॥ २०६ ॥ अवकाशोऽप्येति । त्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुलिनेषु च निर्जनेषु प्रदेशेषु दत्तेन
 श्राद्धादिना पितरः सर्वदा तृण्यन्ति तस्मिन्देशे ॥ २०७ ॥ आसनेष्विति । आसनेषु सदर्भेषु पृथक्पृथक् वि-
 न्यस्तेषु सम्यक्कृतस्नानाचमनानुतान्पूर्वनिमन्त्रितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥ उपवेश्येति । तान्विमाननिन्दितानास-
 नेषु उपवेश्यानन्तरं कुङ्कुममाल्यधूपादिभिः स्वाभ्यर्चयेत् पूर्वब्राह्मणपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥ तेषामिति । तेषां ब्रा-
 ह्मणानामुदकं दर्भतिलमिश्रं दद्यात् शौकरवाणिज्येति चेत्यनुज्ञातोयदाकुर्वित्येवं ब्रूयुरिति गृह्योक्तरूपेण सह ब्रा-
 ह्मणैरनुज्ञातो अथौवक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २१० ॥ अग्ने-
 रिति । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशेऽपि अग्नेर्देशाभावादेव तादृश्यते नायये त्वाहा सोमाय त्वाहा यमाय त्वाहेत्ये-
 व न श्यादीनां पर्युक्षणादिति विधिपूर्वकं हविर्दानेन तर्पणं आदौ कृत्वा पश्चाद्ब्राह्मणभोजनादि ॥ २११ ॥
 अग्न्यभावइति । अक्रोधनानिति । अनग्निकस्यानुपनीतोपनीतासमावृत्ता रुतदारमृतभार्यादिमृताहादिश्राद्धविधाना-
 दापासनाभ्यभावे ब्राह्मणहस्त एतदाहुतित्रयं दद्यात्स्नाद्येवाग्निः स एवाग्निः स एव ब्राह्मणइति । वेदविद्भिः ब्राह्मणैरुच्यते ।
 अक्रोधनान्क्रोधशून्यान्स्वाराधनादीन् श्रोत्रास्त्येतच्च न्यायेन लोकवृद्ध्युपादानात् श्राद्धसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्म-
 णान् मन्वादयो वदन्ति तस्मादेव तुल्यत्वात्तद्धस्ते देयमिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ अपसव्यमिति । अग्नौ यः-
 पर्युक्षणपरिस्तरणाहुतिदानादीनि कर्तव्यताक्रमः तं सर्वमपसव्यपितृकर्मवत् दक्षिणासंस्थं कृत्वा तदेतदुदक्संस्थं अपस-
 व्येन दक्षिणेन हस्तेन पितृतीर्थेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं प्रक्षिपेत् ॥ २१४ ॥ त्रीनिति । तस्मादग्न्यादि होमा-
 र्थाहुतिं दत्त्वा हुतशिष्टान् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा उदकेन विधिना दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनानन्यचित्तोदक्षिणामुखस्तेषु
 दर्भेषु तंहस्तं निमृज्यादिति दर्शनात् दर्भेषु दद्यादतएव चोदकमपि पूर्वोक्तपिण्डाधारभूति दर्भेष्वेव दद्यात् ॥ २१५ ॥ न्युष्येति ।
 तान् पिण्डान् पिण्डेष्वञ्जनाभ्यञ्जनवासोदद्यादित्येवं आदि सूत्रकारोक्तविधिपूर्वकं दत्त्वा तस्तेषु पिण्डाधारभूतेषु दर्भेषु-
 करावधमर्पणमिति वैष्णवस्मरणात् । दर्भमूलेषु तंहस्तं प्रपितामहात्पूर्वेषां त्रयाणालेपभागिनां हस्तसंश्लिष्टान्वायवभागि-
 त्वमये समर्पितलेपं कुर्यात् ॥ २१६ ॥ आचम्योदक्परावृत्त्येति । तदनूपस्पृश्य आचम्योदक्परावृत्त्युत्थोयथाशक्ति त्रीन् प्राणा-
 यामां कृत्वा वसंतायनमइति षड्भूतलमस्कुर्व्यात् । पितृनेव च पितृंश्च नमोवः पितर इत्येवमादिमन्त्रयुक्तं कृत्वा भिपर्यावृत्त्ये-
 ति गृह्यदर्शनादक्षिणाभिमुखो भूत्वा नमस्कुर्व्यात् ॥ २१७ ॥ उदकमिति । पिण्डाधारदर्भदत्तोदकशेषं उदकं पिण्डसमीपे पुनः
 उत्तरयोत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्येनैव क्रमेण दत्तान् तैर्नैव क्रमेणानन्यमनाजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥ पिण्डेभ्य इति । पि-
 ण्डेभ्योऽप्यन्तर्लपभागं पितृपिण्डक्रमेण गृहीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोपवेशितान् विप्रान्विधिवन्त्ये चानुपूर्व्या भोजनकाले न्या-

(१) त्रीनप्यस्मादित्यपि पाठः

भोजनापूर्वाभोजयेत् ॥२१९॥ ध्रियमाण इति । जीवति पितरि पितामहादीनो भवन्नयाणां श्राद्धं कुर्यात् न पितुः स्थाने तमेव स्वकंपितरं श्राद्धे भोजयेत् पितृपितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत् पिण्डौ च दद्यात् ॥२२०॥ पितृपितामहं तु वृत्त इति पितृजीवनपक्षक्षेत्रोवाशब्दः यस्य पुनः पितामृतः स्यात् पितामहश्च जीवेच्च सपितुर्ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् न तेषामोच्चार्य प्रपितामहं कीर्तयेत् । ताभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कुर्यात् प्रपितामहस्य च पितुः । यथा हविष्णुः ॥ यस्य पिताप्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डविधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति ॥२२१॥ पितामह इति । पितामहविप्रस्थाने पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोः पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात् । अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवता अहं भुञ्जे यथेच्छमेवानुज्ञातः स्वयमेव यथारुचिः समाचरेत् । उक्तपक्षेभ्यः पक्षान्तरं यथा गृह्यउक्तं जीवत्पितृकस्यानारंभः कर्माणीति होमः ॥२२२॥ तेषामिति । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभति लोदकं दत्वा पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रा मित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत्पिण्डाग्रं पित्रे स्वधास्त्वित्येवमादिब्रुवन् क्रमेण दद्यात् ॥२२३॥ पाणिभ्यामिति । अन्नपूर्णपात्रं त्वयं कराभ्यां गृहीत्वा पितृन् स्मरन् विप्रसमीपे परिवेषणार्थं शनैः स्थापयेत् ॥२२४॥ उभयोरिति । उभाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीतं यदन्नं ब्राह्मणान्ति कर्मानुयते दीयते वा तदसुरादेव द्विषो दुष्टबुद्धयः आच्छिन्दन्ति तस्मान्नैकेन स्मरन् हस्तेनान्नमानेतुं परिवेष्टव्यम् ॥२२५॥ गुणानिति । भक्ष्यं भोज्यं च विविधं सुरसानि फलानि चेति । सूपादीनि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात् पृथक् पृथक् यथोपदिष्टानि प्रयतः शुचिः समाहितोऽनन्यमनाः सन् यथा न विशीर्यन्ते तथा भूमावेव नान्यत्र स्थापयेत् तथा भक्ष्यं खरविशदमोदकादि भोज्यं पायसादिना यथा प्रकारं मूलफलं च दद्यात् प्रियाणि मांसानि पानकादीनि च सूरभीणि भवन्ति भूमावेव विन्यसेत् ॥२२६॥ २२७॥ उपनीय सर्वमेतदिति । सर्वमेतदन्नादि ब्राह्मणसमीपे आनीय इदं मधुरमिदं श्लक्ष्णं इत्येवं सर्वान्माधुर्यादीन् गुणान् कथयन् सुचिरमन्यमनाः शनैः यथोपयोगं नतु युगपदेव सर्वं परिवेषयेत् ॥२२८॥ नास्मिति । रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् नाप्युत्क्षिप्योत्क्षिप्य संत्यजेत् । क्रोधादनुत्तनं वदेत् । क्रोधानृतयोरपुरुषार्थत्वात् निषिद्धयोः श्राद्धाङ्गत्वात् इहोपदेशः ॥२२९॥ अस्त्रंगमयति प्रेतानिति । अश्रुक्रियमाणं प्रेतान् ख्यान् भूतविशेषान् श्राद्धान्दि प्रापयति क्रोधः शत्रून् अनृतशनः पादस्पर्शो रक्षासि अवधूतं पापकारिणं तस्मादेतन्न कुर्यात् ॥२३०॥ यदिति । ब्राह्मणाद्याश्चेति । यद्यदन्नं व्यञ्जनादि भवति तत्तददुष्टः सन् दद्यात् । तथा परमात्मनिरूपणं पुण्यकथास्तोत्रं कुर्यात् यदेतत्पितृणामभिप्रेतम् ॥२३१॥ स्वाध्यायं श्रावयेत्पिच्यमिति । वेदं मानवादिशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमंत्रावरुणादीनि पृथक् वेदो दितानि भारतादीनि वाग्वदिप्रोक्तानि शिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥२३२॥ हर्षयेद्ब्राह्मणान् दृष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः ॥ अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिबोधयेत् ॥ दृष्टो भूत्वा तैस्तैः प्रियवचनादिभिः ब्राह्मणान् तोषयेत् अन्नं चात्वरया भोजयेत् । पायसादिना घृतपूरादिभिरेतां ब्राह्मणानि दंगृह्णतामित्येवं पुनः पुनः प्रबोधयेत् ॥२३३॥ व्रतस्थमपि दौहित्रमिति । ब्रह्मचारिणमपि सदा दौहित्रं श्राद्धे यजेन् भोजयेत् । दौहित्रस्य चानुकल्पिकमध्यादाभ्राते सति पुनः इदं यत्नवचनमानुकल्पिकमध्ये जाड्यत्वं ख्यापयति सत्कृतं चारु आसनं दद्यात् । न दौहित्रं एव च दद्यादपितु सर्वं ब्राह्मणेषु त्रीणि श्राद्धे पवित्राणिणीति आदिवचनात् तिलांश्च भूमौ प्रक्षिपेत् ॥२३४॥ यस्मात् त्रीणीति । दौहित्रादीनि त्रीणि श्राद्धे पवित्र

(१) सत्कृतं = अजलीमकृतं (गो० २, ५)

मूत्रि शौचाक्रोधविश्रंभाख्यानि श्राद्धेऽतिशयेनेच्छन्ति ॥ २३५ ॥ अत्युष्णमिति । उष्णमन्-
 श्रद्धयाविनिवेदयेत् । अन्यत्रफलमूलेभ्यःपानकाद्गन्धैवेति ॥ शङ्खस्मरणात् फलादिव्यतिरेकेण सर्वमुष्णं-
 संयतवाचश्चब्राह्मणाः अश्रीयुः । दात्राचत्वाद्वत्वादुवेत्येवमन्गुणानुपुष्टाःकथयेयुः । अतिशयेनापिचाग्रिप्र-
 शस्योक्तत्वात् ॥ २३६ ॥ यावदूष्माभवत्यन्नइति । यावदन्ने औष्ण्यंभवति विप्रामौनेनाश्रन्ति हविर्गुणांश्च
 नाभिदधति तावत्पितरस्तदन्नं ब्राह्मणमुखेनभुञ्जते ॥ २३७ ॥ यदिति । उष्णीषादिना वेष्टितशिरायदन्नं ब्राह्मणोभुङ्के
 तथा दक्षिणामुखसोपानत्कपादश्च तदन्नं रक्षांस्यश्रन्ति नपितरः । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ २३८ ॥ तथाच कार्ययथा
 चण्डालश्च वराहश्चकुर्कुटइति । चण्डालवराहग्रामसूकरकुर्कुटश्चोदकयानपुंसकानि द्विजभोजनकाले ततोपसारयेत्
 ॥ २३९ ॥ यस्मात् होमइति । अपिहोत्रादिहोमे दाने धर्मार्थं ब्राह्मणभोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्मचण्डालादिभिरवेक्ष्यते
 यद्यर्थंक्रियते तन्नसाधयति ॥ २४० ॥ घ्राणेनेति । सूकरस्तदन्नादिघ्रात्वा तत्कर्मनिष्फलइति । कुर्कुटःपक्ष-
 पतितवायुना । श्वान्यक्षिनिरीक्षणेन । अवरवर्णेन शूद्रेण ब्राह्मण्यांजातोऽवरवर्णश्चाण्डालानदीतीरादिश्राद्धकृत्स्पर्श-
 नेन तत्र वायुजशुचित्वाशङ्क्यामिदं दातुर्नचान्नादिस्पर्शविषयं येन चण्डालस्य सामान्यस्पर्शनिषेधेनैव सि-
 द्धमन्वचनमनर्थकस्यादित्येवमनर्थक्याशङ्क्यायच्छूद्रस्पर्शनिषेधार्थत्वमस्याहुस्तदसत् उक्तनीत्यार्थवत्वादवरजशब्देन
 च शूद्रस्यानभिधानात् । सूकरादीनां च स्वभावानुवादोयं प्रकृतविशेषतयोच्यते न त्वेतत्क्रियाव्यतिरेकेण दुष्टमिति
 ॥ २४१ ॥ खञ्जइति । खञ्जः पादविकलः काणः एकेक्षणविकलः दातुर्वादासशूद्रस्यैव प्रेष्यत्वात् । अपिशब्दादन्योपि
 शूद्रोयोवाकुनखिपण्डकादिस्तमपि ततः प्रदेशादपोत्सारयेत् ॥ २४२ ॥ ब्राह्मणांभिक्षुकंवापीति । ब्राह्मणमतिथिरूपं
 अन्यंवा भिक्षुकंभोजनार्थतत्कालमागतं श्राद्धब्राह्मणैरनुज्ञातोदाता यथाशक्त्या अन्नदात्रेण पूजयेत् ॥ २४३ ॥ सार्वर्वाणि-
 कमिति । सर्वप्रकारमन्नाद्यं एकीकृत्य उदकेन प्लावयित्वा भुक्तवतांब्राह्मणानामग्रे विक्षिपन् भूमौ दर्भेषु विकिरिष्यइ-
 विवक्ष्यमाणलिङ्गादर्भेषु समुत्सृजेत् ॥ २४४ ॥ असंस्कृतप्रमीतानामिति । नास्यकार्योऽग्निं संस्कारइत्यादिना निषिद्धा-
 धिकारिणांश्रुतानांकुलस्त्रोणां च कुलंत्यक्ता गतानांपात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु योविकिरः सभागः स्यात् कुलयोषितामिति विशेष-
 षाभिधानं संस्कृतं भैक्षमिति वत् ॥ २४५ ॥ उच्छेषणमिति । भूमिपतितं यदुच्छिष्टं तदकुटिलस्यानल [स] स्यदासगणस्य
 भागधेयं भागं भन्वाद्यः प्राहुः ॥ २४६ ॥ आसपिण्डक्रियाकर्मिति । अचिरमृतस्य द्विजातेरेकादशाहादावासपिण्ड-
 क्रियाधिवानं कर्तव्यम् । नामावास्यावत्पूर्वाभ्यांसहपिण्डदानं कार्यम् । किंतर्हि वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थ-
 मन्नं ब्राह्मणं च भोजयेदकंपिण्डं तस्माद्वदद्यात् । तस्माद्वावद्ब्राह्मणं भोजयेत् साधितंचैतत् सविस्तरं स्मृतिमज्जर्यामृजुपञ्जि-
 कायां च इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतार्यते ॥ २४७ ॥ सहपिण्डक्रियायामिति । अस्येत्युपादानाद [न]
 न्तरं प्रसुतस्यैकोद्दिष्टक्रियासंप्रदानभूतस्याचिरमृतस्य सपिण्डीकरणे शास्त्रव्यवस्थायारुते सति यथा याज्ञवल्क्यउक्तम् ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयं ॥ अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ॥ येसमाना इति द्वाभ्यां शेषपूर्ववदाचरेत् ॥
 यथा च उशनसोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणं श्राद्धं कुर्यात्पार्वणवत्सदा । पृथक्चकल्पयेदध्यदेकोद्दिष्टविधानतइति । तथा
 च शातातपेनोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ॥ पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् इति ॥ तथा
 च गृहपरिशिष्टोक्तम् ॥ दत्त्वापिण्डानपितृभ्यस्तु पश्चात्प्रेताय पाश्वर्तः ॥ तंतुपिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्यार्थं संततं ॥ नि-
 दध्याश्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जनो विधिरिति । प्रेतपात्रं च सर्वं पितृपात्रेषु प्रसेक्तव्यमपितु पृथक् प्रेतब्राह्मणोपेदशसामर्थ्यात्तद-
 र्घार्थं तर्गं किंचिदनुशेषणीयम् । साधारणत्वाविभक्तभ्रातृधनोपयोगवत्तस्मादघोदैयः ॥ एवं च यत्कैश्चित्सपिण्डीकरणे प-

अब्राह्मणभोजनंप्रपितामहपितृसंबन्ध्यापात्रपिण्डत्रिधाधारणंचोक्तं तदसदुक्तवाक्यविरोधादेव शास्त्रतः कृते स
आमावास्यप्रक्रियया पुत्रैः प्रति संवत्सरं मृताहे कर्तव्यम् । नतु संनिहितपरामर्शकत्वात् सर्वनाम्नोऽन्यैवेत्येको
न्याय्याः । नैव । एवं भेदनिर्देशेन शास्त्रनिर्देशं न कुर्यात् । असपिण्डक्रियायामेषविधिः । सहपिण्डक्रियाय
यां अग्रमिति तस्मादमावास्येतिकर्तव्यतानिर्देशाएव न्याय्यः । इतिसपिण्डकरणसांवत्सरिकेपि स्मृतिमज्ज्यापृजुपज्जि-
कायां विस्तरतो निरूप्यते ॥ २४८ ॥ श्राद्धमिति । श्राद्धे भोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति । समूर्खः कालसूत्राख्य-
नरकमध्येऽधोमुखो व्रजति । आश्रितसशूद्रत्वादुच्छिष्टमन्दातव्यमिति प्राप्नोत्यप्रतिषेधः ॥ २४९ ॥ श्राद्धभुगिति ।
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भोजनात्प्राक् ब्रह्मचर्यभुक्तमनेन तु तदुत्तरकालंतदहोरात्रमुच्यते । वृषलोचव्याख्याता । श्राद्ध-
भुक्ता तद्गहोरात्रं यः स्त्रीसंप्रयोगं भजते तस्य तद्विष्टायां मांसं पितरोऽवतिष्ठन्त इत्यतश्च इयानस्याधर्मयोगो भवति ॥ २५० ॥
पृष्ठास्वदितमित्येवमिति । तान् ब्राह्मणान् तृप्तान् बुद्ध्वा स्वदितमित्येवं पृष्ठा तत उपस्पृश्येत् । कृताचमनाश्च इह वात्सगृ-
हे वा स्यतामित्येवमनुज्ञातव्याः ॥ २५१ ॥ स्वधेत्येवं च तं ब्रूयुरिति । अनुज्ञानन्तरं दातारं स्वधेत्येवं ब्राह्मणान् ब्रूयुर्यस्मात्स-
र्वेषु कृतान् कृतान् श्राद्धोदकतर्पणादिषु पितृकर्मसु त्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥ तत इति । सहकृतभो-
जनानां विप्राणां स्वधाकारादनन्तरं शेषं अन्नमित्येवं गृहोक्तविधिना अन्नशेषं निवेदयेत् । तैश्च द्विजैरिदमनेनानेन क्रियता-
मिति दत्तानुज्ञो यथा तैरुक्तं थाविनियुञ्जीत ॥ २५३ ॥ पित्र्येस्वदितमित्येवं गोष्ठे वा च्यमिति श्रुतमिति । अन्येना-
पि श्राद्धकालोपस्थितेन स्वदितमित्येवं गोगणमध्ये च श्रुतमिति संपन्नमिति विवाहादौ देवतार्थोचितमिति ॥ २५४ ॥
अपराह्वस्तथादर्भा इति । अपराह्विष्टरार्थं दर्भावारतुसंपादनं सुधागोमयादिना गृहसंशोधनं तिलाश्वान्तर्भूविकरणा-
द्यर्थास्तृष्टिरकार्पण्येनान्नविसर्गः शृष्टिरन्नसंस्कारः अग्न्या ब्राह्मणा इत्येताः श्राद्धे संपद इत्यङ्गान्तरेभ्य एषां प्रशस्यत्वज्ञापनार्थ-
मेतत् ॥ २५५ ॥ दर्भा इति । विष्टराद्यर्थं दर्भाः पवित्रं दर्भं प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टं पूर्वाह्नकालो हविष्याणि मुच्यन्तादीनि ।
सर्वाणि यच्च वास्तुसंपादनादिपावनं पूर्वमुक्तं एतावदेवार्थकर्मणः सिद्धयः ॥ २५६ ॥ मुच्यन्तानीति । आरण्यान् क्षीरं सोमो मां-
सं चानतितीक्ष्णं विडलवणादिर्वर्जितं लवणं सैन्धवं स्वभावत एवैतद्विरिति मन्वादिभिर्मुच्यते ॥ २५७ ॥ विसृज्येति । तान्-
ब्राह्मणान् विसृज्या न न्यमनाः शुचिः सन् दक्षिणां दिशमीक्षमाण इमान् वक्ष्यमाणान् अभिलषितार्थान् पितृन् प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥
दातार इति । श्रद्धाचनो मा त्वय गमद्बहुदेयं च नोस्त्विति ॥ अस्मत्कुले बहवो दानशीला भवन्तु वेदाश्चाध्ययनाध्याप-
नावबोधे ज्यारूपेण वर्धन्तां संततिपुत्रादिवर्धन्ताम् । हव्यकव्यविषयाय श्रद्धास्माकं मा व्यपगमत् । बहुदेयं च नोस्त्विति
दानार्थं च धनं बहून्माकं भवताम् ॥ २५९ ॥ एवमिति । एवं त्रींस्तु तस्माद्धविः शेषादित्यादि प्रक्रियया पिण्डनिर्वपणं कृत्वा
तान् पिण्डानन्तरं प्रक्रान्तं वरमाचनानन्तरं गोविप्राजानामन्यतममाशयेदग्रावुदके वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥ पिण्डनिर्वपण-
मिति । पिण्डदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनादर्वाक् कुर्वन्ते । अन्ये पक्षिभिः खादयन्तीदं पूर्वप्रतिपत्तिवैकल्पिकम् । अग्न्ये-
अग्न्युदकप्रक्षेपं पक्षिभक्षणं वैकल्पिकसिद्ध्यन्ति ॥ २६१ ॥ पतिव्रता धर्मपत्नीति । मनोवाक्कायकर्मभिर्धर्मार्थकामेषु प-
तिरेव मया चरणीय इति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता धर्मपत्नी प्रथमोढा सवर्णा श्रद्धावती पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यपि-
ण्डसम्यगधातुपितरोगर्भमित्यादिसूत्रकारोक्तमन्त्रेणाद्यात् ॥ २६२ ॥ आयुष्मन्तमिति । धर्मानुष्ठानरतं द्वादशाध्यायवक्ष्य-
माणसत्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं ख्यातिमन्तमतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तं संततिवन्तं एवं विधगुणयुक्तं पुत्रं जनय-
ति ॥ २६३ ॥ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञातीन् पितृपक्षान् प्रति गच्छतीति ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । तेभ्यः पूजापूर्वकं दत्त्वा मातृपक्षो दिभ्योऽपि संपू-

२६४ ॥ उच्छेषणमिति । तद्वाहणोच्छिष्टतावन्मार्ष्टव्ययावद्वाहणाननिर्गताः । संपन्नेच
 वेदाद्यान्वहिकसमग्रं कुर्यात् । यथाव्यासेनोक्तम् ॥ यदाश्राद्धपितृभ्यस्तुदातुमिच्छतिमानवः ॥ वैश्व-
 दिकुयानिहृतेश्राद्धकर्मणि इतिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २६५ ॥ हविर्यच्चिराच्चायेति । यत्पितृभ्योयथा-
 चदत्तंहव्यकव्यमन्नदीर्घकालतृप्तये सम्यक्प्रतिपद्यते यच्चान्ततृप्तयेतन्निःशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥ तिलैरि-
 ति । द्वौमासौमत्स्यमासेनेति । षण्मासांश्छागमासेनेति । तिलधान्ययवमाषोदकमूलफलानांश्राद्धेन दत्तेन मनु-
 व्याणांमासंपितरस्तृप्यन्ति । द्वौपाठीनादिमत्स्यमासेन त्रीन्मासं षण्मासेन चतुरोमेषसंबन्धिनापञ्चभक्ष्यपक्ष्योद्भवेन षडा-
 जेन समचित्रमृगसंबन्धिना अष्टौसारङ्गमासेन नवशंभराख्यमृगजेन ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ दशमासांस्तु-
 तृप्यन्तीति । दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति । एकादशशकशकच्छपमासेन ॥ २७० ॥ संवत्सरं-
 तुगव्येनेति । संवत्सरं पुनर्गव्येनक्षीरेण वार्धीणसस्यच ॥ त्रिःपिबंत्विन्द्रियक्षीरंस्वेतवृद्धमजापति । वार्धीणसं-
 तुतं प्राहुर्वाङ्गिकाः पितृकर्मणि ॥ इत्येवंनिगमे पठितस्य मासेनद्वादशवार्षिकीवृत्तिर्भवति । पिबतः कर्णजिह्वंयस्य-
 जलंस्पृशतिसन्निःपिबद्विःपिबः ॥ २७१ ॥ कालशाकंमहाशल्कमिति । कालशाकाख्यंशाकं महाशल्का-
 ख्योमत्स्यभेदः शकलीचितचिमइत्याद्यायुर्वेदप्रसिद्धः । खड्गोगण्डकोलोहोरक्तछागः । तयोरामिषंमांसंमधुमाक्षिकं-
 मुन्यन्नानि आरण्यानि सर्वाण्येतान्यनंततृप्तुत्पादनाय संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥ यत्किंचिन्मधुसंयुक्तमिति । यत्किंचिदप्र-
 तिपिद्धंमधुसंयुक्तंवर्षाकालेमघात्रयोदश्यांहस्तसंधिनीछायायस्मिन्प्रदेशेप्राचींदिशंगतातत्रतस्यांछायायामधुयुक्तं पायसं-
 दद्यादिति ॥ २७३ ॥ अर्पति ॥ २७४ ॥ यद्यददातिविधिवत्सम्यक्श्राद्धासमन्वितं ॥ तत्तत्पितृणांभवतिपरत्रानं-
 त्यमव्ययं । यद्यदप्रतिपिद्धंमधुसंयुक्तंश्राद्धाद्युक्तोयथाशास्त्रंदद्यादिति तत्र सर्वकालमनपचयंपरलोके पितृणांभवति अन्नंचस-
 त्वपि हिमासाद्यनन्ततावधितृप्तिवदेवंकुर्वन्मासानुमासिकमिति नोदनात् । शास्त्रिकगोचरत्वेन चामुग्यार्थस्य स्येतृमानामाग्या-
 यनकपुत्रोअपहतकव्यतृप्तिसामर्थ्यात् प्रतिमासमेतदवश्यंकर्तव्यम् ॥ २७५ ॥ कृष्णपक्ष इति । कृष्णपक्षे दशमीप्रश्रुतिचतुर्दशीं
 वर्जयित्वा तिथयःश्राद्धे प्रशस्ताः युक्तामहाफलाःपवित्राःप्रशस्तानतथेतरा इति ॥ २७६ ॥ युक्ष्विति । युग्मासु तिथिषु-
 द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मेषु नक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु श्राद्धंकुर्वन्सर्वानभिलषितान्कामानवामोति । अयुग्मासु
 तिथिषुप्रतिपत्तृतीयाद्यासु अयुग्मेषु नक्षत्रेषु अश्विनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेषु पिबन्पूजयन्श्रुतधनादिपरिपुष्टांसन्ततिं प्राप्नोति
 ॥ २७७ ॥ यथेति । चैत्रसिताद्यामासा इति ज्योतिःशास्त्रदर्शनेनापरपक्षः शुक्लपक्षाच्छ्राद्धेविशिष्टफलोभवति एवं । श्राद्धसं-
 बन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागोविशिष्टफलोभवति । विशिष्यतइतिवचनात् कदाचित् पूर्वाह्णेपिश्राद्धंकर्तव्यमिति प्रतीयते ।
 दृष्टान्तस्यच दृष्टान्तदानाद्यथानुपपत्त्यैवसिद्धिर्बोद्धव्या । नह्यत्सिद्धस्यदृष्टान्तनोपपद्यते ॥ २७८ ॥ प्राचीनावीतिने-
 ति । सर्वेण प्राचीनावीतीत्युक्तप्राचीनावीत्युक्तेनानलसेन दर्भपवित्रहस्तेन अपसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रंमधुपिब्यं-
 कमयावजीवंकार्यम् ॥ २७९ ॥ रात्राविति । रात्रौश्राद्धंनकुर्वीत श्राद्धस्यध्वंसनसामान्याद्राक्षसीचासौ मन्वादिभिःक-
 थिता । तथासन्ध्ययोरादित्येचिरोदितइति रात्र्यादौ निषेधंकुर्वन्पराह्णादन्यत्रापितिथिच्छेदग्रहणाद्यपेक्षया श्राद्धमस्ती-
 तिज्ञायति मासानुमासिकश्राद्धाद्यसंभवेन ॥ २८० ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये त्रीन्वारानहमेत-
 योन्मन्वादि श्राद्धंकुर्वीत । पञ्चयज्ञमहायज्ञमयभवपुनःप्रत्यहंकुर्वीत ॥ २८१ ॥ नपैश्वर्ययज्ञिकोहोमइति ।

म० गो०

४९

अग्नेः सोमयमाभ्यामित्थेवंपितृयज्ञाङ्गभूतो होमो लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्त्यौ शास्त्रेण न चोद्यते । आहिताग्नेः
 रामावास्यकर्मणा विना कृष्णपक्षदशम्यादौ श्राद्धं न विधीयते । मृताहश्राद्धादेस्त्वनिषेधः तस्य नै
 चोदितत्वात् ॥ २८२ ॥ पूर्वोक्तपाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे यदेवेति । स्नात्वौदकतर्पणं यत्पितृ
 करोति तेनैव सर्वपितृयज्ञानुष्ठानफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २८३ ॥ वसूनि निति ।
 यएते पितृपितामहप्रपितामहाः तांस्वसुरुद्रादित्याख्यानदेवानिति मन्वाद्योवन्दति । यस्मात्पित्रादधोवत्त्वादय इत्येतानादि-
 भूताश्रुतिः । पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्यः पितृकर्मणि न प्रवर्तेत तंप्रतिप्रवर्तनार्थं देवतात्वाभ्यारोपेण पितृणां स्तुतिव-
 चनम् ॥ २८४ ॥ विघसाशीति । सर्वदा विघसभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादने स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् ।
 सर्वदा चामृतभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् । सर्वदा चामृतभोजनः स्यादप्र-
 सिद्धत्वाद्द्विघसामृतेनिरूपयति । आतिथ्यादिभुक्तशेषविघसमुच्यते यज्ञावशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतमिति ॥ २८५ ॥ एतदिति ।
 एतत्पञ्चयज्ञभवनुष्ठानं सर्वधुम्माकमुक्तं इति । पितृकर्मणो नन्तरं व्यवहितकरणोपसंहारो मङ्गलार्थत्वादिदानीं ब्राह्मणसं-
 न्धिनीनां अमृतादीनां जीविकानां अनुष्ठानं श्रूयतामिति ॥ २८५ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायामनुष्टोकायां-
 मन्वानुसारिण्यां श्राद्धविधिनामृततोयोध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ब्राह्मणवृत्तिमनुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥ संतोषमिति । यःसमः स्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखार्थी सोप-
हःसन्नात्मकुटुम्बनित्यानुष्ठानमात्रपर्याप्तसंचयएव धने प्रकृष्टानिवृत्तिमाश्रित्य धर्नाजनसंचयकुर्यात् । यस्मिन् इत्येत-
भवंसमस्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखं असंतोषःपुनर्दृष्टादृष्टदुःखस्यमूलम् ॥ १२ ॥ अत इति । आसांमृतादीनामध्यायवृत्तिमते-
वृत्त्या केवलया षट्कर्मैकोभवत्येषामित्याद्युक्तत्वात् वृत्त्यन्तरसहितया वाजीवन् स्नातकोब्राह्मणःस्वर्गायुःख्यातिनिमि-
त्तानीमानि वक्ष्यमाणानि व्रतानीदमया कर्तव्यमिदंनेत्येवंमनःसंकल्पविशेषात्मकानि सर्वदा धारयेत् । न च फ-
लश्रवणेऽप्येषामनित्यतापत्तिरेतावताहैनसा अयुक्तोभवतीतिश्रुतौ नित्यत्वेनाज्ञानात् ॥ १३ ॥ वेदोदितमिति ।
श्रौतवेदोदितस्मार्तमपिचवेदमूलत्वाद्देवोक्तत्वं यद्यस्यच उदितकर्म नित्यं न काम्यं तदनलसःसंकुर्यात् यस्माद्य-
थाशक्तिं कुर्वन्नित्यक्ररणात्पापक्षयानुत्पत्तिःस्यात् काम्याकरणाच्चाफलेहेतुधर्माभावेसति शुभाशुभकार्यावाभान्मोक्षप्राप्ते-
ति ॥ १४ ॥ नेति । नकल्पमानेष्वर्थेष्विति । गीतादिनार्थान्नार्जयेत् । नाप्ययीज्ययाजनादिना नचावश्य-
कर्तव्यसमर्थेषु धनेषु सत्सु नाप्यात्मकुटुम्बधर्मावसादेपि उपायान्तरसंभवे सति जातिकर्मदुष्टादुपायान्तराभावे वापद्यस-
त्पतिग्रहंवक्ष्यति ॥ १५ ॥ इन्द्रियार्थेष्विति । चक्षुरादि ग्राह्येषु रूपादिषु सर्वेषूपभोगहेतोःसङ्गनकुर्यात् । अप्रति-
षिद्धानामपिचैतेषांस्वदारगमनादीनामतिशयप्रसङ्गमस्थिरत्वादोषसंभावनया मनसा सम्यक् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥ सर्वानि-
ति । यथातथापि यत्नस्त्विति । येनकेनचिदुपायेनात्मादीन् बिभ्रद्देहाध्ययनविरुद्धानमतिषिद्धानपि विष-
योपभोगादीनर्थान् परित्यजेत् । यस्मात्साम्राज्यस्यरुतकृत्यता यत्त्वाध्यायपरत्वम् ॥ १७ ॥ वयस-
इति । वयसोऽनष्टानस्यधनस्यश्रुतस्य कुलस्य आनुरूप्येण वेषकथाबुद्धीराचरन् लोकव्यवहरेत् । तद्यथा
स्नानस्नानुलेपनादिकरणंत्रिवर्गानुसारिणीच वाङ्मनसीत्येवंकर्मादिष्वपि योज्यम् ॥ १८ ॥ बुद्धिवृद्धिकराणीति । वेदा-
विरुद्धन्यायशास्त्रादीनि क्षिप्रंबुद्धिपाठवजनकानि धनार्थानि चौशनस्यादीनि हितानि च दृष्टोपकारकादीन्यायुर्वेदा-
दीनि अनवगतशब्दार्थपर्यायकथनेन वेदार्थबोधकानिगमाख्यानुग्रथान्नित्यंपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥ यथेति ।
यस्माद्यावत्पुरुषःशास्त्रंसम्यक्ध्विनिवृत्तिं तावत्तद्विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानमुज्ज्वलंभवति ॥ २० ॥
ऋषियज्ञमिति । स्वाध्यायादीन्यथाशक्ति न परित्यजेदिति उक्तपञ्चयज्ञाभिधानंवक्ष्यमाणेन्द्रियसंपाद्यत्वकथनार्थम् ॥ २१ ॥
एतानिति । बाह्याभ्यन्तरयज्ञोपदेशकशास्त्रज्ञाःकेचिन्मनुष्याः ज्ञानबलान्नित्यानुष्ठानार्थमप्युप रतधनचेष्टाएतान्महायज्ञा-
निन्द्रियेष्वेव सर्वकालसंपादयन्तीन्द्रियाप्यग्न्यातिथ्यादिरूपतया तत्सङ्गमवागाहुत्यादिरूपत्वेन भावयन्ति त्वैतान्संपादयन्ति
॥ २२ ॥ वाचोति । अन्येषुपुनर्वाचिप्राणाख्येच वायावक्षयफलंयज्ञसंपात्तिमन्यमानाअभिधानकाले वागग्रौप्राणाहु-
तिंजहति तूष्णींभावकाले च प्राणाग्रौ वागाहुतिंजुह्वयेवमनवरतंभावयन्तआसते । तथाचकौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् ॥
यावद्वैपुरुषोभाषते नतावत्प्राणितुंशक्नोति प्राणतदावाचि जुहोति यावद्वैपुरुषःप्राणिनि नतावद्वाषितुंशक्नोति वाचतदाप्रा-
णेजुहोति एतेअनन्तेअमृतेआहुतीजायतस्वपंश्चसंततंजुहोत्यथयाअन्याआहुतयोन्तवत्यस्ताः कर्ममन्योहिभवन्त्येवंतद्भस्मै-
तत्पूर्वविद्वांसोयिहोत्रंजुह्वांचक्रुरिति ॥ २३ ॥ ज्ञानेनेति । अपरे पुनर्विप्राएषांयज्ञानांविद्वान्यजते विद्वान्याजयती-
त्येवमवोषमूलमनुष्ठानंज्ञानचक्षुषा शारूणेपश्यन्तोविज्ञानबलादेतान्यज्ञानेतिद्विषयसम्यगवबोधेनैव यावज्जीवंसंपादयन्ति ।

सर्वविद्वानेतत्कर्मकुरुते योवै तदेवंवेदितिब्राह्मणम् ॥ २४ ॥ अग्निहोत्रंचेति । उदितहोमिपक्षेदिनादौ
 मर्कुर्यात्तथा अनुदितहोमिपक्षेरात्र्यादौ रात्र्यन्तेच होमंकुर्यात् । तथाऋष्यपक्षान्ते दशांख्येन कर्मणा शुक्लपक्षा-
 न्त्येवौषासाख्येनयजेत ॥ २५ ॥ सस्यान्तइति । प्राक्संचितधान्यादिक्षये यदावर्षस्यनृमः स्यादथाग्रयणेनयजेत शरदिन-
 वान्नानितिसूत्रकारवचनाद्विद्यमानधान्योपि चाग्रयणेन यजेत । ऋतुःसंवत्सरइत्यस्मिन्दर्शनेनचतुर्षुचतुर्षुमासेष्वृत्वन्तेऽध्वरैः
 चातुर्मासाख्यैःकर्मभिर्यजेत । पशुबन्धाख्येनकर्मणा उत्तराग्रयणदक्षिणाग्रयणादौ यजेत । वर्षान्तेचज्योतिष्ठोमादिना सोमयागेनेति
 ॥ २६ ॥ नेति । आहिताग्निर्होदीर्घायुर्जीवितुमिच्छुराग्रयणमकृत्वा नवान्नंपशुयागंवाकृत्वा मांसनाशोयात् ॥ २७ ॥ नवेनेति ।
 यस्मान्नवसस्येन पशुदानेनचानिष्टा अग्रयोनिवान्नमांसानि कांक्षिणोस्याग्न्याहितस्य प्राणानेव भक्षयितुमिच्छन्ति ।
 तस्मादाग्रयणपशुयागौ कर्तव्यौ ॥ २८ ॥ आसनाशनशय्यागभिरिति । आसनादनादिभिर्यथाशक्ति अतिथिपू-
 जयेदित्युक्ताऽऽतिथ्यनुवादोमहायज्ञप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणःपाखण्ड्यादिनिषेधार्थः ॥ २९ ॥ तथाचाह पाखण्डिन-
 इति । रक्तांबरादिलिङ्गधारिणःपरवृत्तिजीवनरतान्बिडालवृत्तिकान्बकवृत्तिकान्बक्ष्यमाणलक्षणान्शठान्श्रद्धधानान्बेदब्राह्म-
 तर्कव्यवहारिणोवाङ्मात्रेणापि पूजयेदिति पूजापूर्वकान्नदानानिषेधोदानमात्रंशक्तितोऽपचमानेभ्योदातव्यामतिवक्ष्यति
 ॥ ३० ॥ वेदविद्याव्रतस्नातानिति । वेदविद्याव्रतस्नातानित्यनेन वेदस्नातकव्रतस्नातकविद्याव्रतस्नातकत्वेनत्रिः
 प्रकारा अपि स्नातकागृह्यन्ते । यथाहारीतः ॥ समाप्यवेदमसमाप्यव्रतानियःस्नाति सः वेदस्नातकः ।
 असमाप्य वेदमसमाप्यव्रतानि यः स्नातिसव्रतस्नातकः । उभयमसमाप्ययःस्नाति सविद्याव्रतस्नातकः । इतितांस्तथा-
 स्नातकग्रहणेन गृहीतानप्यतिशयार्थित्वेनपृथग्निर्दिष्टान् श्रोत्रियान्गृहस्थान्गृह्यकव्येन पूजयेदेतद्विपरीतांस्तुवर्जयेदिति-
 न्दंपाखण्ड्यादिनिषेधदार्ढ्यार्थम् । श्रोत्रियादीनांपुनरभिधानंपूजापूर्वकमन्नंपाखण्ड्यादिभ्योनर्देयम् ॥ ३१ ॥ अन्नमात्रंपुनः
 शक्तितइति । गृहस्थेन पाकरहितेभ्यःपाखण्ड्यादिभ्योयथाशक्त्याऽन्नंदेयं त्वकुटुंबानुपरोधेन वृक्षपर्यन्तेभ्योदो-
 हदादिदानेन संविभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ राजतइति । स्नातकः क्षुधावसादंगच्छन् अन्यजातिप्र-
 तिग्रहसंभवेपि क्षत्रियाद्राज्ञः शास्त्रानुवर्तिनोयाज्यशिष्याभ्यांवा प्रथमंलिप्सेत नत्वान्यस्माद्विजातेरपि तदसंभवे-
 पुनरन्यस्माद्विजातेर्गृहीयात् अनापदिहितोपायासंभवे पुनः सर्वतः प्रतिगृहीयादित्याद्यापद्धर्मंवक्ष्यति । राज्ञो-
 महाधनत्वाद्याज्यान्तेवासिनोः सुकृतोपकारत्वादिदंप्रथमधनग्रहणंनियम्यते । एवंचानापदि प्रथमराजयाज्यशिष्यव्य-
 तिरिक्तधनग्रहणनिषेधार्थमिदंवचनमतएवोक्तंनत्वन्यतइति यत्तु संसीदन्नितिलिङ्गादापद्विषयतामस्याहुस्तदसदप्रकरणान्न
 च धनाभावमात्रमापदुच्यतेऽपि तु धनाभावे सति विहितोपायपरिक्षयोन्यथा सद्यःप्रक्षालकस्यापद्धर्माविर्भवे-
 युरापद्विषये चास्य न त्वन्यतइति । एतत्सर्वतः प्रतिगृहीयादित्यनेन विरुध्येत । यत्तु ॥ सीदद्भिः
 कुप्यमिच्छद्भिर्धनंवा पृथिवीपतिर्याच्यः स्यादिति ॥ तदापत्प्रकरणान्न क्षत्रियाद्राज्ञः प्रतिग्रहार्थमतएवतत्रपृथिवीपतिग्रह-
 णं इह तु राजग्रहणम् । एवंच राजादिधनसंभवेसति ॥ ३३ ॥ नेति । स्नातकोब्राह्मणोविद्वत्त्वात्प्रतिग्रहसम-
 र्थोराजादिधनसंभवे सति क्षुधावसादं कदाचित् गच्छेन्न च संभवे सति जर्णमलिनवसनःस्यात् ॥ ३४ ॥

(१) जाति=द्विजाति (गो० २, ५).

म० गो०

(५३)

कृत्तकेशनखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः शमनान् शुक्लवासावाहान्तरशौचोपेतोविदाभ्यासशीलश्च
 दिरतः स्यात् ॥ ३५ ॥ वैणवीमिति । वेगुदण्डमुदकसहितकमण्डलुं यज्ञोपवीतं दर्भमुष्ठिरचिरसौवर्णकुण्ड-
 लम् । यज्ञोपवीतकमण्डल्वरमोन्धनं भैक्षचर्यामित्यनेन च गृहस्थादीनामनुवृत्तिसिद्धौ स्नातकव्रतार्थपुनर्गृहणमेवमित्यनेन
 मपि न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेदित्येवमादीनांपुनर्गृहणविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ नेति । उदयास्तमनराहुप्रस्तोदकप्रतिवि-
 बमभ्याह्नवर्तितं आदित्यं कस्मिंश्चिदपि नेक्षेत ॥ ३७ ॥ नलङ्घयेदिति । वत्सवन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् । वर्षति
 न धावेन्नशोभ्रगच्छेत् । उदके च त्वप्रतिबिम्बनेक्षेत्येवंनिश्चयः ॥ ३८ ॥ मृदमिति । प्रस्थितः सम्मुखो-
 पस्थितान्मृदुतमृदोपदादिकृतदेवताब्राह्मणघृतमाक्षिकचतुष्पथाश्वत्थादिख्यातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् ॥ ३९ ॥
 नोपगच्छेदिति । कामार्तोपि उदक्यान् यायान्वाप्येकशम्यायांतया सह शयीत ॥ ४० ॥ रज-
 सेति । यस्माद्रजत्वलास्त्रिसंपुंसः उपगच्छतः प्राज्ञावीर्यादीनि नश्यन्ति तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४१ ॥ तामिति । तांपुनः
 रजत्वलां गच्छतः प्रज्ञादीनि वर्धन्ते तस्मात्तान् व्रजेदिति ॥ ४२ ॥ नाश्रीयदिति । भार्यया सह
 नाद्यात् । यत्पुनर्नित्यमास्यं शुचिस्त्रीणां इति तत्स्त्रियश्चरतिमसर्गइतिगौतमस्मरणात् रतिकालविषयमेव । न
 चाप्येनां भुञ्जानां भुवन्ती वायुनाचास्यविकाशंकुर्वाणां प्रसूतचरणत्वादिना वाऽनियत्रगावस्थां पश्येत् ॥ ४३ ॥
 नाञ्जयन्तीमिति । तथात्वेनत्रयोरञ्जनददतीं धृताभ्यक्तान्नां चान्यत्र मैथुनादित्यापस्तंबस्मरणात् नेक्षेना-
 पत्यंच प्रसुवतीं वीर्यकामो ब्राह्मणो न पश्येत् ॥ ४४ ॥ नान्नमिति । एकवस्त्रो नाश्रीयत् न च कौपीनाच्छादन-
 विना स्नायात् । मूत्रपुरीषे च मार्गभस्मगोष्ठेषु न कुर्यात् ॥ ४५ ॥ नफालकृष्टेति । तथा फालकृष्टे उ-
 दके इष्टिकाचिते चाभ्यधिकरणे पर्वते देवाङ्गणे पिपीलिकारुष्टे च मृत्संचये च न कदाचित्कुर्यात् ॥ ४६ ॥ न-
 ससत्त्वेष्विति । तथा सप्ताणिषु बिलेषु न कर्ष्यान् व्रजन्स्थितो वा नापि नदीतीरमाश्रित्य कुर्यात् पर्वतशृङ्गे वा
 पर्वतग्रहणादेव च पर्वतमस्तकनिषेधसिद्धौ पुनर्वचनं शृङ्गादन्यत्र पर्वते विकल्पार्थं न च तुल्यविकल्पः तथाविध-
 स्वेच्छासिद्धत्वात्सामान्यप्रतिषेधानर्थक्यतस्मादत्यन्तार्त्तस्य पर्वते न दोषोऽन्यदा तु दोषइतिव्यवस्थितोयं विकल्पः ॥
 ॥ ४७ ॥ वाय्वग्निब्राह्मणादित्यमिति । वाय्वग्निब्राह्मणादित्योदकगाववलोकयन् न कदाचिन्मूत्रपुरीषोत्सर्गकु-
 र्यात् । वायोश्च सन्मुखीभावोवलोकनम् ॥ ४८ ॥ तिरस्कृत्येति । काष्ठपत्रलोष्टतृणैर्भूमिमन्तर्धाय
 मौन्युच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शमायश्चित्तरहितः आच्छादितगात्रः प्रावृत्तशिरामूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ४९ ॥ मूत्रो-
 च्चारसमुत्सर्गमिति । मूत्रपुरीषोत्सर्गं दिवासन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ दक्षिणाभिमुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥
 छायायामिति । रात्रावहनि वा छायायां रात्रावन्धकारेऽहनिवा नीहाराद्यन्धकारएतेषु दिङ्मोहे सति तथाच
 वाय्वादिकृतप्राणाविनाशसंशयेषु यथेष्टमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥ प्रत्यग्निमिति । अग्न्यादित्यतो मां भो ब्राह्मणो-
 वाय्वभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानश्यतएव तन्नकर्तव्यमिति वाय्वग्निप्रमित्यस्य फलकथनं सोमाभिमुखं च अतएव
 निषेधसिद्धिः पूर्वत्रापठितत्वात् ॥ ५२ ॥ नाग्निमिति । मुखवायुनाग्निं धमेन् नग्नांपरयोषितमीक्षेतेतिगौतमस्मरणात् ।
 मूत्रादि अग्नौ न निक्षिपेत् । पादौ न तत्र तप्रतापयेत् ॥ ५३ ॥ अधस्तादिति । नचैनं पादतः कुर्यान्नप्राणिबधमाचरेत् ॥

(१) संशयेषु=संभयेषु (गो० ५)

त्राव्यवहितहस्तमन्त्रमासने च पात्रमवस्थाप्य भुञ्जीत ॥ ७४ ॥ सर्वमिति । यत्किञ्चित्तिलसंयुक्तं मितेर्केनाद्यात् । कौपीनाच्छादनरहितश्चास्मिन्लोकेनमुप्यादुच्छिष्टश्चनक्तचिद्यायात् ॥ ७५ ॥ आर्द्रादौ जलार्द्रपादो भोजनमुपक्रामेत् । आर्द्रपादः पुनर्न स्वप्यात् । आर्द्रपादोऽक्षश्चर्मायुः प्रामुयादिति फलकथनमेतन्नित्ये तापनिः ॥ पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ॥ ननिन्देदृक्तभक्ष्यांश्च स्वाद्वत्पादु न कुत्सेयेत् ॥ इतिव्यासेन नित्यस्मरणात् ॥ ७६ ॥ अचक्षुर्विषयमिति । चक्षुर्गोचरे योन भवति दुर्गमो देशस्तं कदाचिदपि न गच्छेत् मूत्रपुरीषे च नो दोक्षेत् बाहुभ्यां नद्यादिनतरेत् ॥ ७७ ॥ अधितिष्ठेदिति । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशभस्मास्थिकपालिकाः कार्पासबीजतुषान्नाधिरोहेत् ॥ ७८ ॥ नसंविशेदिति । पतितचाण्डालपुलकसाल्पबुद्धिगर्हितान्त्यावसायिभिः ग्रामान्तरनिवासिभिरपि कार्याथमेकप्रदेशे मुहूर्तमपि नासीतेति । नाधार्मिके वसेद्ग्रामे इत्यादिभ्यो भेदः पतितादयश्च दशमैकादशाध्याये वक्ष्यन्ते ॥ ७९ ॥ नशूद्रायेति । मस्तित्रधर्मस्य पृथगुपदेशात् दृष्टोपकारकोच्छिष्टहविष्कृतसाहचर्यात् वा दृष्टार्थहितोपदेशं शूद्रस्य न कुर्यात् । उच्छिष्टवादासशूद्राय न देयं यतो दासविषये उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति वक्ष्यति । यत्तु द्विजोच्छिष्टं तु भोजनमिति सभोक्तुरूपदेशो न दातुस्तथा हविरर्थं यच्च पुरोडाशादि तस्य देवान्नानि हवींषि चेति प्रतिषेधमुक्त्वा तच्छेषस्य हविःशेषं च यद्भवेत् । द्विजातीनां भक्ष्यतां वक्ष्यत्यतश्च तद्भविःशेषीभूतं शूद्राय न देयं । तथेदमिदमदृष्टार्थत्वया कर्तव्यमिति शूद्रस्य धर्मोपदिशेत् ॥ व्रतंचास्य प्रायश्चित्तं साक्षान्नोपदिशेत्तथा चात्यन्तधार्मिकशूद्रविषयेऽप्यङ्गिराः ॥ तथा शूद्रसमासाद्य सदाधर्मं पुरःसरं । अन्तराब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेदिति ब्राह्मणोपदेशप्रणालिकया प्रायश्चित्तदानमाह नसाक्षादिति ॥ ८० ॥ यइति । यस्माद्यः शूद्रस्य धर्मव्रते उपदिशति स ब्राह्मणः पापोत्पत्तिनिमित्तभूतेन तेनैव शूद्रेण सहातिमहत्त्वादसंवृताख्यंतमोन्धकारं प्रतिशति । पञ्चके प्रकृते द्वयोः फलथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥ नसंहताभ्यामिति । संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां त्वशिरोन कण्डूयेत् । संहत वचनादसंहताभ्यां निषेधः एवं च सर्वत्र व्यावर्त्य ज्ञेयम् । उच्छिष्टहस्तादिना येन केनचिदपि शिरोन स्पृशेत् ॥ शिरसा विना च नित्यनैमित्तिक स्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थं त्वनिषेधः स्नानविधिनास्यैकवाक्यत्वात् ॥ ८२ ॥ केशग्रहणमिति । केशग्रहणप्रहारौ कोपेन मूर्धनि न कुर्यात् । सशिरस्कः स्नातस्तेलेन किञ्चिदप्यङ्गनं स्पृशेत् ॥ ८३ ॥ नराज्ञइति । राज्ञोपत्ये जातिग्रहणमिति क्षत्रियएव राजन्य उच्यते तस्य संततिरपत्यं विशेषवचनात् क्षत्रियएव राजन्यप्रसूतिर्न राजन्यप्रसूतिरराजन्यप्रसूतिरक्षत्रियस्तस्मादक्षत्रियाद्वाज्ञः प्रकरणादनापदि न प्रतिगृह्णीयात् । तथा सौनिकतैलिकमद्यवणिजाप्यस्त्रीव्यवहारेण च जीवतां प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥ दशसूनासममिति । दशध्वजसमावेश्यादशवेश्यास्मनृपः ॥ सूना आघातनस्थानं दशसूनासु यावान्सौनिकस्य दोषस्तावान् चक्रवर्तिनि तैलिके । दशसु च तैलिकेषु यावांस्तावाभ्वजनि । मद्यवणिजि दशसु ध्वजिषु यावांस्तावान्वेशवति । दशसु वेशवत्सु यावांस्तावानृपे । एवं चोत्तरोत्तरनिन्दातिशयदर्शनेनापदि पूर्वदातृससद्भावे उत्तरः परिहणीयः एवं चोक्तकलनया ॥ ८५ ॥ दशसूनासहस्राणीति । दशसूनासहस्राणि यः सौनिकः स्वार्थं व्यापारयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतोऽतस्तत्संबन्धी प्रतिग्रहो नरकपातहेतुत्वात् भीषणीयः ॥ ८६ ॥ क्षत्रियस्यापि च यइति । रूपणस्य शास्त्रातिक्रमवर्तिनः राज्ञोऽयः प्रतिग्रहं करोति स इमान् वक्ष्यमाणान् नरकान् यातनास्थानानि क्रमेण प्राप्नोति ॥ ८७ ॥ तामिस्रमिति । संजीवनमिति । लोहशङ्कुमूर्च्छाशमिति ।

प्रनुवर्तते । तत्रान्धकाररूपस्तामिसोनिविडान्धकारात्मकान्धतामिसोमहारौरवरौरवौ महाकलकलकल-
 कालसूत्राख्योनरकोयत्र सर्वैर्बाधः । महानरकोयत्र महती सर्वप्रकारापीडा । संजीवन्यत्र बहुशः
 जीव्यन्ते । महावीर्य्यत्र महाकल्लौलैर्नीयते । तपनोऽग्न्यादिसन्तापात्मकः । संप्रतापनः कुंभोपाकः ।
 संघातोत्यन्तसंवृते प्रदेशे बहूनामवस्थानम् । काकोलयत्र काकैर्भक्ष्यन्ते । कुड्मलयत्र रज्जुभिः पीडनम् । पूतिमृत्ति-
 कः पुरीषगन्धमृत्तिकः । लोहशङ्कुः सूचीभेदन्यत्र । ऋचीशंपिष्टपवनप्रक्षेपोयत्र । पन्थायत्राट्यते । शाल्मलीयत्र
 शाल्मलिकण्टकैस्तुद्यते । नदीयत्रनद्यापह्नियते । असिपत्रवन्यत्र करपत्रैर्विदार्यते । लोहचारकोयत्र निगडवन्धः
 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ एतदिति । एतत् राजप्रतिग्रहफलं शास्त्रज्ञावेदाध्यायिनो ब्राह्मणाजानन्तः परलोकदुःखा-
 भावार्थिनो राज्ञो धनं प्रतिगृह्णन्ति ॥ ९१ ॥ ब्राह्मइति । रात्रिः पश्चिमे मुहूर्ते प्रतिबुध्यते । ततो धर्मार्थाति तरेतरा-
 विरोधेनार्जनार्थं विचारयेत्तथा धर्मार्थतन्मूलभूतं कायक्लेशमियता कार्याक्लेशेन इयान् धर्मो वा ज्यैष्ठ्ये तद्व्येवं चिन्तयेत् वे-
 दस्य च कः परमार्थिकोऽर्थः स्यादित्येवं तमपि चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥ उथायेति । तत उषःकाले-
 शयनादुत्थाय सति संभवे मेहनादि कृत्वा कृतवक्ष्यमाणशौचः संयतमना उक्ते काले पूर्वापरे सन्ध्ये अर्कदर्श-
 नादावूर्ध्वमपि जपं कुर्वन्नुदितहोमी वर्ततानुदितहोम्यपि होमं कृत्वा चासौत । आयुरादिदोषसन्ध्याफलविधानार्थ-
 निदेषुनः सन्ध्याभिधानम् ॥ ९३ ॥ तथा चाह ऋषय इति । प्रजामिति । यस्मादृषयो दोषसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुः
 प्राप्नुवन्तश्च यशः स्वर्गात् आश्च कीर्तिमभ्ययनादिसंपत्तीश्च प्राप्तवन्तः तस्मादेतत्कामेन दीर्घसन्ध्यानुष्ठानं कर्तव्यम् ॥ ९४ ॥
 श्रावण्यामिति । श्रावणस्य भाद्रपदस्य वा पौर्णमास्यां उपाकर्माख्यं गृह्योक्तविधानेन कृत्वा ततः सार्धं श्वतुरोमासान्
 ब्राह्मणो यन्वान् वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥ पुष्यइति । येन श्रावण्यामुपाकर्म कृतं सद्भिजोऽर्धपञ्चमेषु मासेषु पौषमासे तु-
 पुष्यनक्षत्रे ग्रामाद्दहिनिष्कम्य छन्दसामुत्सर्गाख्यं गृह्योक्तं कर्म कुर्याद्येन प्रौष्ठपद्यां कृतं समाप्य शुक्लपक्षस्य प्रथमे हनि प्राप्ते
 पूर्वाह्णे वा कुर्यात् ॥ ९६ ॥ यथाशास्त्रमिति । एवमुक्तशास्त्रानतिक्रमेण छन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म ग्रामाद्दहिः कृत्वा
 तत उभयतो हनी पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्याराध्यास्तां रात्रितमेवैकमहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् ॥ ९७ ॥ अत इति ।
 उत्सर्गानध्यायादूर्ध्वशुक्लपक्षेषु संयमवान् वेदानधीयीत कृष्णपक्षे तु वेदाङ्गानि व्याकरणादीनि नियमितः पठेत्
 ॥ ९८ ॥ नाविस्पष्टमिति । सर्वदा विस्पष्टमव्यक्तं न पठेत् तथा शुद्धजनसंनिधौ नाधीयीत तथा सुमोत्थितो न रात्रिः प-
 श्चिमे भागे वेदानधीत्य आन्तः सन् पुनः सुष्यात् ॥ ९९ ॥ यथोदितेनेति । अध्यापकस्य कर्मान्तरव्यग्रत्वमात्मनश्च
 बहुवेदने सापत्तदभावे पूर्वोक्तविधिना द्विजो यन्वान् सर्वदा गायत्र्यादि छन्दोयुक्तमृक्सामाख्यं ब्रह्म पठेत्तथा ब्रह्म ब्राह्मणं
 गायत्र्यादि छन्दोयुक्तं मन्त्रमिश्रं जुर्वेदाख्यं मन्त्रब्राह्मणयोर्मिश्रपाठद्वैलक्षण्ये सत्यं पृथग्निर्देशः ॥ १०० ॥ इमानिति ।
 पूर्वोक्तविधानेनाधीयानः शिष्यांश्चाध्यापयन् वक्ष्यमाणाननध्यायान् सर्वदा वर्जयेत् ॥ १०१ ॥ कर्णश्रावइति ।
 कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्राव इत्युक्तेन रात्रावतिशब्दवति वायौ दिवा च रजःसमाहरणसमर्थं
 वात्येतौ वर्षाकाले तावत्कालिकावनध्यायावध्ययनविधिज्ञाः कथयन्ति ॥ १०२ ॥ विद्युत्स्तनितवर्षोऽप्यिति । विद्यु-
 द्गर्जितवर्षेषु युगपदुपस्थितेषु महतां च दिव्यज्योतिर्विशेषेण पुनः स्थानतश्च पाते सत्येतेषु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्वावत्स-
 एव कालस्तावत्कृता सुवर्षात्तनध्यायं मनुराह ॥ १०३ ॥ एतानिति । एतान्विद्युदादीन् जहृषया प्रकटीकृताग्निषु सन्ध्या
 लक्षणेषु कालेषु यदोपजातान् जानीयात्तदानध्यायं कुर्यान् सर्वदा वर्षासु । एतदुत्पाते तथा वर्षाभ्यो अन्यत्राभ्रदर्शने
 सत्यनध्यायः ॥ १०४ ॥ निर्घानइति । अंतरिक्षउत्पातध्वनौ भूकम्पे आदित्यादीनां परिवेषणे सत्यगृतावपि वर्षा-

त्वपि । अपि शब्दादन्यदाप्याकालिकाननध्यायान् जानीयात् ॥ १०५ ॥ प्रादुर्भूतेष्विति । अ-
 सितभस्मतया प्रकटीकरणवेलायांसन्ध्याकाले विद्युद्गर्जितशब्दावेव यदा भवतो न वर्षतदा यावज्योति-
 ध्यायोनाकालिकदिवादित्यो ज्योतीरात्रौ तारका अतः पूर्वसन्ध्यायामेतदुत्पाते दिवैवानध्यायः । **पौर्णमासीचो-**
 त्पातेरात्रावेव शेषेषु च पुनर्वर्षाख्ये तृतीयउपजाते यथा दिवा तथारात्रावप्यनध्यायइत्युक्तानुवादः ॥ १०६ ॥
नित्यानध्याय इति । धर्मातिशयार्थिनां ग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुस्तिनगन्धे च सर्वस्मिन्नुपलभ्यमाने-
 ऽनध्यायः । अस्मिन्ननध्यायप्रकरणे नित्यशब्दादीनां कचित्कचिदभावात्तत्र तत्र नित्यत्वमन्यत्र विकल्पः सच धर्मनैपुण-
 विद्यानैपुणकामभेदेन व्यवस्थितो ज्ञेयः द्विविधासन्ध्यातारो धर्मनैपुणकामा विद्यानैपुणकामाश्च तत्र ये स्त्रीकृतप्राय-
 वेदाः केवलं नियमानुष्ठानजन्यमदृष्टातिशयं अर्थयन्ते ते धर्मनैपुणकामास्तेषां अशेषानध्यायादरणम् । ये पुनः प्रथमाध्या-
 तारस्ते विद्यातिशयार्थिनां नित्यत्वलिङ्गव्यतिरिक्तानध्यायादरणं नास्ति ॥ १०७ ॥ **अन्तर्गतशवड** इति । विद्यमान-
 शवे वृषलस्य चाधार्मिकस्य च संनिधौ न शूद्रजनसंनिधौ इति शूद्रस्योक्तत्वात् रोदने च । जनानां कार्यार्थं
 मेकत्र संनिधाने सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥ **उदकड** इति । जलमध्ये मध्यमे च प्रहरद्वये महानिशाख्ये ॥ महा-
 निशाचविज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयं ॥ इति देवलस्मरणात् मूत्रपुरीषकाले च प्रागाचमनादुच्छिष्टः श्राद्धभुक् निमत्तणात्
 प्रभृति श्राद्धभोजनाहोरात्र्यावन्मनसापि वेदस्य न स्मरेत् ॥ १०९ ॥ **प्रतिगृह्येति** । शास्त्रविद्वान्नामो नवश्राद्धे च
 निमत्तणमुरीरुत्य नृपस्य च पुत्रजन्मादौ राहुणावार्कैन्दुग्रासे सति च्यंहं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥
 च्यहादूर्ध्वमपि वा यावदिति । यावदेकोद्देशेन निमत्तितस्य शास्त्रविदो ब्राह्मणस्य श्राद्धगतसकृच्चन्द-
 नादिगन्धलेपौ गात्रे भवतः तावदेव नाधीयीत । च्यहाधिकवैकल्पिकमिदम् ॥ १११ ॥ **शयान** इति ।
 शय्योत्सृष्टाङ्गप्रसारितपादः पादारोपितपादो वा पर्यस्तिकां च कृत्वा मांसमाशौचान् च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥
नीहार इति । धूमिकायां बाणशब्दे सन्ध्योरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीताष्टकानामुत्तरत्राभिधानादि-
 हामावास्यादिसाहचर्याष्टकाग्रहणमष्टम्यर्थम् ॥ ११३ ॥ यस्मात् **अमावास्या** इति । अमावास्या गुरुहन्ति शिष्यं-
 च चतुर्दशी हन्ति वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मरयतः । तस्मादेतास्तु नित्यमध्ययनं परिहरेत् ॥ ११४ ॥ **पांसुवर्ष-**
 इति । रजोवर्षे दिग्दाहे च यत्र ज्वलिता इव दिशो लक्ष्यन्ते । शृगालश्वखरविरुते पङ्क्याकारेण चोपविश्य द्वि-
 जो न पठेत् ॥ ११५ ॥ **नाधीयीतेति** । श्मशाने सर्वतः शय्यापातान् नाधीयीतेत्यापस्तम्बस्मरणात् । तथा विध-
 श्मशानसमीपगोष्ठयोश्च स्त्रीसंयोगप्रावृत्तंचवासः प्रावृत्य श्राद्धार्थं चारुतान्नाद्यर्थविप्रतिगृह्यनाधीयीत ॥ ११६ ॥ **प्रा-**
णीति । गोहिरण्यादि यत्किंचित् श्राद्धार्थं तत् स्पृष्ट्वाप्यनध्यायः । किमुत प्रतिगृह्य यस्मात्पाणिरेवास्यमस्त्रे-
 ति पाण्यास्यो ब्राह्मणः ॥ ११७ ॥ **चौरैरिति** । चौरैरुपभुक्ते ग्रामे अग्निदाहकृते च भये दिव्यान्तरिक्ष-
 भौमेषु चाश्वरूपेषु उत्पातेषु रुधिरवर्षणादिष्वाकालिकमनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥ **उपाकर्म** णीति । उपाक-
 र्मात्सर्गाख्ययोगोक्तकर्मणोः कृतयोस्त्रिरात्रमध्ययनेन क्षपणं स्पृष्टम् । तत्रोत्सर्गं पक्षिण्यहोरात्राभ्यां उक्ताभ्यां सहा-
 नेन विकल्पः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः रुष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु बाहोरात्रमनध्यायः । पौर्णमास्यष्टकात्पि सिद्धे
 पुनर्वचनकालमात्रसद्भावेप्यष्टकास्वहोरात्रमेवानध्यायोष्टमीषु पुनः यावदष्टमीत्येवं अर्थतया च तत्राष्टकासु नाधीयी-
 तेत्युक्तमिह पुनरष्टकासु त्वहोरात्रमिति । यत्तु पुनर्वचनं नित्यार्थमित्याहुस्तदसत्तत्राप्यमावास्या गुरुहन्तीति अर्थवा-

स्य समर्थितत्वात् । ऋत्वन्तेषुचाहोरात्रमनध्यायः ॥ ११९ ॥ नाधीर्यतेति । अश्ववृक्षहस्तिनौ-
 तथोपरप्रदेशश्छोगन्ध्यादिभिर्यानेन च गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥ नविवादइति । व्याक्रो-
 शायाप्रवृत्त्यायादण्डादण्डि वा यदोत्पन्नंभवत्यप्रवृत्तयुद्धायांवा सेनायांप्रवृत्तयुद्धे वा स्थितोभोजनसमनन्तरं च ।
 यावदार्द्रपाणिरितिवसिष्ठस्मरणात् । अपरेद्युश्चाजीर्णे वमित्वा चान्नानि शुक्तकेवोद्वारेनाधीयीत ॥ १२१ ॥ अतिथि-
 मिति । अतिथिरभीष्टेत्येवंयावदननुज्ञापितोवायौ चाध्ययनश्रमेणातिक्रम्यति । रुधिराण्य च शरीराच्छ्रुते शस्त्रेणचा-
 रुधिराद्यादिनापि क्षतउत्पन्नेनाधीयीत ॥ १२२ ॥ सामध्वनाविति । सामध्वनौ श्रूयमाणे ऋग्यजुषोर्न कदाचिदप्य-
 ध्ययनं कुर्यात् । तथावेदसमाप्यारण्यकारण्यं च वेदैकदेशं अधीत्य तस्मिन् अहोरात्रे अन्यत् नाधीयीत ॥ १२३ ॥
 ऋग्वेदइति । देवादेवतायस्यासौ देवदेवत्यऋग्वेदः । मनुष्यदेवताकत्वात् यजुर्वेदोमानुषः । सामवेदः पितृदेवताकः स्मृतः
 पित्र्यं कर्म कृत्वा च मन्यन्ते । तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिरतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषीनाध्येयेदिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ १२४ ॥
 एतदिति । एतदेव पितृमनुष्यादौ देवत्वात्कथं वेदत्रयस्य नानाशास्त्रज्ञाऋग्यजुःसामात्मिकाया स्त्रय्याः सारभूतं प्रणव-
 व्यात्तद्विज्ञाविद्याख्यं प्रत्यहं प्रणवव्यात्तद्विज्ञाविद्यात्मकेन द्वितीयाध्यायोक्तक्रमेण प्रथममभ्यस्य पश्चाद्देवधीयते ॥ यथा-
 नध्यायेषुनाध्ययनमेवं प्रणवाद्यभासविनाध्येयमित्यतर्दर्थस्येह पुनर्वचनं ॥ १२५ ॥ पशुमण्डूकमार्जरश्वसर्पनकुलारवु-
 भिरिति । शिष्योपाध्याययोरधीयानयोगवादिपशुमण्डूकविडालश्वसर्पनकुलमूषकैर्मध्यगमने कृते सत्यहोरात्रमनध्यायं जानी-
 यात् । विद्यानैपुण्यकामं प्रतिपूर्वात्कानध्यायविकल्पार्थमाह ॥ १२६ ॥ द्वाविति । अध्ययनभूमिमशुद्धामात्मानं चाशुचिं अपेक्ष्य
 द्वौवानध्यायौ तावेव प्रयत्नेन नित्यं द्विजो वर्जयेत् । ताभ्यामत्रोपियत्र नित्यग्रहणमर्थवाददित्वान्नित्यत्वं लिङ्गमस्ति तानपि-
 नित्यमेव वर्जयेत् अन्यत्र तु विकल्पः ॥ १२७ ॥ अमावास्यामिति । अमावास्यादिषु स्नातको द्विजः ऋता-
 वृषि नित्यं स्त्रियं नोपेयात् । पर्ववर्जं प्रजे चैनामित्यनेन पौनरुक्त्यंतत्रैव परिहृतं । स्नातकव्रतप्रायश्चित्तांगत्वेनास्येहाभिधा-
 नम् ॥ १२८ ॥ नस्नानमिति । भुक्तानित्यं यादृच्छिकं च स्नानं कुर्यान्नैमित्तिकं पुनः मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रम-
 त्तः स्यादित्यापस्तम्बस्मरणान्ननिषिध्यते । तथा व्याधितो नैमित्तिकमपि स्नानं कुर्यादपि तु यथासंभवं मन्त्रवन्मार्जन-
 हिरण्योदकाभ्युक्षणगोस्पर्शनादीन् स्नानप्रतिनिधीन् पटपरिवर्तनं च कुर्यात् ॥ महानिशातु विज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयं ।
 तस्यां स्नानं कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते इति देवलस्मरणात् । तत्र न स्नायात् । बहुवा सस्कश्वसततं न स्ना-
 यान्नैमित्तिके त्वनिषेधः । गाधागाधग्रहाद्याकीर्णतया वाऽज्ञाते जलाधारे न स्नायात् ॥ १२९ ॥ देवतानामिति । देव-
 तानां चित्रपुस्तकादिकृतानां । गुरोः पित्रादेः नृपतेः स्नातकाचार्यस्य च प्राधान्याद्गुरुतः पृथगुपदिष्टस्य कपिलस्य
 यज्ञार्थं कृतदीक्षस्येच्छातः छायां नाक्रमेत् ॥ १३० ॥ मध्यं दिन इति । मध्याह्नार्धरात्रसन्ध्यासु समासं च
 श्राद्धं भुक्ता चतुष्पथे चिरं न तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥ उद्वर्तनमिति । उद्वर्तनं स्नानोदकमूत्रपुरीषरुधिरश्लेष्मवान्तानी-
 च्छातो नाक्रमेन्नित्यं च ताम्बूलाद्यं श्लेष्मरूपमपि ॥ १३२ ॥ वैरिणमिति । शत्रुं तन्निमित्राधर्मशीलचौरपरदारान्नोपसेवेत् ।
 चौरस्यात्यन्तकुत्सितत्वादधार्मिकात्पृथक्ग्रहणं । शत्रुसेवनादौ च यद्यपि दृष्टेव दोषस्तथापि शास्त्रनिषेधसामर्थ्या-
 ददृष्टोपि भवतीत्यवसीयते । एवमन्यत्रापि विज्ञेयं ॥ १३३ ॥ नहीदृशमिति । यस्मात्पुंस एव विधमायुः-
 क्षयकं रं लोकअन्यं न किंचिदस्ति यादृक्लोके परदारगमनं तस्मादेतन्नकार्यं ॥ १३४ ॥ क्षत्रियं चैवेति ।

(१) पट=जल (गो० २, ५)

(२) मूलटीकायां शत्रुव

यो भवनशीलक्षत्रियसर्पविद्वद्ब्राह्मणांस्तदानीं दुर्बलानपि कदाचिन्नावजानीयात् ॥ १३५ ॥ एतत्रयमिति ।
 देतत्रयमवज्ञातं पुरुषं विनाशयति क्षत्रियसर्पैश्च शक्त्या ब्राह्मणस्त्वभिचारादिना तस्मात्प्रशस्तबुद्धिरेतत्रय-
 तिरस्कुर्व्यात् ॥ १३६ ॥ नात्मानमिति । प्रथमोत्पन्नाभिरसंपद्भिरात्मानं नावजानीयात् । अपित्वाष्ट-
 मद्यमंकुर्यात् । न दुर्लभा श्रीरिति बुध्येत ॥ १३७ ॥ सत्यमिति । केन चित्पृष्ठः सन् सत्यमेव ब्रूयात् । सत्यमि-
 यंचाच्यपृष्ठोपि पुत्रजन्मादिकथयेत् । अप्रियं पुनः सत्यमपि बन्धुवियोगादिनवदेदपितु सत्यांगतौ तूष्णीमासीत् । प्रियमपि-
 चासत्यं नाभिब्रूयादित्येष नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥ भद्रमिति । अभद्रं भद्रमिति गौतमस्मरणादिह वृत्तवशात्प्रयुक्तं ।
 तत्राध्याहारेण व्याख्येयमकल्याणरूपं यत्तद्भद्रं कल्याणं श्रेय इत्येवमादिभिः शब्दैरिति करणस्य प्रकारार्थत्वात् ब्रूयाद्भ-
 द्रमित्यनेनैव वा शब्देन तद्वादिनिमित्तौ वैरकलहौ चासमर्थेनापि सह नैव कुर्यात् ॥ १३९ ॥ नातिकल्पमि-
 ति । उपपदोपयोरिति मध्याह्ने च जाते अविज्ञातेन पुरुषेण शूद्रैश्चाध्वानं न गच्छेत् । नैकः पश्येताध्वानं मित्युक्तेऽपि हेक इति
 पुनर्वचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ॥ १४० ॥ हीनाङ्गानिति । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खातिवृद्धविरूपदरिद्रवैधवेयादीन् का-
 णादिशब्दाह्वानादिना नोपहसेत् ॥ १४१ ॥ नस्पृशेदिति । आचमनाद्यर्हो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणानग्नीन् न स्पृशे-
 त् तथाऽशुचिः सन्नानतुरोद्युलोकगतमादित्यादिज्योतिः समूहं अपि न पश्येत् ॥ १४२ ॥ स्पृष्ट्वेति । अशुचिः सन्नगवादीन्
 स्पृष्ट्वाऽद्भिः प्राणायतनानि चक्षुरादीन्यङ्गानि च सर्वाणि स्पृशेन्नाभिर्मद्भिर्हस्तमध्येन स्पृशेदिति प्रकरणपठितं प्रायश्चित्तं-
 लाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे गवादिस्पर्शकर्मव्यवस्थात् ॥ १४३ ॥ अनातुर इति । स्वस्थः सन् त्वानि छिद्राणि रोमाणि
 च पायूपस्थगतानि अनिमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥ मङ्गलाचारयुक्त इति । अभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलहेतुत्वात्
 गोरोचनाचन्दनादौ मङ्गले प्रत्युत्थानादौ आचारे यत्नवान् श्रद्धात्मा वशीकृतजिह्वादीन्द्रियः स्यादनलसंश्रयः सन् जपहोमौ
 नित्यं कुर्यादत्र चाचारादीनामुक्तानामपि विनिपातविनिवृत्त्यर्थं विवक्षया पुनरभिधानं ॥ १४५ ॥ यथाचाह मङ्गलाचारयु-
 क्तानामिति । मङ्गलाद्यनुष्ठानशीलानां शुद्धानां जपहोमपरायणानां देवपुरुषकृत उपद्रवो न विद्यते ॥ १४६ ॥ वेदमेव जपेन्नि-
 त्यमिति । यस्मिन् यस्मिन् काले दृष्टार्थकर्मपरोधो भवति तत्र नित्यं वेदमेवानलसः सन् जपेत् । यस्मात्तं ब्राह्मणस्य परं धर्ममन्वादय-
 आहुस्तदन्यस्त्वमुख्यो धर्मस्तैरुच्यते । उक्तस्यापि वेदाभ्यासस्य यदर्थं पुनरभिधानं तदाह ॥ १४७ ॥ वेदाभ्यासेनेति ।
 नित्यं वेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जन्मस्मरति ॥ १४८ ॥ ततः किमत आह पूर्वकीमिति । पूर्वजा-
 तित्वांसंस्मरन् ईदृग्यवेदाभ्यासो येन जन्मान्तरं स्मर्यत इति मत्वा भीक्षुं वेदाभ्यासमेव करोति तेन चानवरतमाचार्यमाणो
 वेदार्थावबोधार्थज्ञाने सति ब्रह्मप्राप्तापरमात्मरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥ सावित्रानिति । सवितृदेवताकान्
 अनिष्टनिवृत्त्यर्थं श्रद्धोमान् पक्षसंधिवामावास्यादिषु चाज्यं हविरनादेश इति सूत्रकारस्मरणात् आज्येन नित्यं कुर्यात्त-
 थाष्टकाख्येन कर्मणा अष्टकापश्चाद्भाविनीषु च नवमीषु अन्वष्टकाख्येन कर्मणा प्रमीतान् पित्रादींस्तर्पयेत् ॥ १५० ॥ दूरादिति ।
 क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्येति पुराणास्मरणादेवं विधादृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादधावनोदकोच्छिष्टपरिषेकोदकाद्युत्सृजेत् ॥
 ॥ १५१ ॥ मैत्रमिति । मैत्रपायुरिति पशवश्च संस्तवे पायौ मित्रादेवताकथनश्रवणादिहापि अभेदोपचारेण मै-
 त्रः पायुस्तत्र भवउत्सर्गे सति शौचं तथानुलेपनादि शरीरसंस्कारनित्यस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनानि पूर्वाह्णवकुर्वी-
 त ॥ १५२ ॥ दैवतान्यभिगच्छेदिति । दैवतानि सुवर्णमण्यादिकृतानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्पालनसमर्थ-
 च रक्षादिकं रक्षार्थं गृह्णापि पित्रादीनमावास्यादिषु पक्षसन्धिषु च द्रष्टुं गच्छेत् ॥ १५३ ॥ अभिवादयेदिति ।
 गृहागताभ्यायां तोऽभिवादयेत् । तेषां चात्मीयमासनमुपवेशनार्थं दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च तत्समीपमासीत् । गच्छतश्च प-

१ । उक्तमपोदमभिवादानादि वक्ष्यमाणफलाभिधत्तयापुनरुच्यते ॥ १५४ ॥ ऋतिस्मृत्युदितमिति ।
 स्यात्सम्यगुक्तंलेखे च ध्ययनयागादिदृष्टत्वेन संबद्धधर्मस्य मूलभूतसाध्याचारमनलसः सन् अभीक्ष्णमनुतिष्ठेत्
 ॥ १५५ ॥ यदर्थमाचारस्यपुनर्वचनतदाह आचारादिति । आयुरिष्टापत्याक्षयधनान्याचारात्तदनुष्ठानाहभते दुष्टलक्ष-
 णं च प्रियभावाविनाशसंसृचकंतिलकाद्याचारोनिष्फलीकरोतीत्याचारफलकथनं । नचानित्यतापत्तिः सावित्रीसारमात्रोपी-
 त्यादिनानित्यत्वस्य समर्पितत्वात् ॥ १५६ ॥ दुराचारइति । यस्मादुराचारः पुरुषोलोके च गर्हितः सर्वदा च दुःखितोव्याधि-
 तोल्पायुर्भवति तस्मात्त्वाचारेण भाव्यं ॥ १५७ ॥ सर्वलक्षणहीनइति । यः सम्यगाचारवान् श्रद्धधानोऽकुत्सकः स आजानुवा-
 हुत्वादिसर्वशुश्रूषस्तलक्षणशून्योपि वर्षशतं जीवति । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थाचारस्तुतिरिहत्वाचारफलसमर्पणार्थमेतत् ॥
 ॥ १५८ ॥ यद्यत्परवशमिति । यद्यत्परायत्तं अयाचितलाभादिना विशेषदानादि कर्म तत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पुनरात्मा-
 धीनं त्वधनलेशेनापि केनचित्त्वंलाभपरोपकारादिना तत्तत् यत्नेन अभ्यसेत् ॥ १५९ ॥ यस्मात् सर्वमिति ।
 यत्परमार्थनादिसंसाध्यतत्सर्वदुःखहेतु यच्चात्मैकसाधनतत्सर्वदुःखनिमित्तमित्येतत् संक्षेपतः सुखदुःखलक्षणं जानीयात् ।
 अशिष्टाप्रतिपिद्धवैकल्पिकत्वा ॥ १६० ॥ यत्कर्ममिति । यत्कर्मानुतिष्ठतः पुंसोन्नरात्मनः परितोषो भवति तद्यत्नतः कुर्वीत ।
 आत्मतुष्टिकरं पुनर्वर्जयेत् ॥ १६१ ॥ आचार्यंचेति । आचार्यमध्यापयितारंचोपनयनमात्रकारिणं लोकवत्पितरं मात-
 रंगुरुं अल्पं वा बहु वायस्येत्युक्तं गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्चाततायिनोपनिर्हंस्यादन्यथा सामान्याहंसानिषेधे सतीतं पृथक् च-
 नूनं अनर्थकं स्यात् ॥ १६२ ॥ नास्ति व्ययमिति । द्वेषस्तं भवं मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ नास्त्यदृष्टमित्येवं-
 बुद्धित्वं वेददेवतागर्हणं मात्सर्याऽनश्रुतादाभिमानक्रोधकौर्याणि वर्जयेत् ॥ १६३ ॥ परस्येति । परस्य दण्डादिनौदुर्यं
 क्रुद्धश्च सन्नात्मनः पुत्रशिष्यभार्याकनीयान् सोदर्यभ्रातृदासान् वक्ष्यमाणान् वर्जयित्वा न प्रहारेण तान् पुनरनुशासनार्थं रज्ज्वा-
 वेणुदलेन वेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥ ब्राह्मणायेति द्विजातिरपि हननेच्छया ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्यैव
 वर्षशतं तामिच्छाख्ये नरके परिभ्राम्यति ॥ १६५ ॥ ताडयित्वेति क्रोधेन बुद्धिपूर्ववृत्तेनापि प्रद्वैकविंशतिजन्मानि पापनि-
 मित्तसु श्वादिद्योनिषु जायते । आज्ञातीरित्याहुः पादपूरणः ॥ १६६ ॥ अयुध्यमानस्येति । युद्धं विना ब्राह्मणशरीरतोमौख्या-
 त् रुधिरं न रउत्पाद्य परलोके महद्दुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥ शोणितमिति । प्रदत्तब्राह्मणोत्पन्नं रुधिरं क्षितिपृष्ठान्त्यत्संख्याकान्
 रजःकणान् पण्डिकरोति तत्संख्यानि वर्षाणि रुधिरस्योत्पादकः परलोके श्वादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥ न कदाचिदिति ।
 यतएवं ब्राह्मणावगोरेणादिना भवति तस्माच्छास्त्रविन कदाचिदपि ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यच्छेनापि तंतृणेनापि हन्यान्
 च शरीरात् रुधिरमुत्पादयेत् ॥ १६९ ॥ अधार्मिकइति । यस्माद्योनरोऽधर्माचरणशोभोयस्य वाऽसत्यमेव धनं
 तत्प्राधान्येन व्यवहराख्यं सर्वदा हिंसानिरतः सद्दहलोकेपि न सुखं वर्धते । तस्मादेतन्नकार्यं ॥ १७० ॥ नसादिन्निति ।
 यथाधर्मशब्दोयागादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारेऽदृष्टप्रयोगएव धर्मशब्दोपि हिंसादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारौ दृष्टप्रयोगौ तौ-
 अधार्मिकाणां पापानामित्येवं व्याख्यायते । हिंसाद्यधर्मचरणशोभानां तज्जन्यपापख्यानां असंस्कारयुक्तानामिह लोके
 राजोपद्रवांश्चिन्तयन्परलोके च शास्त्रदृष्ट्या नरकं पश्यन् धर्मानुष्ठानेनात्मसंयमातिशये सत्यवसादंगच्छन्पि मनोऽध-
 र्मे न नियोजयेत् ॥ १७१ ॥ नाधर्मइति । यथागौ वाहनदोहादिना सद्योलोके फलति तथा अधर्मश्चरितः स-
 द्योन फलति । किं हिंसा नैः शनैः कालान्तरेण फलदानो मुखो भवन्कर्तुर्मूलानि इव छिनत्ति । रुतमूलपादपवत्कर्तारं नि-
 रन्वयनाशयति ॥ १७२ ॥ यदीति । यदि त्वशरीरव्याध्याद्युत्पादनद्वारेणाधर्मान फलति तदा पुत्रपौत्रोपाद्युद्भवमु-

(१) खलाभ=स्वल्प (गो० ५)

खेनफलति । नन्वसौक्यः कदाचित्कर्तुर्निष्फलो भवति यैश्च दुष्कृतवशेन व्याध्याद्युपेतैर्भवितव्यं । तथा ।
 त्मदुष्कृतबलात्तद्विपत्त्यादिदर्शनपीडानुभवार्थं पुत्रपौत्रादहजन्मनि जन्मान्तरेवा जायन्ते ॥ १७३ ॥ अथ
 अधर्मेण परत्वरहरणादिना संप्रतिधनवृद्ध्यादियुक्तो भवति । तदनन्तरं तद्धनाद्युपभोगद्वारेण सुखान्यनुभवति । तदनु-
 भवाच्च सुखितत्वादिना शत्रून् भिभवति । ततोऽस्मिन्नेव जन्मनि सर्वनाशनं श्यति । मृतो वा अपुनर्भवं नरकमुपैति ॥ १७४ ॥
 यतएवमतः सत्यधर्मार्थवृत्तेष्विति । सत्यधर्मसाध्याचारशौचेषु सर्वदा रतिं भावयेत् । शासनीयांश्च भार्यादीन् पृष्टतस्तु श-
 रीरस्थेत्यादि शास्त्रमर्यादा वाग्बाहूदरसंयमयुक्तो नियमयेदित्युक्तपुनर्वचनमशिष्टानां भिनिवेशादर्थार्थं । सत्यपि च त्रिव-
 र्गस्य पुरुषार्थत्वाभिधाने ॥ १७५ ॥ परित्यजेदिति । धर्ममप्यसुखोदकलोकसंक्रुष्टमेव च । धर्मविरुद्धावर्थकामौ
 असुखोत्तरकालं चाशक्तस्य तीव्रतपश्चरणादिरूपधर्मलोकाभिशापजनकं च मधुपर्कगोवधादिरूपनाचरेत् ॥ १७६ ॥
 नपाणिपादचपलइति । हस्तपादचक्षुर्वाग्व्यापारान्निष्प्रयोजनान् कुर्यादनाजवश्चक्रूरुत् । परोपघातकर्मबुद्धियुक्तश्च
 न स्यादिति पुनर्वचनं उक्तप्रयोजनम् ॥ १७७ ॥ येनेति । द्विधा वाक्यार्थप्रतिभावेनैकैकल्लिपिके पदार्थेषु वा यएवपितृपिता-
 महादिभिस्तस्यानुसृतो मार्गो यदेव तैरुष्ठितं तेनैव साधुमार्गमनुसरेत्तदेवाचरेत्तदाचरन् धर्मेण न हिंस्यते ॥ १७८ ॥ ऋत्विगिति ।
 भ्रातापितृभ्यामिति । ऋत्विगादिभिः सह वाक्कलहं न कुर्यात् । पुरोहितः शान्त्यादिकर्ता । संश्रिताः उपजीविनः । आतुरो-
 रोगी । ज्ञातयः पितृपक्षसंबन्धिनो वैवाह्यान्धवामातृपक्षाजामिभगिनीसुवाद्याः दासवर्गो दासगणः ॥ १७९ ॥ १८० ॥ पुनैरिति ।
 एभिः सह विवादान् परित्यज्यासावतिरुतप्रतनुभिः सर्वपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैन्यकृतैः इमान् वक्ष्यमाणान् सर्वान् लो-
 कान् गृहस्थः स्वीकरोति ॥ १८१ ॥ आचार्यइति । यत आचार्यादयो दृष्ट्या शक्त्या ब्रह्मप्रजापतीन्द्रदेवलोकानां प्रभवोऽतः प-
 रित्यज्यतद्विवादस्य गृहस्थस्यैतान् लोकान् ददन्ति । तद्विवादपरित्यागेन ब्रह्मलोकादि प्राप्य तद्व्यतिरुतदनाभंग्योक्तमेव
 उत्तरत्रापि विज्ञेयम् ॥ १८२ ॥ जामयइति । जामयोऽपरसालोके प्रभवन्ति बान्धवा वैश्वदेवलोके मातृमातुलौ भूलोके ॥ १८३ ॥
 आकाशेशा इति । बालवृद्धसंश्रितातुरान्तरिक्षलोके प्रभवन्ति ज्येष्ठो भ्रातापितृभ्योऽतो सावपि प्रजापतिलोके प्रभुः ।
 भार्यापुत्रौ अर्धो हवा एष आत्मनो यज्जाया आत्मवैपुत्रनामासीति श्रुतेः । स्वमेव शरीरमत आत्मना सह कथंचिद्देह ॥ १८४ ॥
 छायेति । त्वोदासवर्गो नीचैर्गामित्वादात्मछाये वा तोनासौ विवादास्पदं दुहिताच्च रूपणं रुपापात्रमतएतैराकुष्टोऽतस्तमः सवेदा
 क्षमेत ॥ १८५ ॥ प्रतिग्रहसमर्थइति । श्रुताध्ययनादिना प्रतिग्रहेण समर्थोऽपि तत्र पुनः प्रवृत्तिवर्जयेत् । यस्मात्प्रतिग्रहे-
 णास्याध्ययनादिनिमित्तप्रभावः क्षिप्रमेव प्रलीयते । यात्रामात्रसिद्ध्यर्थमित्यादिनोक्तमप्येतत्तेजःप्रशमकथनार्थं पुनरुच्यते
 ॥ १८६ ॥ नद्रव्याणामिति । प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्यदेवतादिकं धर्मादनपेतं प्रतिग्रहविधानमनुष्वा क्षुधावसादं गच्छन्पि न प्राज्ञाः
 प्रतिग्रहं कुर्यात् किं पुनरनापदीति ॥ १८७ ॥ हिरण्यमिति । श्रुताध्ययनशून्यः सुवर्णादीन् प्रतिगृह्णन्नि संयोगेन दारुवद्रस्मी भव-
 ति ॥ १८८ ॥ तथाचाह हिरण्यमायुरन्नेच भूगोश्चैवात्मनस्तनुमिति ॥ हिरण्यान्ने प्रतिगृहीते अविदुषश्चायुर्दहतः ।
 गोभूमीचशरी रम् । अश्ववस्त्रघृततिलाः यथाक्रमं चक्षुश्चर्मतेजोपत्यानि दहन्ति । न केवलमविद्वान् प्रतिग्रहेण सर्वदा तद-
 ह्यते यावत् ॥ १८९ ॥ अतपस्वयनधीयानइति । यस्तपःस्वाध्यायशून्यः प्रतिग्रहे भिलाषुको भवति सदा चैवानर्हं प्रतिग्रह-
 दानपापयुक्तेन सह पाषाणमयेन नावादिना तरन्नुदकद्वनरकेन्तर्धीयते दातास्तत्र प्रतिग्रहसंबन्धादज्ञौ दानृपतीच्छकाविति
 वक्ष्यमाणदर्शनात्तेनेति परावृश्यते ॥ १९० ॥ तस्मादिति । यस्मादसारद्रव्यप्रतिग्रहेऽपि अज्ञः कर्दमे गौरिव नरके
 भजति तस्मादविद्वान्यतः कुतश्चिद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपित्रस्येत् ॥ १९१ ॥ नवारीति । उदकं किल सर्वदेयं त-

मतकादिभ्यो धर्मज्ञानं दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते । ननु वारिदानम् । पाखंड्यादिलोकसि-
लवृत्तिके दाननिषेधस्तल्लक्षणविवक्षये ह पुनरुच्यते । अविद्वद्दाननिषेधः पुनर्विद्वत्संभवे सत्यविद्वद्दानप्रतिषेधा-
यः । १९२ ॥ त्रिष्विति । न्यायोपार्जितमपि
धनं वैडालव्रतिकादिषु त्रिष्वपि दत्तं दानवृत्तिप्रहीतोः परलोके नरकपाते हेतुत्वादनर्थाय संपद्यते ॥ १९३ ॥ यथेति ।
तथानिमज्जतो विप्रव्रजो दानवृत्तीच्छकौ ॥ यथाश्ममयेन नावादिना तरंस्तेनैव सह नरकेन्तर्धीयते एवं-
दानवृत्तिप्रहीतारौ मत्तिग्रहशास्त्रानभिज्ञावनर्हदानप्रतिग्रहकर्तारौ नरकं यातः । दाता किल प्रतिग्रहीतृपोतावतरणमार्गेण
संसारार्णवपारमुत्तितीर्ष्य यदि वालिशतयोपप्लवे प्रख्यप्रतिग्रहीतृसमवलंबनमुररीकरोति तदा प्रत्युत तेनैव सममगाधोदध्यन्त-
र्दानवेदनासंनिहितमधिकतरामर्थान्तरतयानर्थान्तरं अधिकमपि मज्जत इत्युपमार्थः । अतपस्त्वनधीयानः प्रतिग्रहीतृपाधा-
न्येनोक्तमिदं दानवृत्त्यायेनेत्यपौनरुक्त्यं अप्रसिद्धाद्यन्तः परिहारार्थम् ॥ १९४ ॥ वैडालव्रतिकादिलक्षणमाह धर्मध्वजीति ।
धर्मः चिन्हमिव लोकख्यापनार्थप्रकाशदेशावरणाद्यस्य सधर्मध्वजी । लुब्धः रूपणः च्छादिको गूढपापो लोकदंभको वंचको-
हिलो हिंसाशीलः सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वापेक्षकः स विडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिको ब्राह्मणोज्ञेयः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इव स्थितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम ॥]

अधोदृष्टिर्नैकृतिक इति । अधोदृष्टिर्विनीतत्वख्यापनार्थम् अधएव निरीक्ष्यते नैकृतिको नैष्ठुर्यव्यवहारी स्वार्थ-
साधनतत्परः स्वार्थसाधनं तन्निष्ठः शठः परान्नस्योपेक्षको मिथ्याविनीतः कपटप्रश्रयवान् यः सबकवृत्तेन चरति इति
वक्रव्रतधरो ब्राह्मणः ॥ १९६ ॥ यइति । ये ब्राह्मणा वक्रव्रतविडालचिन्हयुक्तास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामिस्राख्ये
नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥ न धर्मरयेति । पापं कृत्वा धर्मार्थव्रतख्यापनव्याजेन धार्मिको यमिति शूद्रादिमूर्खलोकमोहनं कुर्वन् ते-
न धर्मव्रतव्याजेन पापमवच्छाद्य शाल्वश्चित्तं कुर्यात् ॥ १९८ ॥ प्रेत्येति । एवं विधा ब्राह्मणा जीवन्तो मृताश्चात्मस्वरूपनिरूप-
णपरैर्निन्द्यन्ते तच्च व्याजचरितं व्रतं रक्षासिगच्छति ॥ १९९ ॥ अलिङ्गीति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यादिवेषेण यस्तद्व्याज-
जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्या हरति । श्वादियोनौ च जायते । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परकी-
यनिपानेष्विति । परकीयपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदपि सायान् । तत्र स्नात्वा तत्पुष्करिण्यादिषु यत्पापं-
कर्तुं स्तच्चतुर्थांशेन वक्ष्यामाणेन संबध्यते । धार्मिकाणामपि संचितकृतजन्मान्तरकृतं दुष्कृतं भवत्येवातो न धार्मिकनि-
पानस्नानेन पापाभावप्रसंगः ॥ २०१ ॥

[सप्तोद्धृत्य ततः पिंडान् कूपे स्नायीत पंचवा ॥ उदपानात्स्वयंगृह्य बहिः ॥]

यानस्तप्यासनानीति । यानशय्यासनानि रथखट्वा मंचकादीनि कूपारामगृहाणि च परस्य संबन्धीनि अदत्तान्युपभु-
ञ्जानस्तत्पापस्य चतुर्भागं प्राप्नोति अत्र च परकीयग्रहणाददत्तग्रहणाच्च सर्वार्थोत्सृष्टानुज्ञातस्नानेनास्ति दोषः ॥ २०२ ॥
नदीष्विति । नदीष्वल्लुकेषु तडागेषु सरःसु च महत्सु उदकाधारेषु छिद्रश्रोतःसु च सर्वदा स्नानं समाचरेत् अनेनैव
परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ च पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टानुज्ञातेषु स्नानाभ्युज्ञानार्थं तत्रापीह नित्यग्रहणात् प्रथमं-
नद्यादिस्नानं यतितव्यं । तदभावे आत्मीयादिषु ॥ २०३ ॥ यमानिति । हिंसादयो वर्जनीयायमाः सन्ध्यानुष्ठानादयः
कर्तव्याः कानि नियमास्तत्र गुरुलाघवज्ञानियमलोपेनापि सर्वदा यमाननुतिष्ठेत् न यमत्यागेन नियमान् यस्मात्केवलान्

कर्तव्यरूपाननुतिष्ठन् वर्जनीयान् ब्रह्महत्यादीनवर्जयन्पतति नियमानुष्ठानेन्यनधिकृतोभवति । यथोक्तं गौ-
तिकर्मभ्योहानिः पतनमित्येतच्च यमगौरवख्यापनार्थमुच्यते न नियमनिषेधार्थं । तेषांशास्त्रेण कर्तव्यत-
तत्वात् ॥ २०४ ॥

[आनृशंस्वक्षमासत्यमहिंसादममस्पृहा ॥ ध्यानंप्रसादमाधुर्यंआर्जवं चयमादश ॥ १ ॥

शौचमीज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ॥ व्रतोपवासमौनंचस्नानंचनिर्यमादश ॥ २ ॥]

नाश्रोत्रियततइति अनधीतवेदेन प्रारब्धे यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि ब्राह्मणेन भुञ्जीतार्थात्पुनः अग्नीषोमीयादीक्षित-
स्य कदर्यस्येत्यनेनैवप्रतिषेधसिद्धिः । सूत्रकरेणाग्नीषोमीयावधिकंदीक्षितस्याभोज्यान्त्वमुक्तं अतोदीक्षितस्यकदर्यस्येत्ययं-
प्रतिषेधस्तदवधिकएव सद्वृहन्नांयाजकेन ऋत्विजा स्त्रिया वा नपुंसकेन वा यत्र गृहे वैश्वदेवादिहोमः कृतः न तत्र कदा-
चिदपि ब्राह्मणोभुञ्जीत ॥ २०५ ॥ अश्लीलमिति । यत्रपूर्वोक्ताहोमं कुर्वन्ति तच्छिष्टानांतदश्लीलमयुक्तं देवानांच प्रतिकूलं-
तत्पादेतान् होमं कारयेत् ॥ २०६ ॥ मत्तकुद्धातुराणामिति । क्लीबकुद्धव्याधितान्केशादिमलद्वादशकृमिसंसर्ग-
दुष्टपादेन चेच्छातः स्पृष्टंभुञ्जीत ॥ २०७ ॥ भूणघ्रावेक्षितमिति । ब्रह्महादिपतितावेक्षितंरजस्वलाद्यस्पृश्यस्पृष्ट-
पक्षिणा काकादिनाऽऽत्वादितंशुना स्पृष्टंभुञ्जीत ॥ २०८ ॥ गवेति । गवाघ्रातंकोभुङ्क्वइतिच यदापुण्यं दीयते मरु-
ब्राह्मणादिसंधानंच तथा वेश्यान्शास्त्रविदा चैतत् कुत्सितमिति यदुक्तं तन्नाश्रियात् विशेषतइति प्रायश्चित्तविशेषार्थम्
॥ २०९ ॥ स्तेनगायनयोरिति । चौरगेयजीवितक्षकवृद्धयुपजीव्यन्तंभुञ्जीत । यज्ञार्थेदीक्षितस्य प्रागग्नीषोमी-
याद्ब्रह्मस्य बन्धनेन विनाऽप्ययोनिगडैर्निगडस्य दत्तायोनिगडस्याबन्धनेपि च ॥ २१० ॥ अभिशस्तस्येति ।
महापातकित्वेनोत्पन्नाभिशापस्यानिश्चितपापस्यापि नपुंसकस्य पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दां-
भिकस्य व्याजधर्मचारिणोन्नंभुञ्जीत । तथा शुक्तंयत् प्रातः स्वरसंकालान्तरेणोदकादि संसर्गकालान्तराभ्यांचाम्ली-
भवति पर्युषितंच राज्यन्तरितं शुद्रस्य चोच्छिष्टंनाश्रियात् । शुक्तपर्युषितयोरभक्षणंपञ्चमे वक्ष्यतीहेतु सातकत्र-
तत्त्वार्थमभिधानम् ॥ २११ ॥ चिकित्सकस्येति । वैद्यस्य चिकित्साजीविनः तथा लुब्धकानार्जवमरुत्यु-
च्छिष्टादिनां उग्रस्य क्षत्रियेण शुद्रायांउत्पन्नस्य सूतिकोद्देशेन अनाशौचिभिरपि यत्कृतंकृतान्तराचमनंचतथा
अनिर्गतदशाहिकंसूतिकानंप्रेतान्स्य वक्ष्यमाणत्वान् भुञ्जीत अन्ये तूग्रराजान्माहुस्तदसद्याज्ञवल्क्येनो-
भयपाठात् ॥ २१२ ॥ अनर्घितमिति । अर्चाहंस्य यदकृतार्चंदीयते अकृतदेवताद्यर्चनंयन्मांसं
अतिथ्यादिर्दीयते कल्पयितुंदेवान् पितृंश्चार्चयित्वेत्येवमादेर्वक्ष्यमाणत्वान्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥ पिशुनानृ-
त्तिनोश्चेति । भषकासत्यवादिऋतुपुण्यविक्रयिनटसौविकानामुपकृतापकारिणश्चान्नंनाश्रियात् ॥ २१४ ॥
कर्मारस्येति । कर्मारस्य विषादवेणयोश्च दशमाध्यायवक्ष्यमाणयोर्नटगायनव्यतिरिक्तस्यापि च रङ्गाव-
तरणजीविनः सुवर्णकारशस्त्रविक्रयिणोश्चान्नंनाद्यात् ॥ २१५ ॥ श्ववतामिति । श्वक्रीडिमद्यविक्रयिवस्त्रधावन-
पटरागकृन्निष्ठुराणांजायाजारश्च यस्याविज्ञातोऽगृहेऽस्ति तेषामन्नं भक्षयेत् ॥ २१६ ॥ मृग्यन्तीति ।
भार्याजारंये सहन्ते तदन्नमभोज्यमेव च गृहाद्व्रतायांजारिण्यां उपेक्षितायामपि प्रतिषेधः । सर्वकर्मसु
ख्यायत्तानामनिर्गताशौचंचमृतकान्मश्रीतिकरंच न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥ राजान्मिति । राजान्तेजोनाशयति
अतएव च राजान्प्रतिषेधोबोद्धव्यः । नाद्याच्छूद्रस्य पकान् अधिकुलमित्रंचेतिशूद्रान्प्रतिषेधंवक्ष्यत्यतस्तदेन्नम-

मिच्छन्तेजोपहन्ति सुवर्णकारचर्मच्छेद्यन्ते आयुःख्याती हतइति व्यतिक्रमफलकथनम् ॥ २१८ ॥
मिति । सूषकाराद्यन्मपत्यानिहन्ति अस्याप्यतएव निषेधः । चर्मकारादीनांचानंगोबलीवर्दन्यायेन
यः । एवमिह शास्त्रे सर्वत्र विज्ञेयम् । निर्णयकान्च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः आच्छिन्न-
ति ॥ २१९ ॥

[वृत्तिक्षीणस्यलुब्धस्यदीनस्यवातुरस्यच ॥ शांत्यर्थमथयोभुंक्तेबलंतस्यापहन्यते ॥ १ ॥]

पूयमिति । चिकित्सकान्नादनेन तथाविधायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुक् भवति । एवंपुंश्वन्यन्नंशुक्रंवाधुषिका-
न्पुरीषं शास्त्रविक्रयिणः शुक्रविषादिन्यतिरिक्तमूत्रादिमलम् ॥ २२० ॥ यइति । साक्षादुक्तफलेभ्योऽप्ये अन्ये
क्रमेणाभोज्यान्नाः कथितास्तत्संबन्ध्यन्नचर्मास्थिरोमाणि प्रशस्तबुद्धयोवदन्ति ॥ २२१ ॥ भुत्तवेति । एषांभ्याद-
न्यतमसंबन्ध्यन्नमज्ञानाद्भुत्तवा च्यहमभोजनंकुर्यादिच्छातस्तु भुत्तका चरेत्प्राजापत्यंरुच्छं । रेतोविण्मूत्रंचामत्या भु-
क्त्वा गौतमस्मरणात्तमरुच्छमाचरेत् । तथाचाह । सुरायाअमत्या पाने पयोधृतमुदकंवायुप्रतिप्यहंतमानि सतमरु-
च्छः ततोऽस्यसंस्कारोमूत्रपुरीषरेतकुणपांश्राशने चैवमितिअत्र चान्यतमस्येति यद्यपिश्रुतंतथापि ॥ त्वभावकालसंसर्ग-
निमित्तःपरिणामतः ॥ भावाश्रयप्रदुष्टंचनित्यमन्नंविजयेदिति ॥ समविषस्यात्रपठितस्यापि दुष्टस्येदमेव प्रायश्चित्तमेकप्र-
करणोपदेशादस्मिंश्च प्रकरणे एषांप्रायश्चित्तान्तरानाम्नानात् । शुक्तपर्युषितयोश्च पञ्चमाध्यायवक्ष्यमाणनिषेधयोरपीह
प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवान्नमित्याहुस्तदसदेवमभिप्रेतमुक्तवातोऽन्यतमदुष्टमित्येवमवक्ष्यमपौरुषेयेषु हि ग्रन्थेषु लिङ्गमात्र-
मपि व्यवस्थाहेतुर्भवति । तावतैव वक्रानुशयानुमानात् एकप्रकारेणोपदेशश्च स्नातकव्रतत्त्वापनाथइह प्रायश्चित्तानाम्ना-
तेपि चैषां एकादशाध्यायोक्तानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति । शुक्तपर्युषितयोश्चेह स्नातकव्रतत्वार्थमेवाभिधानम् । तस्मा-
द्यथाश्रुतमेवत्याज्यंतत्र त्वभावदुष्टमूत्रादि कालदुष्टंपर्युषितादि संसर्गदुष्टदुष्टान्नादि परिणामदुष्टं शुक्तादि भावदुष्टं
सद्यःपीडितद्राक्षारसादिआश्रयदुष्टमत्तादिसंबन्धि अप्रकरणे चप्रायश्चित्तोपदेशोलाघवाद्यर्थतत्रहि क्रियमाणेमत्तादिग्रह-
णकर्तव्यस्यात् ॥ २२२ ॥ नाद्यादिति । श्राद्धादिक्रियाशून्यस्य सच्छूद्रस्य शास्त्रवित् द्विजः पक्वान्नं भुञ्जीत
अपि त्वन्नान्तराभावे आममेव न पक्वं एकाहोरात्रपर्याप्तनाधिकमस्मात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ २२३ ॥ श्रोत्रियस्येति ।
एकोऽधीतवेदः रुपणः परउदारोबुद्धिजीवी वा तयोर्गुणमुभयविचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति कल्पितवन्तःउभयो-
रपि गुणयोगात् ॥ २२४ ॥ तानिति । तान् देवान् ब्रह्मा आगत्य विषमंयत्तन्मासममिति व्याचष्ट यस्माद्दान्यान्नं-
श्रद्धया पवित्रोरुतंभवति, कदर्यान्नंपुनरश्रद्धयादूषितमित्युभयप्रतिषेधेपि श्रद्धावद्धारुषिकालप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ २२५ ॥
यतएवमतः श्रद्धयेति । दानधर्ममिति । आन्तर्वैदिकोबहिर्वैदिकश्च योदानाख्योधर्मस्तंश्रुताध्ययनादिसर्वगुणोपेतंब्राह्म-
णंप्राप्यपरितोषाख्येनचित्तधर्मेणयथाशक्ति नित्यंकुर्यात् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ यत्किंचिदिति । प्रार्थितेनाकृतदोषवि-
चारेण स्वल्पमपि यथासंभवंदातृष्यंयस्मादनवरतंदानप्रवृत्तस्य कदाचिदवश्यंतथाविधंपात्रमागमिष्यतियद्गृहादृष्टदोषेभ्यो-
मोचयति ॥ २२८ ॥ वारिदइति । उदकप्रदः सौहित्यं अन्नदोऽनन्तसुखं तिलप्रदईप्सितान्यपत्यानि दीपदस्ति-
मिराद्यनुपहतंचक्षुः प्रामोति ॥ २२९ ॥ भूमिदइति । भूमिदोभूम्याधिपत्यंच सुवर्णदीदीर्घमायुः गृहदः श्रेष्ठानि-
गृहाणि रूप्यदउत्कृष्टंरूपंलभते ॥ २३० ॥ वासोदइति । वस्त्रदश्चद्रेण सह समानलोकतांचन्द्रलोकं अश्वदः-
अश्विभ्यांसमानलोकतां वृषप्रदोमहतींश्वयं गोप्रदआदित्यलोकंशमोति ॥ २३१ ॥ यानवाय्याप्रदइति । रथ-

सं० गो०

(६५)

खद्वादिप्रदोभार्या आर्त्तत्राणकृत्प्रभुत्वं धान्यप्रदः सार्वकालिकं सुखं वेदप्रदः परब्रह्मसमानगतिवत् । सर्वत्रचात्रदेयद्रव्यसाराल्पभूयस्त्वाद्यपेक्षया दृष्टवत्यल्पस्याल्पवहुत्वकालादितारतम्यं विज्ञेयम् ॥ २३३ ॥ इत्यतः सर्वेषामिति । जलान्नगोभूवृक्षतिलमुवर्णधृतादीनां सर्वेषां यानि दानानि तेषां मध्याह्ने दानं कलाधिक्याद्विशिष्यते ॥ २३३ ॥ येनेति । यादृशेन राजसेन सात्त्विकेन तामसेन वा शुद्धेन वा मध्यमेनाशुद्धेन वाचित्तधर्मेण च यद्यदेव द्रव्यं ददाति तत्तद्द्रव्यफलद्वारेण तु तेनैव दानगतभावेन भावानुरूपेणैव सुखमध्यमदुःखवताचित्तेन न जन्मान्तरे पूजितः संप्राप्नोति ॥ २३४ ॥ तस्माद्यत्नतः करेण देयम् यदिति । यावदर्चापूर्वकं दानप्रतिग्रहौ कुरुतस्तौ द्वौवपि दानप्रतिग्रहीतारौ स्वर्गं गच्छतोऽर्त्तचित्तकरेण पुनर्नरकं व्रजतः । प्रतिग्रहीतुः सत्यपि वृत्त्यर्थत्वे न दृष्टार्थत्वे प्रतिग्रहस्यार्चितमेव मया ग्राह्यं नान्यथे त्वेवं नियमादृष्टद्वारेण वचनान्नायुक्तः स्वर्गलाभः ॥ २३५ ॥ न विस्मयेतेति । महतापि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा कृतेन मया कियत्तपः कृतमित्येवमाश्चर्यं न भजेत यागं च कृत्वा असत्यं न वदेत्सत्तपि पुरुषार्थत्वेनानृतनिषेधे यागाङ्गत्वार्थः पुनरुपदेशस्तथापीडितोपि ब्राह्मणान्ननिन्दे दानं कृत्वा इदं मया दत्तमिति न कथयेत् ॥ २३६ ॥ यस्मात् यज्ञ इति । यस्मात् यज्ञादीन्यनृतादिभिः कृतैरकृतसमानि भवन्ति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २३७ ॥ धर्मशतैः संचिनुयाद्वत्मीकमिव चम्रिकाः ॥ परलोके सहायं हि सर्वलोकान्यपीडयन् ॥ सर्वप्राणिपीडां परिहरन् परलोकोपकारार्थं मृदां शिष्यथा पिपीलिकाः संचिन्वन्त्येवं धर्मशतैः शनैरर्जयेत् ॥ २३८ ॥ नामुत्रेति । यस्मात्परलोके सहायकार्यसंपत्त्यर्थमातृपितृपुत्रभार्याबान्धवान् तिष्ठन्त्यपि तु धर्म एव केवल उपकारार्थमास्ते तस्मान्न मात्राद्यपेक्षया धर्ममुत्सृजेत् ॥ २३९ ॥ एक इति । एक एव सन् प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहैव एक एव श्रियते सुकृतदुष्कृतफले चैक एव भुङ्क्ते अतो मात्रादीनां जननमरणदुष्कृतपीडांशं भोक्तृत्वाभावान्न तदपेक्षया धर्मं जहात् ॥ २४० ॥ मृतमिति । मृतस्य शरीरकाष्ठवदवज्ञाया भूमौ परित्यज्य पराङ्मुखा बान्धवा गच्छन्ति न तत्साहार्थं वर्तन्ते । धर्मः पुनस्तत्परलोके यान्तं पश्चाद्गच्छति ॥ २४१ ॥ तस्मादिति । यस्माद्धर्मेण सहायेन सता दुस्तरनरकादि दुःखं तरति तस्माद्धर्मसहायार्थं सर्वदा शनैरर्जयेत् ॥ २४२ ॥ धर्मप्रधानमिति । धार्मिकं पुरुषं कथंचित्प्रमादकृते च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तेनापगतपापं स्वतेजः पुंजो ज्वलितविचरत्वात् ब्रह्मवदाकाशात्मकं सतं प्रकृतौ धर्मः क्षिप्रं परलोकं नयति । तस्माद्धर्मशतैः संचिनुयात् ॥ २४३ ॥ उत्तमैरुत्तमैः सार्धमिति । कुलमुत्कृष्टतानेतुमिच्छन् श्रुताभिजनाद्युत्कृष्टैः सहानवरतं कन्यादानादिसंबन्धान्नाचरेद्वकृष्टांस्तत्संबन्धेषु परिहरेत् । उत्तमविधानादेवा धर्मव्यावृत्तिसिद्धौ पृथग्वचनमुत्तमाभावे समाभ्यनुज्ञानार्थं ॥ २४४ ॥ उत्तमानुत्तमानेव गच्छन्हीनांश्च वर्जयन्निति । उत्तमसंबन्धेषु उत्तमानुसरन् निरुष्टांश्च वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठवंशमिति । विपर्ययन् पुनर्जातेरनपायाच्छूद्रतुल्यतां प्राप्नोति ॥ २४५ ॥ इडकारेति । आरब्धसंपादनशीलैः क्रूरः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुर्निर्दया चरैः सहावसन् अहिंसकोयः स एव नियमः सदेनोपशमेनेन्द्रियसंयमाख्येन दानेन च स्वर्गं प्राप्नुयात् ॥ २४६ ॥ एघोदकमिति । काष्ठोदकफलमूलमाक्षिकमन्त्रायाचितोपनतमनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्तथा भयं चात्मपरित्राणं अत्यन्तप्रीतिकरं मत्वा दक्षिणातुल्यं आत्मभयरक्षणसमर्थमिति सर्वतश्चाण्डालादेरप्यङ्गीकुर्यात् ॥ २४७ ॥ आरुताभ्युद्यतामिति । प्रतिगृहीतदेशमानीतां दातुं चोद्यमितां इदं तुल्यं दास्यामीत्येवं पूर्वकमकथितां गोहिरण्यादिभिक्षां दुष्टकर्मकारिणोपि अनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्ज्यहिरण्यगर्भोग्राहं मन्यते तस्मै ॥ २४८ ॥

कृत्सककृतघ्नानां शिल्पज्ञस्य च वार्धुषैः ॥ षष्ठस्य कुलटायाश्च षण्णामेषां विवर्जयेत् ॥ १ ॥]

तीति । तदीयंकृत्यं पंचदशवर्षाणि पितरो नादन्ति हव्यं च पुरोडाशादिदेवान्प्रत्यग्निर्नप्रापयति यस्तां भिक्षां प्रत्याचष्टे ॥ २४३ ॥ शय्यां गृहमिति । शयनगृहदर्भोदकपुष्परत्नदधिधानामत्स्यक्षीरमांसशाकानि गन्धवन्ति च कर्पूरादीन्ययाचितोपस्थिता नि न प्रत्याचक्षीत । एषोदकादिवाक्यपठितस्योदकस्येह पुनः पाठः श्लोकद्वयस्य पठितयोः प्रत्याख्याने तुल्यत्वज्ञापनार्थः । तथा च गौतमः एषादीनि शय्यादिभिः सहैकस्मिन् सूत्रे पठितवान् ॥ २५० ॥ गुरुभृत्यानि । मातापित्रादीन गुरुन् भृत्यान् भार्यापुत्रादीन वश्यं भरणीयान् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् देवतातिथींश्च पूजयिष्यन्नापत्प्रकरणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयान् रूपान्तरसद्भावे सति तेन धनेनात्मनस्तृप्तिकुर्यात् । मुख्योपायपरिक्षये सवृत्तिकर्तव्यः संसीदन्त्यापद्धर्मवक्ष्यति ॥ २५१ ॥ गुरुष्विति । मात्रादिष्वतीतेषु तैर्वा विना गृहे पृथक् वसन् आत्मजीविमन्विच्छन्ननापदि सर्वदा साधुभ्यश्च प्रतिगृह्णीयात् ॥ २५२ ॥ आर्ध्वकइति । शूद्रेषु मध्यात्कर्षककुलमित्रगोपालदासनापिताभ्यो ज्ञानाः यश्च त्वदाश्रितो हमित्येवमात्मानं समर्पयेत् । शूद्रश्च नापितादिकर्मणा जीवेत्कारुण्यकर्मभिरिति वक्ष्यति यथात्मनिवेदनं तेन कार्यम् ॥ २५३ ॥ तथाह द्यादृशइति । यादृशस्य भवेदात्मा कुलशीलादिभिर्यादृशं च दृष्टार्थमदृष्टातिशयार्थं चोपचरणं कर्तुमिष्टयेन वा प्रकारेण शूद्रदकाद्याहरणादिनिमित्तं ब्राह्मणसेवेत । अनेन प्रकारेणात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥ यस्मात् यइति । यः कश्चित् प्रकृताच्छूद्रादन्योपि कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानं इत्थं भूतो हमित्यन्यथासाधुषु कथयति स आत्मरूपापलापतएव चोरो लोकेऽतिशयेन पापकृत्सर्ववस्तुप्रधानात्मापहारित्वात् ॥ २५५ ॥ वाच्यर्थाइति । सर्वेऽर्थाः शब्देषु संबद्धाः शब्दार्थसंबन्धस्य नियतत्वात् शब्दमूलकाश्च यतः शब्देभ्यः प्रतीयन्ते शब्दप्रतीतिपुरःसरं चार्थसंख्येवहारप्रतीतिः । शब्दविनियता इवातस्तां वाच्यं श्रौरयेत् । अन्यदुत्कान्यदनुत्तिष्ठेत्सर्ववस्तुस्तेयकृन्नरो भवति ॥ २५६ ॥ महर्षिपितृदेवानामिति । महर्षिपितृदेवानां स्वाध्यायप्रजायज्ञसंपादनेन यथाशास्त्रपूजनसंशुद्धिकृत्वा ततः पुत्रे सर्वो गृहधुरं च संन्यस्य धनार्जनादानादीनाश्रितः सन् वाच्येके जुहति प्राणमित्यादि नीत्या ज्ञानबलान्महायज्ञादीन् संपादयन् गृहएवं कचित्कालं वसेत् ॥ २५७ ॥ तथा च वसन् एकाकीति । निर्जने प्रदेशे एकाकी सन्नुपनिषदुक्तोपासनादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपणमात्महितं चिन्तयन् प्रकृष्टश्रेयोमोक्षाख्यं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥ एषेति । एषा ऋतादिका जीविका नित्या अनित्या या आपदि विधानाद्दृढस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । तथा स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वाख्यगुणवृद्धिकरप्रशस्तस्यैवोक्तः ॥ २५९ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तशास्त्राचारेण वेदार्थविद्ब्राह्मणो नित्यकर्मनुष्ठानेनोपक्षीणपापः सन् ब्रह्मलोके महिमानमश्नुते ॥ २६० ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायाम्वाशयसारिण्यां टीकायां गार्हस्थ्यसदामाचारश्चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथपञ्चमोऽध्यायः ॥

अन्नमःशिवाय ॥ ॥ श्रुत्वैतानिति । इदमृचुर्महाभागमिति । तान् यथोक्तान् स्नातकधर्मान् ऋषयःश्रुत्वा
अग्नेर्जातंपरोपकारिणंभृगुमिदंवक्ष्यमाणमुक्तवन्तः । प्रथमेऽध्याये मनुप्रभवत्वंभृगोरुक्तमिदं श्रुतार्थवाददृष्ट्याप्रभ-
वत्वमुच्यते । तत्र हि तस्य यद्वेतसःप्रथममुदीप्यत तदसावादित्योभवत् । यत्तद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति श्रूयते स्त-
एव [भृ] ईद्वेतसउत्पन्नइति भृगुरित्येवंचैकस्मिन्जन्मनि तस्यैकंकारणमन्यस्मिन्श्रापरमिति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ १ ॥
एवमिति । एवमतिक्रान्तं शास्त्रोक्तंस्वधर्ममाचरतांवेदशास्त्रज्ञानां ब्राह्मणानांकथंप्रभोभृत्युराकामति । न ते-
षांवेदोक्त्यायुषांपुराभृत्युनाभोव्यं आयुःक्षयकारणस्य धर्मपरिलोपादेरभावात् ॥ २ ॥ सतानुवाचेति । अनभ्या-
सेनेति । वेदानभ्यासाचारलोपालस्यान्नदोषाख्यायुःक्षयकारणान्येवंच वेदाभ्यासाचारानुष्ठानानालस्येपूक्तशास्त्रप्रमेयभू-
तेषु कृतेष्वपि यदावक्ष्यमाणान्नदोषोऽपि परिह्रियते तदा तेन हेतुभूतेनाकालभृत्युर्विप्रान्हन्तुमिच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥
कःपुनःरसावन्नदोषइत्याशङ्कितमाह लशुनमिति । लशुनगृजनपलाण्ड्वाख्यानि शाकानि । कवकंछत्राकविशेषः । खुक्-
खण्डकमित्यायुर्वेदप्रसिद्धमभ्यप्रभवानिच मनुष्यादि जगधप्रबीजपुरीषनिर्गतत्वेन केवलाभ्योत्पत्तिकानि पुरी-
षस्थानोत्पन्नानि चामेध्यसंसर्गप्रभवानि तण्डुलीयकादीनि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणंशूद्रपयुंदासार्थं
चातुर्थ्येत्वभक्ष्यप्रकरणं । ब्राह्मणस्यैव नाश्रोत्रियततेयज्ञइत्युपक्रम्यभुञ्जीतब्राह्मणःकचित् इत्यभिधानादतएवप्रकरणभेदः
॥ ५ ॥ लोहितानिति । लोहितान्यत्रपुष्पादिव्यतिरिक्तान्प्रश्वादिनो वृक्षेभ्योनिर्गतास्तथा । वृक्षेगुन्दप्रदेशोद्भावंशेलुंच
श्लेष्मातकं शेलुःश्लेष्मातकःस्मृतइतिअभिधानकोशाद्यायुर्वेदप्रसिद्धः । ननु क्षीरसूतक्षीरसंतानिकायथान्यैव्याख्यातम-
सिद्धेः । गौसंबन्धिच पीयूषं । नचप्रसूतायागोःक्षीरंयदग्निसंयोगात्कठिनीभवति तद्यत्नतोवर्जयेदतच्चदशाहात्परेणापि यदि-
कदाचित्स्यात्तदानिषिध्यते । दशाहीनवार्तिनस्वनिर्दशायागोःक्षीरमित्यनेनैवसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ वृथाकृशरसंयावमिति ।
कृशरंतिलमुद्रसिद्धभोदनं संयावंप्रतगुडक्षीरादिकृतं पुष्करिकेतिप्रसिद्धं । पायसमपूपंच । वास्तुयक्षादिविशिष्ट-
देवतायागोद्देशमन्तरेणकृतं । कृतान्वाहिकवैश्वदेवकार्यमपि न भक्षयेदतिथ्योदेस्त्वनचितंवृथामांसमित्युक्ता देवान्ना-
निच निवेदकादीनि हवींषिच प्राग्घोमाहर्जयेद्धविः । शेषस्यहिभक्ष्यत्वंवक्ष्यति ॥ ७ ॥ अनिर्दशाचेति ।
प्रसूतायाश्चअनिर्गतदशाहायागोःसंबन्धिक्षीरं ततोष्टसंबन्धिअश्वाद्येकशफैडकसंबन्धिच तथा ॥ अदुग्ध्यादोहकाले-
पुसन्धिनीसद्भिरिष्यतइति त्रिकाण्डाभिधानाद्भक्षक्षीरायापिसन्धिन्याःक्षीरं तथाभृतवत्सायाश्च गोःपयोवर्जयेत् । व-
त्सग्रहणादेव गविलब्धायांगोग्रहणंगरेव नत्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थं । अत्रक्षीरग्रहणे प्रकृते सन्धिनीक्षीरंविव-
त्सायाश्चगोःपयइति पुनःक्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्चगोःपयइति । पुनःक्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च स-
न्धिनीविवत्सायाश्च क्षीरमेव प्रतिषिध्यते । ननु तद्विकाराइतिकश्चिदाह तदसत् । स्वभावाशुचिनोविकाराभ्यनु-
ज्ञानस्यान्याम्यत्वात्तथाचाशुभान्नेषु तस्य निषेधदर्शनं । शङ्कश्चाह ॥ क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेदुधः ।

(१) [अ] = भृ (मूले) । (२) भ्रष्टात् = सष्टुः (गो० ५)

कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ इति सन्धिन्याश्च तद्धितनिर्देशस्याकृतत्वाच्च क्षीरग्रहणं कर्तुमुपयुज्यते सन्धिनी-
च समासान्तवर्तित्वात्क्षीरशब्दस्य गोः पय इति पयोग्रहणमुपयुज्यते ॥ ८ ॥ आरण्यानामिति ।
आरण्यानां सर्वेषां हस्त्यादीनामृगाणां सन्धिक्षोरस्त्रैर्गन्धर्वजैस्तथा यानि प्राप्तत्वरसानिकालान्तरेणोदकादि-
संसर्गकालपरिवासाभ्यां चाम्ली भवन्ति तानि सर्वाणि शुक्लानि वर्जयेत् । चातुर्थकसूत्रे शुक्लपयुषितप्रतिषेधः स्तुताकव-
तार्थइत्युक्तं ॥ ९ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह दधिभक्ष्यन्तुशुक्लेनुसर्वचदधिसंभवमिति । शुक्लेषु मध्यादधितत्संभवं-
तुसर्वउदश्चिदिति । यानि च शुद्धैः पुण्यादिभिर्दुर्गन्धैः सह संवन्ध्यन्ते तानि भक्ष्यगार्हाणि । आचारस्य च स्मृतिवाक्य-
व्याख्यानस्य नूनीयत्वाच्च आचाराविरोधी स स्मृत्यर्थः । कल्पयितुं न्यायोऽतः शिष्टाचारानतिक्रमेण पुष्पादिग्रहणं द्रव्या-
न्तरप्रदर्शनमपि विज्ञेयं । अत्र चाभिपुतशुक्लप्रतिप्रसवात्सर्वशुक्लानीत्ययमतिषेधोऽप्यभिपुतविषय एव । ततः स्वभावशुक्ला-
नामामलकादीनामपि प्रतिषेधः इति केचित् । तदसद्विधिभक्ष्यत्वित्यनभिपुतस्यापि प्रतिप्रसवान्नमामलकादीनामभक्ष्यताप-
त्तिरसंभवापर्ययशुक्लशब्दोपि यथोक्तार्थ एव ॥ १० ॥ ऋष्यादशकुनीन्सर्वानिति । आममांसमेवैव भक्षयन्ति
तान्स्थेनादीन्सर्वान्पक्षिणो वर्जयेत् । एवं चोभयभक्ष्याणां मसूरादीनामपि प्रतिषेधः । तथा च शङ्खः ॥ तित्तिरंचमयूर-
चलावकंचकपिञ्जलं ॥ वाधीणसंवर्तकंचभक्ष्यानाहयमः सतां ॥ इति ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन्वर्ज-
येत् । तथा श्रुतौ भक्षत्वेन चोष्ट्रवडवमालभेत तस्य च मांसमश्रीयादिति वयेन निर्दिष्टा एकशकाः खरादयः तान्वर्ज-
येद्येतु यत्र निर्दिष्टास्तास्तत्रैव भक्षयेद्यज्ञाङ्गत्वेन तेषां तत्रैव भक्ष्यत्वोदनान्यान्यत्र टिट्टिभाख्यंच पक्षिणं वर्जयेत् ॥
॥ ११ ॥ कलविद्वमिति । कलर्विको ग्रामचटको निगमेषु पाठस्तस्य वर्षासु वनवासत्वेनोभयनिवासात् ग्रामनि-
वासप्रतिषेधः । वृत्त्याशं कायामिदं वर्जयेत् । तथा प्लवं संकटविलाख्यं पक्षिणं हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटशुकसारिकां व-
र्जयेत् । ग्रामकुक्कुटग्रहणमारण्याभ्यनुज्ञानार्थम् । तस्य ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधसिद्धेर्जात्यैकाचारारण्यास्याभक्षि-
ताशङ्कास्यात्तदर्थं वर्जयेत् नतु ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधसिद्धेः ग्रामकुक्कुटप्रतिषेधसिद्धेर्ग्रामकुक्कुटग्रहणमेतद्यतिरिक्त-
ग्रामनिवासिविकल्पार्थं किं व्याख्यायते किमारण्याभ्यनुज्ञातपरत्वेनेति नैवं स्वपदार्थगतप्रयोजनसद्भावे सति वा-
क्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वं स्यान्न्याय्यत्वात् । सारसं लक्ष्मणाख्यं पक्षिणं रज्जुदालंच पायिकाख्यं दात्यूहंच वातकजल-
कुक्कुटशब्दाभ्यां प्रसिद्धं वर्जयेत् ॥ १२ ॥ प्रतुदानिति । प्रतुद्वय चञ्चलाभक्षयंतितान दावाघाटादीन् जालपा-
दांश्च कोयटिधूमरिकाख्यं पक्षिणं खैर्विषिष्यये भक्षयति तान्श्रद्धाभ्यनुज्ञानारण्यकुक्कुटव्यतिरिक्तांश्च कोराककुभादींश्च तथा
निमज्जयेत्स्थानं दन्ति मन्वादयस्तान् सूनाघातनस्थानमित्याभिधानिकस्मरणादाघातस्थाने भवं मांसं भक्ष्याणामपि व-
र्जयेत् । जालपादत्वादेव प्लवहंसचक्रवाकानां निषेधसिद्धौ पृथग्वचनं तद्व्येषां मायादीनां विकल्पज्ञापना-
र्थम् । विकल्पश्चापि भक्ष्याण्यनापि नेत्येवं व्यवस्थितो विज्ञेयः । यतो बुद्धिपूर्वकारिविरचिते ग्रन्थे आचार्यस्यैव-
मभिप्रायमुनीयते । नूनं जालपादप्रतिषेधो नास्त्वसति येन जालपदविशेषो न हंसादीन् स्वशब्देन निषेधति न चात्यन्ताना-
त्वासस्तदा सति जालपदप्रतिषेधो नार्थक्यस्यात्तस्माद्विशेषोऽत्रानुमीयते । कस्यांचिदवस्थायामद्यादीनां भक्षणमभिमर्त-
कस्यांचित्प्रतिषेध एवेति । तेनापि तु भक्षणमनापि तु निषेध एव प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् । यदि पुनस्तुल्यविकल्पः
स्यात्तदा जालपदनिषेधस्यानर्थक्यमेव स्यात्तद्वचनमन्तरेणैव तथा विधिविकल्पस्य कदाचित् भक्ष्याणि कदाचिन्नेत्ये-
तत्फलसंपद्यते । तच्च ज्ञापनमन्तरेणैव लौकिकत्वाद्भक्षणस्यार्थत्वानर्थत्वाभ्यां सिद्धं तस्माज्जालपदप्रतिषेधाभिधानादेव

(१) शुक्लानि इति कुल्लुके ।

४० गो०

(६९)

व्यवस्थितोयविकल्पव्यवसीयते ॥ १३ ॥ बर्कचैवेति । बर्कबलाकंकाकोलंचद्रोणकाकं । काको
कउदात्तइतित्रिकाण्डपाठात् । खञ्जरीटाख्यं पक्षिणं । मत्स्यादांश्च पक्षिणोपि नकादीन् ग्रामशूकरांश्च
सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥ अस्यार्थवादः योयस्यमांसमिति । योयत्संबन्धि मांसमश्नाति तन्मांसादएव निन्दा
नान्यमांसादप्यपदेशं भवेत् मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षइति व्यपदेशं युज्यते तान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ इदानीं जातिवि-
शेषक्रियाविशेषसमवलंबनेन मत्स्यप्रतिप्रसवमाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनश्चद्रकाख्यो मत्स्यभेदएव । रोहितोपि
रोहितमत्स्याख्यस्तौ देवविषयकर्मविनियुक्तावित्यदनाहौ नत्वन्वया । राजीवाः पुनः पद्मवर्णमत्स्यविशेषस्तथा
सिंहमुखाः सशल्काश्च शकलिलिचिलिचिमशब्दाभ्यामायुर्वेदप्रसिद्धाः सर्वदा हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षगार्हाः
॥ १६ ॥ नभक्षयेदिति । यएककाप्रायेणादन्ति सर्पादयस्तांस्तथा अभियुक्तरपि नामजातिभिर्वैभृगप-
क्षिणो न ज्ञायन्ते तान्विशेषसामान्यप्रतिषेधानाक्रमणे ऽसति भक्ष्यपक्षे पतितत्वा भक्षत्वेन समुद्दिष्टानेवंपञ्चनखांश्च
सर्वान्नरमार्जारादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह श्वाविकंशलिपंकंगोधारखड्गंकूर्मशशांस्तथेति ।
श्वाविकंसेधाख्यंप्राणिभेदं वाल्पकं चापंगोधांच प्राणिविशेषं खड्गंगण्डकंकूर्मकच्छपंशशांच पञ्चनखेषु मध्याद्र-
क्षणाह्निमन्वादयआहुः । तथैकदन्तपङ्क्तपुपेतेषु मध्यादुष्टवर्जितानजादीनिति ॥ १८ ॥ छत्राकमिति ।
कवकग्रामशूकरलशुनादीनामन्यतमंबुद्धिपूर्वप्रायश्चित्तगुरुत्वादभ्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिः पतेत् । द्विजातिकर्मभ्यो-
हानिः पतनमिति । ततश्चायश्चित्तंतस्य न भवति तथा वक्ष्यति ॥ गार्हतानाद्ययोर्जग्धिः सुरापान-
नसमानिषद् इति ॥ १९ ॥ अमृत्यैतानीति । एतानि छत्राकादीनि षट्बुद्धिपूर्वकंप्रत्येकं भक्षयित्वा एकाद-
शाध्यायवक्ष्यमाणत्वरूपं समाहं सान्तपनं यतिचान्द्रायणं चरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु । लोहितनिर्यासादिषु
प्रत्येकभक्षणेऽहोरात्रनाश्रियात् । प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षौ लेशुनादीनां वर्जनादरार्थं । शेषेषूपवसेदहरित्येत-
त्पुनर्लघवार्थम् । तत्रहि क्रियमाणे लोहितवृक्षनिर्यासादिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥ संवत्सरस्यैकमपीति ।
संवत्सरस्य मध्ये ब्राह्मणः शेषेषूपवसेदहरिति समनन्तरप्रस्तुतलोहितवृक्षनिर्यासाद्यसंवेत्ति भुक्तप्रायश्चित्तार्थमपि रुच्छ-
रुच्छ्रमध्ये प्रथमाग्नानात् । प्राजापत्यंचरेत् रुच्छ्रमिति तस्य पुनरभक्षणविशेषतोयद्यस्य चोदितं प्रायश्चित्तं तदेव कुर्या-
दतएवच ज्ञायते । असंवेत्ति तत्कृतेपि व्यतिक्रमे पापंप्रायश्चित्तं भवतीत्येवंच ॥ त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानाम-
कल्पयन् ॥ अदृष्टमर्द्धिर्निगिक्तमित्येतत्प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयेऽवतिष्ठते । तथाच द्रव्यशुद्धिप्रकरणएतदार्थेणा-
भिहितं । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् । एतदुक्तं द्विजातीनामिति चोपसंग्रहात् ॥ २१ ॥ यज्ञार्थमिति ।
यागार्थंब्राह्मणादिभिः रुतैः प्रशस्तायेच उदिताः श्रुतौ षृगपक्षिणास्तेवंध्याइति श्रुत्युक्तानुवादोभृत्यानांचैवेत्येतद्विधित्सि-
तं त्वाभ्यांदापनार्थं भृत्यानामवश्यभरणीयानावृद्धमात्रादीनां स्थित्यर्थंच वंध्याअगस्त्योयस्मात्पूर्वमेवंकृतवानिति
चोपसंग्रहात् ॥ २२ ॥ बभूवुरिति । यस्माच्चिरन्तरेषुपि संबन्धिषु यज्ञेषु ब्राह्मणक्षत्रिययज्ञेषु च भक्ष्या-
णां षृगपक्षिणांसंबन्धिनामांसेन पुरोडाशाअभूवन् । तस्माद्यज्ञार्थमपितेवंध्याः ॥ २३ ॥ अधुना पर्युषितप्रति-
प्रसवार्थमाह यत्किंचिदिति । यद्भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहार्थं । मोदकादि यच्च भोज्यं । पायसादिउपघातान्तररहितंतद्वि-
घृतादिस्नेहसंयुक्कृत्वा पर्युषितमपि रात्र्यान्तरितमद्यमदनाहमिदमेवं तच्छब्दव्यत्ययेनैतत्प्राख्येयं । यथाश्रुता-

(१) पक्षिणोपि=अपक्षिणोपि (गो० २, ५).

१८

हवियोंभिभारणेसति स्नेहसंयोगावश्यंभाविताद्धविः । शेषस्य यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तमित्यनेनैव सिद्ध-
नरभिधानमनर्थकं स्यात् । यच्च द्रुतशिष्टपुण्ड्रिकादि पर्युषितं स्यात्तद्भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमप्यदनाहं ॥ २४ ॥

चरन्तिमिति । यवगोधूमक्षीरविकाराः सर्वेनेकराज्यन्तरिताः सन्तः स्नेहप्रोक्षणरहिता अपि द्विजातिभिरदनीयाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तमिति । द्विजातीनामेतत्भक्त्याभक्ष्यनिःशेषेणोक्तं अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणे वर्जने च विधिं विधानं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

प्रोक्षितमिति । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारयुक्तगोव्यजसंचित्प्रियमांसं तद्भक्षयेदिति । श्रुतिकर्माङ्गभूतभक्षणनियमानुवादोऽयं

ब्राह्मणक मनादिनिषिक्तभक्षणनियमस्यापादनार्थः । यत्तु प्रोक्षितपरिस्ख्यायत्त्वमाहुस्तदसदनुपाकृतमांसानि इति

अस्याप्रोक्षितप्रतिषेधार्थत्वात् । ब्राह्मणानां चेति ब्राह्मणप्रार्थनया त्यक्तप्रतिषिद्धमांसांशिनोऽपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो-

श्रीयात्तथाश्राद्धे मधुपर्कस्यादितिरमृतिगृह्यशास्त्रप्रयत्नेना ब्राह्मणेनापि नियुक्तो-

नियमितो भक्षयेत् । तथा च त्रियुक्तस्त्वित्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति प्राणान्त्ययेऽपि चक्षुर्न मित्ते व्याधिनिमित्ते च त्यक्तमांसांशिनो-

पि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो भुञ्जीत ॥ २७ ॥ **प्राणस्येति ।** कोष्ठ्यस्य वायोः शरीरावस्थित्यर्थमिदं सर्वप्रजापतिरन्तः-

ल्पितवान् । किं तदत आह । पश्वादिजङ्गमं मूलफलादिचस्थावरं सर्वप्राणस्य भोजनं तस्मात्प्राणात्यये मांसमदनीयमिति ।

प्राणात्ययमांसभक्षणार्थवादः ॥ २८ ॥ **चराणामिति ।** जङ्गमानामजङ्गमाः स्थावराण्यन्तं । दंष्ट्रावतां च व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रा-

रुर्वादयः । हस्तवतां मार्जारादीनां अहस्तामत्यादयः । शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयः । अनिमित्तपूर्वश्लोकस्यैवायं

प्रश्नः । इत्थं प्रजापतिकल्पनायां सत्यां ॥ २९ ॥ **नान्नादुच्यतेति ।** अदनाहं प्राणिनो हरहरप्यशनं भक्षयिता न

दोषान् ग्रामोति । यस्मात्प्रजापतिनैवादनाहं भक्षयितारश्चेत्पादिता इति । प्राणात्ययमांसभक्षणनियमदाढ्यार्थोऽयमर्थवा-

दोऽनहेतुः प्राण्युपघातनिषेधोपदेशात् ॥ ३० ॥ **यज्ञायेति ।** यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतं यन्मांसभक्षणमेतद्देवोचितं म-

नुष्ठानमत एव यत्नतः कार्यं । एतद्यतिरिक्तप्रकारेण पुनर्मांसभक्षणप्रवृत्तीरक्षः समुचितमाचरणं मन्वादिभिरुच्यते ।

तस्मादेतन्कार्यमिति प्रोक्षितभक्षणनियमादनुवादार्थः ॥ ३१ ॥ **क्रीत्वेति ।** क्रीत्वात्मना चोत्पाद्य यथोक्तं श्रूयानां चैव

श्रूयर्थेऽित्यनेन चानीतं यथोक्तं धानामत्यान्ययोमांसमित्येवं विधिमांसं देवापि नृभ्यो दत्त्वा श्रूपापनं ग्रामोतीत्युपाकरणानर्हं श-

शादिमांसविषयमिदमुपाकरणाहं गोव्यजमांसस्यानुपाकृतस्य देवाद्यर्चनशिष्टस्यानुपपाकृतमांसादीनि प्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥

नाद्यादिति । मांसभक्षणप्रकारज्ञो द्विजो नापि देवाद्यर्चनविधानं विना मांसं नाश्रीयात् । यस्मादविधानेन योमांसमश्नाति

समृतः सन्परलोकेतैः प्राणिभिः परवशो भुज्यते । यन्मांसमनेन भक्षितं युक्तं इति पूर्वार्थवादः ॥ ३३ ॥ **ननादशमिति ।** मृगवधजीवि-

शवरादिव्यतिरिक्तस्य धननिमित्तं मृगाणां हंतुं न तथा विधंपापं भवति । यादृगकृतदेवाद्यर्चनानि रवादतः परलोके भवतीति

पूर्वार्थवाद एव ॥ ३४ ॥ **नियुक्तस्तु यथावद्योमांसं नाश्नाति मानव इति ।** श्राद्धमधुपर्कयोः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण

नियुक्तः सान्यो मनुष्यो मांसं नाश्नाति समृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुत्वं ग्रामोति । इति यथाविधिनियुक्तस्त्विति एतन्नियमव्य-

तिक्रमफलकथनं ॥ ३५ ॥ **असंस्कृतानिति ।** पशुयागादिचोदितप्रोक्षणादिमन्त्रसंस्काररहितान् गोव्यजादिपशून् विप्रा-

दिर्न कदाचिदप्यद्यात् । किं तां हैनैमित्तिकं वैदिकपशुयागादिविधिमाश्रितः सन्मन्त्रसंस्कृता देवाश्रीयादित्यनुपाकृतमांसार्थं

निरूपणार्थवादमेतत् ॥ ३६ ॥ **कुर्यादिति ।** सङ्केभूतादि दोषेण शरीराद्यवसादे सति तद्दिनाशनार्थं धृतमर्थांवा पशुप्रतिकृति-

मुपहरेत् । न पुनर्देवाद्युद्देशमन्तरेणैव पशुं हंतुं कदादपीच्छेत् ॥ ३७ ॥ यस्मात् यावंति पशुरोमाणीति । वृथा उद्देशमन्तरे-

ण्यः पशुं हन्ति समृतः सन् तस्य हतस्य पशोर्यत्सकाशात्संख्याकान् वारान्जन्मनिजन्मनिमारणं ग्रामोति तस्माद्व्या-

पशुं न हन्यात् । ह शब्दः आगमसूचकः ॥ ३८ ॥ **यज्ञार्थमिति ।** यज्ञसंपत्त्यर्थं प्रजापतिनात्मनैवादरेण पशवः सृष्टायज्ञ-

आग्नौ प्रास्तेति न्यायेन नास्यजगतःभूत्यभिवृद्ध्यर्थतस्माद्यज्ञेयोवधः सोधर्माख्यवधकार्याभावादवधएव
 ओषध्यइति । ओषधयोदर्भाद्याः पशवोऽष्टागादयः वृक्षाः षष्ठ्याद्याः तिर्यञ्चः कूर्मादयः पक्षिणः क
 यज्ञार्थं विनाशं प्राप्तास्तेततः तमधर्माजितं निकर्षं हित्वा पुनरात्मज्ञानाधिकृतशरीरलाभेनोत्कर्षान् प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥
 मधुपर्कचेति । राजा त्विक्स्नातकेत्येवमादिनोदिते गृहोक्तत्वरूपे मधुपर्के यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ
 पिन्धे दैवे च कर्मण्येव पशवो हिंसनीयाः नान्यत्रेत्येवं मनुस्मृत्या ॥ ४१ ॥ एवमिति । परमार्थिक-
 वेदार्थज्ञो द्विज एतेषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून् हिंसन् आत्मानं तांश्च पशून् तत्तमांगं तत्स्वर्गादौ विचित्रशरीरसं-
 बन्धं प्रापयति । न चान्यत्रान्यदीयकर्मणः कथमन्यस्य फलप्राप्तिरिति नोदनीयशब्दप्रमाणकोट्योऽयत्तशब्दो बोधयति
 तत्तथैव प्रतिपादनीयमन्यथाशब्दप्रमाणकधर्मार्थफललाभेऽपि आश्वासः । पशुसंज्ञमन्त्रमध्ये वेदआम्नायते ॥ नवाउ-
 तन्म्रियसेनरिष्यसि देवा इदं पिपथिभिः सुगेभिरिति पशुं किल होतैवमाह ॥ न त्वैत्वं म्रियसेनापिरिष्यसि हिंस्यसे किं तर्हि सुगैर्नि-
 कृष्टयोनिव्यवधानशून्यैर्मार्गैर्देवानेषु स्वर्गं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ एवं चान्यत्र स्वपरोपकारभावात् ॥ ४२ ॥ गृहइति ।
 गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिभिरिव स्थः प्रशस्तात्मा द्विजः अपाद्यपि अशास्त्रिता हिंसां न चरेत् ॥ ४३ ॥ कथं पुनस्तुल्ये प्राणिव्यापा-
 दने लौकिकव्या अधर्मः शास्त्रीयायाधर्म इत्यत आह येति । याशास्त्रनोदिता हिंसा स्थावरजङ्गमस्मिञ्जगति अनादिकाल-
 प्रवृत्ता तां हिंसाकार्याभावाद हिंसा मेव विद्यादतो नान्यप्रमाणकोधर्मो वेदादेव निर्वर्ण्य प्रकाशतांगतः । एवं च नात्र कुता-
 किं कवितर्का आक्रामन्ते ॥ ४४ ॥ योऽहिंसकानीति । यो नुपघातकान् प्राणिनो हरिणा दीनात्मसुखाभिलाषेण हिनस्ति
 स इह लोके परलोके न कदाचित् सुखं वर्धते ॥ ४५ ॥ यो बन्धनवधकृद्देशादिति । यो बन्धनवधत्रासादीन् प्राणिनां
 कर्तुं नैच्छति स सर्वस्य हितप्राप्तेच्छाशीलो अनन्तं सुखं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥ यत्कुर्यादिति । यश्चिन्तयति भगवदीश्वरा-
 राधनादि यद्वाकुरुते हरिहरचरणनमस्कारादि यत्र वा भवभक्तिभावनादौ रतिं बध्नाति तत्सर्वमयत्नेन प्राप्नोति
 य आतताय्यादीन् प्राणिनां न हिनस्त्येवं मांसभक्षणप्रसङ्गेन गुणदोषानभिधाय धुना प्रकृतमनुसर्तुमाह ॥ ४७ ॥ नाकृतेति ।
 प्राणिहिंसामन्तरेण न कश्चिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च स्वर्गनिमित्तं न भवति प्रत्युत नरकादिहेतुस्तस्मादविधिना-
 मांसभक्षणं वजयेत् ॥ ४८ ॥ समुत्पत्तिचेति । शुक्रशोणितान्मांसं चिकित्सकोत्पादनाये सरान्मांसमुत्पत्तिमारणकाले च
 सकलक्रूरकर्माग्निभूतौ वधबन्धौ पर्यालोच्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत ॥ ४९ ॥ किमुता विहितमांसभक्षणादि-
 त्यविहितमांसभक्षणानिन्दार्थमाह न भक्षयतीति । यो देवाद्यर्चनादिविधिपरित्यागेन पिशाचवन्मांसं न भक्षयति स सर्व-
 लोकप्रियो भवति । व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥ अनुमन्तेति । अन्येन हन्यमानमवलोक्य साध्वयं हन्ता करोतीति
 यो नुमादेते सोऽनुमन्ता विशसितांगं करोनाहंता वधकः क्रयविक्रयी क्रीत्वा विक्रीणीते संस्कर्तारन्धकः उपहर्ता परिवेष्टा
 खादको भक्षयिता एते घातकाः । इत्यत्र च निहन्तारं वर्जयित्वा न्येषामघातकानां घातकवचनमशास्त्रितप्राणिवधे नुमादानीन्त्य-
 पि नकार्याणि इत्येवमर्थं ननु घातकत्वप्रतिपादनार्थं । कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वात् शास्त्रस्य घातकखा-
 दकादीनां च पृथक्पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥ स्वमांसमिति । त्वशरीरमांसं परमांसेन देवाचनर-
 हितेन यो वृद्धिनेतुमिच्छति तस्मादधिकोऽन्योऽपुण्यकर्ता नास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दार्थवाद एव ॥ ५२ ॥ इदानीमशि-
 ष्ठाप्रतिषिद्धमांसनिवृत्तिधर्मयिन्येतत्प्रतिपादयितुमाह वर्षे वर्षे इति । प्रतिवर्षं अश्वमेधेन यजेत । तथा यो-
 यावज्जीवं मांसं नाश्नाति तयोरश्वमेधमांसत्यागजनितस्य पुण्यस्य संबन्धित्वर्गादिफलं तुल्यं ॥ ५३ ॥ फलमू-
 लाशनैरिति ॥ पवित्राणां फलमूलानां च । भक्षणैः स्तथा र्षिर्बन्धिनामन्तानां नीवारादिनामारण्यानां भोजने तथा विध-

यावत् ॥ ५४ ॥ मांसभक्षयितेति ॥ ५५ ॥ नमांसभक्षणेदोषइति । शिष्टाप्रतिषिद्धमांस-
 नमैथुनाचरणेनकश्चिद्दोषोयस्माज्जन्मात्मकभूतानां एषा अशतपापमैथुनात्मिकाप्रवृत्तिः स्वाभाविकोयं व्यापारो-
 वजनं पुनर्न हाफलं । इति मांसवर्जनफलप्रसङ्गेनाशिष्टाप्रतिषिद्धमद्यमैथुनादिनिवृत्तिकलकथनपरमेतत् ॥ ५६ ॥
 प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतनिभित्तांशुद्धिं द्रव्याणां तैजसादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादीनांचतुर्णां कात्स्न्येन ब्राह्मणाद्या-
 नुपूर्व्यांच प्रवक्ष्यामि । तत्राशुद्धिसापेक्षत्वाच्छुद्धेरशुद्धेरपि च शास्त्रगोचरत्वात् तज्ज्ञापनार्थमेवतावदाह
 ॥ ५७ ॥ दन्तजातेऽनुजातेचेति । जातदन्तेनुजातेच जातदन्ताद्वालतरेकतचूडाकरणेच । चकारात्कृतोपनयने
 च मृते सपिण्डतमानोदकाः सर्वे बान्धवाः अशुद्धास्तथा प्रसवेच सति तथैवाशुद्धा इत्युच्यते । कृतचूड-
 ति च भूयिष्ठे तृतीयइतिगृह्योक्तचूडाकालोपलक्षणेन कृतचूडत्वंविवक्षितं । रात्रिभिर्मांसतुल्याभि-
 रितिगर्भात्प्रभृत्येव । भूयस्त्वेनाशौचवृद्धिदर्शनादिहापि च दन्तजातेनुजातेचेति वयोद्वारेणैवोपक्रमादेवदशाहा-
 शौचेपि मुख्योपनयनकाललक्षणाविज्ञेयास्तुपंचवर्षउपनीतस्तर्यपेक्षायाअभावात्तदानीमेवपरिपूर्णमाशौचंभवति ॥ ५८ ॥
 दशाहमिति । सपिण्डेषु प्रेतेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्राणांब्राह्मणस्योपदिश्यते । क्षत्रियादेर्दृश्यमाणत्वाद्-
 स्थिसञ्चयनंवा यावच्चतुरोहोरात्रानाहिताग्नेःसञ्चयनं चतुर्थ्यामिति गृह्ये चतुर्थेऽहनि सञ्चयनविधानात् । ग्रहं चै-
 काहंवासर्वत्राशौचप्रकरणेऽहर्ग्रहणंरात्रिग्रहणंचाहोरात्रप्रदर्शनार्थं । वृत्तत्वाध्यायाद्यपेक्षयायविकल्पस्तत्राध्ययना-
 ग्निरहोत्रौ प्रतिग्रहाद्यातितारतम्यापेक्षयैतेविकल्पाः । यथायोगमाश्रयणीयानन्विच्छातोऽन्यतमपक्षाश्रयणं । त-
 थाचपराशरः ॥ एकाहच्छुध्यतेविमोयोगिवेदसमन्वितः । ग्रहात्केवलवेदस्तुनिर्गुणोदशभिर्दिनैः ॥ इतिवृत्ताद्यपेक्षयैवशौच
 वैचिध्यमाह । वृत्ताद्यपेक्षेपि शौचाशौचसङ्कोचे ब्राह्मणस्यच त्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्येवमादिगौतमादिवाक्यदर्शना-
 दध्ययनादिमध्याद्यतएवयस्यातिस्तावन्मात्रानुष्ठानप्रयोजनएव तस्याशौचसङ्कोचोचकार्यान्तरे । यस्यैवच त्वाध्याया-
 द्वातिस्तस्यैवायमाशौचसङ्कोचः । न पिण्डान्तरस्याग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनात्कालं पितृशुचिरित्येवमादिशङ्कादि-
 वाक्यदर्शनादिति । एवंचार्तिविषये शौचसङ्कोचे स्थिते तद्यतिरिक्तक्रियान्तरेषूभयत्रदशाहानिकुलस्यान्-
 नभुज्यते ॥ दानं प्रतिग्रहोहोमत्वाध्यायश्चनिवर्ततइत्येतत्वाक्यंभवत्येवउत्तरत्रापि वृत्ताद्यपेक्षयैव विकल्पा-
 विज्ञेयाः ॥ ५९ ॥ अलौकिकत्वात्सपिण्डस्यलक्षणमाह सपिण्डतेति । षट्पुरुषान्पितृपितामहादी-
 नतिक्रम्य सममे प्राप्ते सपिण्डत्वंनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिष्वपि विज्ञेयं । समानोदकत्वंपुनरयमस्मत्कुले-
 जातएवंनामश्चास्मद्वंशोस्यादिपुरुषइत्येवं जन्मनामोभयापरिज्ञानेसति निवर्तते ॥ ६० ॥ जननइति ।
 सर्वेषामिति । ययासपिण्डेषुदशाहंशवमाशौचमित्यादिपक्षचतुष्टयंतथैव सपिण्डजननेपि स्यात्सूतकंपुनरु-
 पस्पृश्यत्वत्कारणंमातापित्रोरेव नसपिण्डानांतदपिचपितुः ॥ जाते पुत्रे पितुःस्नानंसंचैलंतुविधीयते ॥ माताशुद्धे-
 दशाहेन स्नात्वातुस्पर्शनंपितुः ॥ इतिसंवर्तदर्शनेन कृतस्नानोपस्पर्शनःपिताशुद्धोभवति । यत्त्वत्रदशाहएतैःको-
 तिदिश्यते नान्येकल्पाःसर्वातिदेशे मातुरप्याचारविरोधस्येकाहादिश्रामोतीत्याहुः । तदसन् यअध्यनाद्यर्था-
 त्वनैकाहोदिरित्यमाणत्वात्कुतोमातुःप्राप्तिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निरस्यत्विति । स्नानंमैथुनिनःस्पृष्टमिति मिथुनेस्नान-
 विधानान्मैथुनादन्यत्राशुद्धिपूर्वरेतःस्नानेसत्युपस्पृश्यैव पुमान्शुद्ध्यति । तथाच मूत्रवद्रेतसउत्सर्गेशौचमित्यापस्तंबो-
 ब्रवीद्रेतच्चेद्वयसङ्गनाह । यत्रपुनर्जने बीजनिमित्तमात्रएवाभिसंबन्धोन शास्त्रितोयथा परपूर्वाभ्याप्रिसवे
 तत्र ग्रहमाशौचंअनुवर्तते । तथाचविष्णुः ॥ परपूर्वासु भार्यासु भ्रूतासुत्रिरात्रमिति ॥ ६३ ॥

(१) सर्वातिदेशे-सर्वेकल्पातिदेशे (गो० ५)

५० गो०

(७३)

अन्हाचैकेनेति । एकेनाहोरात्रेण नवभिश्चाहोरात्रैरेववृत्तवशाद्दशाहेन निर्दिष्टेन मूल्येन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्य स्नानालंकारनिर्हरणादिकारिणोब्राह्मणःसपिण्डसमानोदकव्यतिरिक्ताःशुद्ध्यन्ति । स्नेहनिर्हरणेसति पण्डित्विजंभेतमितिवक्ष्यति । धर्मार्थपुनर्निर्हरणमाणानामाशौचाभावएव । एतद्वैपरमंतपोयत्नेतमरण्यंनयन्तीति श्रुतेः ॥ नतेषामाशुर्चाकिंचित्पापंवाशुभकर्मणां ॥ जलावगाहनात्तेषांसद्यःशौचंविधीयत इतिपराशरस्मरणात् ॥ चैववेदंपारशि-
 प्यान्मूल्यविषयेच तिष्ठते । उदकदायिनःकेवलोदकंसमानोदकास्त्रिरात्रेणशुद्ध्यन्ति ॥ ६४ ॥ गुरोरिति । असपिण्डस्या-
 चार्यादेर्गुरोःप्रेतस्यान्त्येष्टिशिष्यःकृत्वा प्रेतनिर्हरकैःपूर्वोक्तैस्तुल्यंदशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥ रात्रिभिरिति । (१)
 नवमेदशमेवापिप्रबलैःसृतिमारुतैः । निःसार्यतेबाणइवयंत्रच्छिद्रेणसज्जरः ॥ इतियाज्ञवल्केन प्रसवक्कलस्मरणात्
 नवमासादूर्वाक् गर्भंस्त्रावे सति यावन्मासोर्गर्भस्तन्संख्याभिःरात्रिभिर्विशुद्ध्यति । यत्रपुनरग्रामे काले जातस्य कथं-
 चिज्जीवनंभवति तत्र परिपूर्णमेवाशौचं वृद्धव्यवहाराभिव्यंग्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य तथाविधेर्गर्भमस्त्रावशब्दा-
 प्रयोगात् । रजस्वलस्त्री रजोनिवृत्तौसत्यांस्नाति सार्थ्येष्टार्थकर्मयोग्याभवति । स्पर्शयोग्यापुनस्त्रिरात्रंरजस्वलाशु-
 चिर्भवतीतिवसिष्ठस्मरणाच्चतुर्थएवाहिस्नानंकृत्वा शुद्धा भवति ॥ आदन्तजन्मनःसद्यआचूडानैशिकीस्मृता । त्रिरात्र-
 मात्रतादेशाद्दशरात्रमत्तःपरमिति ॥ याज्ञवल्क्येनस्मरणाद्दन्तजननादूर्ध्वं प्राक्चूडाकरणकालात् मृतानानराणांसपिण्डे-
 ष्वहोरात्रेण शुद्धिः । चूडाकरणकालादूर्ध्वंप्रागुपनयनकालात्मृतानांत्रिरात्रेण शुद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 ऊनद्विवाषिकमिति । मासमात्रोनवर्षद्वयप्रमाणंप्रेतमलंकृत्यग्रामाद्दहिःशुद्धायांभूमौकालान्तरसंभाव्यस्थितश्चयनवर्जं
 बान्धवाःप्रक्षिपेयुः ॥ ६८ ॥ नास्येति । अस्योनद्विवाषिकस्य प्रेतस्याग्निसंस्कारोनकर्तव्योनापि सकृत्प्रसिञ्च्यु-
 दकंनामगोत्रेण वाग्यताः । इत्येवमादियाज्ञवल्क्याद्युक्तप्रक्रियोदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकंकिञ्चित्कर्तव्यं । किंतिह्यग्नि-
 संस्कारनिरपेक्ष्यमरण्येकाष्टवत्परित्यज्य च्यहंपेताशौचे सति शास्त्रितकर्माणिनकुर्वाद्यंचाकृतचूडस्य च्यहविकल्पः ।
 कृतचूडविषये च्यहस्योक्तत्वात् । अनर्थकमिदंस्याद्विकल्पश्चवृत्ताद्यपेक्षयेत्युक्तं ॥ ६९ ॥ नात्रिवर्षस्येति ।
 यस्यवृत्तीयंवर्षनापक्रांतंतस्योदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंनकर्तव्यमित्युत्तरविधित्सार्वभौमपूर्वानुवादः । जातदन्त-
 र्यचोदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंनकर्तव्यंदशम्यामुपस्थाप्यपितानामकरोतीतिगृह्यदर्शनादस्माद्वाक्यादूर्ध्वकर्तव्यं ।
 यद्यकरणपक्षसंभवेकरणपक्षादरण्येष्टेनावहं तथापक्षद्वयान्नाजातदन्तनाम्नोकरणेप्रेतोपकारोभवत्यकरणात्पुनःप्रत्यवा-
 याभावइत्यवसीयते ॥ ७० ॥ स ब्रह्मचारिणीति । सहाध्यायिनिप्रेते [ए] काहंमाशौचंसमानोदकानांपुन-
 र्जनने सति त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । च्यहान्तूदकदायिनइति प्रथमविषयमुक्तं ॥ ७१ ॥ स्त्रीणामिति ।
 वाग्दत्तानांविवाहितानांभर्त्रादयरुयहाच्छुद्ध्यन्ति । आत्रादयःपुनस्त्रीणामकृतचूडानांइत्येतदुक्तेनविधिनेति ॥ ७२ ॥
 अक्षारलवणान्नाइति । विडलवणादिक्षारवर्जितमन्नमभीयुः । नदादौमृदावर्जस्नानंकुर्युः । मांसवर्जचान्नशुद्धे-
 ति गौतमस्मरणात् । यावदाशौचंनशीयुर्भूमौचैककाःशरीरम् ॥ ७३ ॥ संनिधावेषइति । प्रेतदाहावस्थानापरि-
 ज्ञानेन सत्यवशावाशौचस्यकीर्तितोविधिःकथितोदेशान्तरावस्थानादज्ञानेसत्ययंवक्ष्यमाणोविधिः सपिण्डसमानोदकैर्बो-
 द्धव्यः ॥ ७४ ॥ विमतन्विति । तच्छेषदशरात्रस्यादिति । देशान्तरस्थमृतंजातंवा अनिर्गतदशाहादिकंश्रुत्वा दशरात्रा-
 देर्यच्छिष्टंतावदेवाशौचवान् भवेन्नतुपरिज्ञानात्प्रभृतिदशाहाशौचमाद्रियते ॥ ७५ ॥ अतिक्रान्तइति । आशौचातिक्रमे

(१) ६७ श्लोकस्यमूलं सर्वेषुपुस्तकेषुनदृश्यते । (२) च्य=च्य (गो० ५)

ननमरणं वा ज्ञात्वा त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । संवत्सरे पुनरतीति ज्ञात्वा स्नात्वैव शुध्यति ॥ ७६ ॥ नि-
तेमरणमिति । निर्गतदशाहादिकंसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य च जन्ममनुष्यः श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा शुद्धो भव-
त्येवं चान्तरोक्तेन । त्रिरात्रेणास्यसहस्ये विकल्पः ॥ ७७ ॥ बालइति । आदेशान्तरस्थेपि दन्तजात्युने बाले-
शान्तरस्थे वा बालेपि असपिण्डसमानोदके देशान्तरस्थेति मृते सचैलं स्नात्वा सद्यएव विशुध्यति । देशान्तरस्थस-
पिण्डजननमरणयोस्तच्छेषशुद्धिरुक्ता । समानोदकानां च व्यहशुद्धिरुक्ता तद्वैकल्पिकमनेन सद्यः शौचमुच्यते ॥ ७८ ॥
अन्तर्दशाहइति । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यौवत्तस्यादर्हनिशं ॥ दशादिमध्ये यदि जपुनर्मरणमरणं जनने जननं स्यात् ।
पुनः शब्दात् । मृतके मृतकं भूयो यद्यपि स्यात्कथंचन ॥ तच्छेषेषेणैव शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा इत्यंगिरसः-
स्मरणान् ॥ च तदा तावत्कालमेव ब्राह्मणादेरशौचस्याद्यावत्पूर्वोत्पन्ननाशौचं नापगतं तत्पश्चादतीतम् । दशाहादि-
यावत्तत्रापि च रात्रिषेष् द्वाम्याप्रभाते तिसृभिरिति गोसमीयो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥ त्रिरात्रमिति ।
आचार्ये प्रेते त्रिरात्रमाशौचमाहुस्तत्पुत्रपत्न्योश्चाहोरात्रमिति शास्त्रमर्पादा ॥ ८० ॥ श्रोत्रियइति । वेदा-
ध्ययिनि केनापि मैत्र्यादिना निमित्तेन निकटवर्तिश्च स ब्रह्मचारिण्यपि प्रेते त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । मा-
तुलशिष्यान्विक्रभागिन्यादिषु उभयतोर्हर्द्वयंपक्षद्वयमिव । यस्यास्तां रात्रिमाशौचवान्धवत्वेपि मातुलस्य पुनर्वचनं
मातुलयादीनां विकल्पार्थं ॥ ८१ ॥ प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषयेषु चेति । यत्संबन्धिनि देशे ब्राह्म-
णादिस्थितः तस्मिन् राजनि प्रेते सज्योतिषादिनादित्येन रात्रौ तारकाभिः सह वर्तते इति सज्योतिर्दिवोत्पन्ने दिवैवा-
शौचं रात्रावुपजायते रात्रावेवेति । श्रोत्रिये सङ्गते त्रिदिवसमित्युक्तमश्रोत्रिये पुनः सङ्गते हः समग्रं रात्रौ न भवति ।
रात्रावुत्पन्ने रात्रिमेव नाहौ अङ्गादि अवक्तरिवालपं वा बहुवायस्येत्येवं धर्मके गुरावेवमेव ॥ ८२ ॥ शुच्येदिति ।
अनुपूर्वशश्चतुर्णां वर्णानामेतेशु द्विवक्ष्यामीत्युक्तमर्पापूर्वोदशाहविधिः । ब्राह्मणविषय एवैवंचासौ दशाहेन ब्राह्मणः शुच्येदि-
तीतरविधित्सया विहितमनुयते । जननमरणनिमित्तआशौचे । क्षत्रियोद्वाद्दशेन वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शु-
ध्यति ॥ ८३ ॥ नवर्धयेदिति । यस्याग्निहोत्राद्यपेक्षमर्वाक्सञ्चयनादस्नानादित्येवमाद्यशौचसङ्कोच उक्तः सतत्क्रिया-
र्थतावदेवाशौचमाश्रयेन्ननुनिष्कर्मासुखमाशिश्युः इति बुद्ध्या आशौचसंयुक्तान्यहानिवर्धयेत्तस्यां क्रियायां दशाहं नाश्रयेत् ।
रतेषु चाश्विन्वपि होत्रादिक्रियाननित्यं न च तच्छ्रौतं कर्म कुर्वन्सपिण्डोप्यशुद्धो भवति किंपुनरन्यस्तस्मादन्यकारयेत्तदुक्तं ।
गृहे नित्यानि निवर्तन्ते । वैतानवर्जं शालाशौचैकैकान्येतानि कुर्युरिति ॥ ८४ ॥ दिवाकीर्तिमिति । चण्डा-
लजत्त्वलापतितसृजिकाशवतस्सृष्टिनः सृष्ट्या स्नानेन शुध्यति । अन्येतु चण्डालादिस्पर्शोपि तत्सृष्टिन्यायमिच्छ-
न्ति । किंतूदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पर्ष्टस्तैरुपस्पर्ष्टोदित्येवं याज्ञवल्क्यवचनमस्ति । इत्थं स्मृत्यर्थेपि समाचारोन्वेष्टः
॥ ८५ ॥ आचम्येति । प्रकृतचण्डालाद्यशुचिदर्शने सर्वदाऽऽचम्यशुचिः । ससूर्यदैवत्यान्मन्त्रान्यथा-
सामर्थ्यपावमानीश्च स्वादिष्टयेत्याद्याः शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥ नारमिति । लेहयुक्तं माषास्थिस्फु-
ट्टा ब्राह्मणादि स्नात्वा विशुध्यति । लेहशून्यं पुनः स्फुट्टोपस्फुट्टस्य गोस्पर्शनादित्येक्षणयोरन्यतरं कृत्वा विशुध्य-
ति ॥ ८७ ॥ आदिष्टो नोदकमिति । व्रतादेशयोगादिष्टो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतानि वृत्तिरन्यत्र
मातापित्रोरिति वसिष्ठस्मरणान्मातापितृव्यतिरिक्तानां सपिण्डादीनां अनिष्टोदकसमावर्तनान्कुर्यात् । समामे पुनः-

(१) यावत्तस्यादर्हनिशम् = यावत्तस्यादर्हनिशम् (गो० ५)

(२) होत्रादि = होत्रादि (गो० ५)

ब्रह्मचर्येतेभ्योनिष्टोदकं दत्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ८८ ॥ वृथासंकरजातानामिति । वृथाजातानां तृप्तसृष्टस्वधर्माणांसंस्करजातानां वा नियुक्तास्तदादीनां व्यतिक्रमसाहचर्याच्च वेदवाह्येषु च ब्रतेषु रक्तपादित्वादिनां ॥ ८९ ॥ तथा

[वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्यख्यातभिषक् क्रियः ॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशानां बुद्धिः ॥ १ ॥]

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थि सञ्चयः ॥ तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ २ ॥]

[मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यतदनुचारो हणं चेति वृद्धगार्ग्यविष्ण्वाद्युक्तश्रुतिस्मृतिबाह्यप्रकारेण बुद्धिपूर्वविषोद्वन्धनादिनात्मानं हतवतामुक्तक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं चनाशौचोदकभाजनादितयाज्ञवल्क्यस्मरणान्निवर्तते ॥ १ ॥ २ ॥] पारवण्डमिति । वेदवाह्यब्रतवर्तिनां कुलटानां च यथागर्भभर्तृघ्नीनां सुरापीणां च द्विजातिवन्निषेधातिक्रमेण चरन्तीनां च यथासंख्यं द्विजातिस्त्रियंप्रत्याह । सुरालशुनपलाण्डु [गृ] अनकादीन्धर्मक्ष्याणि वर्जयेदेवं विधानां स्त्रियामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं निवर्तते ॥ ९० ॥ आचार्यमिति । स्वमाचार्यं गुरौ सन्निहिते गुरुवृत्तिमाचरेदिति न्यायेनाचार्यमपि मातृपित्रुपाध्यायालपं वा बहुवा यस्येत्येवं विधंग्रंथे तान्निर्दृत्य ब्रह्मचारी लुप्तब्रतो न भवति । एवं तान्निर्दृत्य भवतीति गम्यते ॥ ९१ ॥ दक्षिणेनेति । श्रद्धंमृतदक्षिणदिग्वर्तिना नगरादिद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वदिग्वर्तिभिः पुरद्वारैर्यथाक्रमेण वैश्यक्षत्रियब्राह्मणान् निर्हरेत् । अमङ्गलगत्वाच्छूद्रादिप्रक्रमेणात्रधर्माभिधानं ॥ ९२ ॥ नराज्ञामिति । यतो राजान एन्द्रं स्थानमाधिपत्यपदमाश्रिता ब्रह्मचारिणः चान्द्रायणादिब्रतप्रवृत्ताः सत्रिणश्च गुवामयनादिस्था ब्रह्मत्वप्राप्त्यभिमुखा अतस्तेषां त्वकर्मण्याशौचाख्योदोषो न भवति । तथाच त्रिणुः ॥ नराज्ञाराजकर्मणि न ब्रतिनां ब्रते न सत्रिणां सत्रे चेति एवं च ॥ ९३ ॥ राज्ञ इति । महानात्मस्वरूपस्य स्थानस्य तस्मिन् राजाख्ये पदे वर्तमानस्य राज्ञः सद्यः शौचमुपदिश्यते । अत्र सद्यः शौचैः शान्तिहोमदुर्भिक्षान्नदानादि प्रजापरिपालनार्थं राज्ञो यवदस्थानं तत्कारणं ॥ ९४ ॥ डिबाहवहतानामिति । डिबे जनौघसंपीडने अशस्त्रकले वा हतानां तथा सङ्ग्रामाशनिहतानां राज्ञा वा सङ्ग्रामेपि हतानां गोब्राह्मणपरित्राणार्थं असङ्ग्रामेऽपि व्याघ्रादिव्यापादितानां यस्य च पुरोहितादेः स्वकार्याविधातार्थं पृथिवीपतिरिच्छति । तस्यापि सद्यः शौचं ॥ ९५ ॥ सोमग्न्यर्कानिलेन्द्राणामिति । चन्द्रादयः सति यवास्विन्द्रयमानां धनपतेः वैश्रवणस्यापापं तस्य वरुणस्येत्येषां लोकपालानां संबन्धितेजःपार्थिवोधारयति ॥ ९६ ॥ लोके शाधिष्ठित इति । एवमुक्तनीत्या यतोलोके श्वराक्रान्तो राजानोऽन्यास्याशौचं विधीयते स्वकार्यमुपदिश्यते । यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमाशौचं तल्लोकेशेभ्यः प्रभवत्यपैति च । तस्मादन्यशौचाशौचोत्पादोपासनसमर्थलोकेशरूपस्य राज्ञः कुत एवात्मनो शौचमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ९७ ॥ उद्यतैरिति । सङ्ग्रामउद्यतैः खड्गादिभिः अपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तस्य हतस्य तत्क्षणादेव यज्ञसमाप्तिस्तत्कालमेव यज्ञफलसंबन्धात् तथा शौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेतीत्येवं शास्त्रमर्यादा ॥ ९८ ॥ विप्र इति । आशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियो ब्राह्मणोऽप्यौचित्याद्धस्तेन स्पृष्टाक्षत्रियश्च खड्गादिकं वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदमयः प्रान्तं प्रग्रह्वाऽश्वादिनियमरज्जुं शूद्राद्यष्टिस्पृष्टा शुद्ध्यति ॥ ९९ ॥ एतदिति । हे ब्राह्मणाः सपिण्डेषु प्रेतेषु यच्छौचं युष्माकमुक्तं । अधुना त्वसपिण्डेषु सर्वेषु मृतेषु प्रेतशुद्धिश्च नुतेति भृगुर्महर्षीनाह ॥ १०० ॥ असपिण्डमिति । असपिण्डं मृतं ब्राह्मणं ब्राह्मणो बन्धुवत्सहेन निर्दृत्य मातुश्च सन्निरुष्टान्नान्धवात्मा तुलादीन् निर्दृत्य त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ॥ १०१ ॥ यदीति । सनिर्हारको यदि तेषामाशौचिनां संबन्धनमश्नाति तदा दशाहेन शुद्ध्यति न त्रिरात्रेण । अन्नं पुनस्तत्संबन्धि अनश्नन् यदि तत्संबन्धि-

न निवसेत्तदाहोरात्रेणैव न विरात्रदशरात्राभ्यां । एवंच निर्हारकस्य निवासान्नभोजनरहितस्याहो-
 तस्तत्र वसतःपूर्वोक्तत्रिरात्रमशतोवसतश्चदशाहं ॥ १०२ ॥ अनुगम्येति । बन्धुमन्यपेतेत्वा
 बुद्धिपूर्वकमनुगम्य स्नानं कृत्वा ततोऽग्निसृष्ट्वा तदनुच घृतप्राशनं कृत्वा विशुध्यति ॥ १०३ ॥ नेति ।
 पुत्रादिर्विप्रं मृतं समानजातिषु तिष्ठत्सु स्थितेषु सत्सु शूद्रेण न निर्हारयेत् । यस्मात्साशारीराहुतिशूद्रस्पर्शदुष्टासती मृतस्य
 स्वर्गलोकसाधनी न भवत्येवंच दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्सु विवक्षितं ॥ १०४ ॥ इदानींकानिचिद्वाक्यान्तरसि-
 द्धानिशुद्धिसाधनानि संक्षेपावबोधाय प्रसङ्गतोऽनुवदितुंकानिचिच्च प्रसङ्गतोऽनुपूर्वाणिविधातुमाह ज्ञानमिति । ज्ञान-
 बुद्धेः शुद्धिकर्तृ यथा वक्ष्यति बुद्धिज्ञानेन शुध्यतीति सङ्कल्पकं मनोनिश्चायिका बुद्धिरिति । बुद्धिर्मनसोभेदः ।
 एवंतपोवेदविदां यथाभिधास्यति तपसावेदवित्तमादित्यपिर्यथावदित्यति पुनःपाकेन मृन्मयइत्याहारोयथाकथयिष्यति
 हविष्येणयवाग्वावेति मृदाहिणी यथा जल्पिष्यति मृदायादियमर्थवदिति । मनोयथाख्यास्यति मनःपूतंसदाभवेदि-
 ति । उपाञ्जनमुपालेपनं यथाभिगम्यति समार्जनेनाञ्जनेनेति । दायोरिह शास्त्रे शौच्यननिर्दिष्टं तस्य मृत्पर्णतृणकाष्ठानां-
 चचाण्डालादिवायसैःस्पर्शने शौचंसोमसूर्याशुमारुतैःइत्येवमादिविष्ठाव्याद्युक्तविज्ञेयं कर्म यथाकर्तव्यमिति । यजेतवाश्वमे-
 धेनेत्यादित्योयथोक्तं गामालभ्यार्कवीक्ष्यवेति कालोयथोक्तंशुद्ध्येद्विप्रोदशाहेनेत्येवं ज्ञानादीनिमनुष्याणांसाक्षादुपयो-
 ग्यद्रव्यद्वारेणचशुद्धेःकर्तृणि ॥ १०५ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषामृद्वारीन्द्रियमनःशौचादीनामध्यादर्थशौचंपरद्रव्यादिह-
 च्छापरिहारार्थंरूपमृषिभिःसृष्टं । यस्माद्योर्ध्वेऽशुद्धःसशुद्धोबोद्धव्यो यःपुनर्मृद्वारिशुचिरर्थेचाशुद्धेःसोऽशुद्धएव ॥ १०६ ॥
 क्षान्त्येति । येशास्त्रज्ञास्तेऽपराधक्षमया शुध्यन्ति । यथा वक्ष्यति । महायज्ञक्षमानाशयन्त्याशुपापानीति ।
 अकार्यकारिणोदानेन । यथावक्ष्यति । सर्वस्वंवा वेदविदे इति । अपरख्यातपापान्जप्येन । यथावक्ष्यति पर-
 तरत्समं दीयमिति । वेदतत्त्वार्थज्ञाश्चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥ मृत्तोयैरिति । मृत्तोयैः
 शुध्यते शोधनीयंतावन्मृद्वारिचादेयमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । नदीच निदाघादावत्यल्पप्रवाहतया शुध्यत्युपहतपुलिन-
 देशासती वर्षादिजनितेनोदकवेगेनावक्षालितपारावारतयाशुध्यति । सरुत् स्त्रीच कथंचिन्मनसा परपुरुषसंकल्पा
 आर्तवेन शुध्यति । ब्राह्मणाश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायवक्ष्यमाणेन शुध्यन्ति ॥ १०८ ॥ अद्भिरिति । अद्भानि
 स्वेदाद्युपहतानि अद्भिःशुध्यन्ति । मनश्च कथंचिदसत्सङ्कल्पोपहतं सत्याभिधानेन शुध्यति । पारमार्थिकश्चात्मा-
 परमात्माख्यकोशकारकमिवदात्मैव रागादिमलजालावबद्धोविद्ययोपनिषदाद्युक्तात्मोपासनाभिस्तपसाचाखिलमलपरिलोपी-
 ब्रह्मस्वरूपएवावतिष्ठते । तथाबुद्धिर्विपरीतार्थग्राहिणी तेनाशुद्धासती यथा भूतार्थग्राहिणा विज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥
 एषइति । एषशरीरसंबन्धिनःशौचस्य शुष्माकंविचारउक्तः । इदानींनानाप्रकाराणांद्रव्याणांशुद्धेःशृणुत निर्णयं ॥ ११० ॥
 तैजसाभिमिति । अग्नितेजसायानि द्रवी भवन्ति तानि तैजसानि सुवर्णादीनि एवंप्रसिद्धेस्तेषामणीनांपाषाणमयस्यच-
 सर्वस्य चकारान्मृदादेरपि अद्भिर्द्रव्यमनोश्चान्यतरेण लेपगन्धापकर्षणारुच्यैककार्यत्वाद्विकल्पितेन विद्वद्भिर्मन्वादि-
 भिःशुद्धिरुक्ता । इदंमानजातीयोच्छिष्टलेपामेध्यद्रव्यसंस्पर्शादिष्वल्पोपघातविषयं । तथा चोपघातविशेषे शु-
 द्ध्यन्तराणि दृश्यन्ते । यथा बोधायनादिभिस्तैजसानांमूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमयैरत्यन्तवासितानामावर्तनं । अल्पका-
 लसंसर्गेषु परिलेखनंस्पर्शमात्रोपघातेतु त्रिःसमकृत्वः परिमार्जनाद्युक्तं । आवर्तनंपुनःकरणं परिलेखनंतक्षणं ॥ १११ ॥
 निर्लेपमिति । उच्छिष्टादिलेपरहितपानीयपानाद्युपहतंसौवर्णभाण्डमज्जं च शुक्त्यादिकमश्वमयं च रुष्यमाखातपूरित-
 मग्निरेव केवलाभिर्विशुद्ध्यति । नमृद्भस्मसहिताभिः ॥ ११२ ॥ अपामिति । अग्निर्वैवर्णानीरभ्यक्राम्यतेत्या-

म० गो०

(७७)

दिवेदेऽश्रूयते । तत्राग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्येवं श्रूयते । एवं चाभ्यापः संयोगाद्यतः सुवर्णरूपः
तयोः स्वरकारणेनैवोदकाख्येन तथैककारणकेन भस्मनैव शोधनं प्रशस्यतरमेवं च मृदः काश्चन रजतयोर्भस्मादि
॥ ११३ ॥ ताम्रायस्कं स्यरेत्यानामिति । ताम्रलोहकांस्यपित्तलत्रुसोसानां भलोदककाञ्जिकादिभिर्मलोहहरणा-
तिक्रमेण शौचं कर्तव्यं । इदं च यत्र मृद-द्रव्यनामुच्छिष्टादिमलनिर्हरणासामर्थ्यतद्विषयं यथाह्वचनात् ॥ ११४ ॥
द्रवाणामिति । द्रवाणां घृतादीनां बोधायनाद्यभिहितप्रस्यमात्रप्रमाणानां श्वकाकाद्युच्छिष्टानां अमेध्यसंसर्गकोटाद्युपह-
तानां अमेध्यस्पृष्टद्रव्यस्पृष्टानां चोत्प्लवनं कुशाग्राभ्यां पवमानः सुवर्जनइत्यनुवाकेनेति स्मृत्यन्तरीकोदधिदुग्धप्र-
क्षेपणपर्यन्तः समानजातीयद्रव्यसेचनं वा स्मृतम् । संहतानां च शयनादीनामुच्छिष्टाद्युपहतानां क्षालितैकदे-
शानां अभ्युक्षणं दारुमयानां चोच्छिष्टलेपाद्युपहतानां तक्षणम् ॥ ११५ ॥ मार्जनमिति । यज्ञपात्राणां-
जुह्वाज्यधानीप्रमृतीनां यज्ञक्रियायां कर्माङ्गतया हस्तेन परिमार्जनम् । चमत्प्रहाणां च यज्ञपात्रविशेषा-
णां कर्माङ्गतयैव प्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥ चरुणामिति । चरुशूर्पादीनां यज्ञाङ्गभूतानां भाण्डविशेषाणां तद-
ङ्गतयोष्णोदकेन शुद्धिः ॥ ११७ ॥ अद्भिरिति । अनेकोद्धार्यै दारुशिले भूमिसमेदिति बोधायनीयाद्यनेकोद्धार्य-
स्य द्रव्यान्तरस्याल्पशौचत्वदर्शनात्पुरुषाभावाद्ध्वान्यवस्त्राणां चाण्डालादिरभ्युक्षणम् । तदल्पानां पुनरद्भिः प्रक्षालनं-
विधीयते ॥ ११८ ॥ चैलवदिति । स्पृश्यचर्मणां वैदलानां च तत्स्वगादिनिर्मितानां वस्त्रवच्छुद्धिः । शाकमूलफल-
नां पुनः पक्वापक्वभेदेनावहतानवहतशुद्धाशुद्धधान्यवच्छुद्धिरिष्यते । चैलवदिति सिद्धे धान्यवदित्यारम्भात् ॥ ११९ ॥
कौशेयाविकयोरूपैरिति । कोशनिवृत्तस्य पट्टविशेषस्योर्णमयस्य च सोषैरुदकगोमूत्रैरिति याज्ञवल्क्यादिदर्शनादु-
दकसहितैरूपैः मृद्विशेषैरेवं कुतपोनामाजलोमनिर्मितानां सोदकेनारिष्टकर्णोऽन । अंशुपट्टानां वल्कलतनुकृतानां पट्टानां सोदक-
विल्वचूर्णेन । क्षुमादिकृतानां सोदकेन गौरसर्षपचूर्णेन शुद्धिरिष्यते ॥ १२० ॥ क्षौमवदिति । शङ्खशृङ्गास्पृश्या-
स्थिदन्तमयानां क्षौमवद्गौरसर्षपचूर्णेन सोदकेन गोमूत्रेण वा मलोपघातविशेषज्ञेन शुद्धिः कार्या ॥ १२१ ॥
प्रोक्षणादिति । मार्जनोद्धेखनैर्वैश्वमेति । तृणकाष्ठपलालं चाण्डालादिस्पर्शनाद्दुष्टमभ्युक्षणाच्छुध्यति । तृणप-
लालसाहचर्याद्दृढभाण्डव्यतिरिक्तमत्रकाष्ठविज्ञेयम् । तत्र तूदकंदारवाणां चाभ्युक्षणमित्यादि गृहं च शवोदक्याप्रवेशादि
दुष्टं भित्त्यादिमलापकर्षणे चण्डालादि प्रवेशाद्दुष्टं शवादिदुष्टं सुधागोमयादिनोपलेपनेन यन्मृन्मयं चोच्छिष्टाद्युपहतद्र-
व्यादिस्पृष्टं पुनः पाकेन पाकशब्दान्वत्वापादनेनात्यंतोपहतस्य पुनस्त्यागएव । यथाचवसिष्ठः ॥ मधैर्मूत्रैः पुरी-
षैर्वाशीवनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टैर्नैव शुष्येत पुनः पाकेन मृन्मयं इति ॥ १२२ ॥ संमार्जनेन दाहनेनेति ।
अवकरशोधनगोमयाद्युपलेपनक्षीरोदकगोमूत्रादिसेकतक्षणैरहोरात्रमात्रं बहुगोनिवासेन चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालश्म-
शानाद्युपघातविशेषापेक्षया व्यस्तैः समस्तैर्वा पञ्चभिर्भूमिः शुध्यति ॥ १२४ ॥ पक्षिजग्धमिति ।
अत्यन्तानुपहतं शुकादिपक्ष्युच्छिष्टं गोघातं अवधूतं कृतवासोपरि अवधूननं तापरिक्षुवथुकं केशापहतममेध्य-
संसर्पिरुम्युपहतं जग्धशब्दादन्मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥ यावन्नापैत्यमेव्याक्तगन्धलेपश्च तत्कृतः ॥
इति । पुरीषादि दग्धाद्यावत्पुरीषादि संबन्धिनौ गन्धलेपौ नापगच्छतः तावत्सर्वद्रव्यशुद्धिषु मृद्वारिप्रगृहीतव्यमित्यमे-

(१) अयं श्लोको मूलग्रन्थे १२३ सङ्ख्याकः ।

। कानुक्तशुद्धिविशेषविषयमिदम् ॥ १२६ ॥ त्रीणीति । यस्य प्रमाणेन केनचिदप्युपघातसंबन्धेन परिच्छिन्नो-
 दातोपघातशङ्क्यंतदद्भिर्निर्णय्यथाहारीतः ॥ यद्यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः संस्पर्शाच्छुचि भवतीति ॥ यच्चोपघात-
 सन्देहेसति प्रक्षालनासहंशुद्धमेतद्ववत्विति ब्राह्मणस्य वाचाप्रशस्यते । तानि त्रीणी पवित्राणि ब्राह्मणादीनां देवाः कल्पितवन्तः
 ॥ १२७ ॥ आपइति । यत्परिमाणात्पु गोस्तृणाच्छेदोभवति ताआपोगन्धवर्णरसान्वितत्वेन अमेध्येन यदि व्यामान
 भवन्ति तदाभूम्यादिगताशुद्धाअप्रयतप्रसङ्गासुचित्ताशंकायामिदंभूमिग्रहणंनन्तरिक्षापांशुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥
 नित्यमिति । कारोः सूफकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेपि पाके द्रव्यप्रयोजनापेक्षशुद्धिविशेषाकरणेपि सुशुद्ध्यैव हस्तः शुद्धः तथा
 अशौचेपि कौरुणांकारुकर्मणीति विष्णुस्मरणात् ॥ त्वव्यापारमात्रे हस्तः शुद्धः हस्तप्रधानप्रायत्वाच्च तत्कर्मणांहस्त-
 ग्रहणम् । तथा यद्विक्रेतव्यमापणभूमौ वितत्य स्थापितं तदनेकक्रेतृसामान्यकरपरिघटितमपि नापणीयमन्त्रमश्रीयादिति
 शङ्खस्मरणात् ॥ सिद्धान्तवर्गशुचितथा ब्रह्मचर्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीप्रदानाशुचि रथ्याक्रमणादिनापि नित्यंशुद्ध-
 मिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥ नित्यमिति । स्त्रियश्चरति संसर्गइति गौतमस्मरणात् तत्कालंनित्यंस्त्रीणामास्यंशु-
 चिस्तथा काकाद्यन्यन्ताहतपक्षिचक्षुधातपातिफलंशुचि । वत्समुखं च दोहवेलायांक्षीरप्रस्नावने शुचि श्वा च यदा-
 मृगादिहन्तुं शुद्धाति तदा तद्यापारे शुचिः ॥ १३० ॥ अतएवमतः श्वभिरिति । ऋट्यादिश्वहृतश्चाग्नैश्चांडालाद्यैश्च-
 दस्युभिः ॥ श्वभिर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसंशुचीत्येवमनुरभ्यधात्तथाचैरपि चाममांसभक्ष्यैः श्वेनादिभिश्चाण्डालपुलिन्दादिभिश्च
 मृगादिवधजीविभिर्हतस्येति ॥ १३१ ॥ ऊर्ध्वमिति । नाभेरुपरि यानीन्द्रियाणि तानि सर्वाणि शुचीनीत्येवं-
 मलशून्यतस्पर्शसति नाशुचीनभवन्ति । यानि पुनर्नाभेरधस्थान्यशुद्धानि तानि नाभ्यपेक्षमधःछिद्राणांयानीति
 बहुवचनम् । तथा वक्ष्यमाणमलाः शरीरतः त्वस्थानाच्युताशुद्धाः ॥ १३२ ॥ मक्षिकाइति ।
 मक्षिकाअमेध्यस्पर्शिन्योपि तल्लेपरहिताः जलकणाश्च स्पर्शमात्रानुमेयाः छाया चाण्डालादिसंबन्धिनी गोश्च
 मुखवर्जम् । यथा बौधायनः ॥ अजाश्वामुखतोमेध्यागावोमेध्यामुखाद्वते ॥ मार्जारनकुलौ स्पर्शौशुभाश्च
 मृगपक्षिणः इत्यश्वआदित्यरश्मयोरजोवायुनेरितंभूरध्यादौ चाण्डालादिस्पृष्टा गमनमात्रेण वास्वयिचेत्यादिस्पर्शं
 शुचीनीति जानीयात् ॥ १३३ ॥ विष्णूचोत्सर्गशुद्ध्यर्थमिति । विष्णूत्रमुत्सृजते येन तस्य पादादेः शुद्धर्थ-
 गन्धलेपनिर्हरणप्रयोजनपर्यन्तंमृदारिग्राह्यंहीतव्यंतथा कायिकानां च वक्ष्यमाणमलानांसंबन्धिनीशुद्धा दशत्वपि शु-
 द्धिषु लेपाद्यपासनपर्यन्तंमृदारिग्राह्यम् । अन्न कश्चित् ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सुपूर्वेषु शुद्ध्ये । उत्तरेषु तु षट्-
 त्वद्भिः कलाभिर्विशुध्यतीति स्मृत्यन्तरदर्शनादुत्तरेषु कर्णमलादिषुनकदाचिदपिमृद्दातव्येतिमन्यते तदसत् । द्वादश-
 त्वपीत्येवमिहचोदनात्तस्मादुत्तरेषुविकल्पः । सच देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थितविकल्पोयथाह बौधायनः ॥ देशं-
 कालं तथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं ॥ उपपत्तिमवस्थांचज्ञात्वाशौचंसमाचरेत् इति । अतोदेवपित्राद्यदृष्टार्थकर्मप्रवृत्तउत्तरेष्वप्या-
 ददीतान्यत्र तु नेति । आत्माश्रोत्रियत्वाचाराद्यतिशयोपेतोन्यथा वा द्रव्यमल्पमयावावन्हाचाशौचक्रियया
 प्रायश्चित्तार्हद्रव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टाद्युपयोगित्वेनोपपत्तिः संशोधकद्रव्यसंपत्तिरवस्थाशरीरात् ॥ १३४ ॥ वसेति ।
 वसा कायस्नेहः । शुक्रैतः । असृक्कूषधिरं मज्जाशिरस्यंभेदोमूत्रपुरीषकर्णमलश्लेष्मास्त्वक्षिमलेत्वेदाइत्येतेनृणां-
 मलाः । नरादीनांअभक्षप्राणिनांमलाः मूत्रपुरीषात्सर्गे सति ॥ १३५ ॥ एकैति । शुद्धिमिच्छतैका मृन्मृदायादियम-
 र्थवदित्युदकसहिता लिङ्गे दातव्या । गुदे च तिस्रः । तथा एकस्मिन्हस्ते वामे ॥ धर्मविद्वक्षिणंहस्तमधः शौचेन
 योजयेत् ॥ तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वेनशोधयेत् ॥ इतिदेवलदर्शनेन तेनैव शौचविधिना दशदातव्यास्तत्र उभ-

योर्हस्तयोः सप्तदातव्याः । यत्कृतसङ्ख्यया गन्धलेपक्षयोः भवति तदा यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति वचः । सङ्ख्यानतिक्रमेणापि तत्क्षयपर्यन्तशौचकार्यमर्वाक्सङ्ख्यापूरणाल्लेपादिकषयेपि सङ्ख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सङ्ख्यायितव्यैव ॥ १३६ ॥ एतदिति । यदेतदेकालिङ्गइत्यादि शौचमेतदुक्तं गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षूणां पत-
देव द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥ कृत्वेति । मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतपूर्वोक्तशौचः कृतान्नभक्षः सन् शीर्षण्यानीन्द्रियच्छिद्राणि उपस्पृशेत् । आचमनमेव वृत्तानुरोधात् । एवमुक्तं तथा चोत्तरश्लोके विशेषयिष्यति । वेदं चाध्येतुमिच्छन्नन्चाश्रम्या-
वज्जीवं आचमेदिति । तच्च द्वितीयाध्यायउभयमप्यध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो निवेद्य गुरवेऽश्रियादाचमेदित्युक्तं व्रताङ्गत्वार्थम् । इह तु शौचाङ्गतयोच्यते ॥ १३८ ॥ तथाचाह त्रिरिति । शरीरशुद्धिमिच्छन् त्रीन्वारान्प्रथममपआचमेत्ततोद्वौ वारौ ओष्ठदेशे मुखं परिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रपुनरेकवारं आचमनार्थमपो भक्षयेत् ॥ १३९ ॥ शूद्राणामिति । शास्त्रमर्यादानुवर्तिनां द्विजात्याश्रितानां शू-
द्राणामाश्रयभूतद्विजातीनामासि मासिमुण्डनं वैश्यवच्च एका लिङ्गेऽप्याद्याचमनपर्यन्तशौचविधिः कार्यः द्विजोच्छिष्टभोजन प्रकृतत्वादात्मसंबन्धे दातव्यम् ॥ १४० ॥ नोच्छिष्टमिति । मुखनिःसृताविमुषोप्यङ्गत्वेन निपतन्ति तदोच्छिष्टं न-
जनयन्ति । तस्मात् श्मश्रूण्यास्यप्रतिष्ठानि दन्तांतरलग्नवान्नावयवादिदन्तलिङ्गं तु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात्प्राक् च्युते-
रित्येके च्युतेष्वाश्राववद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिरित्येवं गौतमप्रक्रियानोच्छिष्टं करोति ॥ १४१ ॥

[दन्तवदन्तलग्नेषु दन्तास्पर्शेषु चैव हि ॥ च्युतेष्वाश्राववद्विद्यानिगरेनैव तच्छुचि ॥ १ ॥]

स्पृशन्तीति । भूमिकैस्ते समाज्ञेयान्तैरप्रयतो भवेत् । अन्येषामाचमनं दन्तये विन्दवः पादावेव स्पृशन्ति न जङ्घादि तैव पहतभूम्यवस्थैः शुद्धैरुदकबिन्दुभिः तुल्याज्ञेयास्ततस्तैर्नाचमनार्हो भवति ॥ १४२ ॥ उच्छिष्टेनेति । गृहीतद्रव्यः सन्यद्युच्छिष्टेन स्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थायै तत्कृताचमनः शुद्धित्वं प्राप्नोति ॥ १४३ ॥ वान्तः इति । कृतवमनोदशैव तु द्विगुणाविरक्तइत्याधुर्वेददर्शनाद्दशविरेकान्विरक्तः स्नात्वा घृतप्राशनमाचरेत् भुक्तान्नं पुनर्यदि समनन्तरमेव वमति तदाचाभेदेव न स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ मैथुनं च कृतवतः स्नानं स्पृष्टम् ॥ १४४ ॥ सुप्तेति । स्वमभुतभोजनश्लेष्मनिरसनासत्याभिधानोदकपानानि कृत्वाध्ययनं च प्रारिप्सन् शुचिरपि स्नानाचमेत् । तत्र भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगिति द्वितीयाध्याये भुक्त्वाचमनयुक्तं व्रताङ्गत्वार्थमिह तु शौचार्थमुच्यते । तथा वेदा-
ध्ययनं कालेऽप्यध्येषमाणस्त्वाचान्तो वेदमध्येषमाणश्चेति द्विभक्तमपीहेतरविधिवत्सार्थनिरूप्यते ॥ १४५ ॥ एष इति । एषजननादि शौचविधिः समग्रोद्रव्याणां च तैजसानां शुद्धिः सकला सर्ववर्णानां ब्राह्मणादीनां संबन्धिनी युष्माकमक्ताऽ-
धुना तु स्त्रीणां येन षष्ठ्याथर्मास्ताऽल्लुण्ठ ॥ १४६ ॥ बाल्येति । बाल्यौवनवार्धक्यावस्थयापि स्त्रिया सूक्ष्ममपि गृह-
कार्यं स्वेच्छया न किञ्चिदपि कर्तव्यम् ॥ १४७ ॥ किंतिर्हि बाल्यइति । पुत्राणां भर्त्तरिभेतेन भजेतस्वतंत्रताम् ॥ बा-
ल्यौवनभर्त्तृप्रमीतेषु पितृभर्तृपुत्राणामायत्ता भवेत्तदभावेपि ज्ञातिराजायत्ता स्यात् । न तु कदाचित् स्वात-
न्यमाश्रये ॥ १४८ ॥ पित्रेति । पितृभर्तृपुत्रैः सर्वदा सर्वैर्यथासंभवं आत्मना विरहिता न स्याद्यस्मादेतद्विद्योगेनासतो भर्तृपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥ सदेति । सर्वदा भर्तरि क्रुद्धेपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुसंस्पृष्टकुण्डकटहादिभाण्डया व्यये चानुदारया भवितव्यम् ॥ १५० ॥ यस्मैदद्यादिति । यस्मै पिता पि-
त्रनुमते भ्राता एनादद्यात्तं जीवन्तं परिचरेत् घृतं च नातिक्रामेत् व्यभिचारेण ॥ १५१ ॥ मङ्गलार्थमिति । यदा-
सांस्वस्त्वयनं शान्त्यादिमन्त्रवाचनं हि प्रजापति यागश्च विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमपीष्टार्थसंपत्त्यर्थेन तु भर्तुः स्वत्वा

स्मात्प्राग्निवाहत् यद्वाग्दानंतर्द्धतुः स्वाम्यजनकं एवं च वाग्दानतः प्रभृत्यासां भर्तृपारातद्धयं न विवाहात् ॥ १५२ ॥
 इति । यो विवाहकृद्भर्ता सर्वत्रा प्रीतिविवर्जित इति गौतमदर्शनादनु काले अन्यदा च स्त्रिया नित्यमिहलोके च
 सुखस्य दाता तदाराधनेनैव चत्वरिदिलोकप्राप्तेः परलोके च सुखस्य दाता ॥ १५३ ॥ विशील इति । दुराचारोभार्यान्त-
 रासक्तो वा विद्यानुष्ठानादिवर्जितो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया सर्वदा देवद्वपतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥ नारुनीति । यथा-
 भर्तुर्भार्यान्तरमवलम्बनेन यज्ञकरणमस्ति नैव भर्तारं विना स्त्रीणां यज्ञोस्ति न च तदनुज्ञातानां कच्छादिरूपवासो वा विद्यते ।
 किं तां हि भर्तृपरिचरणेन त्वर्गे महिमानं प्राप्नोति । तस्मात्परलोकोपायान्तरं यस्माच्च भावात् ॥ १५५ ॥ पाणिग्राहस्येति ।
 भर्ता सह धर्मचरणेन योज्यते स्वर्गादिलोकत्वमाप्तुमासाध्वी स्त्री भर्तुर्जीवतो मृतस्य वा अप्रियं व्यभिचारादि न
 किंचिदाचरेत् वृत्त्यसंभवेऽपि च ॥ १५६ ॥ कामंतिविति । पुष्पमूलफलैः पवित्रैर्वरेदहं क्षपयेत् न वृत्त्यर्थं व्यभिचार-
 बुद्ध्या परस्य नामापि लज्जरेत् ॥ १५७ ॥ एवं च आसीत्ति । एक भर्तृकाणां यो धर्मस्तं सर्वधर्मोत्कृष्टमभिलषन्ती
 आभरणान्मुहुः खंसहमाना जन्यमनस्का पुंसः प्रयोगं वर्जयेत् । न चापत्यार्थमपि प्रीतिमयै नान्तरेण तिष्ठेत् ॥ १५८ ॥
 अनेकानीति । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणा मरुतदाराणां बालखिल्यानां ब्राह्मणानां पुराणोपवर्णितानां बहुसहस्राण्यष्टा-
 शीति कुलवृद्धयर्थमपत्यान्यनुत्पाद्यैव स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥ मृत इति । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि अ-
 कृतपुंसप्रयोगा अपुत्रापिसती स्वर्गप्राप्नोति । यथा ते बालखिल्याद्या ब्रह्मचारिणः प्राप्ताः दृष्टोपकारापेक्षया-
 पि च ॥ १६० ॥ अपत्यलोभादिति । यास्त्री अपत्यलोभातिशया भर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरति सा
 इहलोके गर्हाप्राप्नोति भर्ता सहार्जितं स्वर्गादिलोकं न प्राप्नोति । किंचापत्यमपितत्तस्यान भवति ॥ १६१ ॥ ना-
 न्योत्पन्ना इति । भर्तृव्यतिरिक्ततया उत्पादिता प्रजासेहशास्त्रे तस्मात्पौनर्भक्तसंस्कारादि योगेनापि न भ-
 वन्तरमाश्रयणीयम् ॥ १६२ ॥ पतिमिति । याक्षत्रियादिकास्वंपतिपरित्यज्य उत्कृष्टब्राह्मणादिकमाश्रयति सा उत्कृष्ट-
 संवनेनापि गर्हणीयैव लोके भवति । परोन्यो भर्ता पूर्वोऽयस्यास्सा परपूर्वेत्येवं च लोके उच्यते ॥ १६३ ॥
 व्यभिचारात्तिविति । नरान्तरसंपर्कान्तु स्त्री इहलोके गर्हतां जन्मान्तरे च सुगालयोनिं प्राप्नोति । अत्यन्तक्रूरैश्च कुष्ठा-
 दिरोगैः संपीड्यते ॥ १६४ ॥ पतिमिति । या मनोवाग्देहसंयुता सती तैर्वाग्मनोदेहैः पतिन व्यभिचरति
 सा भर्ता सह अर्जितान् स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोतीह विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते । इति वाङ्मनस निरासार्थमुक्तं पुनर्वचनम्
 ॥ १६५ ॥ अनेनेति । मनोवाक्कायसंयतया नार्यनेन पूर्वोक्तेनाचारेणेह लोके श्रेष्ठां कीर्तिं पतिलोकं च परलोके प्राप्नो-
 तीत्युपसंहारार्थम् ॥ १६६ ॥ एवमिति । धर्मज्ञो द्विजातिरुक्ताचारां समानजातीयां पूर्वमृतां स्त्रियं श्रौतस्मार्ताग्निभिः यज्ञपात्रैश्च
 लुक्लुवादिभिर्दाहयेत् ॥ १६७ ॥ भार्याया इति । पूर्वमृतायै भार्यायै अन्त्येष्टिदाहावशो नृत्वा गार्हस्थ्येकाश्रमनिर्वा-
 हेच्छया पुत्राभावाद्वा प्राप्तपर्यन्तत्वादिना वा केनचित्कारणेन वानप्रस्थाद्याश्रमान्तराश्रयेण पुनर्विवाहायिपरिग्रहौ-
 कुर्यात् ॥ १६८ ॥ अनेनेति । तृतीयाद्यध्यायोक्तविधानेन पञ्चपञ्चायजहन् द्वितीयमायुर्भागं कृत भार्यागृहस्थाश्रमम-
 नुतिष्ठेत् ॥ १६९ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायामनुटीकायाम् न्वाशयानुसारिण्यां भक्ष्याभक्ष्य-
 सूतकद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मनिरूपणं पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथषष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीतन्त्र-

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ एवमिति । कृतसमावर्तनोद्विजउक्तप्रक्रियो यथाशास्त्रगृहाश्रममनुष्ठाय ततोऽनियतः
कृतनिश्चयोविशेषेण यतेन्द्रियः सन् यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्हति तथा वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥
गृहस्थइति । गृहस्थोयदात्मनस्त्वक्शैथिल्यंशिरःपाण्डुर्यपौत्रान्पश्येत्तदा वानप्रस्थस्यार्थे अरण्यमाश्रयेत् ॥ २ ॥
संत्यज्येति । ग्रामोद्भवान्नाभक्षणंगवाश्वादि च सर्वत्यक्त्वा भार्यापुत्रेषु समर्थ सहवा तूया वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥
अग्निहोत्रमिति । श्रौताग्नीन् गृहं चाग्निमग्न्युपकरणं च सुक्लुवादि समादाय ग्रामाद्बहिः निःसृत्य जितेन्द्रियः
सन्निवसेत् ॥ ४ ॥ मुन्यनैरिति । मुन्यनैरपरैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वा एतानेव पूर्वोक्तान्महायज्ञा-
न्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥ वसीतचर्मचरिं वामार्गं वा चार्क्षमेवेति । मृगादिचर्म वस्त्रखण्डं वा वृक्ष-
वल्कलं वा आच्छादयेत् । सायंप्रातश्च सायात् । श्मश्रुलोमनखांश्च नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥ यद्भक्षइति । य-
द्भक्षं भंजीत ततस्तस्मात् पूर्वोक्तवत् बलिभिक्षां च दद्यात् । आश्रमागतांश्च उदकमूलफलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥
स्वाध्यायशीलो नित्यं स्याद्वातांतो भैत्रसमाहितः ॥ त्यक्तद्वंद्वो निशंदाता सर्वभूतानुकंपनः ॥ वेदाभ्यासरतः
शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारशीलसंयतमनाः स्यात् ॥ ८ ॥ वैतानिकमिति । अमावास्यापौर्णमासं च पर्वयो-
दर्शं अत्यजन् श्रौतमग्निहोत्रं यथाशास्त्रं भार्यानिक्षेपपक्षेऽपि वचनाद्भयलोभार्थं च जुहुयात् ॥ ९ ॥ नक्षत्रेष्टित-
थादर्शपौर्णमासानि चाहरेत् ॥ उत्तरायणं चक्रमशो दक्षिणायनमेव च ॥ नक्षत्रेष्टिसूत्रकारोक्तलक्षणं भवतस्ये-
ष्टिं च तथा दर्शपौर्णमासानि च उत्तरायणान् दक्षिणायणान् श्रौतविशेषादीन् क्रमेण कुर्यात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं-
सर्वमेतत् स्मार्तकर्म दर्शपौर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते श्रौतस्य दर्शपौर्णमासादिश्रुत्या ग्राम्यान् चरुपुरोडाश-
साध्यत्वविधानात् न शक्त्या स्मृतिग्रीहादिनिवर्ततइति तदसत् उच्यते । यतानि सत्यागतिमुखं शब्दार्थ-
हानं न्याय्यं ग्रीहादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतानि निवर्तयिष्यन्तइतिकिमनुपपन्नं स्वतएवोत्तरश्लोके मुन्यनै-
र्मेधैरिति वक्ष्यति मेधोयस्तदर्हाणि मेध्यानि ॥ १० ॥ वासन्तशारदैरिति । वसन्तोद्भवैः
यागाहैः स्वयमानीतैर्मुन्यनैः पुरोडाशांश्चरुंश्च यथाशास्त्रप्रतियोगं प्रतिपादयेत् ॥ ११ ॥ देवताभ्यश्चेति ।
तद्वनोद्भवं संपादितं हविः अतिशयेन यागाहं शास्त्रचोदितदेवताभ्यो हुत्वा शेषमात्मन्युपयोजयेत् । आत्मना च संपा-
दितं लवणमूलावणादि ॥ १२ ॥ स्थलजोदकशकानीति । स्थलोदकोद्भवानि शाकानि अरण्योद्भवानि यज्ञियवृ-
क्षोद्भवानि च पुष्पमूलफलानि अद्यात् । इक्षुदादिफलोद्भवांश्च स्नेहानारण्यत्वेपि सति ॥ १३ ॥ वर्जयेदिति । माक्षिकं मांसं

(१) मूलग्रंथे सायंसायात्प्रगेतथाइतिपाठितं । टीकायामपि गोविन्दराजेन तथैव गृहीतं । तथापि सर्वपुगोविन्द-
राजीयपुस्तकेषु मार्गवावाक्षमेववा इति पाठो गृहीतः ।

कवकानि छत्राकानि न वाक्षाणि । भूस्तृणं भूतृणमिति मालवदेशप्रसिद्धं । तत्साहचर्यान्तसदृशमेव शिष्यकमिति
नायं वाहीकदेशप्रसिद्धं श्लेष्मातकाख्यवृक्षफलानि च वर्जयेत् । वक्ष्यमाणसंवत्सरनिचयपक्षे ॥ १४ ॥
सुखस्थ इति । संचितानि नीवाराद्यन्नशाकमूलफलानि वासांसि जीर्णानि आश्वयुजे मासित्यजेत् ॥ १५ ॥
नफालकृष्टमिति । नग्रामजातान्यातोपि पुष्पाणि च फलानि च ॥ आरण्यमपि फालकृष्टदेशजातं त्वामिनोपे-
क्षितमपि नाश्रीयात् । तथारण्यानि अफालकृष्टान्यपि कथंचित् ग्रामे जातानि पुष्पमूलफलानि क्षुत्पीडितोपि-
नाश्रीयात् ॥ १६ ॥ अग्निपक्वाशनइति । अग्निपक्वमारण्यान् भुञ्जीत कालपक्वं वा फलादि तस्मात्तथाश्मना वा
तदन्नं नीवाराद्यवहन्यान्मेव भक्षेत् । दन्तोलूखलेन दन्ता एवास्य निस्तुषीकरणे उलूखलकार्ये स्युः ॥ १७ ॥
सद्यःप्रक्षालकइति । षण्मासिनिचयोवापि सप्तमानिचय एव वा ॥ आन्हिकमात्रमन्नं वा संचिनुयात् । मासप-
र्याप्तं वा षण्माससमर्थं वा संवत्सरपूरकं वा ॥ १८ ॥ नक्तमिति । यथाशक्त्यान्नमाहृत्यप्रदोष एव चाश्रीयादिति वा
चतुर्थकालाशिनो वा भवेत् । सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितमित्येतत् प्राप्त्येकस्मिन् हन्युपोष्य अपरेद्युः
सायमश्रीयात् अष्टमकालिको वा च्यहमुपोष्य चतुर्थे हनिसायमश्रीयात् ॥ १९ ॥ चान्द्रायणविधानैरीति । शुक्लकृष्ण-
पक्षयोश्चान्द्रायणविधानैर्वा वक्ष्यमाणैः पिण्डोपचयापचयरूपैर्वर्तेत । पौर्णमास्यमावास्यायोर्वा यवपिष्टादिपेयां कथिता-
मेकवारमश्रीयात् ॥ २० ॥ पुष्पमूलफलैरिति । मूलफलान्येव कालपक्वानि नाग्निपक्वानि त्वयंपक्वानि भक्षयेत्
वैखानसाख्ये वानप्रस्थशास्त्रदर्शने स्थितः तदुक्तमन्यदप्यनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥ भूमाविति । भूमौ लुठन् गतागतानि वा
कुर्यात् । पादाग्र्याभ्यां वा दिनं तिष्ठेत् किञ्चिच्च कालं स्थित एव स्यात् । किञ्चिच्चोपविष्ट एव सवनेषु सायं प्रातर्मध्यं दिनेषु
च स्नानं कुर्यात् । प्रागतथेत्येतेन सहास्य विकल्पो नियमातिशयापेक्षः ॥ २२ ॥ ग्रिष्मइति । शनैः शनैस्तपोविबुद्धय-
र्थं दिक्चतुष्टयोपनिहितैरुपरिष्ठाच्चादित्येन ग्रीष्मे आत्मानं तापयेत् । वर्षासु गलत्सलिलं जलधारागलितं शिरसि धारयेत् ।
हेमन्ते चार्द्रवस्त्रो भवेत् । च्युतुः संवत्सरइत्येतद्दर्शनावष्टंभेन सकलसंवत्सरापेक्षमेवैतदुक्तम् ॥ २३ ॥ उपरूपशान्तिरिति ।
सायं प्रातर्मध्यं दिनेषु कृत्वा त्रिपवणं स्नानं कुर्वन् देवपितृपुत्रपुण्यं कुर्वन् अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं तीव्रतपश्चरन् शरीरं क्षपयेत्
॥ २४ ॥ अग्नींश्चेति । ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो अनशिरनिकेतइति वसिष्ठदर्शनात्स्मात्कालादूर्ध्वं श्रौतान् ग्रीन् वै-
खानसशास्त्रविधानेन आत्मनि भस्मपानादिद्वारेण समारोप्य ततो लौकिकाग्निपर्णकुटीरगृहशून्यो मुनिश्च संयतवाङ्मूलफला-
शन एव स्यात् ॥ २५ ॥ अग्रयत्नइति । सुखप्रयोजनेषु सीतातपपरिहारादिषु यत्नरहितः स्त्रीसंप्रयोगरहितः वरण्डकस्थ-
ण्डिलशायी आश्रमेषु वृक्षमूलेषु ममेदमित्येवमात्मीयाभिमानशून्यो वृक्षनिकेतनिवासी स्यात् ॥ २६ ॥ फलमूलाभावे तु
तापसोऽपि । वानप्रस्थेभ्य एव ब्राह्मणेभ्यः प्राणवृत्तिमात्रप्रयोजनं भैक्ष्यमाहरेदन्येभ्यश्चैव गृहस्थेभ्यः वनवासिभ्यः ॥ २७ ॥
तदभावे तु ग्रामादिति । ग्रामाद्वा नीयग्रामस्याप्यन्यस्याष्टौ ग्रामान् पर्णपुष्टिकया हस्तेन वा शरावादिखण्डेन वा प्रतिगृह्य
वानप्रस्थोऽश्रीयात् ॥ २८ ॥ एतानिति । वानप्रस्थमनुतिष्ठन् विप्रएतानन्यांश्चैव वैखानसशास्त्रोक्तान् नियमा-
नभ्यसेत् । आत्मनश्च ब्रह्मत्वप्राप्तये नानाप्रकारात्पनिषदुक्ताः श्रुतीरर्थतोभ्यसेत् ॥ २९ ॥ यत्नादिताः ऋषि-
भिरिति । ऋषिभिः सर्वार्थदर्शिभिः अंगिरसः प्रभृतिभिरन्यैश्च ब्राह्मणैर्वानप्रस्थैरेव गृहस्थैश्च वि-
ज्ञानविबुद्धयर्थमुपनिषद्भुतयः सेविताः तपोविबुद्धयर्थं च शरीरस्य च कल्मषक्षयाय चादरेण दीक्षाः से-
विताः तत्तादिताः सेविता इति पूर्वविधिशेषपुराकल्पार्थवादः ॥ ३० ॥ अचिकित्स्यव्याध्याद्भवेऽनिष्टसंदर्शने वा सति
अपराजितामिति । उत्तरपूर्वा वा दिशमाश्रित्य अकुटिलयोगनिष्ठावान् वाय्वम्बुभक्षः सन् आशरीरसं-

निपाताद्ध्येत् । न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादित्येतत्श्रुतिविरोधोनयतः स्वकामिशब्दादविधिमरणम-
 ध्यते इति अवसीयते नशास्त्रचोदितमिति ॥ ३१ ॥ आसामिति । एषांपूर्वोक्तानां अनुष्ठान-
 ध्यादन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वा विगतसंतापो गतभयश्च विप्रो ब्रह्मलोके पूजालभते सम्यगुक्तमरणाकरं शान्तं ग-
 सौ ॥ ३२ ॥ वनेषु त्रिवृत्तैर्वन्तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषो भागस्त्यक्तसंगः परिव्रजेत् ॥
 एवमुक्तरीत्या तृतीयमायुर्भागवानप्रस्थानुष्ठानार्थं वनेर्षत्वा ततश्चतुर्थमायुर्भागपूर्वावस्थानादतिशयेन रागादीन् त्यक्त्वा
 चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् वक्ष्यमाणाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ ३३ ॥ आश्रमादिति । पूर्वोक्तैश्चाश्रमेषु
 यथाक्रमं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादनन्तरं आश्रममनुष्ठाय यथासंभवं आश्रमेषु हुतहोमोजितेन्द्रियो भिक्षात्रिदानश्रान्तः
 सन् प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्परलोके वर्धते । मोक्षप्राप्त्या नन्दमयं ब्रह्मेत्यवप्रुध्यति शययुक्तो भवति ॥ ३४ ॥ तथाश्रमस-
 मुच्चयपक्षांगीकरणे सति ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य मनोमोक्षेनियोजयेदिति । उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणानि त्रीणि ऋणानि
 संशोध्य ततः प्रव्रज्याद्वारेण मोक्षविषये मनोर्नियोजयेत् । तानि पुनरसंशोध्य साक्षेपोयं प्रव्रज्यामनुति-
 ष्ठनरकं व्रजति ॥ ३५ ॥ तानि ऋणानि दर्शयति अधीत्येति । त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते मनुष्यो यज्ञेन देवेभ्यः
 प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः इति ब्रूयात् । यथाशास्त्रवेदानधीत्य पुत्रांश्च पर्वगमनान् तुरिरंसावर्जं ऋतु-
 कालादिगमनधर्मेणोत्पाद्य यज्ञैश्च ज्योतिष्टोमादिभिर्ध्याशक्तिरिष्ट्वा ततो मोक्षोपायप्रव्रज्याख्ये मनोर्नियोजयेत् ॥ ३६ ॥
 अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथासुतमिति । वेदाभ्यनप्रजोत्पादनयज्ञानुष्ठानान्यकृत्वा द्विजो मोक्षमिच्छन्
 रकं व्रजति ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यामिति । यजुर्वेदपूर्वाख्यग्रन्थोक्तां प्रजापतिदेवताकां सर्वस्वधनदक्षिणामिष्टि-
 कृत्वा तदुक्तविधिनैव चाग्नीनात्मनि भस्मपानादिना समारोप्य वानप्रस्थाश्रममनन्तरमकृत्वैव गृहस्थाश्रमान्तरमेव ब्रा-
 ह्मणः प्रव्रज्यामनुतिष्ठेदिति । एवमाश्रमाणां समुच्चयपक्षोऽनेन दर्शितः । त्रिचतुःसमुच्चयविकल्पपक्षाश्च सर्वे एव श्रुतिनोदिताः
 स्थिताः तथा च जाबालश्रुतौ ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदिचेत्तरथानु-
 कुर्यात् । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यइति । तस्य ते तैजसा लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥
 यः सर्वभूतेभ्योऽभ्यंदत्वा गृहादेव प्रव्रजति तस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थोपनिषदादिशास्त्रनिष्ठस्य नित्यप्रकाशकालोका भ-
 वन्ति ॥ ३९ ॥ यस्मादिति । यस्य द्विजस्य सकाशाद्भूतानां सूक्ष्ममपि भयं नोत्पद्यते तस्य सांप्रतिकशरी-
 रपातादनन्तरं कस्माच्चिदपि भयं न भवति ॥ ४० ॥ अगारादिति । ग्रहानिर्गतः पवित्रैर्दर्भाजिनदण्डकमण्डल्वा-
 दिभिः युक्तः संयतवाक् केनचिद्वोपहत्येष्टु स्वाहन्नादिष्वपगतस्पृहः व्रजेत् ॥ ४१ ॥ एकइति ।
 एकस्य सतो मोक्षावाप्तिर्भवतीति एवंजानन्नेकएव प्रव्रजितान्तरेण सहासीतासहायवान् श्रुत्यादिरहितोऽन्यत्यागे-
 नेत्यपरे । बोधायनेन हि स्त्रीणांचैकइति स्त्रीणामपि प्रव्रज्योक्ता एवं प्रकुर्वन् किंचित् त्यजति नापि केनैत्यज्यते
 विद्योगदुःखं तेनानुभूयते न चान्योऽनुभाष्यते सुसंबन्धात्मकाभावादविघ्नेन मोक्षोपायसंपत्तिः ॥ ४२ ॥ अन-
 गिरिति । अप्रेक्षकोत्सुकुतको मुनिर्भावसमाहितः ॥ शास्त्रेऽग्निसमारोपणस्योक्तत्वात् लौकिकाग्निरहितः
 अगृह्यकउपेक्षको व्याभ्यादेरुत्पत्तेः शरीरस्यापि । यथाह शङ्खः ॥ नात्मनः प्रतिकारं कुर्यात्तनापि कारयेत् ॥
 नानुमान्येतति असंकुतकः संयतबुद्धिचेतसा च संयतः स्यात् भिक्षार्थं च ग्रामंगच्छेत् ॥ ४३ ॥ कपालं वृक्षमू-
 लानि कुचैलमसहायवानिति । कर्पटं भिक्षार्थं वृक्षमूलानि आश्रयः कुचैलंकथा वासोर्थं एकारामता संगत्यागाय
 शत्रौ मित्रे च साम्यमित्येतत् मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य चिह्नम् ॥ ४४ ॥

हेमंतकान् मासान् अष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्येकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

सुखस्थः पर्यहित्रजेन्मार्गनादृष्ट्वा भूमिमाक्रमेत् ॥ परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यांवाचमहिंसांचवदेदनपकारिणी ॥ कृत्वापेतामकलुषांमनृशं सामपैशुनां ॥ ३ ॥]

नाभिनन्देतेति । मरणजीवित्वा नाभिलषेव अपि तु श्रुतिसंशुद्धिकालं यथाश्रुतकोऽपेक्ष्यते एवंस्वेच्छोपनिपति
तंमरणकालपेक्षते ॥ ४५ ॥ दृष्टिपूतमिति । प्राण्युपघातपरिहारार्थं चक्षुःशोधितं पदं क्षिपेत् । उदकसूक्ष्मजन्तुप-
रिहारार्थं च वस्त्रसंशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रीकृताचवाचं वदेत् । एवं च मौनेन हास्यविकल्पः असत्संकल्पेन
परिहारेण च मनसा पवित्रीकृतात्मा सर्वदा स्यात् ॥ ४६ ॥ अतिवादानिति । सामर्षवादान् क्षमेत न कं-
चन परिभवेत् । नचेदंशरीरमाश्रित्य व्याध्यायतनभूतविद्युदुद्योतइव विनश्वरं एतन्निमित्तकं स्वर्गापवर्गपरिपंथि
केनचिदपिसह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥ कुप्यन्तमिति । संजातक्रोधाय प्रतीपं न कुप्येत । अधिक्षिप्तश्चाधि-
क्षेप्तारं भद्रं वदेत् । धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थो वर्थकामौ धर्मकामार्थकामासमस्ताश्चेत्येतानि यानि वाचः समोच्चारणनिमित्तानि
तेष्ववकीर्णां विक्षिमां तद्विषयां सर्वस्य च भेदस्यासत्यरूपस्यादनृता र्थावाचं न वदेदपि तु मोक्षाश्रितामेव वदेत् ॥ ४८ ॥
अध्यात्ममतिरिति । उपनिषदाद्यध्यात्मवृत्तिः सन् दण्डकमण्डल्वादिष्वपगतविशेषापेक्षीनिःस्पृहोऽसहायः सन् सुखा-
न्यमित्संसारविचरेत् ॥ ४९ ॥ नचेति । भूकंपाद्युत्पातचक्षुःस्पंदनादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनो दन्ते नखकरले
खालक्षणं इत्येतत् नक्षत्राङ्गविद्यया च तथायं नीतिमार्गश्च नान्यं वर्तितुमित्यनुशासनेन शास्त्रार्थवदनेन च कदाचि-
दपि भिक्षांलुपुमिच्छेत् ॥ ५० ॥ नेति । वानप्रस्थब्राह्मणपक्षिभिरन्यैर्भिक्षाटनशीलैर्व्यामंगृहं भिक्षार्थं न प्रविशे-
त् ॥ ५१ ॥ कृमिक्लेशानखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः पात्रो दण्डकुसुं भवान् सर्वभूतान्यपीडयन् नियतो बु-
द्धिमान् सर्वदा विचरेत् ॥ ५२ ॥ अतैजसानिति । सौवर्णलोहादिवर्जितानि अल्लिद्राणि भिक्षाभोजनपात्राणि स्युर्निर्ब्रणा-
नि च तेषां च उदकेनैव शुद्धिर्यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥ आलाबुंवादारुपात्रमिति । अलाबुदारुमुत्तत्त्वङ्निर्मितानि
पात्राणि प्रव्रजितानां स्वायं भुवो मनुराह ॥ ५४ ॥ एककालमिति । सकृत्प्राणयात्रामात्रार्थं एकवारमेव भैक्ष्यं चरेत् । नोभयकालम-
पि भैक्षचरणविस्तरप्रसङ्गं न कुर्यात् । यस्माद्भैक्षशनातिशयेन शक्तो यतिरन्मदोद्रेकात् विषयान्तरेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥ विधूम-
इति । विगतधूमे काले निवृत्तमुसलावहननेषु पाकज्वालासूयशान्तासु गृहस्थपर्यन्तेषु जनेषु कृतभोजनेषु उच्छिष्टशरावेषु
त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् ॥ ५६ ॥ नरागीनविषादीस्याह्ना भश्चेन्न न हर्षयेदिति । लाभालाभयोर्ह-
र्षविषादौ न भजेत । प्राणाप्यायनमात्रमन्नं भुञ्जीत । दण्डकमण्डल्वादिमात्राया मिदं शोभनं नेत्येवं संगं न कुर्यात्
॥ ५७ ॥ अतिपूजितलोभात्तु भिक्षां यत्नेन वर्जयेत् ॥ अतिपूजितलोभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥
पूजापूर्वकं भैक्ष्यलाभात्सर्वदानिन्देदतश्च वर्जयेत् । यस्मात्पूजितलाभसहोत्पत्त्या यतिर्मौक्षमाणोऽपि संसार-
ान्मोति ॥ ५८ ॥ अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । विषयैरुपादिभिरुपभोगार्थमिन्द्रियाणि अल्पान्नाभोजनेन
एकान्तदेश उपवेशनेन च ह्रियमाणानि विषयेन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥ यस्मात् इन्द्रियाणा-
मिति । इन्द्रियजयरागद्वेषादिअहिंसावर्जनैर्मौक्षाद्य योग्यो भवति ॥ ६० ॥ अधुनेन्द्रियजयोपायतया
संसारनिषेधमुपदिशति अवेक्षेतेति । शिष्टाकरणप्रतिषिद्धसेवनेनोत्पन्नपापसमुद्भवाः क्षेत्रज्ञानां सर्पकलासरुम्यादिश-

रीरशामीः यमगृहेषु नरकपतनंयातनाश्च निशिततरकरपत्रविदाराम्काः शास्त्रदृष्ट्या विलोकयेत् ॥ ६१ ॥
 योगमिति । इष्टवियोगानिष्टसंयोगजरयाभिभवव्याध्युपपौडनानि कर्मदोषोद्भूतानि पर्यालोचयेत् ॥ ६२ ॥
 ति । अस्यक्षेत्रज्ञस्य अस्माच्छरीरादुःसहसन्धिबन्धनिघट्टनपूर्वकबहुलतरतमःप्रवेशकर्कशमुक्तनगंपुनश्च शांताङ्ग-
 तिकर्कटुकादिजनन्यशनपानादिदुःखबहुलेगर्भउत्पत्तिसृगालादिनिरुष्टजात्यनन्तयोनिगमनानि च कर्मदोषसमुद्भवा-
 न्यवेक्षेत ॥ ६३ ॥ अधर्मप्रभवमिति । शरीरवतांक्षेत्रज्ञानां अधर्मकारणकंदुःखसंबन्धधर्मार्थनि-
 मितकंच क्षेत्रमुखसंबन्धमेवेक्षेत । अतइत्थंपर्यालोचयेन्द्रियजये मोक्षोपायभूते यतेत ॥ ६४ ॥
 सूक्ष्मतामिति । परमात्मनश्चित्तवृत्तिस्थैर्येण सूक्ष्मतामवेक्षेत येषोऽन्तर्दृश्येऽणीयानिति श्रुतेर्यदि वा शरीरा-
 दिस्थूलपदार्थव्यतिरिक्तत्वावलम्बनेनोपरचितसूक्ष्मत्वव्यपदेशे सति सूक्ष्मतामवेक्षेत । तथोक्तपृष्ठपृष्ठशरीरेषुशुभाशुभफ-
 लोपभोगार्थमधिष्ठानत्वमस्यावेक्षेत ॥ ६५ ॥ भूषितैपिचरेद्धर्मयत्रतत्राश्रमेवसान्ति । यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे-
 स्थितः सर्वभूतेषु सः संन आश्रमलिङ्गपरित्यागेनतद्विरुद्धवेष्टालङ्कारयुक्तोपि तदाश्रमोक्तंयमसमूहमनुतिष्ठेत् ।
 यस्मान्दण्डकमण्डल्वादिधारणधर्मस्यकारणं अपि तु यमनियमानुष्ठानंयमनियमानुष्ठानकर्मप्राधान्यख्यापनार्थं एतल्लिङ्गनि-
 न्दावचनंन लिङ्गपरित्यागार्थविहितत्वात् ॥ ६६ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । कतकवृक्षफलंयद्यपि कलुषो-
 दकप्रसन्नतोत्पादकं तथापि तत्संबन्धिनामोच्चारणमात्रेणैव उदकंप्रसन्नं भवति । अपि तु फलप्रक्षेप-
 क्रियामपेक्षते एवंन लिङ्गधारणमात्रेणैव धर्मोभवत्यपि तु अनुष्ठानमपेक्षते ॥ ६७ ॥ संरक्षणार्थमिति ।
 शरीरपीडायामपि प्राणिसंरक्षणार्थरात्रावहनि भूमिमवेक्ष्य पर्यटेदिति प्रायश्चित्तकथनार्थमुक्ताभिधानंचाह ॥ ६८ ॥
 अङ्गेति । यानचिन्तितान् प्राणिनोऽहनि रात्रौ वा यतिर्हन्ति तद्वधपापनिर्हरणार्थंस्नात्वा सव्याहर्तिसप्रणवांगाप-
 त्रौशिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते इति वसिष्ठकृतलक्षणान् प्राणायामान् षट् कुर्यात् ।
 अस्यचप्रायश्चित्तप्रकर्षणोत्कर्षादरार्थः असिश्चित्तवृत्तेषु व्यतिक्रमे पापंभवती अस्मादज्ञानतइति वचनादवसायेत-
 ॥ ६९ ॥ यस्मात् प्राणायामा इति । प्राणायामाभूभुवःत्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्लोकारेण च युक्ताः कुंभकपू-
 रकरेचकविधानेन कृताप्रकृतंतपोब्राह्मणस्य बोद्धव्यम् । तत्र बाह्याभ्यन्तरवायोःकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधकुंभको-
 च्छ्वास्यवायोरनवरतोत्सर्गोरेचकइति ॥ ७० ॥ दृष्टव्यन्तइति । धातूनांमुवर्णाद्युत्पत्तिमृदाद्यग्निमध्ये भस्मादिना
 ध्मायमानानांयथाद्रव्याणि दहन्ते एवमिन्द्रियाणांविषयप्रवृत्त्या ये रागादयोदोषाउद्भवन्ति ते प्राणनिग्रहेण विषयान्
 प्राणनिग्रहणविषयानभिभ्यानंततोरगादिन्यावृत्तिः इत्येतदनेनोच्यते ॥ ७१ ॥ एवंच सति प्राणायामै-
 रिति । अनन्तरोक्तनीत्या प्राणायामैरागादीन् दहेत् । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेतियोगादिलक्षणादिचित्तस्या-
 व्यापृष्टतावस्थस्य अप्रतिष्ठस्य दृढयादिदेशधारणात्मिकाभिः किल्बिषंदहेत् । पापमुद्धर्तुरेक्षेत् । प्रत्याहारोण
 च मनसोविषयेभ्यः प्रत्याकर्षणेन संसर्गानिन्द्रियविषयसंपर्काख्यान् विषयोपलब्धिहेतूनुद्धर्तुरेक्षेत् । तत्प्रत्यैक-
 ताध्यानं इति योगशास्त्रोक्तलक्षणेन विजातीयप्रत्ययानुविद्धात्मसाक्षात्करणरूपेण च ध्यानेन धर्मोज्ञानंविराग-
 मैश्वर्यसात्त्विकमेतद्रूपनित्यमस्माद्विपर्यस्तं इत्येतत्सांख्योक्तेन धर्माज्ञानाद्यैवैरागानैश्वर्यान् गुणान् दहेत् ॥ ७२ ॥
 उच्चावचेष्विति । अस्य क्षेत्रज्ञस्योक्तपृष्ठपृष्ठेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूनेषुप्राप्तिमसंस्कृतात्मभिरशास्त्रानैरावहरेत् य-
 थावद्विजानीयादनेन हेतुना संसारात्प्रतिपद्यतइति ॥ ७३ ॥ यस्मात् सम्यगिति । आत्मविषयसम्यग्ज्ञानोपेतः

लपकबीजवदात्मज्ञाने सति कार्यजननासमर्थेन निबध्यते संसारे नोत्पद्यते आत्मज्ञानशून्यः पुनः संसारमाव-
 ७४ ॥ अहिंसयेति । अशास्त्रिताहिंसावर्तनेनेन्द्रियाणां च विषयसक्तिपरिहारेण वैदिकैश्च नित्यैः कर्म-
 भिस्तैश्च कच्छचान्द्रायणानुष्ठानैरिह संसारे च ब्रह्मप्राप्तिलक्षणपदसाधयन्तीह श्लोकद्वयेन ज्ञानकर्मसमुच्चयफलमा-
 ह ॥ ७५ ॥ इदानीं अपवर्गसाधनभूतवैराग्योद्भवविषयकायत्वरूपनिरूपणमाह अस्थिस्थूणस्नायुबद्धमिति ।
 जराशोकसमाविष्टमिति । पृथिव्यादिभूतविकारमांसादिमयशरीरमिदं गृहकृत्यजेत् । रूपकभङ्ग्याचास्य गृहत्वदं-
 शयति । अस्थीनि स्थूणा इव यस्य तदवष्टब्धत्वात् स्नायुभिर्बद्धमांसरुधिराभ्यां उपलिप्तचर्मच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां-
 पूर्णं अतएव दुर्गन्धिजरोपेताभ्यां आक्रान्तं व्याधीनां आश्रयभूतं आतुरं कुत्सिपासादिकातरं बाहुल्येन राजसं-
 श्वरं इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्यक्तुर्वैरूप्यात् दृष्टान्तद्वयं दर्शयितुमाह नदीकूलमिति । यस्तावदात्मज्ञानाभ्यास-
 निष्ठेन चात्मतत्त्वतः कर्मसायात्परतत्त्वशरीरपातं नदीकूलवृक्षवदपेक्षेत यः पुनरधिगतविविक्तात्मज्योतिः स बुद्धिपूर्वक-
 मपि शकुनिभिरिव वृक्षमुत्क्रान्तिसमवलम्बनेन देहं त्यजेत् । एवमिदं शरीरं त्यजन् दुःखमूलाजलचरप्राणिभेदादिव
 संसाराद्विमुच्यते । आत्मज्ञानाभ्यासनिष्ठस्य सत्यप्यन्तरा कथंचित् शरीरपाते शरीरान्तरेणावशिष्टात्मज्ञानपरिपूरणे
 सति अपवर्गोऽवश्यं भवतीति योगविदां दर्शनमतस्तत्प्रत्यपि तथा त्यजन्निर्देहं कच्छाद्वाहाद्विमुच्यते इत्येतत् घटते
 ॥ ७८ ॥ प्रियेष्ट्विति । स्वधर्माविरोधिप्रियेषु केनचित्कृतेषु न प्राग्जन्माजितसुकृतमन्तरेण कस्यचित् घटते ।
 तेनायं पुरुषो मम प्रियकर्ता अपित्वात्मकतसुकृतमित्येवं ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतं कर्तृत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि
 केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्जन्माजितदुष्कृतकारणत्वेन प्रकल्प्य तत्संपादयितारं पुरुषं प्रतिरागद्वेषाभावान्नित्यं-
 ब्रह्माभ्येति ताद्राव्यमुपगच्छति ॥ ७९ ॥ यदेति । यदा पारमार्थिकेन चेतो धर्मेण सर्व-
 वस्तुषु विगताभिलाषो भवति तदा देहपातादूर्ध्वं इहलोके शतमखं प्रसीतश्चापवर्गसुखनित्यं प्राप्नोति ॥ ८० ॥
 अनेनेति । अनेन विधिना संसारस्वरूपनिरूपणात्मकेन शनैः शनैः सर्वान्विषयसंपर्कोऽस्त्यक्त्वा ततः सर्वद्वैः क्षु-
 त्तौहित्यादिभिर्विनिर्मुक्तः सिद्धिरूपे ब्रह्मण्यवतिष्ठते ॥ ८१ ॥ ध्यानिकमिति । यदेतच्छास्त्रमुक्तं एतद्ध्यानिकं ध्याने
 न सति परमात्मचिन्तने सति उत्कृष्टफलं भवति यस्मादात्मस्वरूपविद्योऽनं भवति सोऽनुष्ठानफलमपरिपूर्णं प्राप्नोति । यथा-
 रहस्यब्राह्मणयोवा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा स्मिन्लोके जुहोति तपस्तप्यते यावद्बुद्धिं वर्षसहस्राण्यन्तवदेवाभ्य-
 भवतीति ॥ ८२ ॥ अधिज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्राह्मणारख्यं वेदं देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं देवताप्रकाशनपरमग्निमै-
 र्धेत्यादिकं आत्मानं चाधिकृत्य प्रवृत्तं पुरुषसूक्तादिकं उपनिषत्सु चोक्तं सर्वकालं जपेत् ॥ ८३ ॥ इदमिति ।
 शास्त्रार्थानभिज्ञानां ब्रह्मैव वेदाख्यं शरणं गतिः इत्युत्कर्षापकर्षणप्राप्तपरिहारहेतुत्वात् । एवमिदमेव ज्ञानवतां स्वर्गापव-
 र्गमिच्छतामिति ॥ ८४ ॥ अनेनेति । उक्तेनाश्रमसंबन्धेन यो द्विजः प्रव्रज्यामाश्रयति इहैव लोके क-
 ल्मषं निर्देहं क्षयात्परं ब्रह्मरूपं संपद्यते ॥ ८५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो यतात्मना संबन्धी धर्मोऽयुष्माकमुक्त-
 दानीं वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मपरित्यागिनामेतानैके महायज्ञानित्यादिप्रकारेण ज्ञानबलादग्निहोत्रादि कर्म संपादिनां कर्म-
 बन्धं शृणुत । न चाग्निहोत्रादीनां श्रुतिचोदितानां स्मृत्या कथं त्याग इति वाच्यं आत्मज्ञाननिष्ठं प्रति यावद्देहपुरुषो भाषत इत्या-
 दि चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेणास्याप्यनुष्ठानस्य श्रौतत्वाद्यद्यपि गृहस्थविशेष एव वेदसंन्यासिकस्तथापि प्र-
 व्रज्यावैकल्पिकत्वं संन्यासिकत्वस्य ज्ञापयितुं प्रव्रजितधर्मसमनन्तरं अभिधानमेवं च गृहस्थत्वे दत्त्वेन वेदसंन्यासिकस्य
 चातुराश्रम्यान्तर्भावादश्रमोणां चतुस्त्रिद्विसमुच्चयविकल्पबाधापक्षान् दर्शयितुं तावदिष्टमाह ॥ ८६ ॥ ब्रह्मचारीति ।

३० गो०

(८७)

यएते ब्रह्मचर्यादयआश्रमिणः पृथगुक्ताएते गृहस्थजन्याः एवंच गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमिभिः शास्त्रव्यति-
 तानानास्तिहस्तचर्याद्याश्रमाधिकारः ॥ ८७ ॥ सर्वेपीति । सर्वेपि चत्वारोप्यपि शब्दात्रयोद्भवेकएव
 दुक्तशास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठितुः सन्तोयथोक्तानुष्ठितारविप्रब्रह्मप्रामिलक्षणान्गतिप्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पपक्षाणां ब्रह्मच-
 र्यपरिसक्तइत्यादिश्रुतिमूलं दर्शितम् । बाधापक्षेपि जरामयंवा एतत्सत्रयदग्निहोत्रं जुहोति यदर्शपूर्णमासाभ्यां यजतइ-
 त्यादि श्रुतिमूलत्वं एवंच समुच्चयविकल्पबाधापक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वाद्यथारुच्यन्यतमपक्षानुष्ठाननैष्ठिकत्वस्यापि
 श्रुतिमूलत्वं दर्शितम् । एवंच यत्कैश्चिन्नैष्ठिकत्वादीनां स्मार्तत्वाद्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधो गार्हस्थ्येन्यनधिकृतं अ-
 न्धादिविषयताचित्युक्तं तदसत् सर्वेषां प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ ८८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषामेव ब्रह्म-
 चर्यादीनां अध्ययत् गृहस्थबाहुल्येन साक्षाद्देवाक्यैः कर्मविधानाद्गृहस्थः श्रेष्ठइति मन्वादिभिरुच्यते । सच
 यस्मात् ब्रह्मचारितापसयतीन् भिक्षादिनाभिपोषयति । यथोक्तं ज्ञानेनानेन चान्वहं गृहस्थैरेव धार्यन्ते
 इति तस्मादसौ श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥ यथेति । यथागङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानं प्रा-
 भवन्ति । एवं सर्वे एव ब्रह्मचर्यादयः आश्रमिणो अन्नादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९० ॥
 चतुर्भिरेवमप्येतैरेति । एतैश्चतुर्भिर्ब्रह्मचर्यादिभिः आश्रमिभिर्द्विजैर्वक्ष्यमाणदशकारणिकोधर्मोयत्नेनाभ्यसनीयः
 ॥ ९१ ॥ धृतिरिति । संतोषोपराधसहनशीतातपादिद्वंद्वसहिष्णुता परद्रव्याग्रहणं धर्मादिशुद्धिर्जितेन्द्रियतानुपह-
 तानुद्धिरात्मज्ञानं यथोपलब्धाभिधानं क्रोधानुत्पत्तिरित्येतत् दशपरिमाणंधर्मलक्षणं सर्वमेतदिह शास्त्रविक्षिप्तमुक्तमपि-
 प्रायशएतावन्मात्रत्वाद्धर्मस्येह पुनरुच्यते । संक्षेपतोसंमोहेनावबोधार्थम् ॥ ९२ ॥ दशलक्षणातीति । ये ब्रा-
 ह्मणाएतानि दशलक्षणानि पठन्ति पठित्वा चानुतिष्ठन्ति ते उत्कृष्टस्थानं ब्रह्मलोकं वा ज्ञाने सति मोक्षं प्राप्नुवन्ति
 ॥ ९३ ॥ दशलक्षणिकमिति । एवं दशलक्षणिकमुक्तं धर्मसंयतमना आचरन्नुपनिषदः सम्यक् ज्ञात्वा
 त्रिभिर्ऋषैर्ऋणवानित्याद्युपाकृत्य त्रयो द्विज उक्तं वेदसंन्यासित्वमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥ संन्यस्येति । सर्वा-
 ण्यग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य ज्ञानेनैवापरे विप्रा इत्येवमादिप्रकारेण ज्ञानबलात्तान्यनुतिष्ठन् बुद्धिपूर्वा-
 संचितपापान्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् संन्यासेनैव संहरन् गृहीतनिश्चयो वेदग्रन्थतोर्यतश्चाभ्य-
 स्यन् पुत्रगतसमृद्धयेपेतेन पुत्रोपकृतया साच्छादनवृत्तित्वात् सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या
 कर्माणि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्यात्मज्ञानाख्यत्वर्यप्रधानो विगताभिलाषकः संन्यासेनासंचिततोत्पन्नपापनिर्हृत्य
 ब्रह्मलोकं ज्ञाने वा सति मोक्षं प्राप्नोति ॥ ९६ ॥ एषइति । एष ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप्रजितानुष्ठेयरूपश्रुतः प्रकारो-
 ब्राह्मणसंबन्धी पुण्यहेतुत्वात्पुण्यो ब्रह्मलोकापवर्गफलत्वात् परलोकेऽक्षयफलो धर्मो युष्माकमुक्तः एवं चास्माद्ब्राह्मणग्रह-
 णात् ब्राह्मणः प्रज्जेद्गृहादिति चास्माद्ब्राह्मणाः प्रजन्तीति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव प्रज्ज्याधिकारो न द्विजातिमात्रस्येत्यपीयते ।
 इदानीं राजसंबन्धिनं धर्मं शृणुत ॥ ९७ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायामनुदीकायां यतिधर्मः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथसप्तमोऽध्यायः ॥

अनमःशिवाय ॥ ॥ राजधर्मानिति । नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं वीक्ष्यदृष्टादृष्टार्थान्कतंव्यानकृत्ययि-
ष्यामि । तथा येन प्रकारेण राजउत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टादृष्टार्थफलसंपत्तिस्तद्वक्ष्यामि ॥ १ ॥ ब्राह्म्यमिति ।
वेदाधिगमार्थमुपनयनाख्यं स्नानपर्यन्तं यथाशास्त्रसंस्कारंप्राप्तवता क्षत्रियेण सर्वस्यास्य जगतःशास्त्रमर्यादानतिक्र-
मणनियमतोरक्षणकर्तव्यम् । वृत्त्यर्थत्वेपि तपःक्षत्रस्यरक्षणमित्यदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् ॥ २ ॥ अराजक-
इति । यस्मात्पूर्वमविद्यमानराजके अस्मिन्नजगति भयेन समंतत्प्रचलति सति अस्य जगतोरक्षार्थं हिरण्यगर्भोरा-
जानं सृष्टवान् तस्मात्तेन रक्षणीकर्तव्यम् ॥ ३ ॥ कथमसृजद्वित्याह इन्द्रानिलयमाकर्णामिति । इन्द्रवायुय-
मादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानां संबन्धिनां शान्तसारभूतानिष्कृत्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥ यस्मादिति । तेषा-
मिन्द्रादीनां देवैश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्यो यस्मान्नृपतिः कृतः तस्मादेव प्राणिनो वीर्येणाधरीकरोति ॥ ५ ॥
तपतीति । एष च राजापश्यतां त्ववीर्षेण चक्षूषिमनांसि च आदित्यवत्सन्तापयति न चैनं राजानं वीर्येणा-
तिशयबोगात्कश्चिदपि पृथिव्यामाभिमुख्येन वीक्षितुं शक्नोति । एवं चेन्द्रांशोद्भवत्वात्कथनार्थम् ॥ ६ ॥
सदिति । प्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिवक्ष्यमाणात् । आदित्यतुल्यव्यापारकरणादसावलौकिकशक्तियोगेन तासु
क्रियासु राजाग्निवाय्वदित्यचन्द्रयमवैश्रवणवरुणेन्द्रतुल्यो भवति ॥ ७ ॥ बालोपीति । भूपतिर्वा-
लोपि मनुष्यरुद्ध्या नावज्ञेयो यस्मादेवांशोद्भवत्वात्माह्वयेषा देवता मनुष्यरूपेणास्ते ॥ ८ ॥ एकमिति ।
अग्निनुपायसेविनं मनुष्यमेकमेव दहति । राजाग्निः पुनः पशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धिवन्धुवर्गमपि नाक्षय-
ति । तस्मादसौ नावमंतव्यो राजाग्निरिव विनाशकत्वान्न च स्नेहातिशयातिदर्शनेन तं प्रत्याक्ष्वसनीयं यस्मात् ॥ ९ ॥ कार्यमिति ।
स राजा प्रयोजनपर्यालोच्यान्नाशक्तिदेशकालौ च स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्रव्यवस्थामिदं च मित्रशत्रु-
मध्यस्थतया मुहुर्मुहुर्नानाविधरूपं कुरुते ॥ १० ॥ यस्येति । यस्मादसावदयाद्यंशोद्भवत्वादस्यादिसर्वतेजोयुक्तस्तस्मा-
त्क्षुद्रतायां प्रसन्नतायां महती श्रीर्वसति ॥ एवं च श्रीकामेनासौ आराधनीयो वीर्ये तदीये शत्रुपराजयश्चास्ते । अतः शत्रु-
विनाशकामेनाप्यसावेव परिचरणीयः । क्रोधे च तद्गते मृत्युस्तिष्ठति तस्मान्न कदाचिदसौ कोपनीयः ॥ ११ ॥
तमिति । यो मनुष्यस्तद्दीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य प्रतिपक्षो भवति सनिःसंशयं विनश्यति । यस्मात्तस्य समनन्तरं
विनाशार्थं राजा मनःसंकल्पयति ॥ १२ ॥ यतएवं तस्माद्धर्मयमिष्टेषु वर्तयेत्तं नराधिप इति । तस्मान्मरेश्वर आत्मव-
ल्लभेषु शास्त्राविरुद्धायां दृष्टार्थायां व्यवस्थामिष्टानामेषां वर्तितव्यं इति निश्चिनुयात् । एवमप्येवमपि यच्छास्त्राविरुद्धं बहिष्क-
रणीयार्थांश्चेतां व्यवस्थानातिक्रमेत् ॥ १३ ॥ तदर्थमिति । राज्ञः प्रजापालनाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सर्वप्राणिनां चरित्तारं
चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यक् धर्मधटनाद्धर्मं त्वशरीराच्चोद्भूतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेनार्निर्मितं दमनादृण्डं पूर्वप्रजापतिः
सृष्ट्वांस्तं विना राजत्वानुपपत्तेः ॥ १४ ॥ तस्येति । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते इति स्थावरणामपि चैतन्यस्योक्त-
त्वात् छेदनादिदण्डभयेन वृक्षादिस्थावरण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थं संपच्यन्ते नियतकालं पुष्पादिदानव्यवस्थाना-
तिक्रमन्ति किंपुनर्जङ्गमानि ॥ १५ ॥ तस्मात् तमिति । तं दण्डं ग्राम्यारण्यादिदिवानक्ताद्यपराधकत्वाद्वा जकत्व-
स्य गतदेशकालौ विचार्य अपराधिसंबन्धिव च शरीरधनसामर्थ्यवेदाध्ययनादि सम्यगवेक्ष्य अन्यायकारिषु नरेषु अ-

पराधानुरूपं कुर्वीत इत्यमात्यादिविषयमिदं व्यवहारिणा प्रभवन्तमनुबन्धं परिज्ञायेतवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥
दण्डहेतुतत्रोहत्वस्य सदण्डएव राजा सएवमनेनैव न्यायेन सएव पुरुषोपराध्यानेता सएवचनेतादण्डनायकः सेनापत्या-
दिःसएवचानुशासिता धर्माधिकृतो राजस्थानीयःसएव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्याश्रमाणां धर्मानुष्ठाने प्रतिभूरिवानुस्थापकत्वात्
स्मृतः ॥ १७ ॥ यतएवंतस्मात् दण्डइति । दण्डभयादेव राजादिशासनं प्रजानां निवर्तते । अतोदण्डएव सर्वाः प्रजाः
कर्तव्याः इति तु स्थापयति न राजाशारूढा दण्डएवचासाधुभ्यः साधूनरक्षति सुषेपु चापि रक्षयितृषु दण्ड-
एव जागर्तं तद्भयादेव चौरादीनां अप्रवृत्तेर्दण्डएवधर्मविद्वांसोमन्यन्ते ऐहिकामुत्रिकदण्डभयाद्धर्मप्रवृत्तेः ॥ १८ ॥
समीक्ष्येति । सदण्डो देशकालादि विचार्य सम्यक् लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति ।
अविचार्य पुनः कृतोदृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारिनाशयति ॥ १९ ॥ यदीति । यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डार्हेषु दण्ड-
न कुर्यात् यथा शूल्यामत्स्यानिषादादिभिर्भिर्भयैः शूले पच्यन्ते एवं बलातिशययुक्ता दुर्बलान्पचयेयुः ॥ २० ॥
अद्यादिति । यदि दण्डी न भविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं अत्यन्तापसदः काकोपि पुरोडाशाख्यं हविरात्स्यत् तथा-
त्यन्ताधमश्चापि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यन् च कस्यचित्कस्मिंश्चित्त्वामित्वं भवेत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां चोत्कर्षा-
पकर्षवैपरीत्यं प्रवर्तते ॥ २१ ॥ सर्वइति । सर्वः कश्चिन्नोकोदण्डेन सन्मार्गं स्थाप्यते तस्मान्निसर्ग-
शुद्धोनरः रुच्छ्रेण लभ्यते तथा सर्वमिदं जगद्दण्डभयादवश्यकर्तव्योपकाराय प्रवर्तते ॥ २२ ॥ देवदान-
वरक्षांसिगन्धर्वा इति । देवादयः प्रथमाध्यायोक्तभेदाः पतङ्गाः पक्षिणः उरगाः सर्पा ये तेपि सकलजगदुत्पत्त्य-
नुशासनकारणरूपे श्वरसंबन्धिभयपीडिताः सन्तो वर्षदानाद्युपकारं च दानवादयोन कुर्वन्ति । तथा चाध्वर्यवश्चरुतिः ॥
भयादस्याग्रिस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ २३ ॥ दुष्येयुरिति ।
दण्डस्याकारणादन्यायेन च करणात् सर्वे ब्राह्मणादयो वर्णा इति रेतस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वाश्च धर्मार्थकाममोक्षा-
र्थाः शास्त्रमर्यादाउत्सीदियुः । एवं चाग्रौ प्रास्तेत्यादि परस्परपकाराय प्रवर्तते ॥ २४ ॥ यत्रेति । यत्र राष्ट्रे
स्यामवर्णालोहितनेत्रइत्यंभूतः शास्त्रे प्रमाणकाधिष्ठातृदेवतारूपोदण्डः पापकृन्नाशयिता विचरति तत्र प्रजान् व्याकुली-
भवन्ति यदि दण्डप्रणयनकर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति ॥ २५ ॥ तस्याहु रिति । तस्य दण्डस्य कर्तारक्षत्रियमभिषेकादियु-
क्तं यथोपलब्धाभिधायिनं विमृश्य कारणमूहापोहसमर्थं प्राज्ञोपेतं धर्मार्थकामानामिति रेतस्त्रीगमनेन कुशलं मन्वादय आहुः ॥ २६ ॥
तमिति । तंदण्डं राजा सम्यक्कुर्वन् धर्मार्थकामैर्वृद्धिमेति । यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः छलोद्वेषी राजान-
सम्यक्कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनश्यते ॥ २७ ॥ दण्डइति । यतोयत्तत्सुमहत्तेजः सदण्डः सह-
जादेवाविनश्यन्न्यात्मभिश्च दुःखेन कर्तुं शक्यते । न्यायवर्तिनं राजानमेव पुत्रादिबान्धवसहितं विनाशयति ॥ २८ ॥
ततइति । सबन्धुनृपतिनाशानन्तरं सदण्डो वक्ष्यमाणधनदुर्गादि दुर्गैराष्ट्रं च देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसाहितमित्रः प्रदान-
जीविनो देवा इत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवाश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥ सोऽसहायेन मूर्खेणेति । सदण्डो विद्यमा-
नमन्यादिसहायेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रसंस्कारश्चाकृतबुद्धिना द्यूतादिविषयसक्तेन राज्ञा शास्त्रमर्यादया कर्तुं शक्यः
॥ ३० ॥ शुचिनेति । अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवर्तिना सहायेन प्रज्ञावतेत्येवंपूर्वो-
क्तदोषप्रतिपक्षभूतगुणयुक्तेन राज्ञा सम्यक्दण्डः कर्तुं शक्यते ॥ ३१ ॥ स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिरिति । आभराष्ट्रे शास्त्र-
मर्यादया वर्तते । शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डो भवेत् । सिग्धेषु च मित्रेषु कार्यमित्रेषु अकुटिलः स्यात् ब्राह्म-

पूर्वचालपंतदपराधं कृतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् ॥ ३२ ॥ एवमिति । एवमाचारस्य राज्ञोऽयंतत्क्षीणको-
 शस्यापि जलैर्लवितुंसेकाद्वा लोके ख्यातिः विस्तरमेति ॥ ३३ ॥ अत इति । एतस्मादाचाराद्विपरीतादाचारतोरा-
 ज्ञोजितेन्द्रियस्य घृतविन्दुरिवोदकख्यातिः संकोचमुपयाति ॥ ३४ ॥ स्वेस्वइति । क्रमेण स्वधर्मरतानां सर्वेषां ब्रा-
 ह्मणादीनां वर्णानां ब्रह्मचर्यादीनां चाश्रमाणां ब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः । उत्तरविवक्षार्थमुक्तवान् ॥ ३५ ॥ तेनेति ।
 तेन राज्ञा प्रजापालयता अमात्यसहितेन यत्कर्तव्यं तत्कृत्स्नं क्रमेण युष्माकमहंकथयिष्यामि ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मणानिति । अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थपारगान्विदुषो वक्ष्यमाणान् वीक्षिकी-
 दण्डनीत्यभिज्ञानं सेवेत तदाज्ञां चानुतिष्ठेत् ॥ ३७ ॥ वृद्धानिति । तांश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादिशुद्धान्
 विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यं सेवेत । यस्माद्ब्रह्मसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभीराक्षसैरपि पूज्यते तेषामपि
 विश्वसनीयो भवति किंपुनर्मनुष्याणाम् ॥ ३८ ॥ तेभ्य इति । यद्यप्यशक्यशास्त्राभिज्ञतया सहजप्रज्ञया वा-
 तिविनीतो भवति तथाप्यतिशयैर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो नीतिमार्गे नित्यं शिक्षेत यस्मान् नीतिप्रधानो राजा न कदाचिदपि
 नश्येत् ॥ ३९ ॥ बहव इति । बहवो राजानो हस्त्यश्वकोशादिप्रच्छदयुक्तापि अविनीततया नष्टाः
 अन्ये पुनर्वनवासिनो अपरिच्छदापि विनयत्वेन राज्यानि प्राप्तवन्तः ॥ ४० ॥ तथा च वेन-
 इति । वेनो नहुषश्चापि पिजवनस्य च पुत्रः सुदानाममुखो निमिश्वा विनयान् नष्टाः ॥ ४१ ॥ पृथुरिति ।
 पृथुमनू विनीततया राज्यं प्राप्तवन्तौ । वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्चर्यं प्राप्तवान् । गाधिपुत्रश्च विश्वा-
 मित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणात्यन्तदुष्प्रापं ब्राह्मणं विनययोगात् प्राप्तवान् तस्माद्ब्रह्मेभ्यो विनयमधिगच्छेत्
 ॥ ४२ ॥ त्रैविद्येभ्य इति । ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयाभ्यामिभ्य ऋग्यजुःसामाख्यां त्रयीं विद्यां अभ्यसेत् । नतु शि-
 क्षयेत् । समावृत्तस्य राज्याधिकारात् ब्रह्मचर्यावस्थायामेवाधिगच्छेत् । दण्डनीतिं चार्थशास्त्रमर्थयोगक्षेमोपयो-
 गिनीं शाश्वतीमनादिपारंपर्यायातां तेभ्य एव शिक्षेत । तथा तर्कविद्यां चाध्यात्मिकां सांख्यादिविद्यां परमण्डलदूतोक्तिपङ्क्त्या-
 द्युपयोगिनीं अभ्युदयव्यसनकालेषु च हर्षविषादानुत्पादकारिणीं शिक्षेत । तथा क्षत्रियः कृषिपण्डित्यादिपशुपाल-
 नादिवार्ता तान्निमित्तारं भान्प्रवृत्तीर्धनोपचयाहेतून् लोकतस्तद्विधेभ्यः कार्षकादिभ्यः शिक्षेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाणा-
 मिति । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे नित्यकालमभियोगं कुर्यात् । सजितेन्द्रियः प्रजावशीकर्तु-
 शक्नोति ॥ ४४ ॥ दशेति । दशकामोद्भवानिवक्ष्यमाणानि नित्यव्यसनानि क्रोधजानि चाष्टौ दुःखावसानानि यत्नतः परिह-
 रेत् ॥ ४५ ॥ कामजेष्विति । यस्मात्कामोद्भवेषु व्यसनेषु राजा प्रसक्तो धर्मार्थहानिं प्राप्नोति । क्रोधजेषु च सक्तः सर्वद्वेष्य-
 त्वात्प्रकृतिकोपे सति प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४६ ॥ मृगयेति । आखेटकार्थं मृगवधाक्षादिक्रीडासकलमपि विव्रहेतुभूतो दि-
 वास्वप्नभरदोषवचनं स्त्रियोमदोमद्यपानरुतः तूर्यत्रिको नृत्यगीतवादित्राणि अनिमित्ततश्चानुगमनमित्येष दशपरिमाणो व्यसनव-
 र्गोऽभिलाषविशेषाज्जायते ॥ ४७ ॥ पैशून्मिति । पैशून्मं अविज्ञातदोषात्रिंशकरणम् । साहसं साधोर्निरुद्धकर्मवि-
 नियोगो बन्धनं वा । द्रोहश्छद्मवधः । ईर्ष्या परस्यात्मना सहगुणसामान्याक्षमणम् । असूया परगुणस्तवामर्षणम् ।
 अर्थदूषणं प्रामाण्यं अर्थानामदानं अपहारो वा । वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यं ताडनादि । इति अष्टपरिमाणो व्यसन-
 संघः क्रोधाज्जायते ॥ ४८ ॥ द्वयोरिति । द्वयोरप्येतयोः कामः क्रोधव्यसनवर्गयोः स्वयं कारणभूतं सर्वेष्ट्युपनिबन्ध-
 यन्थकारामन्यन्ते । तं लोभं यन्ततः परिहरेत् । यस्मादेतत्समुद्भवमेतत्तद्गुणद्वयं सर्वेषां लोभो मूलं कचिद्धनलिप्तया कचिच्छ-
 रीरदुःखलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥ पानमिति । मदपर्यन्तं पानमक्षक्रीडास्त्रीसंप्रयोगो मृगया चेत्येतत्क्रमपरितं कामजगणमध्वाधी-

नेषुव्यसनेषु चतुष्कमतिशयेन दुःखहेतुबहुतरदुःखहेतुत्वात्जानीयात् ॥ ५० ॥ दण्डस्येति । वाक्पारुष्यार्थदूषणात्मकं त्रिकं क्रोधजव्यसनगणमध्याहोषभूयस्त्वेतिसर्वदादोषहेतुबुध्येत ॥ ५१ ॥ सप्तकस्यास्येति । अस्य पानदण्डपातनादेः कामक्रोधोद्भवस्य सप्तपरिमाणगतस्य व्यसनगणस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य यद्यत्पूर्वपठितं व्यसनं तत्तत्परस्मादुष्टतरं प्रशस्तात्माजानीयात् । द्यूतात्पानदुष्टतरं तत्र हि संज्ञाप्रणाशादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः द्यूतेषु पाक्षिकीधनाभिरपि भवति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतदुष्टतरं तत्र हि वैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः स्त्रीव्यसने पुनरप्योत्पादिगुणयोगोत्पत्तिः । मृगयायाश्च स्त्रीव्यसनं दोषवत् तत्र हि कार्यान्तरादर्शनादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः । मृगयायां पुनर्व्यायामादिना गुणयोगोपि भवति । एवं कामजचतुष्कस्य पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजानामपि वाक्पारुष्यादण्डपारुष्यदुष्टं अङ्गच्छेदादिना अशक्यप्रतीकारत्वात् । वाक्पारुष्ये पुनर्दानसन्मानादिना अतिप्रतिसंधानम् । अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यदुष्टतरम् । अस्तु दात्रीशसन्तापोपशमनस्य दुःसहत्वात् । अर्थदूषणं पुनः प्रचुरतुरार्थदानेन परिहर्तुं पार्यते । एवं क्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वपापीयोऽतश्च यद्यदुष्टतरं तत्तद्यसनं परिहरेत् ॥ ५२ ॥ व्यसनस्येति । मृत्युव्यसनयोर्मध्ये व्यसनं दुष्टतरं यस्माद्यसनी यावद्दीर्घकालं जीवति तावत्तावच्छास्त्रार्थातिक्रमाधिक्यादधिकतरं न रंकं गच्छति । अव्यसनी पुनर्मृतः शास्त्रानुष्ठानात् स्वर्गव्रजति ॥ ५३ ॥ मौलानिति । पित्राद्यन्वयायातान् सेहातिशयेनाव्यभिचारार्थदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान् दृष्टादृष्टमर्यादानुलङ्घनार्थविक्रान्तान् शरीरानपेक्षं प्रभुवृत्त्यर्थं पुनः कृतराजकार्यानसंमोहेन कर्मसंपत्त्यर्थं । कुलीनान् कुलभिमनेन अव्यभिचारार्थं । धर्मार्थकामभयविषये चारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षान् शुद्धान् सप्त चाष्टौ वामात्यान्सहायभूतान् मन्त्रादेः कुर्वीत ॥ ५४ ॥ यस्मादपीति । विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ यदपि कर्म कर्तुं शक्यते तदप्येकस्य दुःसाध्यं भवति विशेषेण राज्यं यन्महाफलं तत्कथमसहायेन कर्तुं शक्यते ॥ ५५ ॥ तैरिति । तैः सचिवैः सह सर्वदा यच्चातिरहस्यं सन्धिविग्रहादि वक्ष्यमाणं तद्विचारयेत् । तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दण्डकोऽपरराष्ट्राख्यं चिन्तयेत् । तत्र दण्डो हस्त्यश्वरथपादात्यात्मकस्तस्य पोषणादिचिन्त्यम् । कोशोर्थनिचयस्तस्य व्ययादिचिन्त्यम् । पुरस्य तस्यायुधसंपन्नमिति वक्ष्यति । राष्ट्रदेशस्तस्य च राष्ट्रीयजनपक्षादिरणाक्षमत्वादिचिन्त्यम् । तथा समुद्यंत्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्थ इति समुदयः कृष्यादिधान्यहिरण्यादिस्थानं तच्चिन्तयेत् । गुप्तिरक्षामात्मगतांस्तु परीक्षितमन्त्रायमयात् । परीक्षिताः स्त्रियश्चैनमित्यादिना वक्ष्यति राष्ट्रगतां च राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाभिधास्यति लब्धप्रशमनानि च जित्वा संपूजेयेद्वेवानिति वक्ष्यति ॥ ५६ ॥ तेषामिति । तेषांसचिवानारहः प्रगल्भतरसंभवात् पृथक्पृथक्त्वं स्वमतं कार्येषु विज्ञाय पर्यत्प्रगल्भसंभवाच्च समस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुद्ध्वा यदात्मनेहितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥ सर्वेषामिति । एषामेव सर्वेषां मध्यादन्यतमेन गुणातिशयवता अत्यन्तविदुषा ब्राह्मणेन सहसन्धिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कयुक्तं प्रकृष्टमन्त्रराजा विचारयेत् ॥ ५८ ॥ नित्यमिति । तस्मिन् ब्राह्मणे सम्यक्निर्विशङ्कः संजातविश्वासो भूत्वा सर्वदा सर्वकार्याणि समर्थयेत् । यद्यपि चात्मना कुर्यात्तदपि तेन सह निश्चयीकृत्य ततोऽनुतिष्ठेत् ॥ ५९ ॥ अन्यानिति । अन्यानपि श्रुत्यानर्थादिशुद्धान् प्रज्ञावतः स्थिरान् चारादिद्वारेण कृतार्थादिशुद्धिपरीक्षानाकरस्थानेभ्यः सम्यगर्थोत्पादनशीलानर्थधिगतान् कुर्यात् ॥ ६० ॥ निर्वर्तेतेति ।

कर्मजातयत्कर्तव्यतत्तत्सङ्ख्याकैर्मनुष्यैः संपद्यते तत्सङ्ख्यान्तलसांश्चतुरांस्तत्कर्मज्ञानं कुर्वीत ॥ ६१ ॥
 तस्यामिति । तेषामध्ये शूरान् चतुरान् कोशे विनियुञ्जीत त्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु इक्षुधान्यादिपीडना-
 दिस्थानेषु अर्थशौचोपेतान् कुर्वीत । अन्तर्निवेशने च भोजनान्तःपुरादौ भोक्तुं विनियोजयेत् ॥ ६२ ॥
 दूतमिति । दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रार्थपारगमिति तस्याभिप्रायसूचकस्य वाक्कायव्यापारविशेषस्याकारस्य चाभिप्रा-
 यसूचकस्य शरीरविकारस्य चेष्टायाश्च कवचायुधभोजनात्मिकायाविज्ञातारमर्थस्रोतौ चादियुक्तं कुलीनं कुर्वीत-
 ॥ ६३ ॥ यस्मात् अनुरक्त इति । अनुरागवानर्थस्रोतौ च युक्ते भेद्यर्थपरिहारार्थं चतुरः कालानतिक्रमार्थं स्मरणवान्
 समयसंदेशार्थं देशकालज्ञः तदनुरूपे व्यवहारार्थं स्वाकृतिप्रियदर्शनेनादेयवाक्यतत्त्वार्थं चतुरोवाग्मी पुरुषसंदेशक-
 थनार्थसंस्कृतविचित्राभिधायि उक्तिप्रत्युक्तिसामर्थ्यार्थं इत्येवंविधोदूतोरज्ञः प्रकर्षेणैष्यते ॥ ६४ ॥ अमात्य इति ।
 सेनापतौ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मके दण्डआयत्तः तदिच्छया तस्योपचयः दण्डे च हस्त्यादिके नीत्यर्थो व्यापार आयतस्तदभा-
 वे नीत्यभावात् । राजनि चार्थागारदेशावायत्तौ तदिच्छया वृद्धिक्षयोत्पत्तेः दूते च सन्धिविग्रहावायत्तौ तदिच्छया
 तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥ दूत इति । दूतस्तत्कुर्वते कर्मभियन्ते येन बाधवाः ॥ यस्मादतएव भिन्नानां सन्ध्युत्पादने समर्थः
 संहतानां च भेदने तथा परराष्ट्रे व्यवहरति येन संहताभियन्ते तस्मात् दूते सन्धिविपर्ययावायत्तौ चेत्येतन्निर्ग-
 मार्थमाह ॥ ६६ ॥ सविद्या इति । सद्गतोऽप्रकाशाभिराकारचेष्टाभिरात्मीयाभिः परस्य राज्ञो मुखविकाशवैवर्णा-
 द्याकारं हर्षविषादसूचितं इङ्गितात्वेदं पथुरोमाश्चाद्यात्मकं पञ्चसन्धिविग्रहाभिप्रायसूचकं चेष्टां च वाहनायुधसंस्कारोदासी-
 नात्मिकामुत्साहसूचनं जानीयात् । अभिलषितं तु नोपेक्षितमिति जानीयात् कृतेषु च क्रुद्धलुब्धभीतावमानितेषु तद्भ-
 त्येषु कर्तुमिष्टसंयहणम् ॥ ६७ ॥ बुद्धेति । परराजसंबन्धि कर्तुमिष्टमशेषपरमार्थतो ज्ञात्वा तथा दूतोपतेत यथा स्वामिनाश
 द्वारेण तस्यात्मनाशोन भवति ॥ ६८ ॥ जाङ्गलं तस्य संपन्नमार्थप्रायमनाकुलमिति । अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचु-
 रति तपः ज्ञेयः सज्जालो देश इति तथा विदेशं प्रचुरधान्यादिकं बहु धार्मिकजनं रोगमशकाद्युपद्रवानाकुलं फलकुसुमोद्यानादियुतं
 न चाटविकादिसामन्तनिवासिनं कर्षकादीनां सुखोपजीव्यं आश्रित्य राजानिवासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥ धन्वदुर्गमिति । ध-
 न्वदुर्गमन्तरुदकं बाह्यतः समन्तात्पञ्चयोजनमात्रमरुभूम्युपेतम् । महीदुर्गं दृढं वशोपनिहतं विस्ताराद्विगुणोच्छ्रा-
 यद्वा दशहस्ताधिकोच्छ्रुतोपरियुद्धार्थगवाक्षादिप्राकारोपेतम् । अंबुदुर्गं बाह्यतोऽगाधानाश्रावकोदकपरिवृतम् । वृक्षदुर्गं
 बहिःसमंतात् ततो योजनमात्रं व्याप्यास्ति संहतमहावृक्षोपेतम् । मनुष्यदुर्गं समन्ततोऽवस्त्रापितहस्त्यश्वपदाद्युपेतं आ-
 युधाविक्रान्तपुरुषम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं अतिसंकटैर्वा मार्गानुगतम् । अन्तर्नदीप्रसवणादि उदकयु-
 क्तइत्येवमेतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं कुर्यात् ॥ ७० ॥ सर्वेण तु प्रकरेणेति । यत एषां दुर्गाणां
 मध्यात् त्रिगुणभूयस्त्वेन गिरिदुर्गं प्रशस्यते इति गिरिदुर्गं सर्वप्रयत्नेन समाश्रयेत् ॥ ७१ ॥ त्रीण्याद्या-
 न्याश्रितास्त्वेपां मृगगतशयाः पुरेति । एषां दुर्गाणां मध्याद्यानि त्रीणि धन्वमहदुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धन्व-
 दुर्गं मृगैराश्रितम् । महीदुर्गं विलासादेर्नकुलादिभिः । अंबुदुर्गं उदकचारिभिः कूर्मादिभिः उत्तराणि त्रीणिवृक्षनृगिरिदुर्गाणि
 क्रमेण प्लवङ्गमादय आश्रिताः । तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं । नृदुर्गं मनुष्यैः । गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥ यथेति । यथैतान्मृगादीन्
 दुर्गवर्तिनो व्याधादयः शत्रवः नाहंसन्ति अशक्तत्वात् एवं दुर्गाश्रितं राजानं शत्रव इति ॥ ७३ ॥ एक इति । यत्नादेको धनुष्कः
 प्राकारस्थः परकीयानां शतस्य योद्धुं शक्नोति तस्माद्दुर्गकर्तव्यतयोपदिश्यते ॥ ७४ ॥ तस्मादिति । तदुर्गं खड्गाद्ययुधधन-
 धान्याश्वादिवाहनब्राह्मणतक्षादिशिल्पि यन्त्रघासोदकसमृद्धं कार्यम् ॥ ७५ ॥ तस्येति । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुष्ठु

ब० गो०

(९१)

पर्याप्तपृथगायुधानांशालाद्युपेतं प्राकारपरिखादिरक्षितं सर्वतुल्यफलपुष्पादियोगेन सर्वं ऋतवोयत्र सुधा विनि-
 द्दोर्धिकादिजलयुक्तं वृक्षाश्रितं गृहमात्मनः कारयेत् ॥ ७६ ॥ तदिति । तद्रहमधिष्ठाय समानवर्णां प्रशस्त-
 लेखातिलकादिलक्षणोपेतं मणिकुलीनां मनोरमां त्वारुतिमाचारादिसंपन्नां भार्या उपयच्छेत् ॥ ७७ ॥ पुरोहितमिति ।
 पुरोहितं चाथर्वणविधिज्ञं कुर्वीत । ऋत्विजश्च सूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात् । ते चास्य राज्ञो गृहोक्तानि श्रौतानि कर्माणि
 कुर्युः ॥ ७८ ॥ येजतेति । राजाश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान् पर्याप्तदक्षिणान् यज्ञान् कुर्यात् । ब्राह्म-
 णेभ्यः स्वीयान् गृहशय्यादीन् भोगान् धनानि च सुवर्णादीनि धर्मार्थदद्यादिति दमधिकं राज्ञो यागदानमवश्यकर्तव्यमु-
 च्यते ॥ ७९ ॥ सांत्वरिकमिति । आर्माहितकारिभिरुक्तगुणैः अमात्यैर्वीरैश्च कक्ष्यमाणं धान्यादिकं रक्षादानाय ये-
 न । शास्त्रप्रधानश्च लोके करशुल्कादिषु स्यात् । राष्ट्रीयेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥ अव्याक्षिति । तस्य-
 कार्याण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वतां ॥ तत्र तत्र हस्त्यश्वायुधार्थादिस्थानेष्वधिकृतान् विभक्षितः तत्र तत्कर्म कुशलान्-
 विविधान् पृथक् पृथक् कुर्यात् । न चास्याक्षतेषु ते पुहस्त्यश्वादिस्थानेषु तदौपयिकानि कार्याणि कुर्वतां मनुष्याणां सर्वाणि-
 कार्याणि सम्यक्करणार्थमेवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥ आवृत्तानामिति । नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मणो विधीयते ॥ यतोरुक्कु-
 लानि वृत्तानां ब्राह्मणानां नियमतो धनदानेन पूजां च कुर्यात् यस्मात्सोऽयं निधिरिति विनिधिः ब्रह्मसुनिहितो धनोऽदिषु विनश्वरो राज्ञां-
 शास्त्रेणोपदिश्यते । ब्राह्मणस्य जन्मान्तेऽपि सुनिहितो भवति ॥ ८२ ॥ नेति । तं ब्राह्मणं विधिं चौरानापिशत्रवो हरन्ति । अन्य-
 निधिवन्नापि मृतसंयोगादिना नश्यति । तस्माद्योयमक्षयो निधिर्ब्राह्मणस्य निधिर्जन्मान्तरे उत्तमानन्तफलावाप्तये राज्ञा धना-
 दिर्ब्राह्मणेषु निधातव्यः ॥ ८३ ॥ नस्कन्दतइति । अग्निहोत्राद्याहुतेः किल सवणचलननाशाख्यादोषा भवन्ति । अतश्च कर्मवै-
 गुण्यं यत्पुनरेतद्ब्राह्मणमुखाग्रौ हुतं ब्राह्मणस्य यद्वत्तन् सवति न चलति नापि दाहादीना कदाचित् विनश्यति तस्मादेतद्दो-
 षासं भवाग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् ॥ ८४ ॥ सममिति । सहस्रगुणमाचार्येऽनन्तवेदपारगे ॥
 ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये उपकारकरणरूपेण यद्दानं दानप्रतिग्रहरूपेण तत्र तदभावात्तत्समं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं-
 तत्ततो नात्युत्कृष्टं इति प्राप्यते । एवं जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापेक्षया द्विगुणं फलमेव प्रक्रान्ताध्ययने लक्षगुणं फलं
 समस्तशाखाध्यायिनि अनन्तफलम् ॥ ८५ ॥ पात्रस्य हविशेषेण श्रद्धादानस्तथैव च ॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावा-
 प्यते फलं ॥ अध्ययनं विज्ञानं तपो युक्ततया पात्रतारतम्यमपेक्ष्य श्रद्धातारतम्यं चान्यथा बहु चापरलोके वा दानस्य फलं प्रा-
 प्यते ॥ ८६ ॥ समोत्तमाधमैरिति । समाधिकहीनबलैः राजभिर्युद्धार्थमाहूतो प्रजारक्षणीयतः क्षत्रियेणाहूतेनावश्यं योद्धव्य-
 मित्येवं क्षत्रधर्मसंभावयन् संग्रामान् निवर्तेत ॥ ८७ ॥ संग्रामेष्विति । युद्धेभ्योऽपराङ्मुखत्वं प्रजानां पालनं ब्राह्मणानां-
 परिचर्येत्येतद्ब्राह्मणप्रकृष्टं स्वर्गादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ तथाच आहवेष्ट्विति । महीपालः मिथः स्पर्धमानाः संग्रामेष्वितरे-
 तरंहन्तुकामाः प्रकृष्टया शक्त्या सम्मुखं युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति ॥ ८९ ॥ न कूदैरिति । न कर्णिकैर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्व-
 लिततेजनैः ॥ संग्रामे युद्धं कुर्वन् कूटशस्त्रादिभिः शत्रून् हन्यमानोऽपि कृतकर्णाकारफलकैर्नापि विषलिभैर्न चाग्निज्वालितफ-
 लकैः ॥ ९० ॥ न चेति । युद्धभूमित्यक्ता स्थलमारुढं पुंसं कन्दद्वा अलिमुक्तकेशोपविष्टं वदीयोहमित्येवं वक्तारं न हन्यात् ॥ ९१ ॥
 ननुमिति । सुसंविगतसन्नाहं अपरिधानानां युधप्रधानप्रेक्षकान् अन्यैश्च युध्यमानान् न हन्यात् ॥ ९२ ॥ नायु-
 धव्यसनप्राप्तमिति । भग्रायुधं हतपुत्रादिकं प्रहारोपेतं भीतं संग्रामप्रतिनिवृत्तं शिष्टाचारं स्मरन् न हन्यात् ॥ ९३ ॥ यस्मिन्-

यामीतः पराङ्मुखोभूतः संग्रामे शत्रुभिर्हन्यतेऽपि यदि तथापि प्रभोर्यत्किञ्चित्पापं तत्सर्वमाप्नोति पापं तस्य भवतीति तावदत्र विवक्षितं । अन्यथा कथयति अपापे प्रभौ पापाभावप्रसङ्गेन च प्रभोरेव तत्पापयश्चित्तेनासौ दुष्कृता-
त्ममुच्यते । भर्तृग्रहणादमात्यस्यापि परावर्तनादिदोषएव न प्रकृतस्येव राज्ञः ॥ ९४ ॥ यदिति । अस्य च पराङ्मुखहतस्य-
यत्किञ्चित्परलोकार्थमुक्तमजितमस्ति तत्सर्वप्रभोर्भवति ॥ ९५ ॥ रथाश्वमिति । रथाश्वहस्तिध्वजहिरण्यधान्यपशुदा-
स्यात्मकं सर्वाणि गुह्यलवणादीनि कुप्यन्ताम्रलोहादि योयत्परानवजित्य हरति तस्यैव तत् भवति न राज्ञः ॥ ९६ ॥ राज्ञेचेति ।
यद्यपि योयजयति तस्य तद्युक्तं तथा च यद्यत्तत्र श्रेयस्तत्तत् राज्ञेभृत्यादद्युः । माहेन्द्रमुद्गारमुदहरन्-
बृत्रहत्वेत्येवमादिकात्रवैदिकीश्रुतिः । यच्चाविभागेन जितं तद्राज्ञा सर्वयोधेभ्योदातव्यम् ॥ ९७ ॥
एषदिति । एषोविर्गाहोऽनादिपारंपर्यायातोयोधधर्मोक्तः । ततः संग्रामे शत्रून् हिंसन् क्षत्रियएतंधर्मं प-
रित्यजेत् ॥ ९८ ॥ अलब्धमिति । अजितं भूहिरण्यपशुवर्णादि जेतुं यत्नं कुर्यात् । जितं च यत्नतोरक्षेत् ।
रक्षितं च वृद्धिनयेत् । एवमस्य महाधनत्वात् त्वपरपरिभवो न भवति । वार्धितं च पात्रेभ्योदद्यात् । तथास-
ति परलोकाभ्युदयोप्यस्य भवति ॥ ९९ ॥ एतदिति । एतदर्जनरक्षणवर्धनदानात्मकं चतुःप्रकारं पुरुष-
कारस्य प्रयोजनं जानीयात् । अतोऽस्यानलसः सर्वदानुष्ठाने यत्नं कुर्यात् ॥ १०० ॥ अलब्धमिति । अ-
र्धजितं हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितं च शास्त्रदृष्टेन प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् । रक्षितं-
च वृद्धयर्थैरुपायैः स्तुल्लपथादिभिर्वर्धयेत् । वार्धितं च यदधिकं तत्परलोकार्थं पात्रेभ्योदद्यात् ॥ १०१ ॥
नित्यमिति । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मको दण्डो नित्यमुद्यतः कृतयुद्धादिशिष्याभ्यासो यस्य स तथा स्यात् ।
नित्यं च विवृतं प्रकाशीकृतं सीमाख्यादि देशोद्यतायुधसन्नद्धपुरुषमारणेन पौरुषं पराक्रमो यस्य स तथा स्या-
त् । नित्यं संवृतं गुप्तं सार्यगोपनीयमन्त्रकृत्योत्थानानि यस्य स तथा स्यात् । सर्वदा च शत्रोर्व्यसनापेक्ष-
णकृत्यदूषणादिना छिद्रान्वेषणपरः स्यात् ॥ १०२ ॥ नित्यमुद्यतदण्डस्येति । यस्मान्नित्योद्यतदण्डात्सर्वजग-
दुद्धिजते तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव वशीकुर्यात् ॥ १०३ ॥ अमाययेति । बुध्येतारिप्रयुक्तां च नि-
त्यं मायां सुसंवृतः ॥ यावच्छत्रूणांप्रकृत्युपजापादि छद्मनाकृतं तावदच्छद्मनैव व्यवहरन् तु कदाचित्पूर्वछद्मस-
माचरेत् । सुव्यक्तपक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतं प्रकृतिभेदादि छद्मं सर्वदा चारादिभिरवेक्षेत् ॥ १०४ ॥ नारयेति ।
तथा यतेत यथास्य च्छिद्रं प्रकृतिभेदादि शत्रुर्न जानीते शत्रोः पुनरसौ प्रकृतभेदादि यत्नतो जानीयात् । तथा
कूर्मइवात्रयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि संग्रामादिना रक्षेत् । कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः
छिद्रमुपजातं तत्र यत्नतः समाधानं कुर्यात् ॥ १०५ ॥ ब्रकवच्चिन्तयेदर्थान् शशत्रुञ्च विनिःपतेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पे-
तां हि वच्चापराक्रमेत् ॥ यथा ब्रको दुर्गाश्रयमतिचरन् त्वभावमपि मत्स्यमांसग्रहणादनिर्विण्णैकाग्रान्तःकरणतया
चिन्तयत्येवमतिगुप्ते च रिपौ तद्राष्ट्रसंवन्धादीनर्थान् चिन्तयेत् । यथा शबरगोचरतामुपगतोपि शशोऽतिचलकुटिलगतितया
देशान्तरमुपसरत्येवं सकलसामन्तप्रकोपोतिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथंचिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशाद्गुणवद्वाजान्तरसं-
श्रयार्थं उपसर्पेत् । यथा च वृकः कतरक्षानपि पशून् स्तब्धहणाभियोगेन कथंचित् अनवधाने पाने हिनस्त्येवं दुर्गाद्यव-

स्थितमपि परं कथंचिदपि तत् प्रमादमासाद्यावलुम्पेत । यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणं उत्साहः ।
गात् सिंहो निहन्तुमाक्रामत्येवमल्पबलोपि बलवत्तराभिभूतसंश्रयाद्यपायान्तराभावे सकलबलावष्टम्भेन परिहृताक्र-
मेत् ॥ १०६ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या जेतुं प्रवृत्तस्य राज्ञो ये विजयप्रतिकूलाः स्युः तान् सर्वान् सामभेद-
दानदण्डैरुपायैर्वशीकुर्यात् ॥ १०७ ॥ यदीति । ते च परिपन्थिनो यद्याद्यैः सामदानभेदैरुपायैः वशनाया-
न्ति तदा दण्डेनैव देशोपमर्षादिना हठादेव शनैर्यद्विशोदण्डक्रमस्तेन वशनेत् ॥ १०८ ॥ सामादीना-
मिति । सामादीनांचतुर्णामप्युपायानां मध्यात्सामदण्डौ राष्ट्रविवृद्ध्यर्थं प्रशस्तौ नित्यं विद्वांसामन्यन्ते । सा-
मि क्षयव्ययायासानामभावाद्दण्डे च युद्धाद्यनर्थोत्पादे च सिध्यति शयात् ॥ १०९ ॥ यथोद्धरतीति । यथा
क्षेत्रस्य कक्षस्योत्पादयिता कक्षनाशयति धान्यं च रक्षति एवं नृपोऽनुकूलान् राष्ट्रेयान् रक्षेत् प्रतिकूलान् श्रहय्यात्
॥ ११० ॥ मोहादिति । यो राजा हिताऽहिताऽविवेकेन प्रजाः पीडयति स क्षिप्रं प्रकृन्ति लोपादिना धर्मभूयस्त्वेन
राज्याज्जीविताच्च बन्धुसहितो नैश्यत्यचिरात् ॥ १११ ॥ शरीरकर्शनादिति । यथा प्राणभृतां दीर्घाध्वगमनादिना
प्राणाः क्षीयन्ते एव तथा राज्ञामपि राष्ट्रोपपीडनात् प्रकृतिकोपे सति प्राणाः विनाशमुपयान्ति ॥ ११२ ॥
एवंचैतद्दोषपरिजिहीर्षयाराष्ट्रस्येति । राष्ट्रसंरक्षणे सर्वदा वक्ष्यमाणमुपायं कुर्यात् । यस्मात्सुसंरक्षितराष्ट्रो राजा य-
त्नेन वर्धते ॥ ११३ ॥ द्वयोरिति । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां पञ्चानां बहूनां वा ग्रामशतानां देशकालाद्यपेक्षया
आत्तपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षाभूतस्थानं कुर्यात् ग्रामदोषाद्यवबोधार्थं करादिग्रहणार्थं च ॥ ११४ ॥ ग्रामस्येति ।
ग्रामदशग्रामाद्यध्यक्षं कुर्यात् ॥ ११५ ॥ ग्रामदोषानिति । विंशतीति । ग्रामे चौर्यादिदोषानुत्पन्नान्
ग्रामाधिपतिराज्ञां प्रति संधनाशक्तो नो कुलतया स्वयंदशग्रामाधिपतये कथयेत् । दशाधिपतिर्विंशतिस्त्वामिने विंशतीशः
शतेशाय शतेशोसहस्रेशाय ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ग्रामीति । यानि ग्रामावासिभिरनृपानादीनि येन सर्वाणि त्वामिने
दातव्यानि तानि ग्रामाधिपतिर्गृहीयात् ॥ ११८ ॥ दशीति । अष्टगवंधर्महलं पङ्कजं जीविकार्थिनां ॥ चतुर्गवंगृहस्थानां द्वि-
गवंब्रह्मघातिनामिति हारीतः । षड्गवमध्यमहलंतद्विगुणं कुलमन्यन्ते । तेन मध्यमेन हलद्वयेन यावती भूवांसते तत्फलं दशा-
धिपतिः भृत्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥
तेषामिति । एवं ग्रामाधिपतिप्रभृतीनां यानि ग्रामनिवासकार्याणि तदशक्यप्रतिसन्धानानि यानि च तेषां
संबन्धीनि कृताकृतानि वान्यान्यपि राज्ञानियुक्तो न लसो भूत्वाऽवेक्षेत ॥ १२० ॥ नगरइति । प्रतिनगरं एकैकं
उच्चैः स्थानं महाकुलीनं घोररूपछत्रालङ्कारहस्त्यश्वादिबलसामग्र्या भयानकाकारं मध्ये ग्रहमिव भास्काराकारं नगरा-
धिपतिं कुर्यात् ॥ १२१ ॥ सइति । सनागरिक एकग्रामाधिपत्यादीन् बलपूरणाय सति प्रयोजने सर्वदा स्वयंपश्चात्
यायात् । तेषां नागरिकपर्यन्तानां राष्ट्रेषु यदाचरितं तद्विषयनियुक्तैः चारैर्यथा तद्राजा अगमयेत् ॥ १२२ ॥ राज्ञइति ।
यस्माद्राज्ञाभृत्यारक्षाधिरुताभृत्यस्ते ब्राह्मणेन परस्वग्रहणशीलावश्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्य आत्मीयाः प्रजाराजा रक्षेत्
॥ १२४ ॥ यइति । ये राजाधिरुताः कार्थिकेभ्यः परस्वादायिरूपेण पापबुद्धयोर्थं गृहीयुस्तेषां सर्वस्वमपहृत्य देशान्निर्वा-
सनं राजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥ राजकर्मरिविति । राजोपयोगिकर्मसु युक्तानां दास्यादिस्त्रीणां दासवर्गस्य चोत्कृष्टहीनस्थाना-
नुरूपेणैव कर्मानुरूपेण प्रत्यहं वृत्तिदद्यात् ॥ १२५ ॥ तामेव दर्शयति पणोदेयोऽवकृष्टस्य षड्कृष्टस्य भक्तकमिति ।
पणो वक्ष्यमाणो सजघन्यभृतकस्य भक्तार्थं प्रत्यहं दातव्यः । षाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगलमासि मासि धान्यद्वो-
णोद्वादशोत्तराणि पञ्चपलशतानि देयः । उत्कृष्टस्य तु षट्पणा भक्तार्थं देयाः । अनपैव कल्पनया षा-

मत्तकेऽस्त्रयुगपदं देयम् । अनयैव च दिशा मध्यमस्य पणत्रयं प्राप्तासिक्कं वल्लयुगत्रयं प्राप्तासिक्कं च धान्य-
द्रोणत्रयं देयमिति ॥ १२६ ॥ क्रयविक्रयमिति । क्रयता क्रीतक्रयता च विक्रीयते क्रियदूरादानो-
तं किमस्य वणिजो देशान्तरादागच्छतो भक्तसूपाद्यर्थगतं किंचास्यारण्यादौ चौरादियोगक्षेमार्थगतमित्येतदपेक्ष्य-
वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥ यथेति । यथा राज्ञो वणिक्कर्मणां कर्मकर्तुः फलसंबन्धो भवति तथा पर्यालोच्य
राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्कल्पयेत् ॥ १२८ ॥ यथा ताल्पात्पमिति । अत्र दृष्टानामह यथा जलौको वत्सभ्रमराः शनैः शनैः स्तोक्-
स्तोक् अदनीयं असृक्क्षीरमकरन्दमदन्त्येवं मूलमच्छिन्दता राज्ञा सांवत्सरिको करोऽल्पोऽल्पो ग्रहोतव्यः ॥ १२९ ॥ पञ्चाश-
द्भाग इति । मूलधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञा ग्राह्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टोद्वादशो वा कर्षकक्षेत्रापेक्षया
ग्राह्यः ॥ १३० ॥ आददातेति । तृणानां चैव षड्भागं चर्मणां वैणवस्य चेति । वृक्षमांसमाक्षिकघृतकर्पू-
रादिगन्धानां गुडूच्याद्योषधीनां लवणादिरसानां पुष्पमूलफलपत्रशाकतृणचर्मवेणुमयमृन्मयाश्ममयानां षड्भागं गृह्णीयात्
॥ १३१ ॥ १३२ ॥ भ्रियमाण इति । न च गच्छेद्दिषादं च श्रोत्रियो विषये वसन् ॥ अत्यन्तक्षीणकोशोपि राजा
वेदाभ्यायिनो ब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियो विषादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥
यस्मात् यस्येति । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधावसादमेति ॥ १३४ ॥
यत एवमतः श्रुतवृत्ते इति । भयेभ्यश्च तथारक्षोत्पिता पुत्रमिवौरसं ॥ ज्ञानानुष्ठानेऽस्य ज्ञात्वा तदनुपाधर्मादनपेतां
संजीविकां कल्पयेत् । चौरपारदारिकादिभ्यो भयेभ्यश्च रक्षणार्थं तथा यथा पिता पुत्रं रक्षति ॥ १३५ ॥ संरक्ष्यमाण इति ।
स च ब्राह्मणो राज्ञा रक्ष्यमाणो धर्ममन्वहं कुरुते । तेन राज्ञा आयुर्वर्धते राष्ट्रणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥ यत्किंचि-
दिति । तद्वाष्ट्रे क्रयविक्रयादिजीविनमपूपिकादिकं निरुष्टजनं यत्किञ्चित् स्वल्पमपि कराख्यं वर्षे राजा दापयेत्
॥ १३७ ॥ कारुकानिति । कारुन् सूपकारादीन् शिल्पिनश्चर्मकारादीन् शूद्रांश्च कायक्लेशजीविनो भारिप्रभृतान्
मासिमासि एकैकमहोरात्रं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥ नोच्छिन्द्यादिति । उच्छिन्द्याद्द्वयात्मनो मूलमिति ॥
राजा अतिलेहेन कराद्यग्रहणे सति आत्मनः कोशक्षयात् राज्यविनाशाख्यं मूलच्छेदनं कुर्यात् । तथाति-
लोभवान् आसां प्रजानामपि न च मूलच्छेदं कुर्यात् । तस्मादात्ममूलच्छेदेन राजा करारक्रमेण सति आत्मानं प्रजाश्च
पीडयेत् ॥ १३९ ॥ नतीक्ष्णो न मृदुश्च स्यात्कार्यवीक्ष्यमहीपतिरिति । कार्यवशात्तीक्ष्णो मृदुर्वा राजा भवेत् ।
नैकान्ततः कार्यतस्तीक्ष्णमार्दवाल्म्बी राजा प्रजानामभिमतो भवति ॥ १४० ॥ अमात्यमुरव्यमिति ।
भृत्यविषये कार्यदर्शने राजा खिन्नः सन् प्रधाना मात्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं यतेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने विनियुञ्जीत
॥ १४१ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य यत्नवान् बुद्ध्याऽऽस्वलन्नात्मीयाः प्रजाः
परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥ विक्रोशन्त्येति । यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाकन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्र-
भृतिभिः अपह्रियन्ते स्वजीवितकार्याभावात् मृत एव न तु जीवति ॥ १४३ ॥ क्षत्रियस्येति । क्षत्रियस्य-
धर्मान्तरेभ्यः प्रजापालनमेव प्रकृष्टो धर्मो यस्मादक्षणा मिति फलभोक्ता राजा धर्मे संवध्यते ॥ १४४ ॥ उत्थायेति ।
मुहूर्तमात्रावशिष्टायां रात्रा बुत्थाय कृतावश्यकशौचः संयतमनाः कृताग्निहोत्रो ब्राह्मणां पूजयित्वा वास्तुलक्षणो

(१) सूपा=व्यया (गो० २, ५)

(२) ग्राह्यः=ग्राह्यः छन्दोभङ्गभयादक्रमेण पठितः (गो० २, ५)

(३) नैकान्ततः=नैकान्ततः ग्रहमेकत्र कुर्यात् यस्य स्मात् (गो० २, ५)

६० गो०

(९७)

पेतांसभाममात्यादिदर्शनवेश्म प्रविशेत् ॥ १४५ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांस्थितोदर्शनार्थं मा-
 सर्वाः प्रजावाक्चक्षुरादिना परितोष्य विसर्जयेत् । ताविसर्ज्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादिचिन्तयेत् ॥ १४६ ॥
 गिरिपृष्ठमिति । पर्वतपृष्ठमारुह्य घवलगृहंवाविविक्तदेशस्थोऽरण्ये वा तृणादिरहिते मन्त्रभेदकभयादिवर्जिते पञ्चा-
 द्भ्रमत्तर्कमणामारम्भोपायपुरुषद्रव्यसंपत्तेदशकालविभागोविनिपातप्रतीकारकार्यसिद्धिश्चेत्येवचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥
 यस्येति । यस्य राज्ञोमन्त्रिव्यतिरिक्ताजनाः संमील्याभ्युत्थमन्त्रेण जानन्ति सक्षीणकोशोपि समग्रां पृथिवीं भुनक्ति
 ॥ १४८ ॥ जडमूकान्धबधिरानिति । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तथा गोमृगशुकान् तथा वृद्धस्त्रीमेच्छा-
 तुरान् अङ्गहीनान् च मन्त्रकाले अपसारयेत् ॥ १४९ ॥ भिन्दन्तीति । जडत्वाददोषयोगेन सात्वमानाजडा-
 दयोमन्त्रभेदकुर्वन्ति । तथाक्षितिपरिवर्तादिश्रवणातिरिग्योना अपि मन्त्रं भिन्दन्ति । विशेषतश्च स्त्रियोऽपि चापला-
 ति शयत्वान् तस्मात्तदपासने यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥ मध्यंदिन इति । विग्रहाच्चित्तखेदोपगतशरीरकृमश्च
 मध्याह्नेर्धरात्रे वा मन्त्रिभिः सहैककोवा धर्मकामार्थान् कथंमयाधर्मः कामोवार्थोवा संसेव्यइति चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥
 परस्परविरुद्धानामिति । तेषां च धर्मकामार्थानां च परस्परविरोधाविर्भावे सति अविरोधार्जनोपायचिन्तयेत् ।
 दुहितृणां दानं च कार्यसंसिद्धिफलविचारयेत् । कुमारणां च पुत्राणां अविनयनिवर्तनं चोपसंग्रहफलचिन्तयेत् ॥ १५२ ॥
 दूतसंप्रेषणमिति । दूतानां च निमृष्टार्थपरिमितार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रसंप्रेषणचिन्तयेत् । तथारब्धकार्याविशेषसंपाद-
 नाय चिन्तयेत् । स्त्रीणां चातिचपलविषमाचाधिष्ठितत्वादात्मना आत्मसंरक्षणार्थं अन्यभिचाराय चान्तःपुरचेष्टितचिन्तयेत् ।
 चराणां चरान्तरैश्चेष्टितमागमयेत् ॥ १५३ ॥ कृत्स्नमिति । अष्टविधं कर्मोशनसोक्तं ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषे-
 धयोः । पञ्चमे चार्थवदने व्यवहारस्थचेक्षणे दण्डशुद्ध्योः सुदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः ॥ अष्टकर्मा दिवं-
 याति राजा शक्ताभिपूजितः ॥ तत्रादानंकरादीनां भृत्येभ्यो धनविसर्गः । प्रैषोयोदुष्टत्यागो धिक्कृतानां कामचारनि-
 षेधोवर्णाश्रमिणां त्वकर्मसंदेहेऽर्थवदनं प्रजानां धनादिविप्रतिपत्तौ व्यवहारेक्षणं पराजितानां दण्डनं प्रमादस्खलिते भार्य-
 श्चित्तं शुद्धिः इत्येतदष्टविधं कर्मचिन्तयेत् तथाकार्पटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यज्जनात्मकं पञ्चपरिमाणं चारवर्गं
 यथावच्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मविदष्टछात्रः कार्पटिकः व्यञ्जनस्तंबुत्त्यर्थिनं मत्वा अर्थमानाभ्यां स्वीकृत्य अन्यत्
 पूर्ववत् रहसि राजा ब्रूयात् तं च पश्यसि तत्तदानीमेवमपि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारुढपतित उदास्थव्यञ्जनस्तं-
 मजाशौचयुक्तवृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि राजा तंब्रूयात् । त्वं च सर्वान्नोत्पादनयोग्यायां भुञ्ज्यन्तेवासिकर्म
 कुरु ततश्च भूमेरात्मनो न्येषां च तत्प्रयुक्तानां प्रव्रजितानां अस्मदर्थं व्यवहारिणां यथेष्टमहाराच्छादनादि देहीति
 ब्रूयात् कर्षकक्षीणवृत्तिः मजाशौचोपेतो गृहपतिव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा यथोक्तायां भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् । शिष्टं पूर्ववत् ।
 मुण्डोजटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववत् उक्त्वा उक्तपूर्ववद्भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् अन्यत् पूर्ववत् ।
 व्राणिकक्षीणवृत्तिशौचप्रज्ञान्वितो वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा उक्तरूपायां भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् । मुण्डोजटिलो-
 वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववद्वाजाज्ञया नगरसमीपे अतिबहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणोपेतस्तापस्यं-
 कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशमिद्बुदबदरादिमुष्टिमश्नीयात् । रहसितु यथेष्टमाहारं राजापितं-
 भुञ्जीत । लोके चास्यातीतानागतज्ञतदन्तेवासिनः ख्यापयेयुः । तथाग्रलोकानां लाभपूजाचौरोपद्रवादिव्यादिशेत् ।
 तद्राज्यप्रयुक्ताः छद्मचारिणः सत्याभिधायित्वजननार्थसंपादयेयुः । एवं च सकलजनोपसंजातास्त्वासनया सर्वैवका-

सिद्धिविजिज्ञासवस्तमागत्य पृच्छन्ति । वार्तान्तराण्यारिराधिपयावर्तयन्तीत्येवंपञ्चवर्गंतत्त्वतश्चिन्तयेत् । एवं-
 पञ्चवर्गं कल्पयतस्तन्नेववर्गद्वारेण परराजस्यात्मीयास्तांश्चमत्तयादीनामनुरागापरागौ ज्ञात्वा तदनुचिन्तयेत् । वक्ष्य-
 माणस्यराजमण्डलस्यप्रचारं कःसन्ध्यर्थीत्येवमादिकंबुद्ध्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥ मध्यमस्येति । अरिवि-
 जिगीषयोभूम्यनन्तरंसंहतयोरनुत्साहसमर्थोनिग्रहे वा संहतयोः सममध्यमस्तस्य प्रचारंचिन्तयेत् । तथाप्राज्ञो-
 त्साहप्रकृतिगुणसंपन्नोविजिगीषुस्तस्य चेष्टितंचिन्तयेत् किमसौ चिकीर्षति । तथारिविजिगीषुमध्यमायायः संहताना-
 मनुग्रहसमर्थोनिग्रहचासंहतानांसउदासीनस्तत्प्रचारंचिन्तयेत् । शत्रोश्च सह कृत्रिमभूम्यनन्तरस्य त्रिविधस्यापि पूर्वभ्यः प्र-
 यत्नेन प्रचारंचिन्तयेत् ॥ १५५ ॥ एतादिति । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलमन्या-
 सांप्रकृतीनां आभ्यः प्रसूतेरेतामूलमित्युच्यन्ते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा अग्रतोभूतानांमित्रममित्रमित्र-
 मित्रमरिमित्रंचेति । एवं अग्राश्चतस्रोभवन्ति । पश्चाच्च पार्णिग्राहआक्रंदपार्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रएव-
 मष्टौ मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः सह द्वादशप्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डारट्याइति ।
 आसांचतसृणांमूलप्रकृतीनांच शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डारट्याः पञ्चद्वयप्रकृत-
 योभवन्ति । एवंच मूलप्रकृतयश्चतस्रः शाखाप्रकृतयोऽष्टौ द्वयप्रकृतयः षष्टिरित्येवंसंक्षेपतोद्विसप्ततिः कथिताः
 ॥ १५७ ॥ अनन्तरमरिविद्यादरिसेवितमेव चेति । विजिगीषोः समंतान्मण्डलीभूतानांभूम्यनन्तरानरीन् जानी-
 यात् । तथा तत्सेवितंचारिमेव विद्यादरेः पुनरनन्तरान्विजिगीषोः भूम्येकान्तरांमित्रप्रकृतिविद्यात् । तयोश्चारिमित्रयोः
 परामुदासीनप्रकृतिविद्यात् । तासामेवाये पश्चात् भेदेनारिपार्णिग्राहादिव्यपदेशभेदः ॥ १५८ ॥ तान्सर्वानतिसं-
 दध्यादिति । सान् सर्वान्प्रकृतीन् सामदानभेददण्डारख्यैर्यथासंभवंव्यस्तैःसप्तसर्वा पीरुपेणा वा दण्डेनैव केवलेनानयेन
 वा साम्रैव वा केवलेन वशीकुर्यात् ॥ १५९ ॥ सन्धिमिति । द्वैधीभावंसंश्रयंच पाङ्गुण्यंचिन्तयेत्तदा ॥ तत्रोभया-
 नुग्रहकृत्प रोबन्धः सन्धिः अपकारोविग्रहः अभ्युदये सत्युपरिगमनंयानं उपेक्षणमासनं । एकेन सह सन्धिरन्येन सह-
 विग्रहोद्वैधीभावः । परस्यात्मार्षणंसंश्रयइत्येतान् षट्गुणानुपकारणान् सर्वदाचिन्तयेत् । षड्गुणाश्रयणेनात्मनोभ्युदयःपर-
 स्यापचयेभवति तमेव गुणमभिष्ठेत् ॥ १६० ॥ आसनंचैवयानंचसंधायचविगृह्यचेति । आत्माभ्युदयपरिहान्या-
 दिकंकार्यवीक्ष्य संधायानसंविगृह्य वासनंसंधाय यानंविगृह्य वा यानंद्वैधंवा संश्रयंवाऽनुतिष्ठेत्तत्र तदा त्वायतिका-
 लयोः परेण सह साम्याशङ्कायां संधिरुत्वाऽऽसीत् । यदा तु तदात्वसाम्येप्यात्मप्रकृतीनांनविचलित्वं परप्रकृती-
 नांचोपजापसहत्वं मन्येत तदा विग्रहमाश्रित्यासीत् । यदा पुनः परस्मादभ्युत्थितोभवति तदाकृतात्मराष्ट्रसन्धानो-
 विगृह्य यायाद्विगृह्य यानहेत्वभावे पार्णिग्राहेण सह संधाय यायात् तथा कार्यापेक्षया एकेन सह सन्धिमपरेण सह
 विग्रहमित्येवंद्वैधंकुर्यात् । यदा तु दुर्बलः सन् बलवताऽऽक्षिप्तस्तदा तद्विशिष्टबलमन्यमाश्रयेत् ॥ १६१ ॥ संधिमिति ।
 संधिविग्रहादीन् गुणान् सर्वानेव द्विप्रकारान् राजाजानीयात् इत्युत्तरंविषयार्थम् ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मणि ।
 सांप्रतिकफलयोगेनागामिफलावष्टम्भेन राजान्तरेण यात्रान्यंप्रति यानकर्म क्रियते ससमानयानकर्म क्रियते ससमा-
 नयानकर्मसंधिर्धः पुनः त्वनयाहमनुयास्यामीति सांप्रतिकआगामिफलापेक्षयैव क्रियते सोसमानयानकर्मसंधि-
 रित्येवंद्विप्रकारः संधिविज्ञेयः ॥ १६३ ॥ स्वयंकृतइति । मित्रेणचैवापकृतेद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥
 वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यत्रतस्मिन्नेव वा काले कार्यापेक्षया स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । यश्च परस्यशत्रुस्त-
 द्विजिगीषोमित्रेतेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्रौ द्वितीयइत्येवंद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥ १६४ ॥ एकाकिनः

यद्यपि कालेऽपि यदात्मनोनिश्चितं जयमाशङ्केन तदा हस्तिबलप्रायोऽश्वबलप्राये वर्षात्वश्वबलप्रायो हस्तिबलप्रा-
ये श्रीर्ऋतुः तदा विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्च प्रकृतिकोपादौ व्यसने उपपन्ने उक्तकालव्यतिरिक्तेषु का-
ले यायात् ॥ १८३ ॥ कृत्वेति । संशोध्येति । पाणिग्रहं धानजनपददुर्गसंरक्षणकुद्धादिवर्गोपशमनादिकं-
मूलमात्मदुर्गराष्ट्ररूपे संविधानं कृत्वा उपयोगिवाहनायुधचर्ममन्त्रादिविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य
येनास्पदमवस्थानं भवति तदुपगृह्य तदोयान् श्रुत्यपक्षानात्मसात्कृत्य परान् स्वकार्पटिकादीन् परम-
ण्डलवार्ताच यो धार्थं सम्यगवस्थाप्य तथा जाङ्गलानुपाठविक्रमेन त्रिविधपन्थानं मार्गरोधकगुल्मादिच्छे-
दनिम्नोन्नतादिसमीकरणोदपानखननादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकरात्मिकं षड्विधं
बलं स्वकं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारपूरणादिना संशोध्य साङ्ग्रामिकविधिना शत्रुदेशमन्तरया-
व्रजेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ शत्रुसेविनीति । गतप्रत्यागते चैव तौ हि कष्टतरौ रिपू ॥ यस्मिन्मित्रं गूढं कृत्वा
शत्रुसेवेत यश्च श्रुत्यादिपूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन रिपू कष्टतरौ
॥ १८६ ॥ दण्डव्यूहेनेति । दण्डाकृतिव्यूहरचनाव्यूहः एवं शकटादिव्यूहोपि तत्राप्येव बलाध्यक्षो मध्ये राजा
पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनः तत्समीपे अश्वाः ततः पदातयः एवं कृतस्त्वनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासो-
दण्डव्यूहस्तेन तं यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुः शकटव्यूहस्तेन पार्श्वतोभये
सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाद्भागे भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिवत् अग्रप-
श्चाद्भागेनासंहतरूपतया यत्र सैनिकावस्थानं सदीर्घप्रचारः पुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात्
॥ १८७ ॥ यत्तदिति । यस्यादिशः शत्रुकृतं यस्यामाशङ्क्येत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् ॥ तमन्ततो विस्तृतपरिमण्डलो-
मध्योपविष्टो विजिगीषुः पद्मव्यूहेन पुरान्निर्गत्यैव सर्वं शस्त्रं मुखात् स्यात्तव्यम् ॥ १८८ ॥ सेनापनिबलाध्यक्षाविति ।
हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सपतिक उच्यते । पतिकदशकस्यैकः पतिः ससे-
नापतिः । तद्दशकस्यैकः सनायकः । स एव च बलाध्यक्षः । तौ सर्वाभ्यां दिक्ष्वनेकप्रधानत्वे सति
संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशोभयमाशङ्केत तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥ गुल्मानिति । गुल्मान्
स्थानकव्याप्तपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतशङ्खभेदपटहादिसङ्केतान् वनावस्थानप्रणीतानि भयान् अव्य-
भिचरान् समन्तात् स्थापयेत् ॥ १९० ॥ संहतानिति । अल्पान् योधान् संहतान् कृत्वा योधयेद्बहून् पुनर्यथे-
च्छं विस्तारयेत् । सूच्यापूर्वोक्तया वज्राख्येन वा व्यूहेन त्रिधावस्थितबलेन रचयित्वा योधान् योधयेत् ॥ १९१ ॥
रथ्यन्दनाश्वैरिति । समभूभागे रथाश्वैर्योद्धयम् । तत्र रथसामर्थ्यात् तथानुगतोदके नौहस्तिभिर्वृक्षगुल्मव्याप्ते
धनुर्भिः पाषाणकण्टकगतादिरहिते खड्गफलकाख्यैरायुधैः ॥ १९२ ॥ कौरक्षेत्रानिति । कुरुक्षेत्रभवान् म-
त्स्यान् विराट्देशवासिनः पाञ्चालान् कान्यकुब्जान् श्रुत्यान् शूरसेनजान् पृथुशरीरान्प्रायेण पृथु-
शरीरबलशौर्याभिमानयोगात् सेनायेषु योजयेत् । तथाऽन्यान्पि दीधान् लघून्पुण्यांश्च ॥ १९३ ॥ प्रहर्षयेदिति ।
चेष्टां चैव विजानीयादरीणां युध्यतामिति बलं रचयित्वा जये धर्मार्थं पराजये स्वर्गानृप्ये इत्येवमादिना
युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान् समीक्ष्य परीक्षयेत् । कएवमुक्त्वा त्वयन्ति कुप्यन्ति चेति तथा योधानां
मस्तिष्कयुध्यमानानामपि सोपधानयुद्धादिचेष्टाविजानीयात् ॥ १९४ ॥ उपरुध्येति । दुर्गापाश्रितमपि युध्यमान-
मरिदुर्गवेष्टनद्वारेणावेष्टासीत् । अस्य च रात्रौ दुर्गादहिर्दंशलुण्ठनादिनोपपीडयेत् । घासानोदकेऽप्यनानिवास्य

सर्वदापद्रव्यसंमिश्रादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥ भिन्ध्यादिति । दुर्गोपस्थजीव्यानि तडागादीनिप्रभेदेन नाशयेत्
दुर्गपाकारान् भिन्ध्यात् तत्परिखाश्च पूरयेत् छिद्रकरणेन वानिरुदकाः कुर्यात् । एवं च शत्रुमशङ्कितमेव
वस्कन्दयेत् तस्योपरि निपतेद्रात्रौ वा दिवा वा शिवासितादिभिर्विनासयेत् । इदानींचमुहुर्मुहुः ॥ १९६ ॥
उपजघ्न्यानेति । तदन्वयिनोराज्यार्थनः क्रुद्धान् भृत्यांश्चोपजघ्नानुपजपेत् । तत्कृतं च यत्कृत्यर्थं तज्जानी-
यात् ग्रहसौम्यादिनानुकूलैवे सति विजयेप्सुरपगतभयोयुध्येत ॥ १९७ ॥ साम्नेति । विजेतुं प्रयतेतारीन्-
युध्येत कदाचन ॥ साम्नामीत्या वरदर्शनेन हितकथनाद्यात्मकेन दानेन च हिरण्यादीनां भेदनेन च तत्प्रकृतीनां तद-
न्वयिनां च विश्लेषणेनैवं तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथोपयोगं विजेतुमरीन् प्रयतेत । न पुनः कदाचिद्युध्येत् ॥ १९८ ॥
अनित्यइति । युध्यमानयोर्यतो बलवद्वलस्थानापेक्षायामेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते । तस्मादुपायान्तरसंभवे
सति युद्धविवर्जयेत् ॥ १९९ ॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानां परिक्षये । ततो युध्येत संयत्तइति ॥ सामादीनां-
पूर्वोक्तानामुपायानां असाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहे तथा सावधानो युध्येत यथा शत्रून् विजयेत् । यदि नोजयेत्तदास्व-
र्गनिःसंदिग्धे पुनः पराजये निष्पन्नसाधयेद्यथा वक्ष्यत्यात्मानं सर्वतोरक्षेदिति ॥ २०० ॥ जित्वेति । परराष्ट्रं जित्वा
तत्रत्यान् देवान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणांश्च दानमानादिभिः पूजयेत् । तथा श्रोत्रियादिगतावश्यदानेषु मयैतदनुज्ञात-
मित्येवं परिहारान् दद्यात् । तथास्वामिभक्त्यात्माकं यैरपकृतं तेषां मया क्षान्तं इदानीमाश्वस्ताः सन्तः स्वव्यापारमनुतिष्ठन्वे-
वं अभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥ सर्वेषामिति । तेषां परकीयानां सर्वेषां संक्षेपतोऽभिलषितं ज्ञात्वा तस्मिन् जित-
राष्ट्रे जितराजान्वयिनं अभिषेचयेत् राज्ये । इदं त्वया कार्यमिदं नित्येवं तस्य तदमात्यादीनां परिभाषणं च कुर्यात्
॥ २०२ ॥ प्रमाणानीति । तेषां परकीयानां धर्मादनपेतादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपगता आचारास्तान्प्रमाणी-
कुर्यात् । एवं चाभिषिक्तं मत्तयादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेद्यन्त्रात् ॥ २०३ ॥ आदानमिति । ये अभिल-
षितानामर्थानामेवहरणमप्रियकरं दानं च तेषां प्रियजनकं इत्युत्सर्गं तथा कालवशेन दानमपि वा प्रशस्यते तस्मात् त-
स्मिन्काले एनंपूजयेत् ॥ २०४ ॥ सर्वमिति । यत्किंचित्संपाद्यतत्प्राग्जन्मशुभाशुभं उभे कर्मणी तदिहलोककृते च मनु-
ष्यव्यापारआयतंतत्र तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे पुनः पर्यालोचनं भवत्यतस्तद्वारेण कार्यसिद्ध्यर्थं यतितव्यं
निरीहेन भाव्यम् ॥ २०५ ॥ सहवापि ब्रजेत्यस्त्विति । एवं यातव्येन सह युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं हिरण्यं वा
तेन दत्तभूम्येकदेशो वा त्यक्तइत्येवं यात्राफलं मत्वा तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान् ब्रजेत् ॥ २०६ ॥ पार्ष्णिग्राहमिति ।
विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यो देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहस्तथा कुर्वतः पार्ष्णिग्राहस्य योऽकुशस्थानीयः स आ-
क्रंदस्तावपेक्ष्य यातव्यान्मैत्रीभूतादमित्राद्वा फलंगृह्णीयात् तावदनवेक्ष्य गृह्णन् कदाचित्तद्रतेन दोषेण युज्यते ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिं संप्राप्तेति । हिरण्यभूमिभागेन राजा तथा न वर्धते यथा संप्रति रुशमप्यागामिकाललब्धवृद्ध्याद्युपेतं-
स्थिरं मित्रं प्राप्य वर्धते ॥ २०८ ॥ धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञमुपकारस्य दक्षमनुरक्तामात्यं सानुरागं स्थिरकार्यं दक्षं यत् तस्मिन्
मित्रमतिशयेनेष्यते ॥ २०९ ॥ प्राज्ञमिति । प्राज्ञं महाकुलं विक्रान्तं उत्साहयुक्तं उदारं उपकारस्य रक्षितारं अ-
र्थानर्थयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदं विद्वांस आहुः । अतस्तथाविधं यत्नतः संदध्यात् ॥ २१० ॥ आर्यतेति । साधुत्वं-
पुरुषविशेषज्ञाता शौर्यं दयालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्ष्मण्येषु सूक्ष्मदर्शित्वमिष्यते । स्थूललक्षं सततमुदासीनगुणसामग्र्य-
मतएव विधं उदासीनमाश्रित्य उक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥ क्षेम्यामिति । परित्यजेन्पुो

मार्थमवधारयन् ॥ रक्षाक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सस्यप्रदामपि बहुतृणपत्रादियोगात् पशुवृद्धिकरी
 मापि धूममात्सरक्षार्थमवलंबमानोराजाऽनन्यगतिकः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥ यतः सकलपुरुषविषयोयं धर्मः स्मर्यते
 आपदर्थ इति । आपन्निवृत्त्यर्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दाराः संरक्षणीयाः । आत्मा पुनर्धनदारादिना
 सर्वपरित्यागेनापि संरक्ष्यः । यत्तु राजव्यतिरेकेणान्यस्य दारार्थं आत्मत्यागो न्याय्य इत्याहुस्तदसत् सर्वत आ-
 त्मानंगोपायेदिति अशास्त्रितमरणस्य निषिद्धत्वात् न च सहसैव धनदारपरित्यागः कार्यः ॥ २१३ ॥ यस्मात्सहेति ।
 प्रकृतिकोशकोपक्षयमित्रव्यसनादिकायुगपत्सर्वा आपदोत्पत्त्यर्थमुत्पत्त्याज्ञात्वा नमोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा
 सामादीनुपायान्त्सर्वान्वा प्राज्ञः प्रयुज्जीत सर्वथा ॥ २१४ ॥ उपेतारमिति । एतच्चयं समाश्रित्य प्रयते
 तात्मसिद्धये ॥ उपेतात्मा उपेयं च प्राप्तव्यं सर्वे च सामादय उपायास्ते च परिपूर्णा इति तत्रयसामर्थ्ये सति
 आत्मसिद्धयर्थेयतेत्युपसंहारः ॥ २१५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वराजा मन्त्रिभिः सह
 विचार्य तदनु धनुरादिना व्यायामं कृत्वा स्नात्वा च मध्याह्ने काले अन्तःपुरं भोक्तुं प्रविशेत् ॥ २१६ ॥ तत्रेति ।
 तत्रान्तः पुरात्मातुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेदैः सूपकारादिभिर्यत्कृतमन्नाद्यं सुष्ठु च परीक्षितं अग्निप्रक्षेपचको-
 रादिदर्शनेन अग्निर्हि सविषान्प्रक्षेपे सति चटचटायते चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवत इत्येवमादिना परीक्षितं विषापहा-
 रैश्च मन्त्रैर्जप्तमद्यात् ॥ २१७ ॥ विषघ्नैरिति । विषघ्नैरौषधप्रयोगैः सर्वद्रव्याणि भोगभोज्यादीनि लक्षयेत् । विषघ्नानि
 च रत्नानि गरुडोद्गीर्णनागमणिमश्रुतीनि यज्वान् सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥ परीक्षिता इति । स्त्रियश्च दास्यो धर्मार्थ-
 कामोभयविषये चारमयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षागूढायुधग्रहणविषलिभाभरणधारणाशङ्कया संशुद्धेष्वालङ्कृणाः अनन्य-
 मनस्काश्चामरस्नानाद्युदकधूपैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥ एवमिति । एवं त्रिषु परीक्षादिप्रयत्नैर्वाहनशयनासनभो-
 जनस्नानानुलेपनेषु सर्वालङ्कारार्थेषु कुर्वीत ॥ २२० ॥ भुक्तवानिति । कृतभोजनः सन् तस्मिन्नेवान्तःपुरे भार्याभिः सह
 क्रीडेत् । कालातिक्रमेण च सममेद्विषसस्य भागे तत्र विद्वत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥ अलङ्कृत इति ।
 अलङ्कृतश्च स्नानायुधजीविनं पुनर्जननं वाहनानि चाश्वदीनि सर्वाणि खड्गादीनि च शस्त्राण्यलङ्कृणानि च संपश्येत्
 ॥ २२२ ॥ संख्यामिति । ततः संख्योपासनं कृत्वा गृहाभ्यन्तरे श्रुतशस्त्रोरहस्याभिधायिनां त्वव्यापारं शृणुयात् ॥ २२३ ॥
 गत्वेति । तस्मात्प्रदेशादन्यद्विमुक्तप्रदेशान्तरंगत्वा चारजनसंभेदस्य परिचारिकादिभिः स्त्रीवृतः सन् पुनर्भोक्तुमन्तः
 पुरं प्रविशेत् ॥ २२४ ॥ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चिन्नूर्यघोषैः प्रहर्षाभिः ॥ संविशेच्च यथा कालमुत्तिष्ठेद्विगतज्वरः ॥
 तत्रान्तःपुरे किञ्चिन्नानि तृप्तं वा दिव्यशब्दैः श्रुतिमुखैर्युक्ते भुक्त्वा कालानतिक्रमेण गतार्थरात्रप्रहरायां रात्रौ सुष्यात् ।
 सुम्वा च पश्चिमे यामे उत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥ एतदिति । अरोगो राजैतदनुत्क्रान्तं प्रजारक्षणादि त्वयमनुतिष्ठेत् ।
 अत्वस्थः पुनः सर्वमेतदमात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायामनुटीकायामन्वा-
 नुसारिण्यां राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ व्यवहारानुपपश्येदिति । अर्थप्रत्यर्थिनोऽर्कणादानादिविषयाणीतरतरविरुद्धावहरणरूपाणि कार्याणि द्रष्टुमिच्छन् राजावक्ष्यमाणलक्षणैर्मन्त्रिभिश्चोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह चापलादिरहितोवक्ष्यमाणसभां प्रविशेत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांगुरुकार्यापेक्षयोपविष्टोऽन्यथोत्थितादक्षिणबाहुं वाससउद्धृत्य अनुद्धतवेष्टालङ्कारः कार्यार्थानां व्यवहारनियमतो विचारयेत् ॥ २ ॥ प्रत्यहमिति । तांश्च व्यवहारान् अष्टादशव्यवहारस्थाने ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु पृथक्पृथक् व्यवस्थितानि प्रतिनियतदेशव्यवस्थावणिकर्षकादिगतया शास्त्राविरुद्धया शास्त्रगतया च साक्षिशपथानुमानाद्यात्मकया प्रत्यहमालोक्यमेव ॥ ३ ॥ तेषामिति । वेतनस्येति । सीमाविवादधर्मइति । स्त्रीपुं धर्मइति । तेषामष्टादशानां आदावधर्मगृहीतस्य ऋणस्यादानमिह विचार्यते । ततः क्रमेण निक्षेपोऽस्त्वामिना च यः क्रियते विक्रयादिः । एकोभूय धनार्जनेहा । यागाद्यर्थदत्तस्य प्रतिश्रुतस्य वा यागाद्यकरणे सत्यप्रदानम् । भूतेरदानम् । ग्रामादिकृतव्यवस्था व्यतिक्रमः । क्रये विक्रये वा सति पश्चात्तापः । त्वमिपालयोः विप्रतिप्रतिः । ग्रामादिसीमाविवादव्यवस्था । वाक्पारुष्यं ताडनादि । चौर्यं । प्रधृष्यापहरणादिसाहसं । स्त्रियश्च । परस्परं च संपर्करामकं स्त्रीसहितस्य । पुंसो भर्तुर्व्यवस्था । पैतृकादिधनविभागोऽक्षादिक्रोडाव्यवस्थापनम् । पशुपक्ष्यादियोधनमित्येवं अष्टादशैतानि व्यवहारोत्पत्तौ लोके स्थानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एष्विति । एष्वष्टादशसु स्थानेषु व्यवस्थानेषु बाहुल्येन मनुष्याणां विषयादं कुर्वतां अनादिपारंपर्यायातां व्यवस्थां श्रित्य व्यवहारनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठवचनादन्यान्यपि सन्ति । यथोक्तं नारदेन ॥ तेषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥ ८ ॥ यदेति । यदा कार्यान्तरव्याकुलतयात्मना व्यवहारेक्षणं राजा न कुर्यात् तदा कार्यदर्शनार्थं विद्वांसं ब्राह्मणं नियुज्जीत ॥ ९ ॥ सइति । स ब्राह्मणः सभायां साधुभिर्धार्मिकैर्ब्राह्मणैः युक्तस्तामेव राजसभां श्रेष्ठां प्रविश्योपविष्टः स्थितो वा अस्य राज्ञो द्रष्टव्यान् व्यवहारान् संपश्येत् ॥ १० ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् स्थाने ऋग्यजुः सामपारगाः त्रयोपि ब्राह्मणाराजाधिकृतश्च विद्वानवतिष्ठते हिरण्यर्भमिव तांसभां मन्यन्ते ॥ ११ ॥ धर्मइति । यस्मिन् द्रष्टरि धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्च अधर्मेण व्यवस्थायापीडितः सभां उपतिष्ठते यत्रावस्थानंकुरुते सभ्याश्च ब्राह्मणास्तस्य धर्मस्य शल्यमिव शल्यमधर्माख्यं नोद्धरन्ति तत्र तेनाधर्मशल्येन सभ्या विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥ सभावानमेवष्टवेति । व्यवहारदर्शनार्थं सभा न प्रवेष्टव्या । प्रविष्टश्चेत्तदा सत्यं वक्तव्यं अथवा तूष्णीमासीनो विरुद्धं वा ब्रुवन् सभ्य एव एनस्वी भवति ॥ १३ ॥ यत्रेति । यस्यांसभायांसभावस्थितानां प्राड्विवाकवादीनां प्रेक्षमाणानां वादिना प्रतिवादिना वा धर्मो बाध्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन बाध्यते तत्र ते प्राड्विवाकादयः सभासदः पात्रेन हता भवन्ति । तस्मान्न चापि प्रतिवादिना साक्षिकृतो व्यतिक्रमो रक्षणीयः ॥ १४ ॥ धर्मइति । तस्माद्धर्म एव व्यतिक्रान्तो दृष्टा दृष्टान्यां नाशयति नार्थप्रत्यर्थ्यादि स एव चानतिक्रान्ततयारक्षणीयः ॥ १५ ॥ धर्मइति । तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः मात्मा कंत्वत्सहितानां धर्मो व्यतिक्रान्तो दृष्टा दृष्टार्थनाशं कार्षीदिति । सभ्यैरसत्प्रवृत्तः

संयोजनीयः ॥ १५ ॥ वृषइति । तस्मात्सकलकामवर्णानां वृषशब्देन धर्मउच्यते । तस्य बाह-
 रणकुर्वते तदेवावृषलमन्यन्ते न जातिवृषलं तस्माद्धर्मनोच्छिन्नादिति धर्मव्यतिक्रमपरिहारार्थं वृषलवचनम् ॥ १६ ॥
 एकइति । तस्मात् अन्यत्सर्वभार्यापुत्रमित्रादिशरीरेणैव सह नाशंगच्छति न धर्मवत्त्राणार्थकिञ्चिदपि पश्चादन्वेति तस्मा-
 त्सुद्धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥ पादइति । तद्यवहारतोऽधर्मसंबन्धी चतुर्थो भागोऽर्थिनं प्रत्यर्थिनं वादिसंप्रवृत्तं-
 गच्छत्यन्यश्चतुर्थभागोऽसत्यवादिनं साक्षिणं चान्यः परः सर्वान् सभास्थितान् प्रेक्षमाणान् परित्यज्य राजानं प्रयातीति-
 सर्वेषामधर्मसंबन्धो भवतीत्येतत्प्रतिपादनपरमेतत् ॥ १८ ॥ राजेति । यत्र पुनः सभायां असद्वादित्वादर्थी प्रत्यर्थी वासम्य-
 यदर्शनेन कुत्स्यते तत्र राजाऽपापो भवति सभासदश्च पापेन संवध्यन्ते चार्थादिकर्तारमेव गच्छति ॥ १९ ॥ जातिमा-
 त्रोपजीवीति । केवलं ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य तस्य तेन ब्राह्मणधर्मानुसरणेन सनु ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो विद्वद्ब्राह्मणाभावे व्य-
 वस्थाने धर्मस्य प्रवक्ताधिकृतः स्यात् न कदाचित् शूद्रइति । तदा नियुज्यादिद्वांसं ब्राह्मणमित्यनेनैव सिद्धे शूद्रप्रतिषेधे
 पुनर्वचनं क्षत्रियवैश्यनियोजनाच्छूद्रनियोजनस्य दुष्टत्वख्यापनार्थम् ॥ २० ॥ यस्मात् तदस्थिति । यस्य राज्ञः शूद्रो-
 धर्मविचारं कुरुते तस्य पश्यत एव कर्दम इव गौः तद्राष्ट्रमवसीदति ॥ २१ ॥ यदिति । यद्राष्ट्रं शूद्रबहुलं परलोकाय-
 तिकाक्रान्तं अत्रिच्यमानं द्विजं तत्सर्वदुर्भिक्षव्याधिपिडितं भूत्वा विनश्यति अग्नौ प्रास्तेत्येतदभावाच्छान्त्यर्थयागाद्य-
 भावाच्च ॥ २२ ॥ धर्मासनमिति । प्रणम्य लोकोपालेभ्यः कार्यदर्शनमाचरेत् ॥ धर्मदर्शनार्थं आसने उपविश्या
 च्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालान्मस्कृत्य ततो व्यवहारेक्षणं राजा चरेत् ॥ २३ ॥ अर्थानर्थविति । प्रकृतिसं-
 प्रसादकोपात्मकान् तथा विधान् लोकगतानालोच्य परलोकार्थं च धर्माधर्मविव केवलावालोक्ष्य यथाधर्महानिः अधर्मानर्थो-
 त्पादश्च न भवति तथा सर्वान् व्यवहारान् पश्येत् । सन्निपाते च वर्णानां ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥ बाह्यैरिति ।
 गददत्वादि चक्षुःस्वरपाण्डुरादिवर्णवेषधुरोमाश्चादोङ्घ्रितविवर्णत्वाद्याकाराधोनिरीक्षणादि चक्षुर्गतहस्तनिष्पेषादि विशेष-
 चैष्टाकारैर्बाह्यलिङ्गैर्वश्यगमकेन स्वीभावैर्गूढमभिप्रायंसदसद्रूपं व्यवहारिणानिश्चयं अनुभूय ॥ २५ ॥ यस्मात् लोकेपि
 आकारैरिति । नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायते न्तर्गतं मनः ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैर्गत्या च स्वररूपया निगूढसद्रूपं ज्ञा-
 यते ॥ २६ ॥ बालदायादिकमिति । अनाथबालत्वामिकं धनं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ गुरुकुलान्निवृत्तो यावद्वा
 निवृत्तबालभावः स्यादिति भावः पितृव्यादिभ्यः स्वामित्वोपन्यासादिव्याजेनापजिहीर्षद्वयोरक्षितार्थमिदमस्मिन् व्यव-
 हारउच्यते । सामान्यविषयस्य रक्षणस्य राज्ञः सर्वविषयत्वात् ॥ २७ ॥ वन्द्यापुत्रास्त्विति । यथा बाल-
 धनस्य राज्ञो रक्षणस्यादेवं सत्यपि भर्तारि वन्द्यासु स्त्रीष्वप्राप्तसु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु
 साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यादत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् ॥ २८ ॥ जीवन्तीनामिति । भाविताम्यादस्मा-
 दधीनत्वादिव्याजेन येषां धनवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥
 प्रनष्टस्वामिकमिति । अज्ञायमानस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत् ।
 वर्षत्रयादवाक् स्वाम्यायातो गृहीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृहीयात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एवं परकीयस्य
 धर्मतो वर्षशतैरपि स्वपहारस्यान्याप्यत्वात् प्रनष्टस्यादिसोर्वाक् ॥ ३० ॥ ममेति । मत्संवन्ध्येतद्धनमिति यो ब्रूया-
 त् स किं सारं किं सङ्ख्याकं प्रनष्टमित्येवमादिविधानेन पर्यनुयोक्तव्यः । ततो यदि रूपसङ्ख्यादीन् सत्यान् ब्रवीति
 तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥ अवेद्यानइति । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवं च वर्णशुक्लादिकं
 आकारं कण्टकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदजानतः तनुल्यदण्डमिति ॥ ३२ ॥ सङ्ख्यादिसंवादे पुनः आद-

हीतेति । यदेतत्प्रनष्टराज्ञा प्राप्ततः स्वामिगतसङ्ख्यादिसंवादानन्तरं रक्षणहेतुशेषेक्षया षड्भागदशमंद्वादशायु-
धूनामयधर्मइत्येवंजानन् राजा गृहीयात् शिष्टपुनः स्वामिने उत्सृजेत् ॥ ३३ ॥ प्रनष्टाधिगतमिति । यद्-
व्यकस्यचित्प्रनष्टसद्राजपुरुषैर्लब्धतदक्षयेत् । नियुक्तरक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यं तामिंश्च द्रव्ये यान् चौरान्
राजा गृहीयात् तान् शतादभ्यधिकेवधइतिदर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्यसति हस्तिना घातयेत् ॥ ३४ ॥
अमायमिति । तत्संबन्धीर्दनिधायमित्येवंनिधिं अन्येन वा तथ्ये सति तथोरुपसंङ्ख्यादिपूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनु-
ष्योन्नयात्तस्य ततोनिधानादेशकालवर्णादिपेक्षया षड्भागद्वादशमेव वा राजागृहीयात् शिष्टतस्योत्सृजेत् ॥ ३५ ॥
अनृतमिति । आत्पुनः सत्यंनुवन् स्वधनस्याष्टमंभागदण्ड्यः । यद्वा तस्मैव निधानस्यात्यन्ताल्पंभागविगणय्य
सविषादनं गच्छति विनयंच गृहीयात्तदंड्योगुणवद्गुणापेक्षया विकल्पः ॥ ३६ ॥ विद्वानिति । शास्त्र-
विपुनब्राह्मणः पित्रादिस्थापितंनिधिं दृष्ट्वा राज्ञोभागंन दद्यात् । अशेषं गृहीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः
इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवंचर्ममायमिति । अयमविद्वन्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च ॥ ३७ ॥ यमिति । यंपुनः
चिरंतनस्वामिकंभूमिप्रक्षिप्तंनिधिलभेत तस्मादर्धब्राह्मणेभ्योदत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
निधीनामिति । चिरंतनानांनिधीनामस्वामिकानां अन्येनापि लब्धानांभूमिगतानांच सुवर्णानां अर्धहरोराजा
यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति ॥ ३९ ॥ दातव्यमिति । यच्चौरैर्लूतंलोकानांधनंतद्राज्ञा चौरैर्भ्यश्चात्तंध-
नंतैर्भ्योदेयं । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य यावत्पापंतावत्प्राप्नोति ॥ ४० ॥ जातिधर्मान्जानप-
दानिति । जातिधर्मान् अध्ययनादीन् जानपदांश्चनियतदेशव्यवहारान् अविरुद्धान् एवंवणिक्कर्षणादिगतान्
श्रेणीधर्मान् कुलधर्मांश्च प्रतिनियतकुलस्थितान् ज्ञात्वा यस्य यः स्वधर्मस्तंतथा तत् स्थापयेत् । अतश्चतद्विरुद्ध-
व्यवहारिषु वादिनंनिगृहीयात् ॥ ४१ ॥ यस्मात्स्वान्नीति । जातिकुलदेशधर्मोप्यनुतिष्ठन्तः सन्तोपि निष्कर्षले-
हाविदूरेपि वर्तमानामनुष्याः स्वेस्वे कर्मण्यवस्थाताः परकर्माणिपरलोकस्य प्रियाभवन्ति ॥ ४२ ॥ एवंधन-
मसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाभिधायाधुना प्रकृतमाह ॥ नोपादयेत्स्वयंकार्यंराजानान्यस्यस्यचिदिति । यद्य-
पि पश्येत्कार्याणि कार्याणामित्युक्तंभवति तथापि तदाक्षेपान्तरेण ऋणादानादिषु राजकर्तव्यसाहसाधिरक्षणव-
र्जितेषु राजा स्वयमुपजापेन व्यवहारान्नोत्पादयेत् । नापि राजाधिकृतः स्वयमुत्पादयेत् तथाप्रत्यर्थिनामपि
तदा वेदितव्यंकार्यार्थकेनापि प्रकारेण रागद्वेषादिना नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥ यथेति । यथा षट्स्यविद्धस्यसतोद-
ष्टिनष्टस्य पदंव्याधोरुधिरसावबिन्दुदर्शनेन नयति तथा राजानुमानप्रमाणेन धर्मस्य गतिनयेत् । विद्वद्भिर्धर्मप्रधा-
नैर्द्विजातिभिर्यच्छास्त्राविरुद्धमासेवितं तद्देशकुलजातीनामत्ररूपंकल्पयेत् । वादिवाद्याशयग्रहणाय यन्नातिशयंकुर्यात्
इत्येवमर्थम् ॥ ४४ ॥ सत्यमिति । व्यवहारकर्मप्रवृत्तोराराजा सत्यं दृष्टादृष्टमुखहेतुतया संपश्येत् । अर्थंच सारासा-
रत्वेन आत्मानंच सदसत्कर्मनणादेशंच समनन्तरराजान्तरविहारं कालंच जीवितसंबन्धमतिक्रान्तबलरूपंचेदंव्याधिज-
राभोज्यप्रायं लोभादिनास्खलनार्थंसंशयेत् ॥ ४५ ॥ सद्भिरिति । एवंच विरुद्धंव्यवहारेषु वादिनंगृहीयादिह च सद्भि-
राचरितमित्युपादानादिदं सदाचारविषयं जातिजानपदाद्येतत् पुनः सदाचारव्यतिरिक्तधर्मविषयम् ॥ ४६ ॥ एवंसक-
लव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्त्वाऽधुना ऋणादानाद्यधिकृत्याह अधमणार्थसिद्ध्यर्थमिति । दापयेद्धनि-
कस्यार्थमधमणर्विभावितं ॥ अधमणं धनप्राहिणा गृहीतं तत्प्राप्त्यर्थं धनं स्वामिना राज्ञाज्ञापितः सन् तदस्य-

यादिनाप्रतिपादितधनं धनत्वामिनो धमर्णदापयेदित्युत्तरप्रपञ्चस्यैवायं सामान्यनिर्देशः ॥ ४७ ॥ यैर्यैरिति ।
 उत्तमर्णयैरुपायैः त्वधनं लभते तैस्तेरुपायैः अधमर्णनिगृह्य तमर्थं दापयेत् ॥ ४८ ॥ कैः पुनस्तैरित्यत आह धर्मेणेति ।
 यदधमर्णस्य प्रयुक्तधनं तद्धर्मेण प्रीत्या व्यवहारेण वक्ष्यमाणेन छलेनोपाधिपूर्वकं प्रतिद्रष्टव्यग्रहणेनाचरितेनाभोजना-
 दिना बलेन गृहावरोधादिनापञ्चममेनोत्तमर्णसाधयेत् ॥ ४९ ॥ स्वयं च इति । उत्तमर्णव्यवहारमन्तरेणैव धर्मादि-
 भिरुपायैर्वा नरैः त्वं राजनिरपेक्षमधमर्णात् धनं साधयेत् । स आत्मधनं साधयन् मदनपेक्षं बन्धनादिरुतवानसीति
 एवं राजा नक्षेमव्यः ॥ ५० ॥ अर्थे विवदमानं तु करणेन विभावयेदिति । नाहमस्मै धारयामीत्येवं धने
 विप्रतिपाद्यमानं अधमर्णकरणेनाल्लिख्यसाक्षिशपथात्मकेन प्रतिपादितमुत्तमर्णस्य धनं दापयेत् । दण्डलेशं चापह्नवे
 द्विगुणमपि वक्ष्यमाणाद्दशभागाभ्यनूनमपि शक्त्यपेक्षया दापयेत् ॥ ५१ ॥ अपह्नव इति । अभियोक्तादि-
 शो देशं करणं वासमुद्दिशेत् ॥ अधमर्णस्य देहीत्युत्तमर्णस्य धनमित्येवं सभायां प्राड्विवाकेनोक्तं न धारयामीत्ये-
 वमपलापे सत्याक्षेपक्रोधग्रहणदेशं तत्तस्य साक्ष्यपुन्यासाद्यपह्नवत्वात्करणं संसेत् ॥ ५२ ॥ अदेशं च दशति-
 निर्दिश्यापह्नवीति चेति । अपदिश्येति । असंभाष्येति । ब्रूहीति । अभियोक्ता दिशेदित्युक्तं तत्र योऽर्थी
 तथाविधं देशमपह्नवादिकं निर्दिशति यत्र दानग्रहणे न संभाष्येते अधमर्णस्य वातदानात् तत्रावस्थानं संभवतीति
 यथादेशादिकं निर्दिश्य न तन्मया निर्दिष्टमित्येवं पश्चादपजानीते योवा पूर्वपश्चादुक्तानर्थान् परस्परविरुद्धान्वावग-
 च्छति यश्चानेन मम हस्तात्सुवर्णगृहीतमित्येवं निर्दिष्टव्यं निर्दिश्य एतत्पुत्रेण गृहीतमित्येवमादिना पुनरपस-
 रति योवा प्रतिज्ञाकालोपन्यस्तमर्थं कस्मात्पुनस्तथारात्र्यादौ दानग्रहणं कृतमित्येवमादिरूपेण पूर्वपक्षविस्तारकाले
 प्राड्विवाकेन सम्यक् पृष्ठः सन्नन्तर्धत्ते यश्च संभाषणानर्हे उपव्हरादौ देशे साक्षिभिः परस्परं भाषते यश्च
 साक्षिप्रश्नं क्रियमाणं नो गच्छति वा सभान्तः प्रतिवादिसंनिहिते हठादुत्सृत्य गच्छति यथास्मिन् पूर्वपक्षे किं ब्रूही-
 त्युक्त उत्तरं च न ब्रूयात् योवा प्रतिज्ञातं साक्षिभिर्न विभावयेत् पूर्ववासाक्षिगतं न जनीयात् त्वगतस्वयश्चाधरोत्तराणि
 त्युक्तत्वात्सत्स्माद्यवहाराद्धीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ साक्षिण इति । साक्षिणोत्रमम विद्यन्ते इत्युक्ता ब्रूहि तानित्यु-
 क्तोयस्मान् ब्रूयात्तं पूर्वोक्तैरेभिः पराजयकारणैः धर्मनिर्णयप्रवृत्तः प्राड्विवाकोजितोयमिति कथयेत् ॥ ५७ ॥ अभियोक्तेति ।
 योर्था सद्य एव पूर्वपक्षं ब्रूयात् तदा धर्मव्यतिक्रमतारतस्यापेक्षयावधारोदण्डनीयश्च स्यात् । आक्षिप्तः पुनः पक्षत्रयेयदि-
 न ब्रूयात्तदा धर्मविषये पराजितोऽन्याम्यप्रवृत्तत्वेनाधार्मिकत्वात् ॥ ५८ ॥ य इति यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणं धनमप-
 जानीते यत्परिमाणं वा धनमर्थी मिथ्या कथयति अधर्मप्रवृत्तौ तस्मादपह्नुतान्मिथ्योक्ताच्च धनात् द्विगुणं दण्डार्थं
 दापनीयः । अधर्मज्ञावितिवचनादिदमन्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तविषयम् । अभिनिवेशेत्वपह्नवे तद्विगुणमपि दशकं शतं
 वक्ष्यति ॥ ५९ ॥ पृष्ठ इति । प्रत्यर्थी धनार्थिनोत्तमर्णेन कृतराजपुरुषकर्षणादिपरिभावः प्राड्विवा-
 केन पृष्ठेयदावधारयामीत्येवमपह्नवानो भवति तदा राजाधिकृतब्राह्मणसमक्षं यद्यत्यन्तन्यूनैस्ततः त्रिभिः साक्षिभिः
 तत्र धनार्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥ या इति । यथाविधाः साक्षिणः कृणादानादिव्यवहारेषु उत्तमर्णा-
 दिभिः कर्तव्याः तथाविधाः कथयिष्यमि यथा च तैः सत्यं कर्तव्यं तमपि प्रकारमभिधास्यामि
 ॥ ६१ ॥ गृहिण इति । गृहस्थाः पुत्रवन्तः तद्देशाभिजनाः क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयाऽर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षि-
 त्वयोग्या भवन्ति । तेषां गृहादिपरिभवभयान्नान्यथानुवृत्ते । ननु ये केचिद्गृहादानादनपेक्षेव्यवहारे वाग्दण्डपा-
 र्ज्यादौ पुनः साक्षेपउक्तगृहादिव्यतिरिक्ता अपि भवन्ति ॥ ६२ ॥ आप्ता इति । सर्ववर्णानां व्यवहारेष्वसंवादिनः

सर्वधर्मशास्त्रज्ञालोभरहिताः साक्षिणः कार्याः । एतद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् इत्यर्थः । सिद्धस्य तु शब्दा-
दण्डार्थम् ॥ ६३ ॥ नेति । साक्षिणोभयलोभरागद्वेषस्मृतिअंशादिनान्यथाभिधानाशङ्क्यान् कार्याः । ऋणाद्य-
र्थसंबन्धिमित्रवैरुक्तकौटसाक्षिव्याधिमूर्च्छितमहाव्याधिकादूषितान् कार्याः ॥ ६४ ॥ नसांक्षीति । राजानन्तत्वा-
द्यवहारदृष्टत्वाच्च शास्त्रधर्मेण च प्रयुक्तशक्यत्वात् न साक्षी कार्यः । सूपकारनटादयश्च वेदसंन्यासिनोगृहस्थएते
धर्मपरान् कार्याः नटादयश्च प्रायेणार्थपराःत्वकर्मग्रस्ताश्च व्यग्राश्च ते न कार्याः । श्रोत्रियोब्रह्मचारितापसभि-
क्षवश्च लिङ्गस्थाः सङ्गवर्जितान् कार्याः । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनानुष्ठानरहितस्य ब्राह्मणस्य न निषेधः
॥ ६५ ॥ नाध्यधीनइति । अध्यधीनोर्गर्भदासोत्यन्तपरत्वान्न कार्यः । न वक्तव्यसर्वकर्मदोषाद्गर्ह-
णीयः यःकुत्सादितरतएव वचनादिदस्युर्भूतकसत्युपदासइतिकर्माणीति नैरुक्तात्सोपि पारतन्त्र्यान्न कार्यः । तस्कर-
स्य तथाभिधास्यमानत्वात्प्रतिषिद्धकर्मरुदनास्वासात् न वृद्धोतिक्रान्तव्यवहारकत्वात् न शिशुः अव्यवहारक-
रत्वात् । एकोपि ननाशप्रवासाशङ्कया तस्यन्यवैरिति निषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्थायाद्विद्योरभ्यनुज्ञानार्थवच-
नम् । अन्यश्चाण्डालदिः धर्मानभिज्ञत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यात् ॥ ६६ ॥ नार्त्तइति । आर्त्ताव-
न्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तोभूताद्याविष्टः क्षुधापिपासया चाक्रान्तः श्रान्तोऽध्वगमनादिखिन्नः कामा-
क्रान्तअत्यन्तक्रोधबुद्धिवैकल्यात् नकार्याश्चौराअधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणामिति । स्त्रीणांस्त्रियः साक्षि-
णोभवन्तीति अन्यागोचररहस्यमायः स्त्रीकार्यविषयमिदम् । तत्र पुंसःसाक्षित्वेकोयस्यान्नगोचरइति नित्याभि-
धानाशङ्का स्यात् । अन्यत्र ऋणादानादिव्यवहारे तासांपूर्वोक्ताएवसाक्षिणोभवन्तीत्येवंद्विजानामित्येवमादावपि द्रष्टव्यम् ।
द्विजानांब्राह्मणदीनांसमानजातिगुणाद्विजाः शूद्राणांसाधवः शूद्राः ब्राह्मणालदीनांतज्जातीयाएव भवन्ति ॥ ६८ ॥
अनुभावीति । येन गृहाम्यन्तरे रत्नादिचौररुतोपद्रवे शरीरोपघाते चातताम्यादिभिः क्रियमाणे ऋणादानादिस्व-
स्थकार्यवशाच्चोक्तसाक्षिसंपादनाय शक्ते यःकश्चिदुपलब्धवान् सवादिनांसाक्षी भवति ॥ ६९ ॥ स्त्रियेति ।
अन्तर्वेश्मादौ मनुष्याभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकराअपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ७० ॥ नन्वस्थिरबु-
द्धित्वादिकारणावगमे रूपादीनांसाक्ष्यनिषिद्धमतोत्रापि कथंतद्वचनान्निश्चयइत्यतआह बालवृद्धानुराणामिति ।
बालवृद्धव्याधितानां अप्रुतमनसांच मत्तोन्मत्तादीनां अनृतंवदतां अस्थिरावाग्भवत्यतस्तान्साक्ष्ये अनुमानेन बाह्यै-
र्विभावयेद्विद्वैरिति जानीयात् ॥ ७१ ॥ साहसेष्विति । वस्त्रपाटनाग्निदानादिसर्वेषु साहसेषु चौर्यस्त्रीसंघ-
हणवाग्दण्डपारुष्येषु च गृहस्थपुत्रधनादिना साक्षिणो न परीक्षेत । बालार्थसंबन्धादीनांपुनरनुमानपरीक्षा न निषिध्यते ।
तथा सति नन्वनिश्चयभावः बालवृद्धानुराणांचेत्यादेशोक्तत्वात् ॥ ७२ ॥ यत्रार्थिप्रत्यर्थिनोसाक्षिणस्तत्र बहुत्वमिति ।
साक्षिणः सर्वेषु अधिगतानांपरस्परविरुद्धभावे सति बहुभिः यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन प्राद्विवाकोगृहीयात् । समेषु-
तूभयोरुक्तवस्तु गुणवतःप्रमाणीकुर्यात् । गुणवतांविप्रतिपत्तावुभयत्रगुणवस्तुब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यात् ॥ ७३ ॥
समक्षदर्शनादिति । चक्षुर्यासे साक्षादर्शनात् श्रोत्रग्रासे च साक्षात् साक्ष्यसिध्यति तत्र साक्षी
सत्यमभिवदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते सत्यवचनधर्मोत्पादादण्डाभावः ॥ ७४ ॥ साक्षीति ।
साक्षोदृष्टश्रुतविपरीतं ब्राह्मणसभायांविरुद्धवदन्धोमुखोनरकंजति । परलोके धर्मान्तरजनकात् स्वर्गादेस्तत्पापप्रतिबन्धे-
सति प्रतिहीयते ॥ ७५ ॥ यत्रेति । त्वमेसाक्षी स्यादित्येवंनिबद्धोपि यत्र किंचित्ऋणादानादि पश्येद्वाक्पारुष्यादि
शृणुयात्तत्रापि पृष्टः सन् साक्षी नक्षर्योपलब्धंकथयेत् ॥ ७६ ॥ एकोलुब्धस्त्वसाक्षीति । लोभ-

साक्षी न भवत्येवंचालुब्धोत्पन्तगुणवान् कस्याचिदवस्थायां एकोभवति । स्त्रियश्चस्थिरचापल्यात् बहुयोः
 अर्थशौचयुक्तापि साक्षिण्योन भवन्त्येवं ऋणादानादौ त्वस्थे व्यवहारे आत्ययिकेतूक्तं स्त्रियोप्यसंभवे कार्य-
 मित्येवमन्यतोपि ये यैः अशुच्यादिभिर्देवैः प्राप्तास्तेपि त्वस्थव्यवहारे साक्षिणो न भवेसुः ॥ ७७ ॥ स्वभाव-
 नेति । असाक्षिणः स्वाभाविकसत्यरूपं ब्रूयुः तद्व्यवहारनिर्णयार्थत्वाभावितात् पुनः यदन्यकारणार्थविरुद्धं ब्रूयुस्त-
 न्निष्प्रयोजनमतश्चनप्राप्तम् ॥ ७८ ॥ सभामन्तरिति । सभामध्यंसाक्षिणः संग्रामान् आर्थप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिक-
 तोब्राह्मणः प्रियं कुर्वन्विक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥ यदिति । असम्यक् वस्तुज्ञानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्परस्पर-
 रवृत्तं जानीष्वे तत्सर्वसत्येन कथय । तत् युष्माकमत्र साक्षात्द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥ सत्यमिति । साक्ष्यकर्मणि
 सत्यं कथयन् सर्वोत्कृष्टान् ब्रह्मलोकादीन् इहलोके चाप्युत्कृष्टां ख्यातिं प्राप्नोति । यस्मादेवा सत्यात्मिका वाक्
 प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥ साक्षीति । यस्मात्साक्ष्यकर्मणि साक्ष्यसत्यं कथयन् वरूणसचिविभिः पाशैः सर्प-
 रज्जुभिः परवशः सन् जन्मशतं बाध्यतेऽत्यर्थं तस्मात्साक्ष्ये सत्यमेव वदेत् ॥ ८२ ॥ सत्येनेति । यस्मात् सत्येन
 अन्यस्मादपि पापकर्मणः साक्षी मुच्यते । धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति । तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः
 सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥ आत्मेति । यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रवृत्तस्यात्मनः चात्मवै साक्षी तथात्मैवात्मनः शरणं तस्मादे-
 नस्वमात्मानं नराणां मध्यादुत्तरं साक्षिणमसत्याभिधानेन भावज्ञासीः केन ममतैद्दृष्टमित्येवं बुद्धिकृत्वा यत आत्मा तवात्र सर्व-
 साक्ष्युत्तमः साक्षी विद्यते एकस्यैवात्मनः कर्मकर्तव्यापदेशोऽसत्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ८४ ॥ मन्त्र्यन्तेऽमीति । तांश्च देवाः प्रप-
 श्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ अस्मान् कश्चित्पश्यतीत्येवं पापवृत्ताबुध्यन्ते न पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वश्चान्तरात्मा
 पश्यति ॥ ८५ ॥ द्यौरिति । द्युलोके मृथिव्युदक्चन्द्रादित्याग्निवायुरात्रिसंभ्याधर्माणां इति हासादिदृष्ट्वा विग्रहवद्रूप-
 सद्भावा एते हृदयायतनश्चात्मा यमश्च सर्वशरीरिणामाचरितं जानन्ति ॥ ८६ ॥ देवब्राह्मणसान्निध्यमिति । आले-
 ख्यादिविन्यस्तोक्तदेवसन्निधाने ब्राह्मणानां समक्षं संभ्यानां यत्नकरणेन सत्यरूपतामापन्नं साक्ष्यं द्विजातीन् प्रयतानुत्तरा-
 भिमुखान् पूर्वाभिमुखान्वा प्रयतः सन् प्राग्विवाकः पूर्वाह्नकाले तु पृच्छेत् ॥ ८७ ॥ ब्रूहीति । गोबीजकाश्चनेवै-
 श्यं शूद्रमोभिस्तु पातकैः ॥ ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चायम् ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यमित्येवमाभिधाय क्षत्रियम् । गो-
 बीजमुवर्णापरहारेयपातकं तवानृतवदनेस्यात् इत्येवं वैश्यम् । शूद्रं वक्ष्यमाणैः पापप्रतिपादकैः शब्दैः पृच्छेत्
 ॥ ८८ ॥ ब्रह्मघ्नानां स्मृतालोकाये च स्त्री बाला घातिनामिति । ब्राह्मणस्त्री बालघातिनां ये नरकादिलोका-
 ऋषिभिः स्मृताः ये च मित्रापाकारिणो ये च कृतापाकारिणः ते तव च मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥ जन्मप्रभृतीति ।
 हे कल्याण बाल जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं कृतं तत्सर्वं तव संबन्धि शुनः फलं द्रव्यात् यदि त्वमसत्यं कथयसि
 ॥ ९० ॥ एकइति । हे भद्र एक एवाहं भवान् शरीरमात्रात्मक एव । अहं इत्येवं रूपं रूपमात्मानं यस्त्वं बुध्यसे
 तन्मैवं संस्थाः । यस्मादेष पुण्यपापानां दृष्टा मुनिस्वरूपतोऽत्यन्तशुद्धरूपस्तव हृदये नित्यमवस्थितः ॥ ९१ ॥ यमइति ।
 सर्वभूतमयः सविता विवस्वत्पुत्रो यमाख्यो देवोऽयं लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वाच्च हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि
 तवाधर्मकारित्वाभावाद्दिवा दोनास्ति तदा पापनिर्हरणार्थं मागङ्गां माकुरुक्षेत्रं यासीः ॥ ९२ ॥ नमइति । अन्धः शत्रुगृहं
 गच्छेदिति । यः साक्ष्यमनृतं ब्रूयात्स नमः कृतकेशमुण्डनः परिभावादन्धः क्षुत्तृणान्तः खर्परेण युक्तो भिक्षार्थं शत्रुगृहं
 गच्छेदिति साक्षिमात्रविषयत्वेनैतदुच्यते न शूद्रप्रार्थनमध्यपुरुषानिर्देशादेते शपथावभूवुः ॥ ९३ ॥ अवागिति ।
 यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्ठः सन् असत्यं प्रश्नं ब्रूयात् स पापी अधोमुखो निसान्दे तमसि नरके पतितः ॥ ९४ ॥ अन्धइति ।

म० गो०

(१०९)

यः सभांप्रामः तत्त्वस्य विप्रलब्धं मुखलेखभ्रान्त्याश्च दृष्टभाषते सोऽन्ध इव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति । सुखं
वर्तमानो दुःखमेवातिशयं तदुपार्जयति ॥ ९५ ॥ यस्येति । यस्य वदतः शुभाशुभं सत्यं वदति उतानृतमित्ये-
साशङ्कोन भवत्यपि निश्चितमेवार्थसत्यं वक्तृत्येवं निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषादन्यप्रशस्यतरं पुरुषं देवानमन्यन्त इत्यर्थः
॥ ९६ ॥ यावन्त इति । यस्मिन् पश्वादिनिमित्ते साक्ष्ये अनृतं ब्रुवन् यत्सङ्ख्याकान् मित्रादिबान्धवान् नरकेण
योजयति तस्मिन् साक्ष्ये तत्सङ्ख्याकान् क्रमेण सङ्ख्यामयोच्यमानान् शृणुत इत्यतश्च नरकपातनिमित्ताचरण-
स्तस्यापि नरकं भवतीत्युक्तं भवति तत्र चानृतवादिबान्धवाः स्वार्जितकर्मचरान् नरकमुपयान्ति । अरुताभ्यागमक-
तविप्रणाशचोद्यापत्तिर्यथाविषादिना कचिक्किञ्चिद्यापादयति तत्र प्राक्जन्मार्जितकर्मवशतोऽसौ तथा न्रियते यथा-
यमपितं निमित्तभावमुपगच्छन् फले चात्र निरालंबनार्थवादमात्रपर्यवसयिता युक्ता अप्रमादाभिधा इति ॥ ९७ ॥
पञ्चेति । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवानरकेण योजयति दशगोविषये शतमृश्वविषये सहस्रपुरुषवि-
षये ॥ ९८ ॥ हन्तीति । हिरण्यविषये अनृतं वदन् जातान् पित्रादीन् अनुजातांश्च पुत्रादीन् आत्मानृतत्वात् नरके यो-
जयति । भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिजातं नरके योजयति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं वदेत् ॥ ९९ ॥
अस्त्विति । उदकविषये अनृते स्त्रीणां भोगेषु विषये अब्जेषु पद्मरागादिषु पाषाणप्रयेषु च सर्ववैडूर्यादिषु
अनृते भूमिवद्गोषमाहुः सर्वहन्तीति ॥ १०० ॥ एतानिति । एतान् सर्वाननृतभाषणे दोषान् ज्ञात्वा
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेतत् तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥ गोरक्षकानिति । गोरक्षकवाणिज्यसूपकारादिकारुर्कर्मदा-
स्यप्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान् साक्षिप्रश्ने श्रूयन् पृच्छेत् ॥ १०२ ॥ तद्वदन्निति । तदेतत्साक्ष्यमन्यथा जा-
नन्नपि मनुष्यो धर्मेण दयया हेतुभूतयोपाधिरहितो व्यवहारेष्वन्यथा ब्रुवन् न स्वर्गात् लोकात् अश्रयति यस्मादेतन्निमित्त-
विशेषाणां अनृताभिधानं एताद्वैवसंबन्धिर्नार्वाचमन्वादयो वदन्ति । अन्येतुमाइविवाकविषयमिदं व्याचक्षते प्राइविवाको-
गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु सच्छूद्रप्रश्नं कुर्वन् धर्महानिं प्राप्नोति ॥ १०३ ॥ कः पुनस्तदनृतं वक्तव्यमित्यत आह श्रूय-
दक्षत्रविप्राणां यत्र चैव भवेद्द्वय इति । यत्र तत्प्राणसंरक्षणेनेदं चात्यन्तधार्मिकप्रमादस्वलितपुरुषविषयं न त्वत्यन्ताधार्मि-
कविषयम् तथा च गौतमो नानृतवचने दोषो जीवने च तदधीनं न तु पापीयसो जीवन्मित्रादितं च विषये प्रमाणान्तरेण
राजा निर्णयं कुर्यात् न साक्षिभिः न प्रमाणान्तरान् चैवानुमानादिनात्यन्तसाक्षिपरीक्षां कुर्यात् । न जातु ब्राह्मणं हन्या-
दिति वचनात् कथं ब्राह्मणस्य वधोऽपतेदित्याशङ्कनीयं कृतदण्डत्वाद्वाङ्मः कथं संभवाद्यवहारोऽन्यत्रापि चैवं विधे विष-
येऽनृतस्येव्यमाणत्वात् वधस्यामङ्गलत्वात् शूद्रादिक्रमेण निर्देशः ॥ १०४ ॥ वाग्देवैरिति । वाग्वै सरस्वतीति श्रुते-
र्वाक्सरस्वत्योरैक्याद्वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीति साक्षिणोऽनृताभिधायिनस्तस्यासत्यस्य यत्पापं तस्य प्रकृष्टांसि सिद्धि-
कुर्वाणाय जेरन् । अत्रैके साक्षिणः अपिकपि जलवच्चरत्रयं आहुस्तदसदेवश्चेद्वै ब्रह्मो ब्राह्मणाय जेरन् इति । इत्ये-
तत्प्रायश्चित्तं कर्तुं बहुत्वापेक्षया चरुभिरिति बहुवचनं ब्राह्म्यस्तोमवदेषां संपाद्य यागाश्चोत्पादिताः । अत्र प्रायश्चित्तस्य
प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थं तत्रहि क्रियमाणे विद्वत्त्रयविषयानृतताभिधाने बृद्ध एतत्कर्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥ कूष्मा-
ण्डेरिति । यदेवादेव हेडनमित्येभिर्मन्त्रे देवताकैर्घृतमग्नौ परिस्तरणादि होमविधिना जुहुयात् । उदुत्त-
मं वरुणदेवताकया ऋचा आपोहिष्ठेत्यनेनाग्देवताकं न जुहुयात् ॥ १०६ ॥ त्रिपक्षानिति ।
अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु पक्षत्रयं यावत् यदि साक्ष्यं दद्यात्तदा तद्विवाद-

(१) कृत=उग्र (गो० २, ५)

२८

भूतसर्वकृणमप्युत्तमर्णस्य दद्यात् । तस्माच्च ऋणात्सर्वस्मादशर्मभागं राज्ञोदण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥ यस्ये-
 १०८ ॥ यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य समाहस्य मध्यानिमित्तान्तरं विनापि व्याध्यग्निवन्धुदाहमरणानामन्यतम-
 मुत्पद्यते सदैव प्रतिपादितमिथ्याभावात्तादृशदण्डं दद्यात् ऋणं च ॥ १०८ ॥ असाक्षिकेष्विति । अविद्य-
 मानसाक्षिके परस्परं विवदमानयोः वादिनोस्तत्त्वेन सत्यं अलभमानः प्राड्विवाकः शपथेन वक्ष्यमाणेन
 सत्यमुद्धरेत् ॥ १०९ ॥ महर्षिभिरिति । महर्षिभिरगस्त्यादिभिर्विशस्तैरन्याद्वैवैश्चन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्ण-
 यार्थं शपथाः कृताः । वसिष्ठोपि अनेन पुत्रशतं भक्षितमित्येवं विश्वामित्राकुष्ठपिजवनापत्ये सुदासे राजनि प-
 रिगुह्यर्थं शपथंचकार । न वृथा शपथंचकार ॥ ११० ॥ नेति । स्वल्पेपि कार्ये विद्वान् मिथ्याशप-
 थं न कुर्यात् । मिथ्याशपथं कुर्वन् इहलोकपरलोकयोरकीर्तिनरकावाप्सा नश्यति ॥ १११ ॥ का-
 मिनीष्विति । बहुभार्यस्य नान्यामहंकामये त्वं मे प्राणेश्वरीत्येवं विधिविषये न च त्वयान्यावोढव्या इत्येवं-
 विधे गवार्थं घासापहारे वा संभवादुपायन्तर एवं शास्त्रितामिहर्मिर्माथं चर्वपहारे ब्राह्मणरक्षायांच धनदानादिविषयायां-
 मिथ्याशपथे पातकं भवति ॥ ११२ ॥ सत्येनेति । ब्राह्मणं वादिनसत्यशब्दोच्चारणेन शपयेत् । क्षत्रियंच
 बाहनायुधनिष्कलस्यादित्येवम् । वैश्यंच गोबीजकाश्चनादीनि ते निष्फलानि स्युः इत्येवम् । शूद्रं सर्वाणि ते पात-
 कानि स्युरित्येवं शपयेत् ॥ ११३ ॥ कार्यगुरुत्वापेक्षयाच अग्निमिति । अग्निवर्णसुवर्णपिण्डं शूद्रमश्वत्थ-
 ११४ ॥ अत्रावृतहस्तं याज्ञवल्क्याद्युत्प्रेतिकर्तव्यतया सप्तपदानि भावयेत् । अप्सु वा गृहीत्वान्तर्जलं विशेषित्येवमादित-
 देतद्युत्प्रेतिकर्तव्यतयैव निमज्जयेदथवा पुत्राणां दाराणांच एतस्य शप्य इत्येवं मृथगेकैकस्य शिरांसि स्पर्शयेत्
 ॥ ११४ ॥ अग्निमिति । दीप्तोऽग्निर्येन दहति आपश्च नोऽप्लवयन्ति न च सप्तनन्तरमेव निर्निमित्तां मुर्छाव-
 स्थां प्राप्नोति स शपथेषु वृद्धो विज्ञेयः ॥ ११५ ॥ अतः पुरारुताथवादमाह वत्सस्येति । यस्मात् पूर्वस्मिन्
 काले च समामि ऋषे ब्राह्मणोऽसि शूद्रा पुत्र इत्येवं वैमात्रेयेण कनीयसाभ्रात्राकुष्ठस्य नैतदेवमिति शपथार्थं अग्निवि-
 ष्टस्य अग्निः सर्वस्य जगतः सदसत्कर्तव्येषु चारभूतः सत्येन हेतुभूतेन लोममात्रमपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥
 यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे साक्षिभिः अनृतमुक्तं स्यात् तत्तत्कार्यमप्यरुतमेव प्राड्विवाको-
 निवर्तयेत् । यदपि रुतं दण्डपर्यन्तं तदपि पुनः परीक्षयेत् ॥ ११७ ॥ लोभादिति । लोभविपरीतज्ञानभयमैत्री-
 कामक्रोधादज्ञानमौर्ख्यैः बालभावात्साक्ष्यमसत्यमुच्यते इति दण्डवैचित्र्यार्थोऽयमुपन्यासः ॥ ११८ ॥ एषामिति ।
 एषां लोभादीनामन्यतमस्मिन् निमित्ते सति योऽसत्यं साक्ष्यं ब्रूयात् तस्य दण्डविशेषात्क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ११९ ॥
 लोभादिति । लोभेनानृताभिधाने सति पणानां वक्ष्यमाणानां सहस्रं दण्ड्यः । मोहेन प्रथमसाहसं वक्ष्यमाणम् । भयेन-
 वक्ष्यमाणसाहसौ द्वौ । मैत्र्यात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥ कामादिति । कामेनानृतं वदन् प्रथमसाहसं दशगुणं-
 दण्ड्यः । क्रोधेनोत्तमसाहसं वक्ष्यमाणं त्रिगुणम् । अज्ञानेन द्वे शते पणे संपूर्णं मौर्ख्येण शतमेव च
 ॥ १२१ ॥ एतानिति । शास्त्रव्यवस्थाया अपरिलोपार्थव्यवस्थायाश्चोत्पत्तिवारणार्थं एतान् कूटसाक्षिविषये चिरं-
 तनैर्विद्वद्भिः श्रोक्तान् दण्डान् मन्वादयः प्राहुः । एतच्च स रुद्धिकरणे ॥ १२२ ॥ कूटसाक्ष्यामिति ।
 क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान् रुतकूटसाक्ष्यान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धर्मप्रधानो राजा राष्ट्रां निर्वासयेत् । ब्राह्म-
 णं पुनर्दण्डयित्वा नग्रीकुर्यात् ॥ १२३ ॥ दशेति । हैरण्यगर्भो मनुर्दशदण्डस्याश्रयानुक्तवान् ये क्षत्रियादिवर्णत्र-

(१) चर्व=दर्व (गो० २, ५)

यविषये भवन्ति । ब्राह्मणपुनर्महत्त्यपि अपराधे अक्षतशरीरदेशान्निर्वासेयत् ॥ १२४ ॥ उपस्थापितः
 लिङ्गादेतानि दण्डस्थानानि ततस्तदङ्गापराधे अपराधभूयिष्ठापेक्षया तत्तदङ्गापराधताडनादिकर्तव्यम् । अल्पाप-
 राधे तु धनदण्डइति ॥ १२५ ॥ अनुबन्धमिति । पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरणमवलोक्य ग्रामारण्यादि चाप-
 राधस्थानादिवाराण्यादिकंचापराधकालं सम्यगवेक्ष्य सारंचापराधकारिणोधनशरीरादि सामर्थ्यमपराधंच गुरुलघुभा-
 वेनालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात् इतीदमुक्तानुक्तदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥ अधर्मदण्डनमिति । यस्मादनुव-
 न्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशसोजीवनख्यातेनांशमनृतस्य च परलोके समनन्तरनरकपातात्कर्मान्तराजित-
 स्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परिहरेत् ॥ १२७ ॥ अदण्डयानिति । राजा दण्डानर्हान् दण्डयन् दण्डार्होऽश्वोत्सृज्य
 महदयशः प्राप्नोति नरकंच गच्छति ॥ १२८ ॥ वाग्दण्डमिति । न साधु कृतवानसि नैवंभूयः कार्षीः
 इत्येवंवाग्निर्भर्त्सनं कर्मभिरधर्मापराधे गुणवतः कुर्यादिति । यदि तु तथा नोपशाम्यति तदा धिग्जाल्म
 त्वामभिभवति स्तेयंभूयादित्येवमादितस्य कार्यततोपि यदि तन्मार्गान् निवर्तते तदा धनदण्डंवृत्तीयंतस्य
 कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते अतः परंवधताडनाङ्गच्छेदादिरूपं तस्य कुर्यात् ॥ १२९ ॥
 वधेनेति । यदा पुनस्ताडनाङ्गच्छेदनादिनापि एतान्वशीकर्तुं शक्नुयात् तदैवपराधिषु एतद्वाग्दण्डादि चतुष्टय-
 मपि सर्वंकुर्यात् ॥ १३० ॥ लोकसंव्यवहारार्थमिति । ताभिरूप्यसुवर्णानांपणादिसंज्ञाक्रयविक्रयलोकव्यवहारा-
 र्थं पृथिव्यांविशेषेणाभिधास्याम्युपयोगार्थदण्डादेः ॥ १३१ ॥ जालान्तरगतइति । त्रसरेणवइति । सर्षपाइति ।
 पलमिति । तइति । धरणातीति । गवाक्षादिप्रविष्टाभिरादित्यरश्मिषु यद्रजोदृश्यते तत्रसरेणुः । तेष्वौ
 लिक्षैका प्रमाणेन विज्ञेया । तालिक्षास्ति सौराजसर्षपः । तेवूयःगौरसर्षपः । तेषट् यवोमध्यमः नस्थूलोनापि
 सूक्ष्मः । त्रिभिर्धैः कृष्णलम् । पञ्चभिः कृष्णलैः । माषः । षोडशमाषाः सुवर्णः । चत्वारः सुवर्णाः पलम् । दशप-
 लानि धरणं कृष्णलद्वयंतुलया धृतं रूप्यमाषकोबोद्धव्यः । षोडशरूप्यमयमाषकारूप्यं धरणंपुराणंवोच्यते । राजतोरू-
 प्यसंबन्धीकर्षप्रमाणः ताभ्रमयः कार्षीपणः इतिविज्ञेयः दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानोबोद्धव्यः चतुर्भिः सुवर्णैर्नि-
 ष्कप्रमाणेन विज्ञेयः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ पणानामिति । सार्धेदे-
 शते पणानांप्रथमः साहसोमन्वादिभिः स्मृतः पञ्चपणशतानि मध्यमोविज्ञेयः सहस्रत्वेवचोत्तमः ततः सहस्रएव
 ॥ १३८ ॥ ऋणइति । देयमयोत्तमर्णस्य ऋणमित्येवं अधमर्णेनसभायां उक्तेसत्यसौ अधमर्णः पणशतात्पञ्च-
 पणाइत्येवंदण्डमर्हति । नकिञ्चित् अलै धारयामि इत्येवमपह्नुतेसति दशकशतं दण्डमर्हति । एतन्मनुस्मृतंदण्डनम् ॥ १३९ ॥
 वसिष्ठविहितामिति । वसिष्ठोक्तां वृद्धिधर्मत्वात् धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीव्युत्पादयेत् । साकत्यतआह अशीति-
 भागमिति । शतेप्रयुक्तेमासाद्गतात्तस्माच्छतादशोतिभागंवृद्ध्यर्थं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥ द्विकमिति । पणश-
 ताद्वा मासेन द्वौ पणौ पूर्ववृद्ध्या च जीवन् साधूनां अर्थधर्मः नाधर्मइति मन्यमानो गृह्णीयात् यस्मात् द्वि-
 कंशतंगृह्णन् परस्वादानपापयुक्तो भवति ॥ १४१ ॥ द्विकमिति । ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेण द्विकत्रिक-
 चतुष्कपञ्चशतंसममन्यूनाधिकं मासस्य संबन्धि वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४२ ॥ नत्विति । भोजनार्थं बन्धे दत्ते ध-
 नप्रयोगाभवानन्तरोक्ता यावृद्धिस्तामुत्तमर्णान् लभते । न च वृद्धिदत्तस्य बन्धस्य द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वं
 अव्यवस्थानादन्यत्र बन्धेवतन्त्वेनार्थमस्ति नापिविक्रयोपि द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वंसमीक्षणादाधिर्भूयतएव अन्यथा ध-
 नप्राप्त्यभावात् ॥ १४३ ॥ नभोक्तव्यइति । माभुङ्क्षु इति स्वामिवचनमवगणयन् यदलाद्रन्धनमुपजीत तथा भुञ्जानो वृद्धि-

युयात् यदि भोगेन बन्धः क्षयं यातस्तदा अक्षतबन्धसंबन्धिमूल्येन बन्धस्वामिनंतोषयेदन्यथा बन्धचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥
 आधिरिति । बन्धः प्रीतिभोग्यश्च पदार्थेतौ द्वौ कालातिक्रमणं नार्हतौपि तु प्रप्ति काले स्वामिना प्रत्याहरणीयौ यस्मात्-
 स्मात्तौ दीर्घकालमन्यहस्तावस्थितौ आधित्वोपनिधत्वात् साक्ष्याद्यभावेन हारयितुं शक्याविति सुहृदुपदेशरूपतयैवेदं
 कदाचिदपि हियते आधिः सीमेत्यपहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४५ ॥ संग्रहीत्येति । दोग्ध्री गौरुष्टोवहंश्चा-
 श्वपते प्रीत्या अन्योन्यं भुज्यमानान कदाचिदपि स्वामिनोपहार्यन्ते । अश्वादिदमनार्थं दमनस्य दीयते संग्रहीत्या
 भुज्यमानानीति सामान्योपक्रमविशेषाभिधानम् ॥ १४६ ॥ यदिति । यत्किञ्चिद्वनजातं समक्षमेवायैर्दशवर्षाणि
 भुज्यमानं धनं तूष्णीं प्रतीक्षते किमेतन्मामैवं बुद्धेति न प्रतिवन्नाति नासौ तत्पुनरन्यायेन स्वीकर्तुमर्हति ॥
 १४७ ॥ अजडइति । निधानस्वामी यदि बुद्धिविकलेन भवति बालो वा स्य च तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थित-
 स्यान्नेन तदीयं भुज्यते तद्वनं व्यवहारेण भयं स्वामिनस्तत्र विवादो न भवति । यतो भोक्तैव तद्वनमर्हति । व्यव-
 हारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिन एव सर्वदा स्वमेवं चार्यपूर्वशेषश्लोकः ॥ १४८ ॥
 आधिरिति । बन्धः क्षेत्रग्रामादिमर्यादा बालधननिक्षेपः प्रीतिभोग्यं दास्यो राजश्रोत्रियधनादि उक्तेन
 दशवर्षभोग्येन स्वामिनो नापहारयितुं चास्य दशवर्षभोग्यद्रव्यापवादत्वाद्दन्धादीनां चालपकालभोग्यत्वेन नेहाननुपवे-
 शाशङ्कस्थानं प्रीत्या भुज्यमानानीति पृथग्वचनम् ॥ १४९ ॥ यइति । यो वृद्धिदत्तं ध-
 नं भोगेनाविनश्यरूपं स्वामिनाननुज्ञातो मूर्खो रहसि भुङ्क्ते बलभोगेन भोक्तव्ये बलावधिरित्युक्तान्तेन तस्य शुद्धयर्थ-
 मर्धवृद्धिस्त्यक्तव्या ॥ १५० ॥ कुत्सीदवृद्धिरिति । यावृद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसंबन्धिनी वृद्धिरिति भूयस्य काले गते
 सल्लदधमर्णादानीता शनैः शनैः मासप्रत्यब्दं वा सौ द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलद्विगुणैर्भवति न ततो धिका लभ्यते धान्ये
 पुनर्वृद्धिप्रयुक्ते सदे वावृक्षफले लवे वा ऊर्णमये वाहनीये च बलीवर्दादौ प्रयुक्ते भूयस्यपि कालगते सल्लदधम-
 र्णादात्ता सती मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामति ॥ १५१ ॥ कृतानुसारादिति । गृहीतृ नृगतमर्थता-
 विशेषमुत्तमर्णेन विज्ञाय उक्तवृद्धिरधिका वृद्धिः कृता सती यतः शालूबासासाच नो सिध्यति । प्रतिषिद्धवृद्धिमा-
 र्गैकिलैर्निश्लिष्टः प्राहुः । यदि परं शूद्रविषये यदुक्तं पञ्चकं शतं तदसावुत्तमर्णो द्विजातेरादातुमर्हति । शूद्रविद्-
 क्षत्रियद्विजातेरप्यादातुमर्हति ॥ १५२ ॥ नातिसंवत्सरीमिति । यदि द्वयोर्वा त्रयाणां वर्षाणां रूपकान् न गृ-
 ह्णाति ततो ददाति । यातु संवत्सरमतिक्रान्ता वृद्धिस्तां न गृह्णीयात् । अदृष्टां चानुपचितामसंहती भूतमेकद्विपञ्चाहादिजा-
 तां न गृह्णीयात् ॥ चक्रवत् गच्छयादियानप्रयोगे सति या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः सा पूर्वोक्तवृद्धेरधिकापि स्यादित्येवं नानुज्ञाता
 सा चार्यस्याभिमतप्रथमानिर्देशान् विनिहरेदित्येतत्संबन्धाभावाच्चक्रवृद्धिसमारुहइति च वक्ष्यमाणत्वादत एव चेहवृ-
 द्धे वृद्धिश्चेकवृद्धिरित्येवमादिका चक्रवृद्धिशब्देनोच्यते । अपितु गच्छयाश्रितेवा कालिका प्रतिमासं तु कालिकेति स्मर-
 णान्मासि ग्राहा । कारितेच्छाकृता परस्परापेक्षया वणिक्प्रभृतीनां स्यादन्येषां पुनः कृतानुसारादधिकेत्युक्तम् । कायिका
 कायकर्मसङ्ख्यावाच्या स्यात् ॥ १५३ ॥ ऋणमिति । योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात् आनीतं स्यादिति क्रियाकर्तुं
 मिच्छेत् आनीतां वृद्धिं दत्वा करणलेख्यादि पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥ अदर्शयित्वेति । दौर्गत्याद्वृद्धिहिरण्यमन्यदत्वा
 तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ तदारोपयेत् । यत्परिमाणं किं वृद्धिधनं तदानीं संभवति तदातुमर्हति अवशिष्टं करणमारो-
 पयेत् ॥ १५५ ॥ चक्रवृद्धिमिति । भाटकपूर्वकं गच्छयादिदानेन गच्छयादिवृद्धिमाश्रित्य उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितस्य गतदे-

७० गौ०

(११३)

शकालविशेषस्तौ देशकालौ देयादेयापरिपूरयस्तद्वन्नीवहनलाभं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥ समुद्रयानकुशलाइति चार्यध्वयानकुशलाअस्मिन् देशे कालेऽस्मिन्नर्थे हिरण्यादिकउत्तमाने अयंलाभइत्येवमादित्रेदिनोवणिक्प्रभृतयो-
यांवृद्धितथाविधविषयेनिरूपयन्ति सा तत्र निश्चयार्थविज्ञेया ॥ १५७ ॥ यइति । अदर्शयन्मतं तस्य यते त-
स्वधनादणं ॥ प्रतिभूः दानकाले मया अयं दर्शनीय इत्येवं धनप्रयोगकालेऽन्यदा च धोयस्याधमर्णस्योत्तमर्णप्रतिभू-
त्वेन तिष्ठेत् । सतमधमर्णतस्मिन् काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनादणदानं यतेत ॥ १५८ ॥ प्रातिभाठयमिति ।
प्रतिभुवा यदेयंवृथादानं पारितोषिकादि यत्पित्रा देयत्वेनाङ्गीकृतं द्यूतसमाह्वयाभ्यां यजितं पित्रा सुरापानादि यद्ध-
जिनः सुरामूल्यं दण्डशेषशुल्कशेषं च यत्पितृसंबन्धिपतिरिष्टते पुत्रोदातुं नार्हति ॥ १५९ ॥ दर्शनप्राति-
भाठयइति । योयंप्रातिभाठ्यं नपुत्रोदातुमर्हतीति पूर्वोक्तविधिः सदर्शनप्रतिभूकर्मणिपितृकृते विज्ञेयोदानार्थ-
पुनर्यः प्रतिभूः स्थितः, तस्मिन्मृते रिक्थभाजोपि दापयेत् किमुतपुत्रान् ॥ १६० ॥ अदातरिति ।
तद्ग्रहणपूर्वकत्वेऽयंप्रतिभूः स्थित इत्येवं विज्ञातप्रातिभाठ्यकरणे पुनर्दर्शनस्वप्रत्ययप्रतिभुवि प्रेते सत्यनन्तरंधनप्र-
योक्ता केन हेतुना प्रतिभूपुत्राद्धनं प्राप्तुमिच्छेत्किंतस्य प्राप्तिहेतुर्विद्यते उतनेति यतोसौ दानप्रतिभूपुत्रो न भ-
वत्यतोप्राप्त्याशङ्का विद्यते । यतस्तु धनग्रहणे पूर्वकं तत्पितादर्शनप्रतिभूवां स्थितोऽस्ति तत्पुत्रात्प्राप्त्याशङ्का ॥ १६१ ॥
एवं संदेहमुपन्यस्येदमाह निरादिष्टधनइति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवां यदि निसृष्टधनो भवति ।
भवप्रतिभूरिदंते विश्वासात् धनमित्येवं प्राप्तधनश्च यावत्प्रत्यसौ प्रतिभूः स्थितः तावत्प्रमाणंतस्य हस्ते दत्तं तदा स्वधनादेव त-
द्धनं निरादिष्टपुत्रः प्रकृतं उत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रमर्यादा ॥ १६२ ॥ मत्तोन्मत्तात्तन्मिथीनेरिति । क्षी-
बोन्मत्तव्याध्याद्युपहतचित्तगर्भदासबालातिवृद्धैः असंबन्धेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यातिरेकेण यो व्यवहारः ऋणदानादिक-
तः न सिध्यति ॥ १६३ ॥ भाषानसत्याभवतीति । इदं मया ज्ञवानुष्ठेयमित्यादिकापरिभाषालेख्या-
द्युपनिबन्धेन यद्यपि स्थिरीकृता भवति तथापि यद्यनादिपारंपर्यायातालोकशास्त्रव्यवहारवर्तिनो धर्माद्विहि-
र्भाव्यते । तद्विरुद्धा निरूप्यते तदा सत्या न भवति न तदीयार्थानुष्ठेयम् ॥ १६४ ॥ योगा-
धमनविक्रीतमिति । उपाधिना ये बन्धविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न ग्रहणादि तान् राजा विनि-
वर्तयेत् कृतानकृतान्कुर्यात् । तथान्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र लक्ष्यार्थकरणं जानीयान्न वस्तुतो निक्षेपादिकृतं
तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीतेति । अविभक्तो विभक्तो वा भ्रात्रादिसाधारणकुटुंबव्ययार्थं विभक्तभ्रातृकुटुंबव्ययार्थं च
ऋणगृहीत्वा कुटुंबव्ययकृत् मृतो बाधितो वा तदा तदणं अविभक्तैर्विभक्तैर्वा ऋक्थिभिः स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥ कुटुं-
बार्थइति । कुटुंबार्थं धनो नोपि व्यवहारंसमाचरन् स्वदेशे विदेशे वा गतं सन्तं आगच्छन्तं प्रतीक्षयेत् ॥ १६७ ॥ बलादिति ।
बलादत्तं कुत्सितकन्यादि बलाद्भुक्तं क्षेत्रादि बलाच्च लेखितं पत्रादीत्येवमादीन् सर्वान् बलकृतान् थान् विवर्तनीयान् मनु-
राह ॥ १६८ ॥ त्रयइति । साक्षिणः प्रतिभुवो धर्मद्रष्टारो त्रयः क्लृप्स्यन्ते क्लेशमनुभवन्त्येते । न हठा-
देते साक्ष्यादिकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्रजानः परार्थदानफलोत्पादनोद्यमेधनार्पणविक्रयव्य-
वहारेण उपकुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्मान्नैवैह्यदनाग्रहणक्रयव्यवहारकरणेषु दात्रधमर्णकेव्यवहारे
मवर्तनीयाः ॥ १६९ ॥ अनादेयमिति । क्षीणकोशोऽपि राजा अग्राह्यं गृह्णीयात् । समृद्धोऽपि स्वल्पमपि-
ग्राह्यमर्थेन परित्यजेत् ॥ १७० ॥ अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणात् ग्राह्यपरित्यागाच्चाशक्तानसदृण्डे योज्यति-

नानापुनः प्रकृतमप्युपेक्षते भीरुतयेत्येवंपौरैर्दौर्बल्यं राज्ञः प्रकाश्यते सचदेयादाने अत्वधर्मोत्पादप्रकृतिकोपाभ्या-
 मादेयवर्जनेन च क्षीणकोशतया राज्यविनाशादिहलोकपरलोकयोर्विनाश्यति ॥ १७१ ॥ स्वादानादिति ।
 बलवान्स्याप्येतराजासंप्रेत्येहचवर्धते ॥ न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसमानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च संबन्धादुर्बलानांच-
 बलवद्भारक्षणाद्वलवानिति राजा लोके कथ्यते । अतश्चासाविहलोकयोर्वर्धते ॥ १७२ ॥ यतः तस्मादिति ।
 तस्माद्यमद्व राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रियआत्मनश्च प्रियाप्रिये परित्यज्य यमसंबन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाम्यत्वेन
 वर्तते ॥ १७३ ॥ यइति । यः पुनर्नृपोलोभादिव्यामूढतया अधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तमधर्मपरकृतित्वा
 व क्षिपमेव शत्र्वश्चासादयन्ति ॥ १७४ ॥ कामक्रोधाविति । यश्च द्वेषपरित्यागेन योराजा धर्मेण कार्याणि निवारयति
 तं नद्यद्व समुद्रंजाः संभजन्ते तन्मनाश्च भवन्ति ॥ १७५ ॥ यइति । सराज्ञाचतुर्भागंदण्डार्थतस्यतद्धनं ॥ योधम-
 णोराराजबलभाभिमानी सामादिना साधयन्तमुत्तममनृपे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्भागंदण्डार्थतस्य तद्धनंदापनीयः
 ॥ १७६ ॥ कर्मणैति । समहीनजातिश्चाधमणोर्धनाभावे सति त्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि च नसंशुष्येदुत्तमर्णेन समनि-
 वृत्तौत्तमर्णाधमणव्यपदेशं आत्मानं कुर्यात् । उल्कृष्टजातिः पुनर्नकर्मकारयितव्योपि तुशनैः तद्धनंयथासंभवंदद्यात् ॥ १७७ ॥
 अनेनेति । परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनेनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णायितानि अनुमानशपथादिप्रत्य-
 युनिर्णायितानि कार्याण्यर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥ कुलजइति । महाजने आचा-
 रवर्तिनि धर्मज्ञे सत्यवादिनि बहुसुहृत्सुजनके धनवति ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपंछादये-
 दिति सुहृदुपदेशोयदृष्टार्थः ॥ १७९ ॥ यइति । योमनुष्योयेन प्रकारेण समुद्रंवा ससाक्षिकमसाक्षिकंवा यदर्थमुवर्णादिकंस्य
 हस्ते निक्षेपेत्सोर्थस्तेन निक्षेपत्रा तेनैव प्रकारेण धिहीतव्यः यस्माद्येनैव प्रकारेण समर्पणंतेनैव ग्रहणंन्याय्यम् । एवंअन्य-
 थाकरणे दण्ड्यः ॥ १८० ॥ योनिक्षेपमिति । सइति । तेषामिति । साक्ष्यभावइति । देहि मे निक्षेपंहरिण्यादि इ-
 त्येवंयः प्रार्थ्यमानः साक्ष्यभावान्निक्षेपमुर्न ददाति तस्य निक्षेपत्रार्थत्वेन प्राड्विवाकेन तस्मिन्निक्षेपमर्थसंनिहिते कश्चित्
 चारपुरुषैः सुचिरप्रायैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रवव्याजाभिधायिभिः हरिण्यंतत्वेन यथा तस्य शङ्का नोत्प-
 द्यते तथा निक्षेपयित्वा ततोसौ कालान्तरे प्राड्विवाकेन पूर्वनिक्षेपसंनिधौ तेन तच्चारनिक्षेपमृहरिण्यंतैरेव
 पुरुषैर्देहत्माकंनिक्षेपहरिण्यं इत्येवंयाचितव्यः । सच निक्षेपधारी यथान्यस्तसमुद्रममुद्रंवा यथाकृतंच कट्ट-
 चाद्याकारेण यदितथैव प्रतिपाद्यते समस्तैर्गृहीततदिति तदा यत्परैर्निक्षेपमृभिः प्राड्विवाकवेदिभिः अस्यहस्ते
 अस्माकंविद्यतइत्याक्षिप्यते तत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयम् । यदि पुनस्तेषांचारपुरुषाणां तत्क्षिपंहरिण्यंयथान्यस्तं दद्या-
 त्तदा द्वावपि निक्षेपौज्ञापकचारसंबन्धनाववष्टभ्यदापनीयः स्यादित्येवरूपोधर्मनिश्चयः । इत्येवमेतत्श्लोकचतु-
 ष्यम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ निक्षेपोपनिधीइति । नश्येतांविनिपातेवाविनिपातेत्व-
 नाशितौ ॥ निक्षेपप्रीतिभोग्यौनिक्षेपपुत्रपनिधात्रोऽजीवतोस्तद्धनाह पुत्रभ्रात्रादौ नकदाचिद्वैयौ । यतस्तस्य पुत्रादेर्विनाशौ
 तौ निक्षेपोपनिधीर्ह्यस्त्वामिन्याचमाने किंवक्तव्यं पुत्रादेः पुनरविनाशे कदाचिद्विनाशौ स्याताम् ॥ १८५ ॥ स्वयमिति ।

- (१) कृति=प्रकृति (गो० २, ५) (२) छादयेत्=स्थापयेत् (गो० २, ५) (३) साक्ष्य=साक्ष्याद्य (गो० २, ५)
 (४) तत्तत्रकिंचिद्विज्ञेयं=तत्रनकिंचिद्विद्यतेइतिविज्ञेयं (गो० २, ५) (५) पौ=मा (गो० २, ५)

निक्षेपुः मृतस्य योऽज्ञातं निक्षिप्तं त्यमेव तद्धनार्हे पुत्रादौ दद्यान् राज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्बन्धुभिः न नियोक्तः ॥ १८६ ॥ अथास्य तस्योपरि किञ्चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनेति । विचार्य तस्य वादेयं साभैव परितोषयन् ॥ तद्वस्तु धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वेणावक्रगतिदिव्यादिदानेन निश्चिनुयात् तस्य वानिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामादिप्रयोगेणैव प्रतिनिश्चिनुयात् तद्दण्डादिना दिव्यैर्वा ॥ १८७ ॥ निक्षेपे-
ष्विति । सर्वेषु निक्षेपेषु प्रत्यायने साक्ष्यभाव इत्यादि विधिः स्यात् मुद्रिते पुनः प्रत्यायिते निक्षेपधारी न किञ्चिद्दा-
षजातं प्रामुयाद्यदि तस्मादधः श्रवणप्रतिमुद्रादिना न किञ्चिदपहरेत् ॥ १८८ ॥ चौरैरिति । चौरैर्मुषितं उदकेन-
देशान्तरं प्रापितं अग्रिना च दग्धं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि तत्त्वतो निक्षेपात् किञ्चिन्नापहरति ॥ १८९ ॥ निक्षेपस्येति ।
निक्षेपस्यापहर्तारं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वैरुपायैः सामादिभिर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिः राजानिश्चिनुयात् ।
अनिक्षेपारममिति ब्रुवन् निष्क्रोक्तुरपि इति ज्ञापयति ॥ १९० ॥ निक्षेपमिति । यो निक्षेपं न त्यजति यश्चानि क्षिप्त्यै-
वार्थयते तौ द्वौ महत्यपराधे कृतापराधे चौरवदुत्तमसाहसादिकं दण्ड्यौ । त्वल्पे वा तस्य निक्षेपस्य समं दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥ निक्षेपस्येति । निक्षेपापहारिणं तत्समं दण्डयेदिति पूर्वसिद्धस्य पुनर्वचनप्रथमापराधमहत्यपि पुनश्चौरव-
दित्येवमर्थः । ये तु ब्राह्मणस्याङ्गविच्छेदादि चौरदण्डनिवृत्त्यर्थं इदं पुनर्वचनं इत्यादिष्टं तदस्य न जातु ब्राह्मणं हन्या-
दित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तथा प्रीतिभोग्यद्रव्यापहारिणं अविशेषेण जातिमात्रविशेषेण तत्सर्वमेव दापयेत् ॥ १९२ ॥
उपधाभिस्तु यत्किञ्चिदिति । योनः परद्रव्यं हरेत्सहायः करचरणच्छेदादिभिः नाना प्रकारैः वधोपायैः शकलं-
त्वा राजमार्गादौ राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥ निक्षेप इति । यज्जातीयं द्रव्यं द्रव्यपरिमाणं च अथ साक्षिसमक्षनि-
क्षिप्तं द्रव्यं तत्परिमाणमेव साक्षिप्रत्ययेन बोद्धव्यं न प्रमाणान्तरेण तत्र परीक्षा कार्या । तत्र च निक्षेपावितथं-
ब्रुवन् विष्णुकंदण्डमर्हति ॥ १९४ ॥ मिथ इति । रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपितः । निक्षेपधारिणा-
पि रहस्येव गृहीतः स निक्षेपोऽपि रहस्येव प्रत्यर्पणीयः । न प्रत्यर्थेन साक्ष्याद्यपेक्षं यस्माद्येन प्रकारेण दा-
नं तेनैव प्रत्यर्पणं इतीव निक्षेपधारिण्यमार्थप्रदातव्य इति यो यथा निक्षेपद्वस्तु इतीदं निक्षेपमनियमार्थं गृहीत-
व्यश्रवणाधिक्ये सति यदस्य श्लोकप्रतिविधिष्यत्वं व्याख्यातं सामान्यविशेषं तावत् व्याख्यानं वा केषां-
चित्छेष्टैः परीक्ष्यम् ॥ १९५ ॥ निक्षिप्तस्येति । निक्षेपधारणमपीडयन् निक्षिप्तस्य द्रव्यस्य प्री-
त्या च सांप्रतिकोपभोगार्थं अर्पितस्य अनेन प्रकारेण निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥ विक्रीणी-
त इति । योऽस्वामी स्वामिना ननु ज्ञातः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते तमचौरमात्मानं श्रुतचौरं प्राड्विवाकः साक्षिकम-
न कारयेदिति साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण तस्यापकारित्वप्रतिपादनं क्रियान्तरेष्वप्ययोग्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ १९७ ॥
अवहार्य इति । एष च परस्वविक्रयी यदि स्वामिना पुत्रादिरूपत्वेनाऽनुगतो भवति षट्पणशतानि दण्डार्थमान-
यितव्यः । यदि पुनः स्वामिनो नानुमतो भवति अविद्यमानापसरश्च यदि स्वामिसंबन्धुपुत्रादेः सकाशात् कार्यादिना
तद्द्रव्यं तस्य न संश्रितं भवति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति । पापापदेशे च पापसहचरितदण्डातिदेशः ॥ १९८ ॥ अस्वा-
मिनेति । अस्वामिना अदत्तविक्रीतत्वा तदकृतमेव बोद्धव्यमित्येवं विधाव्यवहारमयादा ॥ १९९ ॥ संभोग इति ।
यस्मिन्वस्तुनि भोगो दृश्यते आगमः पुनः क्रियादि न कचिदस्ति तत्रागमः कारणं न संभोगोऽतश्च शुद्धा-
गमस्य दशवर्षभोगेनापि कार्यसिद्धिः ॥ २०० ॥ विक्रेयादिति । आपणभूमौ [यत्] प्रयच्छेत्तद्व्य-
वहर्तुं पुरुषसमक्षं बोद्धव्यम् । किञ्चिन्मौल्येन गृह्णीयात्स यस्मात्प्रकाशोचितः मूल्यकुलसंनिध्या भणस्थानानुष्ठितेन न्याय-

मिण विशुद्धतदीयधनमूल्यमानाधिकं हस्तान् लभते ॥ २०१ ॥ अथमूलमनाहार्यप्रकाशक्रयशोधितमिति । यदि तेन किञ्चिद्देशान्तरंगत्वा क्रीतद्रव्यमूल्यमाहर्तुमशक्यं तदा पूर्वश्लोकन्यायेन प्रकाशक्रयशोधितं कृत्वा क्रेतादण्डतएव राज्ञा द्रष्टव्यः । त्वामी च तद्रव्ययदत्त्वामिना विक्रीतं तत्र केन हस्ताल्लभते ॥ २०२ ॥ नेति । न सान्नद्यमिति । कुङ्कुमादिद्रव्य-कुसुंभादिना व्याजबुध्या मिश्रीकृतं विक्रेतव्यम् । न चाप्रकटान्तःक्रेतादिदोषोपेतं यत्तुलादिनापि व्यवस्थितं न च रागादिनास्थगितरूपं एवं चात्रात्माविक्रयदण्डवत्स्यात् ॥ २०३ ॥ अन्यामिति । शुल्कदेयांकन्यांशुल्कवृद्धे-च्छाकाले निरवद्यादर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये तेन एकेनैव शुल्कदानेन हरेत् । इति विक्रयसाधन्यैर्णास्येहाभिधानम् ॥ २०४ ॥ नेति । उन्मत्तायाः कन्यायास्तथाकुष्टवत्या या चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्म्यादिवि-वाहादावपि दानात् पूर्वमुन्मत्तादो न दोषान्वराय कन्यादत्त्वा ख्यापयन् दण्डं अर्हति । दण्डंचदोषवतीमिति वक्ष्यते ॥ २०५ ॥ संभूयचसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । प्रधानऋत्विक् होमादिश्रौतकरणेन कृतकरणोज्योतिष्टोमादौ यदि व्याधिना त्वंकर्म परित्यजेत् तदा तस्य तदनुयाचितमित्रावरुणादिभिः तस्य कृतकर्मानुसारेण दक्षिणादातव्याः ॥ २०६ ॥ दक्षिणास्विति । दक्षिणासुच माध्यदिने सवने दक्षिणानयन्तोत्येवमादिदक्षिणाकाले दत्तासु देवात्त्वसाध्यकर्म परित्यजन् कृत्स्नमेव दक्षिणाकर्मशेषचान्येनासौ प्रकृतऋत्विक् कारयेत् ॥ २०७ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि आधानाद्यौ अङ्ग-भङ्गप्रति यादक्षिणाश्च उदिताः स्युः यथारब्धमध्वर्युमित्यादौ प्रधानदक्षिणाश्च गावोदेयाः आदिनाकियत् उद्देशेन श्रूयन्ते स एव श्रुतत्वात्त्वोक्तुर्यात् । अथ पर्षद्वारिकावत्प्रतिग्रहमात्रान्यापारात्सर्वएव उदितः इति संदेहे उपन्यासः ॥ २०८ ॥ अत्र श्रुत-त्वात्तादर्थ्यपक्षमाश्रित्य निर्णयमाह रथमिति । अध्वर्योरथोदेयत्वेन श्रुतोवसतामेव त्वोक्तुर्यात्तथाधाने ब्रह्मा अश्वोदेयइति तस्य श्रुतेः आददीत होताप्यश्वमात्मसात्कुर्यात् उद्गातापि सोमक्रये यच्छकटं दृढोयात् ॥ २०९ ॥ अधुना प्रधानदक्षिणावि-धिमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते । तत्र सर्वेषामृत्विजां मध्यांशे मुख्याऋत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारस्ते अर्धहरा अष्टाचत्वारिंशद्भोजा एव तदधादिसङ्ख्याभिधानं वक्ष्यमाणं समञ्जसं भवति । कात्यायनश्च द्वादशद्वादशाद्येभ्यः इत्याह । तस्या अष्टाचत्वारिंशतोऽर्धेन चतुर्विंशत्याश्च परे द्वितीयस्थाना प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणब्रह्मालं सिस्रस्तोतारोऽर्ध-वन्तः कात्यायनश्च षट्षट् द्वितीयेभ्य इत्याह । तृतीयस्थानिनोच्छावाकानशङ्खअग्नीन् प्रतिहर्तारिष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशषोड-शगोभाजः । कात्यायनश्च सप्ततिसप्ततीयेभ्य इत्याह पादिनश्चतुर्थेभ्य वस्थाः पादसुब्रह्मण्यायावष्टुनेतारे अष्टाचत्वारिं-शश्चतुर्थीशद्वादशगोभाजः कात्यायनश्च तिस्रस्तिस्रदरेभ्य इत्यत आह ॥ २१० ॥ संभूयेति । एकीभूय गृहनिर्वर्त-नादीनि सकार्याणि स्थपतिवर्धकिसूत्रधारादिभिः मनुष्यैः संपादयद्भिरनेकयुक्तविधानाश्रयेण विज्ञानव्यापाराद्यपे-क्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥ धर्मार्थमिति । येन यागाद्यर्थभिक्षमाणाय कस्मैचिद्धनं दत्तं प्रतिज्ञातं च स्यात्पश्चात्तद्धनमसौ यागार्थं यद्दिनयुज्जीत तदास्य प्रतिश्रुतं न देयं दत्तं वा प्रत्याहरणीयम् ॥ २१२ ॥ यदीति । यदित्यति-श्रुतधनमसौ प्रतिग्रहीता हंकारालोभाद्दामार्गं स्वकृतं वा दातुं त्यजेत् तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा दण्ड-नोयो भवेत् । ह्यदपि दण्डितस्य दण्डेन पापनिर्हरणं भवतीत्यस्मान्निष्कृतिवचनादवसीयते ॥ २१३ ॥ दत्तस्येति । एतदस्य प्रतिपादनं धर्मादनपेतं तत्त्वं तदुक्तमतो नन्तरं अन्यतरमपि प्रतिपादनं कथयिष्यामि ॥ २१४ ॥ भृतइ-ति । यो भृतः परक्रीतो व्याध्याद्यपीडितो यथानिरूपितं कर्म अहंकारान्न कुर्यात् सकुर्वाणक्रियोक्तस्वरूपे सुव-र्णादिकृष्णलान्छौ दण्डयो भृतिश्चास्य कर्मभागादपि न देया ॥ २१५ ॥ आर्त्तइति । यदा पुनः पीडादिना वा कर्म न करोति तदा स्वस्थः सन् पूर्वयादृक् निरूपितं तादृक् कुर्यात् तांच वृत्तिसकलादपि कालालुभैतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमिति ॥ २१७ ॥ एवं धर्म इति । एषा व्यवस्था वेतनदानाख्यस्य कर्मणो निःशेषत उक्ता ।
 नन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्यवस्थां वक्ष्यामि ॥ २१८ ॥ य इति । ग्राम्याणां देशवासिनां वर्णिगादीनां मध्याद्योः
 नर इदमस्माभिः कर्तव्यं परिहार्यं चेत्त्येवं संकेतं दृष्ट्वा विरुद्धेन रूपेण कृत्वा विचलेत्तराष्ट्रात् राजा निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥
 निगृह्येति । य एवं संविद्यतिक्रमेन चतुःसुवर्णकार्षिकानिष्कानुत्तरूपान्तु सार्धशतं सुवर्णानां निष्कानादुरिति शास्त्रा-
 न्तरोक्तान् राजतं च शतमानं उक्तम् ॥ २२० ॥ एवं दण्डविधिमिति । धर्मप्रधानो राजा ग्रामेषु ब्राह्मणादिषु
 व्यतिक्रमिणं एतदण्डविधानमनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥ क्रीत्वेति । विक्रीय किञ्चिद्व्ययमचिरत्नभावं स्थिरार्थं विक्रीय
 वा यस्य लोभात्पश्चात्तापो भवति न साधुमया कृतमिति दशाहमध्ये प्रत्यर्थं यद्विक्रीतं तद्वह्नीयात् ॥ २२२ ॥
 परेणेति । दशाहोत्तरकालं क्रीतं च दापयेत् ॥ २२३ ॥ यस्तिविति ॥ २२४ ॥ अकन्येति ।
 नेयंकन्याक्षतयोनिरियं इत्येवं योमनुष्यद्विषेण कन्यायाः कुर्यात् सतस्यास्तदोषमविभावयन् पणशतं दण्डं प्राप्नुयात्
 उक्तस्याप्यतिक्रमकारित्वाद् ॥ २२५ ॥ यस्मात् पाणिग्रहणिका इति । अर्यमणं नुदैवं कन्या अग्रिमयक्षतेत्ये-
 वमादयो वैवाहिकमनुष्याणामन्त्राः ॥ २२६ ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतमिति । वैवाहिकमन्त्राः निश्चितं भार्यात्वे नि-
 मित्तैः प्रयुक्तैर्भार्या भवति तेषां पुनर्मन्त्राणां सखासमपदी भवेति मन्त्रेण कन्यायासममे पदे दत्ते सति शास्त्रज्ञैः समाभिर्बोद्ध-
 व्यैव च सममात्पदाद्वर्गा गकन्यात्वपरिज्ञानेनुशये सति त्यजेन्नोर्ध्वकानीनसहोदगुदोत्पलानां शास्त्रेभ्योऽपुनर्दर्शनात् ॥ २२७ ॥
 यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रयः एवं यावद्यस्मिन्संविद्धे दनादावपि कार्यं कृते यस्य लोके पश्चात्तापः स्यात्
 तं पुनर्दानादिकविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥ पशुष्विति । पशुविवादो-
 षैरुत्पन्नैः स्वामिनां तत्पालानां च विवादमशेषकृत्वा तात्त्विकव्यवस्थां वक्ष्यति ॥ २२९ ॥ दिवेति ।
 पालकन्यस्तानां पशूनां दिवा दोष उत्पन्ने पालस्य गृहणीयतां रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थनां स्वामिनो दोषो
 यदि पुनरात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उच्यते । तदा पाल एव गृहं तां प्राप्नुयात् अ-
 योगक्षेमे योगक्षेमशब्दप्रकाशवत् ॥ २३० ॥ गोप इति । योगोपालाख्यो भृत्यः क्षीरभृतो न भक्तादिभूतः सत्त्वा-
 म्यनुज्ञया दशभ्यो गोभ्य एकां श्रेष्ठा मात्मभृत्यर्थं दुहीत । सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेव चैकक्षीरादानेन द-
 शगाः पालयेत् ॥ २३१ ॥ नष्टमिति । पालसंबन्धिरक्षणाद्यः साक्षात्पुरुषव्यापारेण शून्यं सन्तं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं
 कृमिभिः भक्षितं श्वभ्रादिमृतं पाल एव स्वामिनो दद्यात् ॥ २३२ ॥ विद्युद्येति । चौरैः पुनः पट्टाद्यापुण्यं दत्तं
 पालोदातुं नार्हति यदि तस्मिन्नेव देशे हरणं कालानन्तरमेवात्मीयस्य स्वामिनः कथयते ॥ २३३ ॥ कर्णौ च-
 र्मचलो मांश्चेति । पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गांश्च दर्शयेत् ॥ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलोमचस्त्याख्यमूत्राधारा-
 द्ब्रविशेषसायुगोरोचना उपकारकत्वात् स्वामिनो दद्यात् । चिन्हानि वदता कर्णवगादीनि प्रत्यभिज्ञानं दर्शयेत् ॥ २३४ ॥
 अजाग्विके इति । अजडेके शृगालादिभिः आक्रान्ते भवति तदा पाले नागच्छति यानभिभूय वृकोह्न्यात् सपालस्य दोषः
 स्यात् । बहुत्वाद्दृकाक्षेपासं भवे सत्यजाविग्रहणम् ॥ २३५ ॥ तासां मिति । यदि तासां अजाविकानां पाले नैव श्वानुगतश्चाव-
 द्गमनानां संहती भूय वने चरन्तीनां मध्यात्कांश्चित्कुतश्चित् गतां दिवसं सृगालादिह्न्यात् न तत्र पालो दोषभाक् ॥ २३६ ॥
 धनुःशतमिति । चतुर्हस्तं धनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः शम्याप्रक्षेपः ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्री-

(१) पुनर्दानादि = पुनर्दानादि (गो० ५)

पशुपक्षेपान्यावत्सस्यवापनपरिहारः पशुपचारार्थकार्यो नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कार्यः ॥ २३८ ॥ तत्रेति । तस्मिन्व्यवहारस्थाने यदि केनचिद्धान्यमुप्येत आदत्तवृत्तिकेच्यदि पशवो भक्षयेयुः तदा तत्र पशुपालानां राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २३८ ॥ वृत्तिमिति । तस्मिन् परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमर्यादाकारा रूतान् तथा विधामूर्जितान् कुर्यात् वामपरपार्श्वतः यथा उष्ट्रानावलोकयेत् । तस्यां च यावत्किञ्चिद्देशवशूकरमुखप्रवेशक्षममपि तत्सर्वस्य गयेयुः ॥ २३९ ॥ पथीति । यदि पुनर्मार्गसमीपवर्तिनि ग्रामसमीपे गते अरुतवृत्तौ सपालः पशुपालप्रक्षिप्तो न रक्षति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोर्दण्डासंभवात्पालएव दण्ड्यो विपालं पुनर्भक्षणे प्रवृत्तं क्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥ क्षेत्रेष्वाति । सर्वत्रत्वसितज्ञेयमिति । पथिग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुभक्षयन् सपादं पणं दण्डं अर्हति अर्थात्पालएव सर्वस्मिन् क्षेत्रे स्वामिनः पशुभक्षितं फलं पालेन पशुस्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥ अनिर्देशाहामिति । गां प्रसूतां अनिर्देशाहं तथा ग्रहणदत्तछागवृषभादिप्रतिमासंबन्धिपशून् यवान् रक्षायुक्तान् शून्यान्वा सस्य भक्षणेऽदण्डार्हन्मनुराह । न पालस्य दण्डो स्वामिन इत्यर्थः । परिपालकोपेक्षानां देवप्रकृतानां परिपालाय पशुसंबन्धि शङ्कते अतो विपालदेवपशुसस्य भक्षकस्य दण्ड इति न चोदनीयः ॥ २४२ ॥ क्षेत्रिकस्येति । क्षेत्रस्वामिनः आत्मपशुसस्य भक्षणकालवपनसस्यापहारादौ अपराधे यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणोदण्डः स्यात् । भृत्यानां पुनः क्षेत्रस्वाम्यविदित एवं कुर्वतां दशगुणोदण्डः स्यात् । तदनुज्ञानात् तस्यैव दशगुणोदण्ड इति क्षेत्रापराधेर्पीदमुक्तम् ॥ २४३ ॥ एतदिति । पशुभिः सस्यभक्षणेन स्वामिनां पालानां चापराधे देवपश्वदिसस्यभक्षणे धर्मप्रधानो राजा एतत् पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥ सीमामिति । द्वयोर्ग्राममर्यादाविषयायां विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मे तापसं शुष्क नृणां त्वात्मकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमानिश्चिनुयात् सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्टमानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४५ ॥ सीमावृक्षानिति । सीमालिङ्गभूतान्यग्रोधादीन् वृक्षविशेषान् शीरिणश्च वृक्षान् उदुंबरादीन् चिरच्छान् कारयेत् ॥ २४६ ॥ गुल्मानिति । अपकाण्डाः स्फुटा इति काण्डाभिधानात् गुल्मान् वृक्षान् विविधान् वेणून् च वेणुकीचकवेण्वादीन् नाना प्रकारान् शम्याख्यान् मल्लिकादिविचित्रानुमानभूभागान् शरान् कुञ्जकसंबन्धिनो गुल्मा अचिरोपभोगत्वेन पृथक् विनिष्ठत्वात् ॥ २४७ ॥ तडागानीति । तडागकूपपुष्करिण्युदकमणीतदेव गृहाणि सीमायां ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु द्वादकाभ्यां त्वेन जनसंसर्गं सति साक्षिसंभावनार्थं कर्तव्यानि ॥ २४८ ॥ उपच्छन्नानीति । सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्ट्वाऽदृष्टानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥ अश्मन इति । यानीति । पाषाणां स्थिगोवालतुषभस्मस्पर्शिकाशुष्कगोमयपक्केष्टकाङ्गारदृष्टकणिकासिकता अन्यान्यप्येवं विधानि खदिरसारिकाकालाञ्जनादीन् तानि ग्रामसंधिषु प्रच्छन्नानि स्थापयेत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः शून्ययोरशून्ययोर्वा एतैरुक्तैश्चिन्हैर्नृपः सीमानिश्चिनुयात् । अशून्यत्वे पुनरपि पूर्वभुक्त्या च शून्यत्वे आधिः सीमेन्युक्तत्वादुदकप्रवाहे चानन्यकारणकेन ग्रामयोर्त्यसंनिवेशकालवृत्तेन शून्यतावसतेः ॥ २५२ ॥ यदीति । लिङ्गदर्शनेपि ईषदुभयत्र यदि सीमां प्रति संशय एव भवेत् तदा साक्षिप्रत्ययः सीमाविवादनिर्णयः स्यात् ॥ २५३ ॥ ग्रामेयककुलानामिति । ग्रामजनसमूहानां ग्रामेण नियुक्तयोश्च विवादिनोः प्रत्यक्षसीमाचिन्हानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमिनिश्चितमिति । ते साक्षिणः पृष्टाः सन्तो येन प्रकारेण समस्तान् द्वैधं सीमाविषयं निश्चितं ब्रूयुः तेन प्रकारेण

स्मरणार्थपत्रके सीमालेख्य तांश्च सर्वानेव साक्षिणोनामविभागतोल्लिखेत् ॥ २५५ ॥ शिरोभिरिति
 साक्षिणः कृतमाल्यरक्तवाससोर्मूर्धनि मृद्धोष्ठगृहीत्वा यदस्माकंसुकृतं तन्निष्कलं स्यादित्येवमादिभिः सुकृतैः शापि-
 ताः समस्तासीमासत्यादनपेतांकृत्वा निश्चिनुयुः ॥ २५६ ॥ यथोक्तेनेति । ते सत्य-
 प्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन रूपेण निश्चयन्तः सत्याभिधाननियमाः सर्वे पवित्राभवन्ति । असत्यपुननि-
 श्चयन्तः प्रत्येकपणशतद्वयदण्डदण्डाः स्युः ॥ २५७ ॥ साक्ष्यभावेतुचत्वारोग्राम्याः सीमान्तवासिन इति ।
 तद्ग्रामद्वयस्य विवादीभूतस्य साक्षिणोभावे चतसृषु दिक्षु सीमान्तवासिनः चत्वारोग्राम्याः साक्षिधर्मेण राजसम-
 क्षंसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥ सामन्तानामभावेतुमौलानांसीमसाक्षिणां ॥ इतरानपियुञ्जीतपुरुषान्वनगो-
 चरान् ॥ २५९ ॥ ग्रामसन्निवेशकालादारभ्य तद्ग्रामाभिजनानांसीमान्तवासिनांसीमासाक्षिणामभावे इतरानपि
 वक्ष्यमाणान् वनमभ्यवहारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५९ ॥ व्याधानिति । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनोगो-
 पालान् तडागादिखननवृत्तीन् वृक्षादिमूलोत्पादकभूसर्पग्राहिणो शिलोच्छ्रजीविनोऽन्याश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थ-
 वनव्यवहारिणःपृच्छेदेतैर्हिकार्यार्थग्राममभ्यन्तेसरुद्धनं व्रजन्ति ॥ २६० ॥ तदिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सन्तः सी-
 मायाः संधियथादेशयेन प्रकारेण ज्ञापकं ब्रूयुः तत्तेन रूपेण पक्षपातपरिहारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां स्थापयेत् ॥ २६१ ॥
 क्षेत्रकूपतडागानामिति । सामन्ता इति । सीमानिमित्तविषयमानानांमनुष्याणां यदि सीमान्तेवासिनःमिथ्याब्रूयुः
 तदा राजा ते सर्वे प्रत्येकमभ्यमसाहसदण्ड्याः । एवंच सामन्तरूपाणां द्वे शते दमः पूर्वोक्तो विज्ञेयः ॥ २६२ ॥
 ॥ २६३ ॥ गृहमिति । गृहतडागोद्यानानामन्यतर्ममारणबन्धनभयकथनपूर्वकंहरन् पञ्चशतपणानि दण्डनीयः
 स्यादत्रभ्रान्त्या तु हरतो द्विशतोदण्डः ॥ २६४ ॥ सीमायामिति । सीमायां लिङ्गसाक्ष्याद्यभावात्परिच्छेत्तुमश-
 क्ययां राजा धर्मज्ञोऽपक्षपातेन ग्रामद्वयस्य मध्यवर्तिनीं भूमियेषामेव ग्रामीणानां तथा भूम्या उपकारो भवति तेषामेवे-
 ति मर्यादा ॥ २६५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णये निःशेषेणोक्तः । अनन्तरं पुरुषभा-
 षणविषयनिर्णयप्रकर्षेण वक्ष्यामि दण्डपाठ्यतो वाक्यारूप्यस्य प्रायेणासहत्वं । प्रथमे वाक्यारूप्यविचारो नुक्रम-
 ण्यापुनः पारुष्ये दण्डः वाचिक इति वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् ॥ २६६ ॥ शतमिति ।
 वादेष्विति वक्ष्यमाणत्वात्मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जपुरुषं ब्राह्मणमाकुश्य पणशतं क्षत्रियो वैश्योऽभ्यधशतं वा शूद्र-
 स्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति ॥ २६७ ॥ पञ्चाशदिति । ब्राह्मणक्षत्रिय-
 वैश्यशूद्रयोः उक्ताद्यपेक्षापञ्चाशत्पञ्चविंशतिचार्धद्वादशपणान् यथाक्रमं ब्राह्मणोदण्ड्यः ॥ २६८ ॥ समवर्ण इति ।
 द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः अवचनीयेषु वादेषु मातृ-
 भगिन्याद्यश्लीलरूपेषु शतं ब्राह्मणमाकुश्येत्यादियदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डाद्भवति ॥ २६९ ॥ एकजातिरिति ।
 शूद्रो द्विजातीन् घातकाद्यभियोगिन्यावाचा आकुश्य जिह्वाछेदमाप्नुयात् यदासौ पादाख्यनिरुष्ट इति ॥ २७० ॥
 नामजातिग्रहमिति । एषां द्विजातीनामाक्रोशबुद्ध्या नामोच्चार्य जात्युच्चारणं च शूद्रस्य कृतवतः आयसकीलेयि-
 ना दीप्यमानो दशाङ्गुलप्रमाणआस्ये प्रक्षेप्यः ॥ २७१ ॥ धर्मोपदेशमिति । छन्दना कुतश्चिद्धर्मलेशं बुद्ध्वा अयं ते
 स्वधर्म इत्येव महद्गारेण ब्राह्मणानां शूद्रस्योपदिशतः आस्ये कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥
 श्रुतिमिति । नत्वयैतच्छ्रुतं न भवानेतदेशाभिजातो न तवेयं जातिः न तवोपनयनादि शरीरसंस्कारकं कर्म
 कृतं इत्येवमनृतमेवामर्षीत्समानजातिं ब्रूवन् द्विशतं दण्डाप्यः स्यान् शूद्रः प्रकृतो द्विजातीनां ब्रुवन् दण्डलाघवात् ॥ २७३ ॥

गामति । काणंपादविकलं वा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकं काणादिशब्देन सत्येनापि भु-
 वन् यदि सर्वनिरुष्टं कार्षापणं दण्डं दान्यः ॥ २७४ ॥ मातरमिति । क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिस्तावुदाह-
 ताविति त्रिकाण्डदर्शनात् । मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरुणां महापातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमदच्छतं-
 दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेन वा त्रमातृभार्यादीनां दण्डस्य विषमसीमाकरणं परिहरणीयम् ॥ २७५ ॥ ब्राह्म-
 णक्षत्रियाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरेतरपतनीयाक्रोशे कृते सति तयोः शास्त्राभिजनदेशजात्यादिनाऽयं-
 दण्डः कर्तव्यः । क्षत्रियाक्रोशे सति ब्राह्मणे प्रथमसाहसः कर्तव्यः । ब्राह्मणाक्रोशे निपुणः क्षत्रिये मध्यमसाहसः
 ॥ २७६ ॥ त्रिदशूद्रयोरिति । वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यम-
 साहसात्मकं जिह्वाछेदवर्जयथावदण्डस्य करणम् । एवं च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे । एवं शूद्रस्य जिह्वाछेदमवतिष्ठते
 ॥ २७७ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोवाकसंबन्धिनः पारुष्यस्य दण्डप्रकारोऽयः प्रागुक्तोत्सादनन्तरहस्तकाष्ठसालादिसं-
 बन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोस्ताडनहिंसनादेर्दण्डनिर्णयवर्द्धयामि ॥ २७८ ॥ येनेति । अन्त्यजः शूद्रोऽप्येन
 केनचिद्धस्तपादादिना वा न साक्षादण्डादिव्यवहितेन वा द्विजमेव ग्रहरेत्तत्तदेवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवं-
 नुसंबन्धी उपदेशो मनुग्रहणमादरार्थमस्यैवोत्तरमश्रुः ॥ २७९ ॥ पाणिमुच्येति । हस्तदण्डं वावगूर्यं
 हस्तच्छेदनयोग्यो भवति । पादेन क्रोशेन ग्रहणं पादच्छेदनाहो भवति ॥ २८० ॥ सहासन-
 मिति । ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निरुष्टजन्मा शूद्र उपविशन् कठ्यांकृततमायः स्थिरचिन्हो देशान्निर्वासनीयः ।
 स्त्रिजाख्यं वा श्रोत्र्यधो कर्तनं कुर्यात् ॥ २८१ ॥ अवनिष्ठीवनादिति । निष्ठीवनेन श्लेष्मणां मर्षेण श्लेष्मणां वमयन् शूद्रस्य
 ह्वावप्योऽथैच्छेदयेदेवं मूत्रेणावमानयतो लिङ्गमधमाङ्गध्वनिनावमानयतः पायुच्छेदयेत् ॥ २८२ ॥ केशेष्विति । केश-
 पादश्मश्रुयीवावृषणानां चान्यतमस्माद्ब्राह्मणशूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतो हस्तावविलम्बमानो राजा छेदयेत् ॥ २८३ ॥
 त्वग्भेदक इति । चर्ममात्रभेदकत्समानजातिः न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवात्पणशतं दण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादो
 शतमेव दण्डयोः मांसभेदकत् ॥ २८४ ॥ निष्कान् दण्ड्योऽस्थिभेदी देशान्निर्वास्यः ॥ २८५ ॥ वनस्पतीनां-
 सर्वेषामुपभोगो यथाप्यथेति । छायादानात्मकेन निरुष्ट उपभोगः वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण
 उपभोगः कुमुदानुरूपेण मध्यमः फलदानमायतोऽच्छेदः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः । छायामात्रोपभोगिनि
 तदादौ त्वल्पो दण्डः पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः फलोपभोगिन्यान्नादावुच्छेदः ॥ २८५ ॥ मनुष्याणा-
 मिति । मनुष्याणां पशूनां च पीडोत्पादनार्थं ग्रहारे दत्ते सति यथा यथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्मभे-
 दनादिना भवति तथा तथा त्वग्भेदकरो शतं दण्ड इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात् ॥ २८६ ॥ अङ्गवपी-
 डनानां च घ्राणेशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययं दण्ड्यः शतदण्डमथापि वा ॥ अङ्गेनोदरबाह्यादीनां येन
 वस्त्रादिवन्धनादिना पीडनानि कृतानि तथा घ्राणस्य वायोर्धनं निरोधादिना पीडनानि कृतानि रुधिरस्यापि-
 येन दृढमुष्टिरज्वाद्याकर्षणेन बहिःस्रवणवर्जितमपि पीडनं कृतं सशरीरस्य प्रागूनापत्युत्पादकमौषधादिव्ययं तस्य
 राज्ञा दापनीयः । आत्मीयश्च दण्डमयासौ समुत्थानव्ययं गृह्णाति तदा तद्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थे राज्ञा दा-
 पनीयः ॥ २८८ ॥ द्रव्याणीति । चर्मचार्मिकादिविद्यमानमतिरक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संब-
 न्धीनि यो हठात्ममादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेद्वाङ्गे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् ॥ २८९ ॥
 चर्मचार्मिकभाण्डेष्विति । चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु च परकीयेषु च नास्ति तेषु तन्मूल्यात्प-

श्रृगुणोदण्डोराज्ञोदेयस्तुष्टुत्पत्तिश्च त्वामिनः कार्या ॥ २८९ ॥ यानस्येति । यानस्यगन्त्र्यादिर्यातुश्च सारथ्यादिर्यान्त्वामि-
यत्संबन्धियानतेषां छिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्यमाणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य वर्तन्ते । तेषु सत्सु
यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि कृतयोर्यान्त्वाम्यादीनां सारथ्ये इत्येवं सारथ्यादिसंबन्धिवाग्दाने सति यानेन
प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेः दण्डोऽन भवतीति मन्वादय आहुस्तन् निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते ॥ २९० ॥
छिन्ननास्यइति । छेदनइति । छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्देभ्ये युग्माख्यकाष्ठे गन्ध्यादौ भूमिविषमादिनातिर-
श्रीनंवागतप्रतीचीनंवा तथा यानस्य गन्ध्यादेर्वक्ष्यमप्रविश्यकीलकाद्रितस्य भङ्गे यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने
योक्ताख्यपशुयोवाकाष्ठरज्जुच्छेदनेऽपसरापसरेत्येवं सारथ्यादिसंबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यवि-
नाशयोः सारथ्यादेर्दण्डोऽन भवति इति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ यत्रापवर्ततेयुग्यमिति । यत्र पुनः सारथेर-
कौशल्यत्वात् यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामकुशलं सारथिकरणाद्यान्त्वामी द्विशतं दण्डं द्वाप्यः । सारथेश्च मनुष्य-
मारणे सत्यपि अविलंबं त्वैक्षिप्रमित्येव सारथिर्वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहण-
स्य विवक्षितत्वमाहुस्तदसदप्रमादाभिधायित्वाह्वेः ॥ २९३ ॥ प्राजकइति । यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा
सारथिरेव मनुष्यमारणे इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हतिदण्डं न त्वामी द्विशतं अकुशले न सारथौ त्वाम्यतिरिक्ता अन्येपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे शतं शतं दण्ड्याः । सारथिस्तु मनुष्यमारण इत्यादि स्थित एव ॥ २९४ ॥ सइति ।
स प्राजकः सम्मुखगतयानान्तरादवर्द्धैर्बलीवर्दादिभिः संरुद्धयानोरथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्यगपसर्पिणा अकुश-
लत्वात्प्राणिनोरथप्रमापयेत्तत्र दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः ॥ २९५ ॥ मनुष्यमारणइति । प्राजकस्याकौशलेन
मनुष्यमारणे सत्यपि विलंबत्वमेव चौरवत्तस्य उत्तमसाहसोऽन तु वधादिचौरदण्डः । प्राणभृत्सु महत्त्वर्धदर्शना-
न्महत्सु च प्राणिषु प्रभावतोगवादिषु प्रमाणतः स्यात् [मारितेषु] उत्तमस्य साहसपञ्चशतानि दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥
क्षुद्रकाणामिति । अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां वत्सकिशेरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतोदण्डः कार्यः ।
पुनर्धृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणोदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥ गर्दभाजाविकानामिति । खरच्छागा-
विविषयवधे रूष्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यादुत्तरोत्तरमपचितं दण्डाभिधानदर्शनादहैरण्यमाषग्रहणं पूर्वदण्डानुन्त्वान्नापिता-
श्रिकस्य करणमत्यन्तलघुत्वोदवंशवशं करमारणेपि रूष्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥ भार्याशिष्यश्च दास-
श्च पुत्रो भ्राता च सोदरइति । भार्यादयः कृतापराधारज्वा वेणुत्वचा वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डोपराधार्थः ।
साधने दण्ड्याः स्युः ॥ २९९ ॥ पृष्ठतइति । ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनियाः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि उक्तप्र-
कारव्यतिरेकेण ताडयित्वादण्डरूपेण वा दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥ एषइति । अनन्तरोक्तो वाग्दण्डः पारुष्यस्य
निर्णयोनिः शेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं चौरदण्डस्य व्यवस्थाया विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥ परममिति । चौरनिय-
मे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजानिरुपद्रवतया च देशोजनधनबाहुल्येन
वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥ अभयस्येति । चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति ससदा सर्वस्य
पूज्यो भवति । यस्मात्सत्रं क्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशये

(१) [मारितेषु] = अहिमहिषु (गो१, ५)

(२) दण्ड्याः स्युः = नियमार्थश्चरंभः (गो० ५)

संपद्यते । अन्यत् किल सत्रं नियतकालं भवतीदं सदैव भवति च अदक्षिणं च अन्यत्सत्रं इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥ सर्वत इति । सर्वतोभूतिप्रदानव्यतिरिक्ताच्च श्रोत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मषड्भागो राज्ञः प्रजारक्षणाद्भवति अरक्षितश्चाधर्मादपि लोके चार्यमाणान् षड्भागोऽस्य भवति तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् । न च वृत्तिपरक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥ यदधीत इति । यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादियत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्यक् प्रजापालनान् षड्भागः प्राप्यते ॥ ३०५ ॥ रक्षन्धर्मेणेति । भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् वध्यान् स्तेनादीन्यथाशास्त्रं धातयन् लक्षदक्षिणानि यिज्ञानां संबन्धिफलं प्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धिफलं कथमल्पप्रयासात्कर्मणः प्राप्यते तथा सतिकोनामप्रयासेषु वर्तत इति चोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वे च विशेषसंभवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥ योरक्षन्ति । भूतिभोगं प्रेति । यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः षड्भागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो गता गतिभ्यो भूते भौगं फलं फलकुसुमाद्युपायेन शुल्कं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरं कुर्याति ॥ ३०७ ॥ अरक्षितारमिति । यो राजानरक्षति अन्यच्च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तंसकललोकसंबन्धिसर्वपापस्वीकरणं मन्वादय आहुः ॥ ३०८ ॥ अनपेक्षितमर्यादमिति । अतिक्रान्तशास्त्राचारमर्यादं परलोकाभावबुद्धिमत्सद्दंडादिधनच्छेदनं करबलयादिर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥ अधार्मिकमिति । अधार्मिकं चौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमनप्रकारैः प्रयत्नेन नियच्छेत् । बन्धनागारस्थापननिगडादिबन्धनकरचरणकर्तनादि नानाप्रकारहिंसनैरिति ॥ ३१० ॥ निग्रहेणेति । यस्मात्पापकर्मणो निग्रहेण साध्वाचाराणां चानुग्रहेण राजानो द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं पवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकं निगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥ क्षन्तव्यमिति । बालवृद्धानुराणां च कुर्वतां हितमात्मने ॥ कार्यवतां क्षिपतां स्तेनहतबान्धवादीनां संतापेनाक्रोशतां बालवृद्धव्याधितानां चाक्रोशतां आत्मने वक्ष्यमाणमुपकारमिच्छतां पार्थिवेन सर्वदा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥ यत्क्षिप्तो मर्षयतीति । संतपैराकुष्ठो यत्तेषां क्षमते तेन त्वर्गलोके महीयते महिमानं भजते यत्पुनः प्रभुत्वदर्पान्सहते तेन नरकं व्रजति ॥ ३१३ ॥ राजेति । स्कन्धेनेति । सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेन कर्तव्यः अनेन श्लोकद्वयेन अस्मिन् दण्डप्रकरणेऽनूद्यते सुवर्णस्तेन प्रतिदण्डाख्य राजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरिणमुक्तकेशेनादरादेर्गतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयापत्तं इत्येवं तस्तेयं ख्यापयता मुशलाख्येनायुधं खदिरमयं वा लघुदंशकपाख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्तमयोमयं वा दंडं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यम् । गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णपिहारीचाहं अनेन मुशलादिना मां जहीत्येवं राज्ञो वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ शासनादिति । प्रशाधित्वेति । राजा संबन्धिहनेन परित्यागेन वा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । तं पुनः स्तेनं न ज्ञातुं ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणतर्जनं हन्ताराजा तस्य संबन्धियत्पापं प्राप्नोति तस्मादसौ राज्ञा हन्तव्यः । इत्येवं परमेतत्सर्वमिहाभिधानम् ॥ ३१६ ॥ यस्मात् अन्नादिति । यो ब्रह्महासतत्संबन्धि अन्नं अन्ति तद्विषयं आत्मीयं पापं शोधयति पापं तस्य भवतीत्येवं एतदेवात्र विवक्षितम् । न तु भ्रणहारपापप्रायश्चित्तधिया । तथा एवं भार्याव्यभिचारिणी उपपत्तिक्षममाणे भर्तारि पापं तं संश्लेषयति । शिष्यश्च यमनियमाननुष्ठानजन्यं पापं गुरौ सहमाने अर्पयति । याज्यश्च यागेऽन्यथाप्रचरन् याजके क्षममाणे प्रक्षिपति । स्तेनश्च राजनि सहमाने सत्यसति तस्माद्वाज्ञा वक्तव्यः

(१) पाप... धिया=पापमेति अन्नदानस्य प्रायश्चित्तत्वेन अश्रवणात् (गो० ५)

॥ ३१७ ॥ राजभिरिति । ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा पूर्वार्जनं तथा क्रतुवरान् कृत्वा स्वर्गमपापाः सन्तः
 शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति । ये तत्पापनिमित्तं राजनिरुतदण्डाभवन्ति इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्य-
 स्तेनविषय एव दण्डाङ्कः । न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैः स्वविषयेत्यवसीयते न च स्वयमागतविषयैव
 दण्डेन पापनिष्कृतिः न हठदण्डितविषये मन्तव्यम् । हठदण्डितस्यापि यदि संसाधयेत्तच्चित्यादिनिष्कृतेर्दे-
 शितत्वाद्याम्ययातनाभिर्वाकथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् ॥ ३१८ ॥ यइति । यः कूपाद्रज्जुधटं अपहरेत् यो-
 वा उदकदानगृहं विदारयेत् सरूप्यं सुवर्णवामाभंसं राज्ञा गलकेशाद्यपेक्षया दण्डं प्राप्नुयात् । तत्र चरञ्ज्वादि तस्मि-
 न्कूपे प्रत्यानयेत् ॥ ३१९ ॥ धान्यमिति । द्विपलं शतद्रोणं विंशतिद्रोण एककुम्भः । दशकुम्भेभ्यः अधिकं धान्यं-
 हरतो हर्तृन्निग्रयमाणगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षाद्यपेक्षया च ताडनाद्बद्धे दनाद्यात्मको वधदण्डः कर्तव्यो राज्ञा दशकुम्भं पु-
 नर्यावदपद्धतं एकादशगुणं दण्डं दान्यः । तस्य चतुर्द्वन्द्वं दान्यः । वक्ष्यमाणं च सर्वत्र त्वाभिर्नो दान्यः ॥ ३२० ॥
 तथेति । सुवर्णरजतादीनां महार्घाणां च वाससां ॥ न केवलं धान्ये यथा पूर्वोक्तो यावत्तुलाच्छेद्यानामपि सुवर्णरजत-
 वालादीनां उत्कृष्टानां च वाससां चान्तःपट्टादीनां एतच्छताद्यभ्यधिके पद्धते वधः कर्तव्यः । विषमसमीकरणं चात्र
 देशकालापद्धतद्रव्यत्वाभिजातिगुणाद्यपेक्षया परिहरणीयम् । अन्यथा महार्घाल्पार्घ्ययोः तुल्यदण्डतास्यादेवं द्रष्टव्यम्
 ॥ ३२१ ॥ पञ्चाशत इति । एषां पूर्वनिर्दिष्टानां पञ्चाशत ऊर्ध्वशतस्य यावदपद्धते चैतद्वस्तच्छेदनं मन्वादिभिरुच्य-
 ते । पञ्चाशतः यावदपद्धते तन्मूल्यादशगुणं राजा दण्डं कुर्यात् ॥ ३२२ ॥ पुरुषाणामिति ।
 महाकुलानां मनुष्याणां विशेषेण च स्त्रीणां महाकुलोत्पन्नानां प्रधानानां मणीनां वज्रैर्व्यूयादीनां हरणे देशकालहर्तृ-
 त्वाभिजात्याद्यपेक्षया ताडनाद्बद्धे दनात्मकं वधमर्हति ॥ ३२३ ॥ महापशूनामिति । हस्त्यश्वगोम-
 हिर्यादीनां महतां पशूनां हरणे खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च कालविग्रहदुर्भिक्षात्मकं कार्यं चापहारप्रयोजनं द्यूतवैर-
 ज्ववसादादिरुपं पर्यालोच्य राजानूनाधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्धपरिज्ञाय अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते
 शस्त्रौषधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्त्रूलानर्थोत्पादनात् ॥ ३२४ ॥ गोषु ब्राह्मणसंस्थासु नासिकायाश्च भेदन इति ।
 ब्राह्मणसंस्थानां गोवां अपहरणे एवं वन्ध्यायाश्च गोः वाहनाद्यर्थं नासिकाभेदने पशूनां चैकस्माददीनां दण्डभूयस्त्वाद्यागार्थ-
 नामपहरणे समनन्तरमेव पादार्धच्छेदयुक्तो दण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥ सूत्रकार्पासकिण्वानामिति ।
 वणुवैदलभाण्डानामिति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति । ऊर्णादिसूत्रस्य किण्वारण्यस्य च तुराद्रव्यस्य
 तक्रस्य गोरसस्य वैदलानां च वेण्वादिविनिर्मितानां भाण्डानां लवणानां सैन्धवविडलवणादीनां मधुनः मांसिकस्य यदप्यल्पत-
 रपशुभवं शृङ्गदन्तादि तस्य तथा न्येषामप्येवं विधानां च सारद्रव्याणां मनःशिलसिन्दूरादीनां ओदनस्य च भक्तसक्त्वादेः
 पक्वानानां चापूपभोदकानां सर्वेषां च कार्पासादीनां च प्रसिद्धानां हरणान्मूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥
 ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ पुष्पेष्विति । पुष्पेषु नीलक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुषभारप्रायेषु वक्ष्यमाणां च लोकात्
 परिवपनसंभवाच्च धान्येषु खलवासितापद्धतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा पञ्चरुणलपरिमाणो-
 दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥ परिपूतेष्विति । अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वापद्धतेषु त्वाभिनासह संघा-
 मेऽपहारे पणशतदण्डः । संगतेषु पुनः पञ्चाशतदण्डः ॥ ३३१ ॥ स्यात्साहसमिति । यत्कर्म धान्यापहा-

(१) एतच्छता = पणशता (गो० २, ५)

(२) संघामे = संग्रहे (गो० ५)

दिद्रव्यत्वामिसमक्षमेव प्रसह्यकृतं तत्साहसस्यादतस्तत्र स्तेयदंडोनकार्यः इत्येवमर्थस्तेयप्रकारस्योपदेशः । य-
 त्पुनः परोक्षकृतं तस्तेयं भवेत् । यद्यपि च हत्वापह्नवते तदपि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥ यश्चैतानिति । एतानि
 सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्यमितानि योमनुष्यश्चोरयेत् यश्चाग्निर्लौकिकमपि चोरयेत् तं प्रथमसाहसं राजा द-
 ण्डयेत् । अग्रेष्वमूल्यव्यवहारप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणोदमइत्येतदसंभवेति सूत्रादिभ्यः पृथग्ग्रहणं ॥ ३३३ ॥
 येन येनेति । यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन मकारेण ग्रन्थिच्छेदिनः श्रेण्यारोहणादिना चौरमनु-
 ष्येषु विरुद्धधनापहारादिकर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्याप्रसवृत्तौ सत्यां तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् ॥ ३३४ ॥
 पिताचार्य इति । पिताचार्यमित्रमातृभार्यापुत्रपुरोहितानां मध्याद्यः त्वधर्मेन प्रवर्तेत सनादण्डनीयानाम राज्ञोवर्तते
 अपितुसोपि दण्डनीयः । पितृमात्रादीनां गौरवस्नेहाभ्यां दण्डशङ्कायामिदं वचनं ॥ ३३५ ॥ कार्षापणमिति ।
 यस्मिन्पराधे राजव्यतिरिक्तोजनः पणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्पराधे राजापणसहसं दण्डनीयः इति निश्चयः । अप्सु
 प्रवेश्य तं दण्डमित्यादिवक्ष्यमाणेन तन्मध्ये राजात्मको दण्डः प्रक्षेप्तव्यो ब्राह्मणाय वा देयः ॥ ३३६ ॥ अष्टापाद्य-
 मिति । ब्राह्मणस्येति । यस्मिन्स्तेये यो दण्ड उक्तः सगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुणतोऽष्टगुणः कार्यः ।
 षोडशगुणो विदुषो वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणो वा पूर्णवा
 शतं गुणातिशयापेक्षया यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुणदोषज्ञः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ वानस्पत्यमिति ।
 पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणादपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धिमूलफलंगवाग्रिसाहचर्यदृष्टार्थशास्त्रि-
 तादयर्थचदारुगत्यन्तराभावे च त्रगोप्रासार्थं तृणपरकीयमपि अस्तेयं मनुराह अतश्चात्र दण्डाद्यभावः ॥ ३३९ ॥ य-
 इति । अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरपि परकोयं धनमप्यपि गृह्णाति सोपि चौरो वि-
 ज्ञेयः अतश्चासौ चौरवदण्ड्यः ॥ ३४० ॥ द्विज इति । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षूद्रे
 च मूलके तुत्रपुसीसादिपरिक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डं दातुं योग्यो भवति ॥ ३४१ ॥ असन्दिह्यतानामिति । पर-
 कीयानामश्वादीनां अवधानादपेक्षया बन्धयिता बद्धानां वा मोचयितारथानां वा मन्दुरादौ चोरयिता यो वा दासां श्व-
 रथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३४२ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन चौरनियमनं कुर्वन् नृप इह-
 लोके यशोलाभं परत्र चोत्तमं सुखं प्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥ इदानीं साहसमाह ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्य-
 लक्षणं पदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येनेच्छन् राजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवस्त्र-
 पाटनादिकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत् ॥ ३४४ ॥ वाग्दुष्टादिति । वाक्पारुष्यरुचौ दण्डकारि-
 भ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योतिशयेन पापकृद्वोद्वयः ॥ ३४५ ॥ साहस इति । साहसे प्रवृत्तस्य
 यः क्षमते सोतिमात्रं प्रसङ्गात्साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते द्वेष्यतां च लोके प्राप्नोति ॥ ३४६ ॥ नेति ।
 मित्रोक्त्या वा महत्या वा धनप्राप्त्या साहसिकान् सर्वभूतभयजनकान् राजा न परित्यजेत् ॥ ३४७ ॥
 शस्त्रमिति । आत्मन इति । ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणां चौरादि-
 भिः धर्मकर्तुं दीयते तत्र तथा द्विजानां ब्राह्मणादीनां राजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानां संकरे तथा आ-
 त्मनश्च शरीरदायादिरक्षायां दक्षिणासंबन्धिनि सङ्गरे अपहारनिमित्ते संयमे स्त्रीब्राह्मणरक्षायां च धर्मेण कूटयुद्धे-
 न तेन शस्त्रेणानेनान्यगतिकः पराहिंसनप्रत्यवैत्येवंचात्र साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ गुरुमिति ।
 अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥ इति वसिष्ठाद्युक्तं

गुरुबालवृद्धब्राह्मणानामप्यन्यतमं आततायिनमायान्तं हननादिव्यापाराभिमुखीभूतं अविलम्बमानोहन्त्यादेव
 मुतन्यमपि पूर्वार्थवादकामाय स्यात् । आचार्यच प्रवक्तारमित्यादीनामपकारिणामपि गुवादीनांहिंसा-
 याविनिन्दित्वात् ॥ ३५० ॥ नेति । प्रकाशंयुद्धेनाप्रकाशं चाभिचारेण चाततायिमारणे हन्तुर्न कश्चिदपि
 अधमदण्डप्रायश्चित्ताख्योदोषोभवति । यस्माद्धन्तृतोमन्युः क्रोधाभिमानिदेवता तंमन्युहन्त्यमानगतंक्रोधनिवर्तयतीति-
 पूर्वार्थवादः कामः कामायस्यादितिवत् । साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो-
 दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥ स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह परदारारभिमर्शोऽपि । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिन्हायित्वाप्रवासयेत् ॥
 परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजादेशान्निर्वासयेत् ॥ ३५२ ॥
 तत्समुत्थइति । यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्णसंकरउत्पद्यते येन वर्णसङ्करेण यागाद्यधिकृत-
 यजमानाभावादश्रौ प्रास्तेत्येतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगद्दिनाशमूलधर्मोमूलच्छेदेन विनाशायोत्पद्यते ॥ ३५३ ॥
 परस्यपत्न्यापुरुषःसंभाषणंयोजयेत्सहेति । परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः परभार्यया सह संभाषणं-
 कुर्यात् सप्रथमसाहसं दण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥ यइति । यः पुनः पूर्वाभिशापरहितकारणेन केनचिज्जनसमक्षं अभि-
 भाषणंकुर्यात् सनदण्डंप्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चिदपराधोस्ति ॥ ३५५ ॥ परस्त्रियमिति । उदकोत्तीर्यमाणे ग्रामाद्व-
 हिर्निर्जने प्रदेशे वृक्षगुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनांवासंगमे च परस्त्रियं अनाक्षारितोपि पूर्वकारणादिति संभाषेत्
 सवक्ष्यमाणं दोषंप्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यतेज्ञायतेऽस्याः श्रयंसंबन्धइतियेन तत्संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥ उपचारक्रियाकेलिरि-
 ति । सहस्रवृद्धासनमिति । अङ्गानुलेपाद्युपचारकरणंक्रोडाअलंकरणवाससां स्पर्शनम् । एकखट्वासनं एकया-
 नगमनं इत्येतत्सर्वसंग्रहणंमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥ स्त्रियमिति । योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा निर्जने प्रदेशे
 वास्पृशेत् तया वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टस्तूष्णीमासीत् तस्यैतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्र-
 हणंमन्वादिभिः स्मृतम् । अत्र यद्यपिसंगमोन जातः तदा संग्रहणमात्रेमुख्योपगमदण्डादूनदण्डकल्पना कार्या
 यतोऽनुबन्धपरिज्ञायेत्युक्तम् ॥ ३५८ ॥ अब्राह्मणइति । चतुर्णामपि वर्णानांदारारक्ष्यतमाः स्मृताः ॥ दण्डभूयस्त्वा-
 दब्राह्मणशूद्रोब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यांसंग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानांधनपुत्रादीनामध्यात् दाराअतिशये-
 नरक्षणीयाः । अतउत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्यासंरक्षणीया ॥ ३५९ ॥ भिक्षुकाइति । भिक्षाजीविनःस्तावकाः
 यज्ञार्थंरुतदीक्षाःसूपकारादयोभिक्षादित्वरूपार्थगृहे स्त्रीभिः सह संभाषणं अनिवारिताएव कुर्युः । तेषांनिवा-
 रणानास्त्येव संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥ नसंभाषंसहस्त्रीभिरिति । त्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं
 कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञःसुवर्णदण्डंदाति ॥ ३६१ ॥ नैषइति । परस्त्रियंयोभिवदेदित्यादिकः संभा-
 षणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति यतश्चारणाआत्मोपजीविनश्च त्वभार्याःपरपुरुषे
 संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलात्माभिः ज्ञातमितिकृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्वाराणांविश्याप्रकार-
 त्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः ॥ ३६२ ॥ किञ्चिदेवतुदाप्यस्याद्रहःसंभाषणंचरन्निति । चारणआ-
 त्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशंसंभाषणंकुर्वन् किञ्चिदेवस्वल्पं दण्डंदापनीयः । दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रतचारिणी-
 भिश्च सहसंभाषणंकुर्वन् काचिद्दण्डमात्रंदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥ योऽकामांदूषयेत्कन्यांसमानांवधमर्ह-
 तीति । यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीकन्यांदूषयति गच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जलिङ्गच्छेदादिकंवधमर्हति ।

कामाद्भयंस्तुल्योनवधं प्रामुयात् ॥ ३६४ ॥ कन्यामिति । उत्कृष्टपुरुषं कन्यां सेवमानां न किञ्चिदपि दण्डराजा दापयेत् । हीनजातिपुनः सेवमानां रक्षितां पितृगृहे स्थापयेत् । यावदनिवृत्ताभिलाषा स्याद्वृत्तिहीनज्ञातिसंयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् ॥ ३६५ ॥ उत्तमामिति । शुल्कं दाप्यः सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ उत्कृष्टजातीयां कन्यां इच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षया द्रुच्छेदमारणात्मकं वधमर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरुपमासुरवदद्यान् तु दण्ड्योऽथ पिता नेच्छति तदाराज्ञा शुल्कपरिमाणं दाप्यः ॥ ३६६ ॥ अभिषेद्येति । मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानां समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं दृशतमसौ दापनीयः ॥ ३६७ ॥ सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्रामुयात् किंतु पौनःपुन्येन एषः प्रसङ्गान्नावर्तते तदर्थं शतमयं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥ कन्येति । शुल्कं च त्रिगुणं दद्यात् शिखाश्चैवानुयादश ॥ ३६९ ॥ या कन्यैव कन्या अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याद्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वा सौ कन्यापितुर्दद्यात् शिखाप्रहारांश्च दश प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥ येति । या पुनः स्त्री कन्यानां शयेत सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनसानुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदंचात्र पूर्वाभ्यां विकल्पिताभ्यां समन्वितम् ॥ ३७० ॥ भर्तारमिति । या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्याद्गुणगणगर्विता पूर्वेण च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेनोल्हस्येत् ताराजाबहुजनाकीर्णे प्रदेशे स्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥ तदार्पिताजारं पुरुषं दाह्येदिति । तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्ग्रथः स्यात् ॥ ३७२ ॥ संवत्सराभिशास्तस्येति । परस्त्रीगमनद्वेषेण पुंसोदण्डितस्य पुनः संवत्सरेतीते तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य द्विगुणोदण्डः कर्तव्यः दण्डः कल्पते । इह चाण्डाल्यासह निर्देशात् सहस्रं त्वं त्यज स्त्रियः इति चण्डालीगमनतुल्य एव स पुनः संवत्सरेऽतीतेतामेव व्रात्यां गच्छतो द्विगुणोदण्डः कार्यः । इति चण्डालीगमने दण्डः सहस्रं त्वं त्यज स्त्रियमिति चण्डाली संवत्सरेऽतीतेतामेव चण्डाली पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः ॥ ३७३ ॥ शूद्र इति । शूद्रो यदि भर्तारं रक्षितां रक्षितां पुनर्गच्छेत्तदा स्त्रीं रक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योजनीयः । अरक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनदण्डः कर्तव्यः । कार्यावरुद्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ॥ ३७४ ॥ वैश्य इति । वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरे बन्धने च स्थाप्यः सर्वस्वदण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य वैश्यश्चेत्क्षत्रियायां गुप्तायामिति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं खरमूत्रेणास्य कार्यम् ॥ ३७५ ॥ ब्राह्मणीमिति । अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणी यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । पुनारक्षामकृतत्वाद् वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः ॥ ३७६ ॥ उभाविति । तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् गुप्ते सर्वेण हीयत इति दण्ड्यौ वाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तश्रोत्रियदारगुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा ॥ ३७७ ॥ सहस्रमिति । ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं दण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयः ॥ ३७८ ॥ मौण्ड्यमिति । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डने शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति ॥ ३७९ ॥ न जात्विति । सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात् । अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा-

निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥ नब्राह्मणवधादिति । ब्राह्मणवधादपि अधिकोन्यः पृथिव्यामधर्मोनास्ति । ब्राह्मण-
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसापि न हन्यात् ॥ ३८१ ॥ वैश्यइति । वैश्यायदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रमिति
दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ वार्हतः । अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वा-
दधिकगुणदण्डसहस्रमिति ॥ ३८२ ॥ सहस्रमिति । क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रदण्ड्यः । क्षत्रिय-
वैश्यौ रक्षितांशूद्रां गच्छतो सहस्रपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥ क्षत्रियायामिति ३८४ ॥ अगुमेइति ।
वैश्यां क्षत्रियांशूद्रां रक्षितां ब्राह्मणो ब्रजन् पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन् पुनः सहस्रदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥
यस्येति । यस्य राज्ञोऽष्टौ चौरपारदारिकवाकपारुष्यदण्डपारुष्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति सराजा त्वं ब्रजेत् ॥ ३८६ ॥
एतेषामिति । एतेषां स्तेनादीनां त्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः समजातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्यतिरुत्पा-
दकः ॥ ३८७ ॥ ऋविजमिति । यो यान्यऋत्विजं परं पर्यागतं कर्मानुष्ठानसमर्थं अतिजापादिदोषरहितं अदुष्टं यान्यं च
त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्यइति प्रसङ्गादेतदाह ॥ ३८८ ॥ नमातेति । मातृपितृभार्यापुत्रत्यागं भरणशुश्रूषाद्यकर-
णात्मकं नार्हति । अतएतान्पतितानपि परित्यजन् अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥
आश्रमेष्विति । द्विजानां गृहस्थानां आश्रमविषये शास्त्रांशोऽयं नेत्येवं परस्परं विदमानानां राजा आत्मने दृष्टा-
दहितं कर्तुमिच्छन् नायं शास्त्रार्थइति महासनविशेषेण ब्रूयात् ॥ ३९० ॥ किं तर्हि यथार्हमिति । यादृशीयः पूजा-
मर्हति तंतथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह राजा प्रथमशास्त्रादपगतकोपात् कृत्वा ततस्तेषां यः स्वधर्मः तं-
बोधयेत् ॥ ३९१ ॥ प्रतिवैश्यानुवेश्याविति । यत्रान्येऽंशतिमात्राधिका भोजनायास्तस्मिन् उत्सवे वे-
श्याघातपश्चान्निवासिनौ योग्यावभोजयन् ब्राह्मणादिरुत्तरत्र हिरण्यग्रहणादिह माषकं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥
श्रोत्रियइति ॥ ३९३ ॥ अन्धइति । अन्धबधिरपङ्गवः समतिवर्षात्प्रभृतिचवृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनाप-
क्रमकरणे केनचिदपि क्षोणकोशेनापि राज्ञा धान्यषट्भागं गुल्मदानादिकं राजदेयं न दापनीयः ॥ ३९४ ॥ श्रोत्रिय-
व्याधिनासं चेति । अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रियवियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान्
राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥ शाल्मलीफलकइति । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिनि फलके
अपरुषेवासो धावकः शनैः शनैः वासां शिक्षालयेत् । न च परकीयैर्वस्त्रैः संवेष्ट्य वस्त्रादि बहिः न चान्यस्याच्छादनार्थं दद्यात् ।
यद्येवं कुर्यात्तदासौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥ तन्तुवायइति । तन्तुवायिनाच्छेदे दशपलादिसूत्रस्य गृहीत्वा पि-
ष्टवल्यानुप्रवेश्यादेकादशपलं वा सोदद्यात् । अतोयच्छिष्टं तत्तद्वादशगुणं दण्ड्यः ॥ ३९७ ॥ शुल्कस्थानेष्विति ।
आपणादिव्यवहर्तृभ्यो राजयाज्ञं शुल्कं च स्थाप्यापणस्थलपथजलपथादिषु नियतं लब्धुमशक्याः पणानां च सारां सारादि-
ज्ञास्तेपणेपणेऽनुरूपमर्धं कुर्युस्ततोऽर्धं शतिभागं शुल्कं राजा दापयेत् ॥ ३९८ ॥ राज्ञइति । यानिराज्ञस्तदेशोद्भवा-
नि मणिमुक्तादीनि यानि च राज्ञा प्रतिपिद्धानि तथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरे ननेयमिति तानि लोभादेशान्तरं नय-
तः सर्वहरणं कुर्यात् ॥ ३९९ ॥ शुल्कस्थानमिति । उक्तपरि [जि] हीर्षया यत्पथोन गच्छत्यकाले वा
क्रयविक्रयशुल्का एव यथार्थं चात्तमद्रव्यं स्वल्पं संख्यां वक्ति सराजदेयं यत्तदष्टगुणं दण्डं द्राप्यः ॥ ४०० ॥ आगममि-
ति । कियतो दूरादानीतमेतदिति देशान्तरीयद्रव्यस्य स्थानं आगमनं विचार्य कियदूरं नीयते त्वदेशोद्भवस्य निर्गमं अवक्ष्य
कियत्कालो वाणिज्यस्य विक्रीतमेतदसितमिति एवं च स्थानमालोक्य तथा कियान् तस्य वणिजोलाभोऽनपायो वा भक्ता-

अदनकर्मकरादिमतइतिमत्वा सर्वपण्यानांयथावणिजांकर्तृणांच पीडनं नभवति तथाक्रयविक्रयौकारयेत् ॥ ४०१ ॥
 पञ्चरात्रइति । आगमोपयोगादेरनिपतित्वादेशांपण्यानामस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे तत्तत्स्थिरप्रायार्घाणांच
 पक्षेपक्षे गते मूल्यस्थापनमात्मनोराज्ञाप्रत्यक्षीकुर्यात् ॥ ४०२ ॥ तुलामानमिति । तुलां-
 तथामानं काष्ठादिमयं द्रोणकुडवादि प्रतीमानं सुवर्णादिपरिच्छेदकवर्तकादि तदेतत्सर्वराजचिन्हाङ्कितंका-
 र्यम् । षट्सुषट्सुमासेषुपुनःपुनः तत्सर्वं आमपुरुषैःपरीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥ पणमिति । भाण्डपूर्णानि यानि ता-
 नीति वक्ष्यति अतोरिक्तगन्ध्यादि तरमूल्यंपणंराजादाप्यम् । एवंपुरुषवाहोभारोर्धपणंदाप्यः । गवादिश्च प-
 शुः स्त्री च पणचतुर्भागंदापनोयोभाण्डरहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥ भाण्डपूर्णानीति ।
 प्रत्यगूर्णानिगन्ध्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षगुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यंदाप्यानि पुमांसश्च परिच्छेदार्हवणिक्प्र-
 भृतयोपि अपरिच्छेदाआयातायत्किञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसःपादार्थैरिक्तकः पुमानित्युक्तं अत्रनियम-
 स्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवोपदेशार्थं एवंद्रव्यरहितानि मञ्जूषादीनि भाण्डानि यच्चकिञ्चित्त्वयंदाप्यानि ॥ ४०५ ॥
 दीर्घाध्वनीति । पारावारतरणार्थंपूर्वमुक्तंदूराध्वनि पुनः नदीमार्गेण नावादिना यातव्यस्वल्नाद्युपलाद्युपेतदूरदेशापे-
 क्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तरमूल्यंकल्पयितव्यमेतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् समुद्रे पुनर्वातवशतः पातालादिवहनान्न
 आयतत्वाभावे सति तरमूल्यविशेषज्ञापकम् । नदी च झोजनादिकंनस्त्यतोऽत्रोचितमेवशुल्कंयाह्यम् ॥ ४०६ ॥ गर्भिणी-
 ति । गृहीतगर्भास्त्रो मासद्वयादूर्ध्वप्रव्रजितोमुनिःभिक्षुः वानप्रस्थोब्राह्मणश्च लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः तरमूल्यं ते न दाप्याः
 ॥ ४०७ ॥ यदिति । नावारूढैःप्रदेयंतत्समागम्यस्वतोऽंशतः ॥ यत्किञ्चित्द्रव्यंनाविकापराधेन विपद्येत
 तन्नावारूढैः संभूय त्वांशाद्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥ ऋषइति । नाविकापराधेन यदुक्तंतत्सर्वंनाविकैर्दातव्यम् । इत्येषनौ-
 यायिनाव्यवहारनिर्णयउक्तोदैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ सचननाविकानांदण्डबन्धनादिविग्रहोविद्यते ॥ ४०९ ॥
 वाणिज्यमिति । वाणिज्यधर्मप्रयोगरूपपशुरक्षणानि दृष्टादृष्टार्थत्वाद्वैश्यंशूद्रंच द्विजन्मनांदास्यंनियमेन राजा
 कारयेत् अकुर्वाणौराज्ञादण्ड्यौ इहोपदेशात् ॥ ४१० ॥ क्षत्रियमिति । क्षत्रियवैश्यौ वृत्त्यभावे पीडितौ ब्राह्मणः
 कारयेत् त्वानि कर्माणि रक्षणरुण्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना विभृयादेवंच महाधनोब्राह्मणस्तावद्विधिवत्
 राज्ञाताडनीयमितिप्रकरणम् ॥ ४११ ॥ योदास्यमिति । ब्राह्मणउपनीतान् द्विजान् दास्यकर्मेण
 लैल्यात्तदा तत्कर्म पादधावनादि कारयन् राज्ञा षट्पणशतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥
 शूद्रमिति । शूद्रपूनर्भक्तादिना श्रुतमश्रुत्वा दास्यंकारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणदासार्थमेव प्रजापतिना
 सृष्टः ॥ ४१३ ॥ नस्वामिनेति । यस्यासौ त्वजातिविहित्वात् दासत्वमापन्नस्तेनविमुक्तोपि शूद्रोदास्या-
 न्मुच्यते । तस्मादास्यंहिशूद्रस्यसहजंशूद्रत्वंवदतः कः शूद्रात्तदास्यमपनेतुंदृष्टार्थमपिदृश्यते । नदास्यंकर्त-
 व्यमित्येवंपरमेतदन्यथा वर्तमानदासयोनिगणितम् ॥ ४१४ ॥ ध्वजाहतइति । संग्रामे त्वामिना कोशाजितोवे-
 तनभूतोदासीपुत्रोन्यस्मात्कीतोन्धेन दत्तः पित्रादिभबन्धयायातोनिर्धनतया दण्डशुद्ध्यभावे सति शुद्ध्यर्थंदास्यमुपगतइति
 समध्वजासम्रतत्त्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥ भार्येति । अतोपि निर्धनएवमन्वादिभिः स्मृतः यस्मा-
 द्द्विजंतैर्जयन्ति यस्य तेभार्यादयस्तत्संबन्धि तद्धनमिति । तत्पारतन्त्र्यादि वा यस्यैतदुच्यते ॥ ४१६ ॥
 विश्रुद्धमिति । ब्राह्मणोनिर्वचिकित्समेव शाल्यदासशूद्रत्वेनप्रयुक्तः । तस्मात्तस्य दासशूद्रस्य नकिंचित्त्वंविद्यते
 यतोस्य त्वामिनोधनमपह्नियत एवंचापदिविश्रुद्धंद्रव्यं दासाब्राह्मणोगृहं न दण्डनीयएव इत्येवंसर्वमित्येतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

म० गो०

(१२९)

वैश्यशूद्राविति । वैश्यशूद्रौ रुषिदास्यादीनि त्वकर्माणि राजा कारयेत् । यस्माद्वैश्यः रुषिवाणिज्यादि शूद्रोदास्याद्यकुर्वन् धर्मक्षयादिदंजगत् आकुलीकुर्यात् । शूद्रश्च दास्यमकुर्वन् अनतिमभिज्ञात्वा कदाचित् द्वैजाते कर्मणि प्रवर्तमानो दुर्भिक्षनरकाद्युपद्रवकृत्स्यात् ॥ ४१८ ॥ अहनीति । प्रत्यहं कर्मान्तान् रुषिशुल्कादिस्थानानि धनसंचयंचयोगक्षेमार्थं प्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शनाशक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥ एवमिति । तद्यपोऽद्यकल्मषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिं ॥ एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारानिर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्रदानसामर्थ्यात्प्रमादकृतसंचितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकं प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्तावपि प्रधानविवादसमाप्ताभिप्रायेणेदं फलकथम् ॥ ४२० ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायाम् न्वाशयानुसारिण्यां सर्वव्यवहारनिर्णयोऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अंशवायनमः ॥ पुरुषस्येति । स्त्रीपुंसयोर्दपत्योरन्योन्याव्यभिचारलक्षणे मार्गे वर्तमानयोः संयुक्त-
 योर्वियुक्तयोश्च नित्यान् धर्मान्वक्ष्यामि । जायापत्योरितरेतरविप्रतिपत्तौ कथंचित् राजनिवेदने सत्यनया व्यवस्थया
 राज्ञा दण्डादिनापि मार्गस्थापनं करणीयम् । अकरणाद्राज्ञोदोषः । इत्येतदर्थं व्यवहारमध्ये राजधर्मेषु स्त्रीपुंसयोर्ध-
 माउच्यन्ते ॥ १ ॥ अर्धतन्त्रादिति । भर्त्रादिभिः स्त्रियः सर्वदा परतन्त्राः कार्याश्च निषिद्धेष्वपि च शब्दादिषु
 विषयेष्वतिसांक्तिभजमानास्ततोपास्यात्मवर्तिन्यः कार्याः ॥ २ ॥ पितेति । प्राग्विवाहात् पितास्त्रियं रक्षति । तदनु
 भर्तातदभावे पुत्राः अतएभिर्न कदाचित्स्वतन्त्राः कार्याः । भर्तृपुत्रयौवनवार्धक्यग्रहणं व्यवस्थार्थं अपि त्वौचित्या-
 त्यामानुवादोयम् ॥ ३ ॥ कालेति । प्रदानं प्रागृतीरिति गौतमस्मरणात् अस्मिन्काले पिता कन्यामददन् गर्ह्यः
 ऋतुकालादगच्छन् भर्ता निन्द्यः । पतौ पुनर्भूते मातरमरक्षन् पुत्रो गर्हणीयः ॥ ४ ॥ सूक्ष्मेभ्य इति ।
 अल्पेभ्योपि दुःसंपर्केभ्यो दुःशीलत्वसंपादिभ्योऽतिशयेन रक्षणीयाः । किमुत महद्भ्यो यस्मादरक्षिता सद्योभिचा-
 रोत्पत्न्या पितृभर्तृकुलयोर्द्वयोरपि संतापं कुर्युः ॥ ५ ॥ इममिति । यस्मात्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षण-
 वक्ष्यमाणश्लोकनीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं अतोऽतरोदुर्बला अपि भार्यारक्षितुं यत्नं कुर्युः । यतः स्त्रियोरक्ष्यादिति पूर्वमे-
 व ॥ ६ ॥ स्वामिति । भार्यायत्नतोरक्षन् त्वांसंतापितं सङ्करानुत्पादनेन रक्षति । भार्यासंरक्षणे च तिष्ठन् स-
 माचारं च रक्षति पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं चासंकीर्णपथौर्ध्वदैहिककरणेषु रक्षति । त्वंधर्मे विशुद्धनार्यस्याधाना-
 दधिकारादक्षति ॥ ७ ॥ पतिरिति । भर्ता भार्यायां संप्रविश्य गर्भतामापद्येह जायते । एवं चाप्यक्षरवर्ण-
 सामान्यानि ब्रूयादिति तेन हेतुना जायायाजायात्वं पुनरसौ पुत्ररूपेणैवं चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम्
 ॥ ८ ॥ यादृशमिति । यस्माद्यथाविधं पुरुषं यथाचोदितं भर्तारं शास्त्रनिषिद्धं वा स्त्री सेवते तादृशं शास्त्रोक्तमेव तथोत्कृष्ट-
 निषिद्धसेवनेन च निरुष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यशुच्यर्थं भार्यायत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥ एवंपरक्षणीयमुपदिष्टे कथं रक्षादिति
 न कश्चिदिति । न कश्चिद्वलादन्तरोधादिना स्त्रियोरक्षितुं अनयोर्मनोव्यभिचारत्वेऽरक्ष्यत्वादक्ष्यमाणैरक्षणोपाययोगैस्तु
 शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥ तानुपायानाह अर्थस्येति । धनावस्थापनविनियोगयोस्तथाद्रव्य-
 शरीरशुद्धौ शौचे धर्मे च शयनासनादिषु । प्रतिजागरणे एवं च तद्यापृतमनाश्रान्ता त्वपि संयोगं न स्म-
 रति ॥ ११ ॥ अरक्षितादिति । ता अपि अरक्षिता एव मनोव्यभिचारसंभवाद्या पुनरात्मनैवात्मानं संय-
 माश्रयेण रक्षत एव सुष्ठु मनाचारेण संयमाधानासां यत्नः कार्यः । इति प्रधानसंरक्षणोपायोपदेशः ॥ १२ ॥
 पानमिति । मद्यपानदुर्जनसंसर्गोऽसत्पुरुषेण सहाधिवासः भर्तृवियोगइतरगृहेवासः सर्वथैव नारीणां इत्येतानि
 षट् दूषणानि साधुप्रकृतेरपि नार्याव्यभिचाराख्यदोषजननानि तस्मादेभ्यः ताः परिरक्षणीयाः ॥ १३ ॥
 नैता इति । नैताः सुरुपकुरूपविचारं कुर्वन्ति । न ह्यासां यौवनवान् पुरुषश्च प्रियो भवति । अपि तु सु-
 रूपं विरूपं वा पुमानित्येतावतैव ताः नरमुपभुञ्जन्ते । अपि च पुमात्रदर्शनेन धैर्यचलनायासांताः पुंश्चल्यः ॥ १४ ॥

पौश्रत्यादिति । पुंश्रल्याः चलचित्तत्वात् स्वभावेनैव सेहाभावादेतायत्नेन रक्षिता अपि सत्योव्यभिचाराश्रयेण भू-
 विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥ एवमिति । एवंश्लोकद्वयदौःशिल्याचलचित्तत्वोक्तरूपमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टि-
 काले जनितं ज्ञात्वा रक्षायांयत्नेनपुरुषेण कार्यम् ॥ १६ ॥ शय्यासनमलंकारंकांमक्रोधमनार्यतामिति ।
 स्वापोपवेशनालंकरणमार्णिकामक्रोधलोभापथातित्वकुत्सिताचारत्वानि स्त्रीभ्योभनुः सर्गादौ कल्पितवान् । ततो-
 आसारक्षाकरणे यत्नः कार्यः ॥ १७ ॥ नास्तिस्त्रीणांक्रियामत्रैरितिधर्मोव्यवस्थितइति । मन्त्रैर्जातक-
 र्मादिसंस्कारक्रिया स्त्रीणांनास्तीति शास्त्रमर्यादा । एवंमन्त्रवज्जातकर्मादिसंस्काराभावात्स्वभावतश्चस्त्रियोनिर्वीर्याअध्य-
 यनाभावाच्चा मन्त्राश्चामन्त्रित्वे सति धर्मज्ञत्वाभावशौचेपि प्रवृत्तेरन् । तत्प्रवृत्तौ च भयाद्यभावत्वाद्दुःखाः स्त्रिय-
 इति शास्त्रमर्यादा ॥ १८ ॥ तथेति । निश्चितमेव व्यभिचारात्मकवैज्ञापिकान चैतद्विदोब्राह्मणोवाइत्ये-
 वमाद्यावद्व्यः श्रुतयोर्वेदेष्वपि पठिताः । तासांच श्रुतीनांमध्यात्प्रायश्चित्तरूपांश्रुतिशृणुत ॥ १९ ॥
 धन्मइति । मम माता अपत्यपरायणा यथान्यपुरुषसंजातलोभाऽभूत् परपुरुषसंकल्पदुष्टमातृरजोमम पिता
 बोधयित्वान्यस्य व्यभिचारात्मकत्वस्यैतत् लिङ्गमिति कारणावस्थितोऽयंमत्त्रोयंचचातुर्मास्येष्वन्यथायांच पाद्या-
 नुमत्त्रणे विनियुक्तप्रसङ्गान्मत्त्रप्रयोजनमाह ॥ २० ॥ ध्यायतीति । भर्तुरनभिप्रेतंयत्किञ्चित् पुरुषगमनंमनसा
 चिन्तयति तस्य मनोव्यभिचारस्यानेन मत्त्रेणैषांसम्यग्बुद्धिरुच्यते । नवाक्कायविषयोऽतस्तस्यांतद्यभिचारत्वभा-
 वत्वादेतायन्नतोरक्ष्या । मातेति श्रवणात् पुत्रस्यैवेदंप्रायश्चित्तं मातुः ॥ २१ ॥ यादृगुणेनेति । यथारूपेण
 साधुना असाधुना वा स्त्रीभिः सह विधिना संयोगंभवेत् तथारूपेण तत्संपर्कात् साध्वाचारा दुःशीला वा भवति ।
 समुद्रेणसंभुज्यमानागङ्गापि तथा त्वादूदकापि क्षारोदका संपद्यतइत्यात्मसंयमाख्यंस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थ इदम्
 ॥ २२ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह अक्षमालेति । शाङ्गीचेति । अक्षमालाख्याचण्डाली परिणीता वशिष्ठेन चाटविका शाङ्गी
 च मन्दपालाख्येन ऊढा सती पूज्यतांप्राप्ता ॥ २३ ॥ एताइति । उत्कर्षयोषितःप्राप्तास्तैस्तैर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥
 एताः प्रकृतत्वे दर्शनार्थमनयोर्मत्वाएताइतिबहुवचनमाहुरपि तास्तथान्याधमकुलाद्यानिरुद्धपतयोनार्यः स्वभर्तृनस्मि-
 न्लोके उत्कृष्टतांप्राप्ताः । अतोभार्यांसंरक्षणार्थमयात्मसंयमआश्रयणीयः ॥ २४ ॥ एषेति । एषलोकाचारः सर्वो-
 वःशुभोदंपतीनिर्णयउक्तःइदानींसुखहेतून्रूपणोपण्यसुतजीविनोश्रोभयोरित्येवंविधान् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥
 प्रजनार्थमिति । एवमेषांदोषवत्यपि शक्यप्रतीकारत्वादतः स्त्रियोमाल्यवस्त्रालङ्कारादिदानेन संपादनाहंएताश्चगृह-
 शोभाभूताःस्त्रियः श्रियश्च गृहेषु तुल्यरूपानिःश्रीकंगृहं न राजते स्त्रीविना गृहंच । एवंमहाधनमपिप्रजानिमित्त-
 त्वात्स्त्रीणामियंश्लोकत्रयेपि भूतिः ॥ २६ ॥ उत्पादनमिति । प्रीत्यर्थंलोकयात्रायाःप्रत्यहंस्त्रीनिबन्धनं ॥ अ-
 पत्योत्पादनंजातस्य च पालनंमित्रबन्धुभोजनादेश्च लोकव्यवहारस्य एकैकगुणः ॥ २७ ॥ अपत्यमिति ।
 दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनःसदा ॥ प्रजोत्पादनमग्निहोत्रसाधनशरीरशुश्रूषा रतिक्रीडा पितृणामात्मनश्चा-
 पत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत् सदा भार्यायत्तम् ॥ २८ ॥ पतिमिति । यामनोवाग्देहसंयता सती मनो-
 वाग्देहैः पतिं व्यभिचरति सा भर्त्राजितान् स्वर्गलोकान् प्राप्नोति सा साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥ व्यभिचारादिति ।
 दुर्जनसंसर्गालोके स्त्री गर्हतांजन्मान्तरे सृगालयोर्निचामोति । अन्तःक्रूरैश्च कुठारैरोगादिभिः पीड्यते । महाप्र-
 योजनतया स्त्रीणामुत्सेकोत्पत्त्याशङ्कायांतन्निवारणार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ ३० ॥ पुत्रमिति । पुनरधिकृत्य अष्टैर्भ-
 न्वादिभिः पूर्वजातैश्चान्यैर्महर्षिभिः संवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंकल्याणकरंपरंशृणुत ॥ ३१ ॥ भर्तुरिति । योभर्ता-

। क्षादुत्पादितपुत्रइति तंयो न मन्यते नात्र विप्रतिपत्तिं यत्र पुनरुद्बोधा जनयिता तत्र द्विःप्रकारा श्रुतिः ।
 केचिदुत्पादकमबोधारं अपि तेन पुत्रेण पुत्रवन्तमात्मानमाहुः । अपरे तु क्षेत्रत्वामिन्बोधारमन्यजनितेनापि पु-
 त्रेण पुत्रवन्तमाहुः ॥ ३२ ॥ क्षेत्रभूतेति । ब्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानतुल्याऋषिभिः स्मृता मनुष्यश्च ब्रीह्यादिवीज-
 तुल्यः स्मृतोयस्मात्क्षेत्रबीजसंयोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिरेवंचोभयोः कारणत्वस्यातिशिष्टत्वात् युक्ताविप्रतिपत्तिः ।
 किं यत्संबन्धिक्षेत्रं तस्यापत्यं उतबीजिनइति ॥ ३३ ॥ विशिष्टमिति । कुत्रचिद्वीजंप्रधानं-
 यत्रजाताये त्वनियुक्तायामिति न्यायेन शुल्कोपनीता स्त्री कचित्पुनः क्षेत्रंयत्रयत्तत्पजापमीतस्ये-
 तिन्यायेनोपनीता यत्र पुनर्वीजयोऽन्या माता पिता च समंजनयितारौतदपत्यंप्रशस्तंभवति ॥ ३४ ॥ तत्रप्राधान्यपक्षभावमाह
 बीजस्येति । बीजक्षेत्रयोर्मध्यात् बीजंप्रधानमुच्यते यस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णरूपादिचिन्हतोपलक्षि-
 ता दृश्यते ॥ ३५ ॥ तथाच ग्राहशमिति । यज्जातीयंद्वयंब्रीह्यादि कालेसङ्गत्वाद्दौ कर्षणादिना क्षेत्रे
 उप्येतज्जातीयमेवतद्वीजंत्वचिन्हैरूपलक्षितंतस्मिन्क्षेत्रेजायते ॥ ३६ ॥ एवमन्वयद्वारेण बीजप्राधान्यंप्रदर्श्य व्यति-
 रेकगुणेन संशयितुमाह इयमिति । यस्मात्तुगुल्मलतादीनां भूतानां एषा भूमिर्द्यदि योनिः क्षेत्रंसर्वलोकै-
 रुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मः कांश्चित् अपि घृन्मयत्वादीन् गुणान् गुल्मादिबीजमात्मदोषेत्वाद्गुरकाण्ड-
 व्यवस्थासु खलु वर्तते तस्माद्योनिगुणाननुवर्तमानाप्रक्षेपंप्रधानम् ॥ ३७ ॥ किञ्चभूमाविति । भूमावेकस्मिन्-
 पि क्षेत्रे कर्षकैर्योग्यवापनकाले कलममुद्रादीनि विचित्राण्युमानि बीजानि धनरूपाणि च बीज-
 त्वभावानुवर्तमानाज्जायन्ते भूमावनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥ ब्रीहयइति । शूकधान्ये-
 षु मध्यादीयतशूकाब्रीहयः षष्टिकाद्यानि दीर्घशूकाः शालयोरक्तशाल्यादयस्ते तथा मुद्गादयोबीजत्वभावानतिरुमेणैव
 विचित्राज्जायन्ते ॥ ३९ ॥ एवंच सति अन्यदिति । तिलाद्युमंमुद्गादिजायतइत्येतत् न संभवति । यस्माद्यद्यदेवबीजमुच्यते
 शाल्यादाविवमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥ इदानींक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तद्वीजंप्रज्ञावता नीतियुक्तेन
 लोकशास्त्रव्यवहारज्ञेन ईदृशमनायुष्यं इत्युक्तत्वादायुरिच्छता न कदाचित्परभार्यायां वमव्यंनिष्कलत्वात् । तथा च
 वक्ष्यति ॥ तथानश्यतितत्क्षिप्रंबीजंपरपरिग्रहइति ॥ ४१ ॥ अत्रेति । अस्मिन्नेव वायुभोक्तागाथाछन्दोविशेषयुक्तानि
 वाक्यानि नीतिकालज्ञाः कथयन्ति यथापरभार्यायांबीजमनुष्येण न वमव्यं इति ॥ ४२ ॥ अत्रदृष्टान्तमाह नश्यती
 पुर्यथाक्षिप्तइति । यथान्येन घृगविद्धंतस्मिन्नेव छिद्रे अन्यथापश्चाद्युतशरोनिष्कलोभवति पूर्वहन्तुरेव घृगभा-
 गत्वात् । एवं परभार्यायां उमं क्षिप्तमेव निष्कलंभवति । गर्भग्रहणसमनन्तरमेव क्षेत्रिणः फलमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥
 पृथोरिति । इमांअपिपृथिवीं अनेकराजसंबन्धिपरिगृहीतत्वात् यथा येनैव स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रंक्षरितं तद्युपदेशंतक्षे-
 त्रमाहुः । घृगमाहुरेवंपूर्वपरिग्रहीतुः स्वाम्यातस्थैवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥ एतावानिति । नैककः
 पुरुषोवापितु भार्या शरीरमपत्यानीत्येतत् परिणामएव । तथा चैवंतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवति यतश्चदंपत्यो-
 रैक्यमतः ॥ ४५ ॥ नेति । एवंधर्मविजानीतप्राक्प्रजापतिनिर्भितं ॥ बन्धविक्रयादिना त्यागेन न
 च भार्यात्वात् स्त्रीभर्तुरपैत्येवंप्रजापतिना स्मृतम् । पूर्वमेव स्त्रीच आत्मसात्कर्तुं शक्येति ॥ ४६ ॥
 सकृदिति । सकृदाहददामीतित्रीण्येतानिसतांसकृत् ॥ भागकाले पैतृकादिधनभागएकवारमेवाप-
 तं न धर्मभागकल्पनायांपुनर्भागीक्रियते । कन्यापि सकृदातव्या वाग्दत्तायाः कन्यायाः पण्यतःप्राप्ताया-
 अपि न बीजिनोऽपत्यंभवति । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्पि गवादिषु एतानि त्रीणि अङ्गनिपातनादीनि

म० गो०

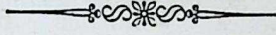
(१३३)

साधूनांसकृद्भवन्ति । न पुनःकरणमेषामस्ति सकृदाहददामीति ॥ ४७ ॥ यथेति ॥ ४८ ॥ यद्वा-
येक्षेत्रत्वामिनो न भवन्ति केवलं बीजत्वामिनः परकीये क्षेत्रे बीजे च पतिते तस्मिन् क्षेत्रे धान्यादेर्जातस्य यत्फ-
लं कदाचिद्देशे लभन्त इति प्रकृतदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥ यदीति । स्वामिनामिति । यद्यन्यसंबन्धिनीषु गोस्त्रीषु
परकीयो वृषभः शतमपि वत्सानां जनयेत्तदा ते सर्ववत्सा गोत्वामिनामेव तनैकोपि बीजत्वामिनो वृषभसंबन्धीयकः
शुक्रो वृषभत्वामिनो निष्कल एव ॥ ५० ॥ तथेति । यद्दक्षेण तद्देवा विद्यमानस्त्रीत्वाम्याः सन्तो ये परकीयायां योषिति
बीजं वपन्ति ते क्षेत्रत्वामिनामेवापत्यलक्षणमुक्तं जनयितापत्याख्यं फलं लभते ॥ ५१ ॥ फलमिति । यदत्रोत्पद्य-
ते तद्योरुभयोरपत्यं एव क्षेत्रबीजिनोर्यत्र संबन्धो नास्ति तत्र निःसंदिग्धमेवाक्षेत्रिणोपत्यं यत् उक्तगीत्या बीजात्क्षे-
त्रं ब्रूवन् ॥ ५२ ॥ क्रियाभ्युपगमादिति । आवयोरुभयोरपत्यस्यादित्येवं संविदङ्गीकरणे पुनरेतत्क्षेत्रत्वामिना
बीजवपनार्थं यद्बीजिनो फलम् ॥ ५३ ॥ ओघवीताहृतमिति । तत्क्षेत्रं क्षेत्रिकस्येह न बीजं लभते फलं ॥
जलवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादीनां तं बीजं यदीयक्षेत्रे त्वामिनस्तद्बीजं भवति न तु तत्फलं येन बीजं न्यमंसलभते । एवं-
स्वभावाच्चैव मेषां द्विपूर्वमपि परस्त्रीगमने क्षेत्रिण एवापत्यमित्येतत् अनेन सूच्यते ॥ ५४ ॥ एष इति । गोश्वोष्टृच्छागै-
डकपक्षिमहिषाणां संततिं प्रत्येषा व्यवस्था ज्ञेया । यत्क्षेत्रत्वामिन एवंगवादि संततेः त्वाम्यं न ऋषभादेः ताः संवेदात्तुभयो-
रपीति ॥ ५५ ॥ एतदिति । एतद्बीजयोऽन्योः सारफल्गुत्वं युष्माकं कथितम् । अतो नन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे य-
त्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥ भ्रातुरिति । यवीयसस्तु याभार्या सुषाज्येष्ठस्य सा स्मृता ज्येष्ठभ्रातृपत्नी अनुजस्य गुरु-
भार्या तुल्या । कनीयसः पत्नी पुनर्ज्येष्ठस्य सुषाप्रचक्षतेः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठः कनीयः पत्नीं कनी-
यान् ज्येष्ठभार्यायां वक्ष्यमाणनीत्वा गुरुनियुक्तामपि सामान्यं गत्वा पतितौ भवतः ॥ ५८ ॥ देवरादिति ।
स्त्रियाभर्तुरभावे श्वशुरादिभिर्भर्त्रा वा व्याधितेन वा पुत्रोत्पादनविधियुक्तत्वात् नियुक्ततया भर्तृभ्रातुस्तद-
भावे तत्सपिण्डस्य वा सकाशाद्भीष्टाः पुत्रलक्षणप्रजाः पुत्राभावात्संपादनीयाः ॥ ५९ ॥ विधवायामिति ।
यस्तल्पजः प्रमीतस्य वेति दर्शनाद्भर्तृका व्याधितभार्याविषये गुरुभिर्नियुक्तो घृताभ्यक्तो मौनवाक् रात्रावे-
कं पुत्रं जनयेत् न द्वितीयम् ॥ ६० ॥ द्वितीयमिति । केचित् पुनराचार्याः पुत्रविधिज्ञा एकपुत्रोऽपुत्र-
तुल्य इत्येवमेकपुत्रोत्पादने सति धर्मेण तयोरनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु द्वितीयपुत्रोत्पादनं मन्यन्ते
॥ ६१ ॥ विधवायामिति । विधवादिकायानियोगप्रयोजने संयोगाख्ये पुनर्यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो-
भ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत् सुषावच्च वर्तेयाताम् ॥ ६२ ॥ नियुक्ताविति । यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ नियुक्तौ
घृताभ्यक्तत्वादिविधानं परित्यज्य त्वेच्छातो वर्तेयातां तौ द्वावपि सुषागगुरुस्तल्पगौ स्याताम् ॥ ६३ ॥ एवं-
नियोगमुक्त्वा दूषयितुमाह नान्यस्मिन् विधवानारीनियोक्तव्या कदाचनेति । विधवानारी अन्यस्मि-
न्देवरादौ न नियोजनीया यस्मात्ते देवरादौ नियोजयन्तोऽनादिधर्ममेकपत्नीव्रतं परिषेधनाशयेयुः ॥ ६४ ॥
नेति । विवाहप्रयोजनेषु मन्त्रेषु अर्यमणं नुदेवं च विवाहशास्त्रे विधवाया अन्येन पुंसा सह पुनर्विवाह-
उक्तः ॥ ६५ ॥ अयमिति । यस्मादयं पशुसंबन्धीयव्यवहारोऽत्यन्तकुत्सितो वेनाख्ये राजनि राज्यं कुर्वाणेऽन्य-
त्वेन प्रोक्तस्तस्मादादिमन्वादिभिरेष्यतौ नास्तीति पूर्वोक्तस्यायं हेतुः ॥ ६६ ॥ स इति । सवेनः पूर्व-
समयां पृथिवीपालयन् तत्र एव राजर्षिश्चेष्टेन तु धार्मिकः ततो ब्राह्मणानुज्ञयैतद्भ्रातृभार्यागमनलक्षणं वर्णसङ्करवर्ति-

वान् ॥ ६७ ॥ तदाप्रभृतीति । एवंचेदानीं तनत्वादमुन्याचारस्य तस्माद्देनकालात्प्रभृति योऽतुत भर्तृकांस्त्रियं-
 सम्यक्शास्त्रविगर्हिते एवंच विहितप्रतिषेधत्वानियोगस्यकालसूत्रनियोक्तृणां निद्राश्रवणं स्त्रीधर्मेषु ॥ ६८ ॥
 नियोगप्रकारकत्वात्कन्यागतमिदमाह यस्याइति । वाग्दत्तायाः कन्यायाः भर्ता प्रियेत तामनेन विधिना
 भर्तुः सोदर्यो भ्राता उद्बहेत् ॥ ६९ ॥ यथेति । सदेवरोविवाहविधिना एतांस्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां-
 वाक्कायसंयुतारहस्यागर्भग्रहणात्प्रभृति वाचनिकत्वात् च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्याभवतीति क्षेत्रत्वामिनएव
 तदपत्यंभवतीति ॥ ७० ॥ नेति । शास्त्रज्ञोन्यस्मैकन्यांपुनरन्यस्मै न दद्यात् ॥ ७१ ॥

[अत्र द्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुपलब्धेषु पुस्तकेषु गोविन्दराज-
 कृतटीका नदृश्यते केवलं मूलश्लोका एव वर्तन्ते अतस्ते श्लोका अस्मिन् ग्रन्थे न गृहीताः ।]

॥ अथदशमोऽध्यायः ॥

७७सिद्धिः ॥ संकीर्णानां वर्णभ्य एवोत्पत्तिर्वर्णोत्पत्तिः अभिधानमन्तरेण तदुत्पत्तिकथनस्य अशक्यत्वाद् वर्णोत्पत्त्यभिधानस्य प्रसङ्गेनोत्पादनाय द्वितीयाध्यायसिद्धं त्रैवर्णिकप्रधानधर्मं वेदाध्ययमनुवदितुमाह अधीक्षीरन्निति ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णा अध्ययनाद्भूतधर्मयमनियमारब्धस्वकर्मानुवर्तिनो वेदपठेयुरेषां पुनरध्यापनं ब्राह्मण एव कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चय इत्यध्ययनानुवादप्रसङ्गेन ब्राह्मणस्याध्यापननियममाह प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्यायोरध्यापननिवृत्तिसिद्धौ स्वशब्देन निषेधवचननिषिद्धीचरणेन प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ १ ॥ किंच सर्वेषामिति । सर्वेषांसङ्करपर्यन्तानां आत्मकुटुम्बस्थित्युपायान् ब्राह्मणो यथाशास्त्रं जानीयात् । तथा तेभ्यश्चोपदिशेदात्मना चवृत्तिनियमाननुतिष्ठेत् ॥ २ ॥ अत्रार्थावादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षान्मुखोद्भवत्वेन च श्रेष्ठकारणजन्यत्वात् स्नातकस्य व्रतानां चरणत्वात् संस्कारस्य चोपनयनाख्यस्य बालस्यैव विधानेन विशेषाद् वर्णानां वृत्तिवेदनतदुपदेशयोर्ब्राह्मण एवेशता ॥ ३ ॥ ब्राह्मण इति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोवर्णा द्विजा उपनयनस्य तेषां विहितत्वात् । शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्णः एकवर्ण उपनयनाभावात् । पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति अन्तरप्रभवानां मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वादस्येतरवदेव चायमेषां वर्णत्वोपदेशः शास्त्रे व्यवहारार्थः । शूद्रस्योपनयनानुपदेशादेवैकजातित्वसिद्धौ चतुर्थैकजातिस्त्वितीदधर्मेण वस्तुधर्मज्ञा इत्यनेनामन्त्रकेशवपनादिना संस्कारान्तरवदुपनयनं नास्तीति सूचनार्थम् ॥ ४ ॥ सर्ववर्णेष्विति । आनुलोम्येन संभूता जात्याज्ञेयास्तथैव ते ॥ ब्राह्मणादिचतुर्वर्षि वर्णेषु समानजातीयास्वक्षतयोनिषु यथाशास्त्रसमूहास्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्येवमनुक्रमेण ये जाताः ते पित्रोर्जातितज्जतीया एव बोद्धव्याः । सर्ववर्णेष्वित्युपादानाद् वर्णत्वमात्रेण तुल्यास्तु इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमानुलोम्यग्रहणम् । इदमेव च सकलमातापितृप्रबन्धस्यापि जातिलक्षणमनादित्वेन पुनः संसारस्यास्यैव व्यापकत्वात्सर्वत्र चेहप्रकरणे जातिलक्षणप्रकरणं शास्त्रव्यवहारफलजातिपरिज्ञानार्थं गवाश्वादिवत् ब्राह्मणादीनां जातिभेदावबोधकस्याकारविशेषस्यानुपलब्धेः । एवं च पत्नीग्रहणादपत्युत्पन्नानां नैव तज्जतीयत्वम् । तथा च देवतः ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ॥ अधरेऽतिख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ॥ उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इति बहिष्कृता इत्याह । तथा ॥ सर्ववर्णभ्यः सवर्णा सुजायन्ते हि स्वजातयः ॥ इत्येतदपि याज्ञवल्क्यवाक्यमानवैकवाक्यत्वाद्दिनास्वेषविधिः स्मृत इति चोपसंहारात् पत्नीविषयम् । एवं व्यासः ॥ स्वोद्भाजता समानाः स्युः संकराः स्युरतो न्यथा इत्याह । बौधायनश्चैतान् वन्यान् विवाहारानाहुरेतैः संस्कृताभ्यः उत्पन्नास्तज्जतीया भवन्ति न त्वन्य इत्याह । बृहस्पतिश्च ॥ प्रातिलोम्येन संभूतानि योगेन विना च ये ॥ सावित्रीपतिता जातास्त्रयः संकरजातयः इत्याह ॥ अन्ये तु सत्यक्रामो जाबालो जाबालं मातरमामन्त्र्यां चक्रे भवति ब्रह्मचर्यं च वत्स्यामि कंगोत्रोऽहमस्मीति । सौहैनमुवाच नाहमेतद्देद यद्गोत्रस्त्वमसि तात बह्वहं चरन्ती पश्चारिणी यौवने त्वामलभे । साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मि सत्यक्रामो नामस्त्वमसि । स सत्यक्राम एव जाबालो ब्रवीथा इति । सहहा-

(१) अधरेऽतिख्यातः (गो० २, ५).

(२) स्व=स (गो० २, ५),

तंगौतमेत्योवाच ब्रह्मचर्यैव भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवतमिति । तंहोवाचार्कगोत्रोनुसौम्यासीति । सहोवाच नाह-
मेतन्नवेद भोयद्रोत्रोहमस्म्यपृच्छंमातरं सा मांप्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्नवेद यद्रोत्र-
स्त्वमसि । जावालानुनामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि सोहंसत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति तंहोवाच नैतद्ब्राह्मणो-
विवक्तुमर्हति समिधंसोम्याहरोतत्वानेष्यइति जावालश्रुतिदर्शनात्कण्डगोलकयोश्च श्राद्धप्रतिषेधदर्शनाच्चैषां यस्यापि
पितृजातीयत्वमिति । तच्चापरेण सह तेनाहमेतद्वेदेति मातुर्निश्चयाभावात्नैतद्ब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीति पितृतोपि त-
स्योत्पत्तिर्भवति । तदभिप्रायमेतत्स्याद्यत्तुकुण्डगोलकयोः श्राद्धनिषेधदर्शनं तदुक्तं श्रुतिभ्रमेण ब्राह्मण्याशङ्कायांप-
रिहारार्थस्यास्तु त्वभ्रष्टब्राह्मण्यजनकम् ॥ ५ ॥ स्त्रीष्विति । अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ध-
उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तन्मातुर्हर्नजातीयत्वे गर्हितानतएव
पितृसदृशान् तान् मन्वाक्यआहुः । ननु पितृजातायनामानि चैषां मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादि-
भिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामथोशनसा निर्दिष्टाहस्त्यश्वरथशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्धावसिक्तानां गीतनृत्यनक्षत्रैर्जीवनं सस्यरक्षा
च माहिष्याणां त्वजातिशुश्रूषा धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोद्यकरणानामिति ॥ ६ ॥ अनन्तरा-
स्त्विति । एषनित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानां उक्तएकेन द्वाभ्यामव्यवहितास्तदुत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्ष-
त्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन च शूद्रायां इमं वक्ष्यमाणं धर्मादनुपेतनामविधानं जानीयात् ॥ ७ ॥

[विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां सुतो भवेत् ॥ क्षत्रियाद्वैश्यकन्यायां—षस्तु सुतः स्मृतः ॥ १॥]

ब्राह्मणादिति । विनास्त्वेषविधिः स्मृतः इत्याज्ञवल्क्यदर्शनात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायां अंबशख्यो जायते ।
शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते । यः पारशवइत्यनेन संज्ञान्तरेणाशास्त्र उच्यते संज्ञान्तरकथनं मत्स्यघातवृत्तिप्रतिलोम-
निषादभ्रान्तिनिराकरणार्थम् ॥ ८ ॥ क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टावान् पापत्वभावः क्षत्रियशूद्रो-
त्पन्नदेहः प्राण्युयाख्योनरो जायते । वृत्तिश्चास्य पूर्वश्लोके उशनसोक्ता दर्शिता ॥ ९ ॥ विप्रस्येति । ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्ण-
त्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्राख्यवर्णस्त्रियाम् । एतउक्तास्त सवर्णपुत्रकपेक्षयाऽपसदापुत्र-
कार्यादवशीर्णा इत्येतेऽपसदास्तन्निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥ एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अस्मिन् श्लोके
पूर्वार्धमुपगमम् । उत्तरार्धव्याख्यातम् । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियाब्राह्मणयोर्यथाक्रममा-
गधवेदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषां वृत्तयोऽस्मिन्नेव शास्त्रे निर्दिष्टाः । अनिर्दिष्टवृत्तीनां पुनः शास्त्रान्तरोक्ता अस्माभिर्यथा-
वसरं निर्दिश्यन्ते ॥ ११ ॥ शूद्रादिति । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्करे ॥ शूद्रात् द्विजातिवर्णानामैथुनाख्यसङ्करे
सति वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां चाण्डालोऽनुप्याधमो जायते ॥ १२ ॥ एकान्तरइति । एकव्यवहिते
वर्णे वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणाद्वैश्यायां क्षत्रियाच्छूद्रायां उत्पन्नावन्वधेयौ यथास्पर्शाद्यहौ तद्वत् प्रातिलोम्ये जननेपि
क्षत्रियवेदेहिकौ स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोश्च स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानादर्थान्तररोत्पन्नानामपि सूतमागधा-
योगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । एवं चण्डालएवैकोत्रपर्युदास्यते ॥ १३ ॥ पुत्रा इति । ये द्विजातीनां अन्तरै-
कान्तरद्यन्तरजातिस्त्रीपूत्पन्नाः क्रमेणोक्ताः पुत्रास्तान् हीनमावृत्त्वान्मातृजातिव्यपदेशानाचक्षत इतीदमेवं मातापितृव्य-
तिरिक्तजातित्वाद्धर्मास्ते मातृजातिगतसंस्कारादिधर्ममाप्स्यर्थवचनं मातृदोषादिति हेतूपादानादनन्तरग्रहणमेकान्तरप्रद-
र्शनार्थम् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणादिति । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उभीतस्यां ब्राह्मणादावुतोनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायाः

मुत्पन्नाम्बुषी ब्राह्मणादाभीराख्योजायते । अनयोश्च हस्त्यादित्वाधिका आवृतानांगोजाविरक्षा आभीराणामित्यथा-
नसे वृत्तिरुक्ता । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायोगवी तस्यांब्राह्मणादाभीराख्योजायते ॥ १५ ॥ **आयोगवदिति ।** अयोगवः क्षत्ता-
चण्डालोमनुष्याधमइत्येते त्रयोव्युक्तमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु शूद्रादपसदाः पुत्रकार्यादपगताः जायन्ते ॥ १६ ॥
वैश्यादिति । जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्या भवति पुलकसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यांतु सवै कुक्कुटकःस्मृतः ॥
पुरुषजातेः प्रतिलोमत्वान्न निषादोत्र पारशवःपितुः प्रतिलोमे हि यथाव्यासः । उग्रामागधसंयोगाज्जातः कु-
तलकासिधः । सनापितइतिप्रोक्तः क्षुरकर्मविधानरुत् ॥ क्षत्रियाज्जायते वैश्यान्मागधोवाक्यजीवनः । शूद्रान्निषादा-
मत्स्यघ्नः क्षत्रियायांव्यतिक्रमात् ॥ इत्येवंचैतस्मान्निषादाच्छूद्रायांजातोजातितः पुलकसः साक्षाद्भवति । निषाद्यां-
पुनरेवंविधायामेव यः शूद्राज्जातः सकुक्कुटनामा स्मृतस्तस्य च कुक्कुटकानांप्रहरकः करणचक्रतोमरभिण्डमा-
लप्रासासिपरशुलगुडलोहजालिकासत्त्वघ्नानि कर्माणीति । शङ्खेन वृत्तिरुक्ता ॥ १८ ॥ **क्षत्रुरिति ।** क्षत्रुः
शूद्राक्षत्रिय जातायामुत्पन्नः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहेकेन वैश्यतोब्राह्मणजातेनाम्बुष्यां ब्राह्मणेन वैश्याजा-
तायामुत्पन्नोवेनइतिकथ्यते ॥ १९ ॥ इदानीं ब्राह्मणजातानामप्रतिलोमानामपि सतांसंस्कारत्वप्रतिपादनार्थमत ऊर्ध्व-
त्रयोप्येतइत्याद्युक्तंब्राह्मणक्षणमनुवदितुमाह द्विजातयइति । द्विजातिस्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयति तेचेदुपनयनाख्यव्रतहो-
नाभवन्ति तदा तानरुतोपनयनान् ब्राह्म्यान्त्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् ॥ २० ॥ **ब्राह्म्यात्तुजायतेविप्रात्पा-**
पात्माभृजकण्टकइति । उक्तलक्षणाद्ब्राह्म्यात्सवर्णास्त्रित्यपुनरावृत्तेः ब्राह्मण्यां पापवतोत्पन्नत्वात् दुष्टशरीरभृज-
कण्टकाख्योजायते । तथावाट्थान्पुण्यधसैखाख्याजायन्तइति एकस्यैव देशभेदप्रसिद्ध्येतानि नामान्येवमुत्तरत्रापि
गौतमेन ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातोभृजकण्टकउक्तः । सचानुलोमत्वादपाप्मेति विशेषणं एषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताअभि-
चारमूलकर्मद्विषतांमन्त्रौषधीश्चाभिमुखीकरणनाशनंवा भृजकण्टकानां आवन्त्यवाट्थानैः स्वसैन्यानांविजित्वा चर्या
ब्राह्म्यजैरन्यैः परराष्ट्राणांकोशमन्त्रवृत्तज्ञानमित्रामित्रताच ज्ञेयेति ॥ २१ ॥ **झल्लोमल्लश्चेति ।** क्षत्रियाद्ब्राह्म्यायांसवर्णायां-
झल्लमल्लनिच्छिन्नविनटकरणखसद्रविडाख्याजान्ते । इत्येषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताः चारवृत्तित्वान्नटकरणानामुदकाहरण-
प्रपावेशमदानंच खसद्रविडानांशिष्टानांब्राह्म्यजैरन्यैरित्यादिपूर्वश्लोके दर्शितम् ॥ २२ ॥ **वैश्यादिति ।** वैश्यात्पुन-
र्ब्राह्म्यासुधन्वाचार्यकार्ष्विजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते । वृत्तयश्चैषामप्यौशनसउक्ताः आचार्यसात्वतैः देवपूजनंशि-
ष्टानांब्राह्म्यजैरन्यैरित्यादिदर्शनम् ॥ २३ ॥ **व्यभिचारेणेति ।** ब्राह्मणादीनांवर्णानामितरेतरस्त्रीगमने स्वगोत्राद्यवि-
वाहाविवाहेनोपनयनाख्यत्वकर्मत्यागेन वर्णसंक्रोनाम इत्युत्पद्यते । अतोयुक्तमित्यस्मिन्प्रकरणे ब्राह्म्यजातानामभिधा-
नम् ॥ २४ ॥ **संकीर्णयोऽन्यइति ।** ये मिश्रयोनयः प्रतिलोमाभ्यः स्त्रीभ्यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च जायन्ते अनुलोमाभ्य-
श्चानुलोमैः प्रतिलोमैश्च जायन्तएवंपरस्परसंबन्धांस्तानशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २५ ॥ **सूतइति ।** सूतादयउक्तलक्षणाउत्तरार्ध-
मनुद्यम् ॥ २६ ॥ **एतइति ।** एते षट् सूतादयः प्रतिलोमासजातोयासु स्त्रीषु सूतान् सूतायांसूतमेवजनयतीत्येवंसमानजाती-
यान्वर्णप्रभवत्वाद्दर्शान् जनयन्ति । अनुलोमाः पुनर्मातृजातीयायांत्वजातीयायांच सदृशंजनयन्ति । तद्यथा अम्बुषोवैश्यायाम-

नवव्यांवाञ्चमेवजनयति । संकीर्णयोनयोयेतु प्रतिलोमानुलोमजाः इत्यनुलोमानामपि प्रस्तुतत्वात्प्रतिलोमेभ्यश्चमातृजाती-
यायांसदृशजननासांभवात् द्वितीयार्धश्लोकोनुलोमविषयतया व्याख्यायते ॥ २७ ॥ यथेति । आनन्तर्यात्स्वयोन्यांचतथा-
बाह्येष्वपि क्रमः ॥ यथात्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्ग्रामने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्वि-
जउत्पद्यतेस्वजातीयायांच द्विजो जायते । एवंच बाह्येष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जाते व्युत्क्रमोभवतीति ।
शूद्रजातिप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युभनप्रतिलोमस्तुतिः । यत्तुद्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयनार्थमित्याहुस्त-
दस्तप्रतिलोमास्तुधर्महीनाइति गौतमीये प्रतिलोमानांसंस्कारनिषेधान् ॥ २८ ॥ तइति । तेप्यायोगवादयः षट्
परस्परजातीयास्तु भार्यास्तु प्रतिलोमान् सुष्ठुबहूनात्मनोधिकदुष्टान्निन्दितान् जनयन्ति । तत्तथायोगवः क्षत्र्या-
आत्मनोहीनतरंजनयति क्षत्तायोगव्यामात्मनोहीनतरमुपादयतीत्येवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥
यथेति । तथा बाह्यनरं बाह्याद्वाह्यो वर्णः प्रसूयते ॥ यथा शूद्रो ब्राह्मण्यां निरुष्टं चण्डालाख्यं प्राणिनं ज-
नयत्येवं बाह्या चण्डालादेर्ब्राह्मणादिषु चतुर्वर्षि वर्णेषु चण्डालादिभ्यो निरुष्टतरं जायते ॥ ३० ॥ एतदेवमप्ययति
प्रतिकूलमिति । चातुर्वर्ण्यं बाह्याश्चण्डालः क्षत्तायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनोहीनतरान्
परस्परापेक्षयोत्कृष्टान्मात्मनासहपञ्चदशवर्णप्रभवत्वाद्द्वर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनोहीनतरं-
वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति । ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति । ततोपि हीनं
ब्राह्मण्यां जनयत्येवं क्षत्रियायोगवावपि चातुर्वर्ण्यं च चतुरश्वतुरोजनयेते इत्येते शूद्रप्रसवेभ्यः चण्डालक्षत्रायोगवैभ्यः
[अ० २] द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश [अ० ४] क्षत्रियब्राह्मण-
प्रभवाश्च पञ्चदश भवन्त्येव षष्टिः चातुर्वर्ण्येन सह चतुषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परस्य गगनेनान्तान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥
प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदास्यजीवनमिति । केशरचनादिप्रसादनाङ्गसंवाहनाद्युपचारज्ञमदासमशूद्रत्वात्प्रसाधना-
दिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन च मृगादिवधजीवनं सैरन्ध्राख्यं मुखबाहूरुपज्जानामिति वक्ष्यमाणोदस्युरायोगव्यां-
शूद्रजातायां जनयति । एतस्य मृगादिर्हिंसनमार्याणां देवपित्रोषधार्थं आत्मपुत्रदारात्ययप्राप्तः स्यादेवमन्येषामपि प्रायोव-
धजीविनां वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥ मैत्रेयकमिति । वैदेहो वैश्या ब्राह्मणीजातः प्रकृतायामायोगव्यामैत्रेयकाख्यं मधुरभाषिणं ज-
नयति यः प्रातर्घण्टामाताड्य राजप्रभृतीन् न वरतवृद्धयर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥ निषादो भागधमिति । प्रतिलोमाधिकारात्मति-
लोमो निषादो व्यासोक्तो य उक्तः स प्रकृतायामायोगव्यां भागधंदासापरनामानं नौव्यापारजीविनं जनयति यमार्यावर्तनिवासिनः
कैवर्तशब्देन ब्रुवते ॥ ३४ ॥ मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यास्त्विति । एते सैरन्ध्रमैत्रेयकमागधहीनजातीयाः त्रयः शववस्त्रपरिधा-
नात् कूरास्तृच्छाष्टादिभक्ष्यास्त्रायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्नजातयो भवन्ति ॥ ३५ ॥ कारावरइति । वैदेह्यामेव जायत इत्यस्य-
वक्ष्यमाणस्यावधारणस्य पूर्वत्रापि वैदेह्यवबोधकत्वादिहाश्रुतापि वैदेही लभ्यते । निषादश्च प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोम-
उक्तस्तेन निषादाद्वैदेह्यां कारावराख्यः कारावराणां चर्मच्छेदनसीवनमिति पौरान् संदर्शनाच्चर्मच्छेदनसीवनवृत्तिर्जायते ।
वैदेहिकादंभमेदाख्यावरण्यनिवासिनौ स्तुत्यन्तरनिर्देशात् वैदेह्यां च भिन्नजात्युत्पादः स्यान्नाद्यत्वात्कारावरनिषादजात्योश्च
श्लोके त्रसंनिधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरिव जायते ॥ ३६ ॥ चाण्डालादिति । चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्य-
वहारजीवी जायते । नच निषादेन वैदेह्यामेवाहितुण्डिकाख्यो जायते । अस्य बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणमाहितुण्डिका-
नामित्यौशनसेवृत्तिरुक्ता ॥ ३७ ॥ चाण्डालेन चेति । पुत्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगार्हितः ॥ चण्डालेन
पुत्कस्यां जातो निषादाच्छूद्रायामित्युक्तायां सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्नीन्दितो राजाज्ञया वध्यमारणवृत्तिर्जायते

॥ ३८ ॥ निषादस्तीति । प्रतिलोमनिषादस्त्री चण्डालादन्त्यावसाय्याख्यं पुत्रं चण्डालादिभ्यो दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्ति-
जनयति ॥ ३९ ॥ सङ्करइति । वर्णसङ्करविषये एताजातयोयस्येयं जनन्ययं जनकोऽयमेवंजातीयइत्येव पितृमातृकथनपूर्वक-
प्रदर्शिताः । एताश्च गूढाः प्रकटावा तज्जातिचोदितकर्माचरणदर्शनेन बोद्धव्याः ॥ ४० ॥ स्वजातिजान-
न्तरजाइति । द्विजातीनां समानजातीयासु भार्यासु जातास्तथा नान्योत्पन्ना ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियावैश्ययो रित्येते षट्
सुताद्विजधर्माणोऽपेनतव्याः । ताननन्तरनाम्नस्त्वित्ययं नामनिर्देशो व्यवहारार्थो न संस्कारार्थइति कस्यचिन्नान्तिः स्यादित्य-
तद्वैश्यामुपनयनार्थवचनम् । ये पुनरन्ये सङ्करजाः सूतादयस्ते सर्वे तुल्यरूपास्तेषामुपनयनं नास्ति द्विजात्युत्प-
न्नानामपि ॥ ४१ ॥ तपोबीजप्रभावेन ते गच्छन्ति युगे युगइति । ते स्वजातिजाऽनन्तरजास्तपःप्रभावेन हे-
तुना जातितोगच्छन्ति ॥ ४२ ॥ तथा चाह शनैर्करिति । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः सत्यउपनयना-
दिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च यजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैः लोके शूद्रतां प्राप्ताः
॥ ४३ ॥ पौण्ड्रकाइति । पौण्ड्रकादयः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ताः ॥ ४४ ॥
सुखबाहूरूपजानामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां याबाह्याः क्रियालोपादिना जातयोऽस्तेऽपि भाषोपेता आर्य-
भाषायुक्तावा बर्बरकालाद्यास्ते सर्वे दस्युशब्दवाच्याः स्मृताः ॥ ४५ ॥ यइति । ये द्विजानां प्रा-
तिलोम्येनोत्पन्ना ये च द्विजातिभिरपि शूद्रायामानुलोम्येन जातास्ते द्विजात्युपकारकैरेवानिन्दितैः कर्मभिः
जीवेयुः ॥ ४६ ॥ सूतानामिति । वैदेहिकानां स्त्रीकार्यमागधानां वणिक्पथः ॥ सूतानामश्वद-
मनयोजनादिकमं बध्नां कायशल्यादिचिकित्सा वैदेहिकानामन्तःपुररक्षादि मागधानां स्थलपथवारिपथवाणिज्या । अ-
न्वहश्चात्रावद्यायां शूद्रजातौ बौधायनदर्शनाद्विज्ञेयो न तु ब्राह्मणेन वैश्याजानतच्छास्त्रोक्ताये द्विजानामपसदाये
चापध्वंसजाः सुताः ते निन्दितैर्वर्तयेयुरिति प्रस्तुतत्वात् ॥ ४७ ॥ मत्स्यघातइति । मेदान्धचूचुमदूनामार-
ण्यपशुं हसनम् ॥ आयोगवस्य तक्षणे मेदान्धचूचुमदूनामारण्यपशुमारणं मागधक्षत्तारौ चूचुमदू । यथाह यमः ॥
क्षत्रियायांतु वैश्येन चूचुको नाम जायते ॥ शूद्रेण जायते मद्गुः क्षत्रियायत्रमुहति ॥ संज्ञान्तरेणानयोर्निर्देशो देश
भेदेनैषां सर्वेषामनेकनामता च भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरे तेषां नामान्तराण्यपि दृश्यन्ते
॥ ४८ ॥ क्षत्रग्रपुत्कसानामिति । क्षत्रादीनां स्वाविश्रोधादिवधबन्धनमुग्रश्चात्र निरुष्टकर्माभिधानादुग्रजातिः
प्रतिलोमः कश्चिद्वेदितव्यो नर्तको नुलोमस्तस्य हि द्विजातिशुश्रूषाधनाभ्यक्षतेत्याद्यौशनसोक्तावृत्तिर्दर्शिता । धि-
ग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयौ चर्मकरणतद्विक्रयजीवनं धिग्वणानां चेत्यौशनसदर्शनात् । अतः कारावरेभ्य एषां वृत्ति-
भेदौ वेणानां च वंशमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥ चैत्यद्रुमश्मशानेष्विति । ग्रामादिसमी-
पेख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूलश्मशानपर्वतवनसमीपेष्वेते प्रकाशाः सन्तः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥
चण्डालश्च पचानामिति । वासांसीति । चण्डालश्च पाकानां ग्रामाद्वहिर्निवासः स्यात् । पात्रबहिष्कृताश्च कर्तव्याः
यतः तदुक्तलोहादिपात्रसंस्कारेणापि न शुध्यति । धनचैषां श्वखरं नान्यत् वासांसि च शववस्त्राणि । खण्डशरावादिषु
च भोजनम् । आयसंचालंकरणम् । सर्वदानैकत्रावस्थानम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नैरिति । धार्मिकः पुरुषः
चण्डालश्च पचैः सहलोकयात्रादिव्यवहारान् कुर्यात् । तेषां च दानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः
सह परस्परं स्यात् ॥ ५३ ॥ अन्नमिति । अन्नं चैषां परायत्तं तु स्वतः साधितम् । तच्च भिन्नपात्रे

(१) अन्योत्पन्ना = आनुलोम्योत्पन्ना (गो० २, ५, २)

रुपांदातव्यम् । ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्येयुः ॥ ५४ ॥ दिवेति । दिवा ग्रामादौ राजादिष्टपुरादि-
चिन्हाङ्किताः सन्तः सप्रयोजनपर्यट्येयुः । अनाथंशवंग्रामानिहरेयुरिति साधुमर्यादा ॥ ५५ ॥ वक्ष्यामिति ।
राजाज्ञया च शास्त्रानतिक्रमेण शुद्धवधशुलारोपणादिना सर्वदा वधार्हान्हन्युः तदस्त्रशम्यालंकरणानि च गृह्णी-
युः ॥ ५६ ॥ वर्णपेतमिति । वर्णत्वाद्भ्रमनुष्यसङ्करजातंलोकतस्तथाविधत्वेनाज्ञातमतएवचार्यसदृशं वस्तु-
तः पुनरनार्थकलुषयोजनं अनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्निश्चिनुयादतश्चनिश्चित्यपरिहरेत् ॥ ५७ ॥ अनार्यतेति । नैर्ध-
प्यपस्यभाषित्वहिंस्रत्वविहितप्रतिषिद्धानुष्ठानशीलत्वानिसङ्करजातंपुरुषमस्मिन् लोके प्रकटोकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥ य-
स्मात् पिश्रमिति । तज्जनकयोर्दुष्टत्वभावत्वेनाकार्यकारित्वादसौ दुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टभावत्वंसेवते मातृसं-
बन्धोभयगतंवाऽतो न कदाचिदसावात्मकारणंगोपायितुंशक्नोति ॥ ५९ ॥ कुलइति । महाकुलोत्पन्नस्यापि र्यस्ययोनिसं-
करःप्रच्छन्नोभवति सजनः क्षपितृगतंत्वभावमीषद्वा बाहुल्येन सेवतएव ॥ ६० ॥ यत्रेति । यस्मिन्नराष्ट्रेएतेवर्णानांदूषकाःसङ्क-
रजाविनिपाताजायन्ते तद्व्याघ्राष्ट्रवर्तिजनैःसह शीघ्रमेव नाशमेति तस्माद्राज्ञा वर्णसङ्करोरक्षणीयः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणार्थ-
इति । स्त्रीबालाभ्यवपत्नौचबाह्यानांसिद्धिकारणं ॥ गोत्राह्मणस्त्रीबालपरित्राणार्थंदृष्टप्रयोजनानपेक्षःप्राणत्यागः
प्रतिलोमार्थस्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥ अहिंसेति । आह्नककर्मातिथेयंचदानमक्रोधमार्जवं ॥ प्रजनंत्वेषुदारेषुत-
थाचैवानुसूतयता ॥ हिंसावर्जनं यथोपलब्धाभिधानं परत्वाग्रहणं मृदारिशुद्धिरिन्द्रियसंयमइत्येतंसांक्षेपिकंध-
र्मचातुर्वर्ण्यानुष्ठेयमनुराह । प्रकरणसामर्थ्याच्च चातुर्वर्ण्यग्रहणस्यान्तरप्रभवेदर्शनार्थत्वे सत्यन्तरप्रभवविषयमपीदंवा-
क्यम् ॥ ६३ ॥ इदानींसर्ववर्णेषु तुल्यात्वित्येतल्लक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मणादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति ।
शूद्रायांब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्योवर्णः स्त्रीलक्षणः सा यदिस्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूते दुहितरंच ज-
नयति साप्यनेन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेवजनयति साप्येवमेवेत्येवंसपारशवाख्योनिष्कृष्टे सबीजप्राधा-
न्यात् सममे युगे ब्राह्मणजातिंप्राप्नोति । सममोजातःब्राह्मणःसंपद्यते ॥ ६४ ॥ शूद्रइति । एवमुक्तनी-
त्या शूद्रोब्राह्मणतांप्राप्नोति । यदि पुनर्ब्राह्मणाच्छूद्रायांपुमानुत्पद्यते सकेवलशूद्रोद्वाहेन ततः पुमांसमेव ज-
नयति सोपिकेवलशूद्रोद्वाहेननान्यंपुमांसमेव तदासब्राह्मणःसममांसंतर्तिप्राप्तः शनैःशनैः बीजनिष्कर्षात्केवलशूद्रतां-
प्राप्नोति । सममोजातः शूद्रःसंपद्यते । एवंक्षत्रियवैश्याभ्यांशूद्राज्जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंतु जा-
तितारतम्यात्क्षत्रियस्य पञ्चमेजन्मनि उत्कर्षापकर्षौ च वैश्यस्य तृतीयइति व्याचक्षते । एवमनेनैव न्यायेन ब्राह्मणोवै-
श्याज्जातस्य पञ्चमे उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियाज्जातस्य तृतीयेन वैश्याज्जातस्य च तृतीयएव ॥ ६५ ॥ अनार्या-
यामिति । यः शूद्रायामनूढायांब्राह्मणादुत्पन्नोयश्च ब्राह्मण्यामपि शूद्राज्जातस्तयोः कस्य प्रशस्ततरत्वमिति
यदिभवंतांसंशयः स्यादिति भृगुर्बीजप्राधान्येनोत्कर्षउपन्यस्ते सति क्षेत्रबीजकारणकत्वाज्जगतः क्षेत्रप्राधान्येनाप्यु-
त्कर्षः किमिति न स्यादित्युपपन्नाभ्रान्तिमाशङ्कमानस्तानाह ॥ ६६ ॥ अत्र निर्णयमाह जातइति । शूद्रायांब्राह्म-
णाज्जातः स्मृत्यभ्यनुज्ञानैः पाकयज्ञादिभिरनुष्ठीयमानैः प्रशस्योभवति । शूद्रात्पुनर्ब्राह्मण्यामपि जातः प्रतिलोम-
त्वेन शूद्रधर्मेवप्यनधिकारात् न प्रशस्यइतिनिश्चयोयतोयावद्द्वचनमत्रप्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानतः ॥ ६७ ॥
ताविति । तौपारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयौ चेति शास्त्रमर्यादा स्थिता । शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यात्
पारशवानुपनेयचाण्डालस्य प्रतिलोम्येनोत्पन्नत्वात् ॥ ६८ ॥ सुबीजमिति । यथाशोभनंबीजंशो-
भने क्षेत्रे जातंसमृद्धंभवत्येवंद्विजातेर्द्विजातिस्त्रियामानुलोम्येन जातः तज्जातिजानन्तरजैकान्तरजरूपंसर्वश्रौतंस्मार्तं

संस्कारमर्हतिनपारशवचण्डालमितिपूर्वोक्तदाढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥ दर्शनान्तराण्यपास्यैवार्थस्योपोद्वहनार्थमा-
बीजमिति । केचिद्वीजस्तुवन्ति यक्षाद्युत्पन्नानामृष्यशृङ्गादीनामृषित्वदर्शनादपरे पुनः सूरयः क्षेत्रस्तुवन्तिसमृ-
द्धिदर्शनात्तेदेतस्यापुनर्विप्रतिपन्नत्वादियंवक्ष्यमाणा व्यवस्था विज्ञेया ॥ ७० ॥ अक्षेत्रइति । ऊपरप्रदेशे बीज-
मुपमदत्तैव फलंविनश्यति । शोभनमपि च क्षेत्रंबीजरहितंशुद्धस्थण्डिलमेव स्यात् सस्यानुत्पादस्तस्मादुभयं-
प्रधानमिति न्याय्यम् ॥ ७१ ॥ बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह तस्मादिति । यस्माद्वीजमाहात्म्येन तिर्यग्जा-
तिमातृजाअपि ऋष्यशृङ्गादयः संपन्नाः पूजिताश्च पादवन्दनादिभिः पूजाभिः प्रशस्ताश्च बालाः संस्तुताः
तस्माद्वीजैश्चित्सूयतइति बीजप्राधान्यंपुनर्गमयत्वेन ज्ञापयति तद्वीजयोर्न्योर्मध्याद्वीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यतइति
॥ ७२ ॥ अनार्यमिति । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिंच शूद्रकर्मकारिणंप्रजापतिर्विचार्य न समौ तौ नाप्य-
समावित्याह । यतः शूद्रोद्विजातिकर्माणि न द्विजातिसमस्तस्य द्विजातिकर्माधिकारे, सति ततउत्कर्षाभावान्नि-
षिद्धाचरणेन च प्रत्यवार्थात् द्विजातिरपि शूद्रकर्माणि आचरन् न शूद्रसमोनिषिद्धसेवने जातेपि महाभाग्यान्ना-
प्यसमोपि निषिद्धाचरणेनोभयोःपातित्यात्तस्माद्यस्य विहिततत्तेन कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णोपदेशः ॥ ७३ ॥ इदानी-
मापद्धर्मविवक्षयेदमाह ब्राह्मणाइति । ये ब्राह्मणाब्रह्मपामिकारणात्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः ते षट्कर्माणि सम्यगनु-
तिष्ठेयुः । तानि च त्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥
अध्यापनमिति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्यानुष्ठेयानि अध्ययनाध्यापनसाङ्गस्य वेदस्य पाठ-
शिष्यप्रवचने यजनयाजने यागाव्विज्ये ते षट्कर्माणि ॥ ७५ ॥ षण्णामिति । एषामध्यापना-
दीनांषण्णांकर्मणांमध्याद्याजनमध्यापनंप्रशस्तानांत्वकर्मसु द्विजातीनांब्राह्मणोभुञ्जीत । प्रतिगृहीयाच्चेति गौतमद-
र्शनाद्धार्मिकाद्विजातेः प्रतिग्रहमित्येतानि त्रीणिकर्माणिजीवनार्थानि ॥ ७६ ॥ त्रयइति । ब्राह्मणानपेक्ष्य क्ष-
त्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि वृत्त्यर्थानि कर्माणि निवर्तन्ते । एवंच सत्यध्ययनयागदानानि-
भवन्ति ॥ ७७ ॥ वैश्यमिति । यथैवक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते एवंवैश्यस्यापीति शा-
स्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिःक्षत्रियवैश्ययोरेतानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन स्मृतवान् एवं
च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥ शस्त्रास्त्रभृत्वमिति । वृत्त्यर्थत्वेन रक्षणार्थंखड्गाद्या-
युधप्रहरणमन्त्रधारणक्षत्रियस्य । वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थान्यदृष्टार्थाःपुनरनयोर्दानाध्ययनया-
गाभवन्ति ॥ ७९ ॥ वेदाभ्यासइति । वृत्त्यर्थाभ्यांसहोपदेशादध्ययनस्य समानत्वाद्देदाभ्यासोऽध्यापनंब्राह्मण-
स्य । लोकसंरक्षणक्षत्रियस्य । कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यवैश्यस्यइत्येतान्येषांवृत्त्यर्थत्वेपि सत्यदृष्टजनकत्वात्त्वक-
र्ममध्ये प्रशस्तानि ॥ ८० ॥ एवमैसर्गिकंत्वधर्ममेषामुक्तत्राऽधुनापद्धर्ममाह अजीवन्निति । उक्तरूपेण पुनर-
ध्यापनादिना त्वकर्मणा ब्राह्मणकुटुंबस्थितिनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकमजीवनं क्षत्रियकर्मणा ग्रामरक्षणनगरादिना
जीवेद्यस्मात्सोस्य सान्निष्टवर्णनोदितत्वासन्निकृष्टावृत्तिः ॥ ८१ ॥ उभाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिभ्या-
मपि जीवन् ब्राह्मणः केन प्रकारेण वर्तेत इति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिगोरक्षणेआश्रित्य वै-
श्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्या वा अपिप्रदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाविक्रेयाणिवक्ष्यति । त्व-
यंकृतं चेदंब्राह्मणस्यापदि कृष्याद्युच्यते अत्वयंकृतस्यापदि ऋतामृताभ्यांजीवेदित्यादिनाभ्यनुज्ञानात् । बलुबल-

धुना रुप्यादेः ग्राह वैश्यवृत्त्येति ब्राह्मणः क्षत्रियोवा वैश्यवृत्त्यापि जीवेत् । भूमिभूमिशयांश्चहन्तीति वक्ष्यमाणया नीत्या
 हिंसाबहुलां बलीवर्दायायत्तां कृष्यन्तः परिहरेत् । अतः गोरक्षाभावइयं कार्येति गम्यते । क्षत्रियोपि चेत्युपादानात्क्षत्रि-
 यस्यापि त्ववृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीति गम्यते ॥ ८३ ॥ कृषिः साध्वितीति । कृषिर्युक्तरूपेति केचिन्मन्यन्ते ।
 सापुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता । यस्मादलकुट्टालाद्ययः प्रान्तकाष्ठं भूमिबिलनिवासिनश्च प्राणिनोहन्ति ॥ ८४ ॥
 इदमिति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा त्ववृत्त्या अजीवतो धनाभावाद्धर्ममिति निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन
 यद्विक्रेतव्यं तद्वर्जितवक्ष्यमाणवर्जनीयं धनवृद्धिकरं विक्रेतव्यम् ॥ ८५ ॥ तानिवर्जनीयान्याहुः सर्वानिति ।
 सर्वान् खण्डादीन् रसांस्तथा सिद्धान्तिलपाषाणपशुलवणमनुष्यान् विक्रीणीत । लवणस्य रस-
 शब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पृथग्वचनदोषविशेषज्ञापनार्थम् । एतेनान्यस्यापि पृथगाग्रातव्याख्यातम् ॥ ८६ ॥
 सर्वमिति । सर्वतन्तुनिर्मितं रक्तं पट्टबृहन्तिकादि वर्जयेच्छणमौर्णातन्तुमयान्यलोहितान्यपि यदि भवेयुस्तथा
 पि वर्जयेत् तथा फलमूलद्रव्याद्यौषधीर्वर्जयेत् ॥ ८७ ॥ अपइति । उदकायुधविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडद-
 भीस्तथा गन्धवन्ति कर्पूरादीनि सर्वाणि क्षौद्रं च माक्षिकं मधु च मधूच्छिष्टसिक्थकं तथा शस्त्रासवमधूच्छिष्टेति-
 याङ्गवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥ आरण्यानिति । आरण्यान् पशून् हस्त्यादीन् सर्वान् दंष्ट्रिणः सिंहा-
 दीन् एकशफानश्वादीन् तथा पक्षिमयनीलीलाक्षान् विक्रीणीत ॥ ८९ ॥ काममिति । विक्रीणीततिलान् शु-
 द्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्तिकालएव
 धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतेति कृतान् च तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानामयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥ भोजनाभ्यञ्ज-
 नादिति । भोजनाभ्यञ्जनदानव्यतिरिक्तमन्यदन्तुविक्रयादि यदि तिलानां कुरुते तदा पितृभिः सह कृमिपूर्वप्राम-
 श्वपुरीषे निमज्जतीति पूर्वव्यतिक्रमफलकथनम् ॥ ९१ ॥ सद्यइति । मांसलाक्षालवणविक्रयी ब्राह्मणः तत्क्षणादे-
 व पतितो भवतीति दोषगौरवख्यापनार्थम् । एतत् पञ्चानामेव महापातकानां पातित्यनियमादेतद्विक्रये वा पण्यानां-
 च विक्रयइत्युपपातकप्रायश्चित्तस्य लघुतादर्शनादेतेन व्यहक्षीरविक्रयान् शूद्रातां प्रामोति इत्येतदपि व्याख्यातम् । तथा
 वैश्यभावगमनं च वक्ष्यमाणम् ॥ ९२ ॥ इतरेषामिति । उक्तदोषेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानां इच्छातो ननु
 प्रमादादन्यद्रव्यसंपृक्तानां समरात्रविक्रयेण ब्राह्मणो वैश्यत्वं प्रामोति ॥ ९३ ॥ रसाइति । रसागुडादयोरसैर्धृतादिभिः परि-
 वर्तनीयाः । लवणपुनारसान्तरेण न परिवर्तनीयम् । सिद्धान्तमसिद्धान्तेन परिवर्तनीयम् । तिलाधान्येन प्रस्थः प्र-
 स्थेनेत्येवं विनिमातव्याः ॥ ९४ ॥ जीवेदिति । क्षत्रियआपदं ग्रामएतद्रसादिसर्वद्रव्याविक्रयेणापि जीवेन्तु कदा-
 चिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् ॥ ९५ ॥ यइति । योनिरुष्टजातिः संछोभादुत्कृष्टजातिनोदितमकर्मभिर्जीवेत्तराजा सर्व-
 त्वमपहृत् तदानीमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥ वरमिति । स्वकर्मविगुणमपि कर्तुं न्याम्यं तु परकीयं संपूर्णमपि ।
 यत्नादपरनोदितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव जातितः पततीति निन्दातिशयोर्वर्जनार्थम् ॥ ९७ ॥ वैश्यइति ।
 वैश्यः त्ववृत्त्या जीवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीनि अकार्याण्यकुर्वन् जीवेन्निस्तीर्णापत्कालः शूद्र-
 वृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥ अशक्नुन्निति । शूद्रो द्विजातिशुश्रूषयाऽजीवन् क्षुद्रवसन्नात्मकलत्रः सूपकारकर्मभिर्जी-
 वेत् ॥ ९९ ॥ धैरिति । यैः कर्मभिरनुष्ठितैः द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुककर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि
 च लाक्षादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥ वैश्यवृत्तिमिति । ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन्
 क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठन् स्ववृत्तौ वर्तमान इदं वक्ष्यमाणं वृत्तिकर्मानुतिष्ठेत् । अतश्च परवृत्तितोऽसत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य

श्रेयांस्तदुक्तं वरं स्वधर्मो विगुण इति ॥ १०१ ॥ सर्वत इति । ब्राह्मण आपद्रतः निन्दतानिन्दितमेभ्यः क्रमेण प्रतियहं कुर्याद्यरः ।
 त्ववित्रंगङ्गादिरथ्योदकादि न दुष्यत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते । तच्च ब्राह्मण आपद्यसत्प्रतिग्रहेण न प्रत्यवैति ॥ १०२ ॥
 नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानापि गृहिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति तस्मात्प्रवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते
 ॥ १०३ ॥ जीवितात्ययमिति । यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमादपि अन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन
 न संबध्यते अत्रपरवृत्त्यर्थवादः ॥ १०४ ॥ अजीगर्त इति । अजीगर्ताख्य ऋषिः बुभुक्षितः पुत्रं शुनः शेषं हन्तुं
 प्रचक्रमे न च तथा क्षुत्पतीकारं कुर्वन् पापेन लिप्तवान् ॥ १०५ ॥ श्वमांसमिच्छन्निति । वामदेवाख्य ऋषिः
 कार्याकार्यवित् क्षुधार्तः प्राणपरित्राणार्थं श्वमांसं भक्षयितुमिच्छन् पापेन नलिप्तवान् ॥ १०६ ॥ भ्रष्टा राज इति ।
 बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबुतक्ष्णोर्महामनाः ॥ भारद्वाजाख्यो मुनिर्मनस्वी सपुत्रो निर्जने वने क्षुत्पीडितो बृबुना भ्रस्तक्ष्णो-
 र्वह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥ क्षुधार्त इति । विश्वामित्रः कार्याकार्यवित् क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तात् श्वश्रोणीं प्रति-
 गृह्य भक्षयितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥ प्रतिग्रहादिति । आपत्यकरणाज्जपहोमैरपैत्येन इति वक्ष्यमाणदर्शनात् ग-
 र्हितयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाणामध्यात् असत्प्रतिग्रहेनिरुद्धो ब्राह्मणस्य परलोके नरकहेतुः अतः आपदि प्रथममसद्याजना-
 ध्यापनयोः प्रतिवर्तितव्यम् । तदभावेऽसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥ अत्र हेतुमाह याजनाध्यापन इति । याज-
 नाध्यापने आपद्यनापदि च द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निरुद्धजातेः शूद्रादपि क्रियते अतोऽसौ
 गृहीतः ॥ ११० ॥ किंच जपहोमैरिति । अतोऽग्रहणादसद्याजनाध्यापने यदुत्पन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणवक्ष्यमा-
 णरूपेण जपहोमैर्निवर्तते । असत्प्रतिग्रहजनितं पुनस्तद्व्यत्यागेन मासं गोष्ठेपयः पीत्वैत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चोपशा-
 म्यति ॥ १११ ॥ शिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्ववृत्त्या अजीवन्नुपपातकभ्योऽपि शिलोच्छ्रमं गृह्णीयात् तु तत्संभवेऽसत्प्र-
 तिग्रहेण वर्तते । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलोच्चयनं प्रशस्तं ततोऽप्येकैकधान्यकणोच्चयनमिति ॥ ११२ ॥ सीदद्भिरिति ।
 स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मात्मकुटुम्बावसादंगदच्छद्भिरसारद्रव्यंगृहोपयोगि शयनासनाशनादि वा धनधान्यहिरण्या-
 दिवच्छद्भिः पार्थिवोक्षत्रियोक्षत्रियोऽपि वोच्छारुवर्ती याचितव्यः स्यात् । अददतस्तस्य देशे न वस्तव्यमिति । इदं ॥ न
 राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः । यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छारुवर्तितः ॥ इत्यक्षत्रियोच्छास्त्रवर्तितोऽराज्ञोऽ-
 नापदि निषिद्धयोरापद्यभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ ११३ ॥ अकृतमिति । कृष्णक्षत्रात्प्रतिग्रहेऽकृष्टमनुमं तथा गोच्छा-
 गैडकहिरण्यधान्यानामध्यात्पूर्वपूर्वमदुष्टतमंचैषां पूर्वस्यासंभवे परः परः प्रतिग्राह्यः ॥ ११४ ॥ सप्तेति । प्र-
 योगः सर्वयोगश्चेति । सप्तधनागमादायादयो धर्मादनेपतास्तत्र दायोन्वयागतं धनं । लाभोनिधिः प्रीतितो-
 वा कुतश्चित् । क्रयः प्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याजयो युद्धेन क्षत्रियस्य धर्म्योऽवृद्ध्यर्थं धन-
 वा प्रयोगश्च रुषिषाणि ज्येष्ठ्येते वैश्यस्य धर्म्याः । सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । इत्येवं च सति एषु
 धर्म्यवचनादेतद्भावैर्नैष्वनापद्योदितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे भावे च वापद्युदितेषु प्रकृतेष्वित्येवमर्थ-
 मिहोच्यते ॥ ११५ ॥ विद्येति । आपत्यकरणाज्जीवनहेतव इति च निर्देशात्तेषां ध्यायेन यस्यानापदि जीव-
 नं निषिद्धं तेन तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य मृतकाध्यापकत्वेन तदनेनापद्यभ्यनुज्ञायत एव शिल्पादिवपि
 विज्ञेयं शिल्पगन्धयुक्त्यादिकर्मकरणं श्रुतिः प्रेक्षत्वं सेवा चिन्तानुवर्तनं गोरक्षा पाशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या रु-
 षिः स्वयंकृताभिधृतिः संतोषः तस्मिन् हिंसति स्वल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यं स्नातकस्यापि कुसीदं वृद्ध्या धन-
 प्रयोगः स्वयंकृतोपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनम् ॥ ११६ ॥ ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वृद्ध्यर्थं धनमा-

अपि न प्रयुज्जीत धर्मतत्र प्रसङ्गे पुनरिच्छन्निरुद्धकर्मणोऽल्पिकयावृद्ध्याप्रयुज्जीत ॥ ११७ ॥ इदानीं राज्ञा आपद्धर्मानाह-
चतुर्थमिति । राजा आपदि धान्यादेश्वतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन् यथानापदि धान्यानामष्टमभागइत्याद्युक्तं परया-
शक्त्या प्रजारक्षन् अधिककरग्रहणपापे न संबध्यते ॥ ११८ ॥ कस्मात्पुनरापद्यपि रक्षणमुच्यते यस्मात् स्वधर्मइति ।
राज्ञः शत्रुपराजयः स्वधर्मः प्रजारक्षणप्रवृत्तस्य च यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा न युद्धपराङ्मुखः स्यादेवं च शस्त्रेण
वैश्यान् क्षत्रियोदस्युभयोरक्षित्वातेभ्यो धर्मादनपेतं आमपुरुषैर्बलिमाहरेत् ॥ ११९ ॥ कोसौ धर्मइत्यत आह धान्येष्टम-
मिति । रुषिजीविनां वैश्यानां धान्यविषये उपचयतोऽष्टमभागं शुल्कमहारथेद्विरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं चतु-
र्थतमम् ॥ १२० ॥ शूद्रश्चेति । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषया अजीवन्यदि वृत्त्याकाङ्क्षी स्यात्तदा क्षत्रियं परि-
चरेत् तदभावे धनवन्तवैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत्तदभावेऽत्यन्तापद्युक्तानि कारुकर्माणि कुर्यात् । एवं च
क्षत्रियवैश्याराधनं शूद्रस्य वृत्त्यर्थमेव धर्मार्थं च ॥ १२१ ॥ स्वर्गार्थमिति । वृत्तिप्राप्त्यर्थमथवा स्वर्गवृत्ति-
लिप्सयेत्येवमुभयार्थं ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माद्ब्राह्मणाश्रितो यमित्येवमुत्पन्नव्यपदेशस्य जात्युपदेशात्ता-
यासौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥ यतएवमतः विप्रस्तेवेति । ब्राह्मणशुश्रूषैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कर्मा-
न्तरेभ्यः शास्त्रोच्यते । यस्मादेतद्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वार्थवादो न त्वन्य-
निवृत्त्यर्थः पाकयज्ञादीनां विहितत्वात् ॥ १२३ ॥ प्रकल्प्येति । तस्य शुश्रूषोः शूद्रस्यः शुश्रूषासामर्थ्यमुत्साहं-
पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणतामपेक्ष्यते ब्राह्मणैः स्वगृहादुत्तुषा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥ किंच उच्छिष्ट-
मिति । अस्य च प्रकृतस्याश्रितस्य शूद्रस्य पात्रस्थं भुङ्क्ता विशिष्टं ब्राह्मणेन देयम् । एवं च न शूद्राय मार्तदं दानो-
च्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमिति व्याख्यातम् । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यादीन्यस्य देयानि ॥ १२५ ॥ न शू-
द्रइति । न शूद्रे पातकं किञ्चिद्भवति लशुनाद्यभक्षणभक्षणेनैतदुक्तं द्विजातीनां भक्षाभक्षमित्युक्तत्वात् ब्राह्मणादिभिः
अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिसर्वविषयत्वान्न चोदितत्वात् न चोपनयनाख्यं संस्कारमसावर्हति गर्भाष्टमइत्यादिकालत्रैवार्णिकरु-
तस्य चोदितत्वान्नास्याग्निहोत्रादौ श्रौते धर्मेधिकारेऽन्यविवाहत्वं च स्मार्तधर्माच्छूद्रकर्तृकत्वादस्य निवारणमस्ति विहित-
त्वात् तथा चत्वारः न चेच्छूद्रः पततीति निश्चयोनैव संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रयुक्तं च धर्ममभ्युते न चास्य
धर्मात्प्रतिषेधनं स्मृताविति । एवं चास्याथ धर्मस्य भेतसिद्धत्वादयं श्लोकानुवाद उत्तरार्थः ॥ १२६ ॥ तथा च दर्शयति
धर्मेऽस्त्विति । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवार्णिकानां संबन्धनमनिषिद्धमाचारं आश्रितास्ते-
ऽमन्त्रकमन्त्राशनपाकयज्ञादि कुर्वाणान् प्रत्यवयन्ति न तूपनयनं चतुर्थैकजातिस्त्वित्युक्तत्वात् ख्यातिं च लोके
प्राप्नुवन्ति ॥ १२७ ॥ यथेति । यस्मादनिन्दकः शूद्रो यथावद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा अग-
र्हितः सन्निहलोके कीर्तिं परलोके स्वर्गं प्राप्नोति ॥ १२८ ॥ शक्तेनेति । धनार्जनशक्तेनापि हि शूद्रेण न धन-
संचयः कर्तव्यः । अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतो धनं देयमित्येवं परमेतत्तथा च गौतमः । यंचार्थमाश्रियेत
भर्तव्यस्तेन क्षीणोपितेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः स्यादिति । अत्रार्थवादः शूद्रोऽर्हति तस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रा-
नभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शुश्रूषा ॥ १२९ ॥ एतइति । चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्माः त एते कथिताः ।
यान् सम्यगाचरन्तो आत्मसंरक्षणे सत्यात्मज्ञानाद्यवाप्सा ब्रह्मप्राप्तिं भजन्ते ॥ १३० ॥ एषइति । यच्चतुर्णां-
वर्णानां धर्मानुष्ठानं तदेतदखिलं कथितमधुना ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तविधिवद्व्यामि ॥ १३१ ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजो-
विन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रतिलोमानुलोमानुलोमजातकरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यद्यपि धर्मच वर्णानां प्रायश्चित्तविधिर्नित्येन क्रमव्यपेक्षयाऽतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधि-
शुभं इति प्रायश्चित्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणं तावदनन्तरमिदमेतदतिक्रमेण प्रायश्चित्तं यथास्या-
दित्येवमाह सान्तानिकमिति । नवेति । संतानप्रयोजनत्वात् सान्तानिको विवाहार्थी तथानित्यं ज्योतिष्टोमादि-
यागं कर्तुमिच्छन् तच्च निवर्तमानश्च क्षीणपाथेयः सूर्यवेदः सर्ववेदकः सर्वस्वधेन विश्वजितिदत्तगौतमीयएवदर्श-
नाद्विद्यागुरुपितृमात्रार्थवेदग्रहणकाले चाच्छादनाद्यर्थं च भिक्षवउपतापी च रोगीचेत्येतावन्नेव धर्मशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन
भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादेतेभ्यश्च निर्धनेभ्यो विद्यानुरूपेण नियमतो दानं कर्तव्यम् । अतश्चा-
करणादधर्मोद्भवविशेषेण चैतन्नियमसंपादनात्तद्व्यफलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एतेभ्य इति । एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो-
यद्देयं तद्भोजयित्वा दातव्यमेतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्यत्तदस्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥
सर्वरत्नानीति । राजा पुनः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य यज्ञोपयोगीरपि दक्षिणानित्यं यज्ञार्थं यथोक्तान्
विद्यानुरूपेण वेदविभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥ कृतदार इति । यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासंपन्ने दारेऽन्यान्
कुर्वीत अन्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तम्बस्मरणादेव विधनिमित्तमन्तरेण परविवाहं भिक्षित्वा करोति तस्य मन्मथ-
मात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैव विधेना न्यो विवाहः कार्यो न तु तदर्थ-
भिक्षणीयं । नाप्येवं विधाय नियमतो दातव्यमित्येवमर्थः ॥ ५ ॥ यस्येति । यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थं वर्षत्रयपू-
रणसमर्थतदधिकं च भक्तादि स्यात्सकाम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथा कथंचिदवश्यकर्तव्यत्वात् ना-
यं निषेधः ॥ ७ ॥ तथा च दर्शयति अतस्त्वल्पीयसीति । त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागं करो-
तितस्य प्रथमसोमयागोपि नित्योवसंपन्नो भवति किमुत काम्य इति । तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागो न कर्तव्यः
॥ ८ ॥ शक्त इति । यो धनं दत्त्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्गत्योपेतेषु सत्स्वभ्यो ददाति तस्य तद्दानं संप्रति यशस्करत्वात्
मधु इव प्रथमभक्षणयोग्योऽमुत्र चनरकपाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छंदको न तु धर्म इति तस्मात्तदेवं
कर्तव्यम् ॥ ९ ॥ भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपपीडने यत्पारलौकिकं दानादि करोति तस्य जीवतो मृतस्य वाऽ-
सुखफलं भवति ॥ १० ॥ यज्ञ इति । यज्ञ इति । क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञे ज्यायज्ञसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना
न निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः प्राक्यज्ञसिद्ध्यर्थं चौर्येणाहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्ये सहिशा-
स्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते ॥ ११ ॥ १२ ॥ आहरेदिति । यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्पे सति तानि त्रीणि वाङ्मानि द्वेचाङ्गे
निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्यत्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वं धनम् । तथा च यज्ञा-
यसृष्टानि धनानि धात्रेति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति नयज्ञार्थं धनं शूद्रादिति ॥ १३ ॥ यज्ञ इति ।
यो नाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निरपि वा असोमयाजीगोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमद्भ्यं त्रयं वा
क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षत्रियविषयम् ॥ १४ ॥ आदाननित्यादिति ।

तत्राह दिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादानं नित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिता दृष्ट्या श्रयां कृता यामददन्
चौर्येण हरेदेवं कृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशयते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥ तथेति । सायंप्रातर्भोज-
नोपदेशाभ्यह्नमनुभुक्ते चतुर्थे प्रातःसमये भक्ते यागादिकर्मरहिता द्वाह्निकमात्रपर्यामयं यथैव यज्ञाप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् ॥ १६ ॥
खलादिति । धान्यादिक्षोदनात्क्षेत्राद्वा यतो वान्यस्मादेशाद्धीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनत्वामो
पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्यसंनिमित्तकम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्वमिति । उक्तेष्वपि निमित्तेषु
ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्दिहिताननुष्ठानयोः
पुनर्ब्राह्मणयोरित्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ यदिति । योहीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति सकृत्वाङ्गवमा-
न्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपयज्ञाद्वादिधनं हत्वा साधुभ्यः कृत्वा दिभ्यो ददाति स यस्यापहर्तितं धनसं-
रक्षणदुःखाद्यस्थैव ददाति तदौर्गत्यादेरित्येवं द्वावपितौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥ यस्मात् धनं य-
यज्ञशीलानामिति । यजनस्वभावानां संबन्धि यद्व्यंतद्यागाविनियोगादेव स्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां य-
त्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावाद्दुरसंबन्धि । अतस्तदपत्त्ययगसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥ नेति ।
तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यकुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो राजादण्डेन कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः क्षु-
द्वसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥ तथाचाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणं विज्ञायानुष्ठा-
नबुद्धौ तदनुपूर्वाजीविकां धर्मादनपेतां स्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥ कल्पयित्वेति । अस्य च ब्राह्मण-
स्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सततंचैनं रक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तदार्जितधर्मपट्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥
नयज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोभिक्षेत धर्मविदिति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो ज्योतिष्टोमादियज्ञसंपत्त्यर्थं शूद्राद्धनं भिक्षेत ।
यस्माच्छूद्राद्धनं भिक्षित्वा यो यजते स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते ॥ २४ ॥ यज्ञार्थमिति । यज्ञसंपत्त्यर्थं धनं भि-
क्षित्वा यः सर्वयज्ञे ब्राह्मणेभ्यो न ददाति स शतवर्षाणां काकत्वं भासत्वं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ देवस्वमिति । वृद्धव्यवहारैकगो
चरत्वाच्छ्रद्धार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवत्वं ब्राह्मणधनं यालोभादपहरति स पापत्वभावो जन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनो ज-
न्मान्तरे गृध्रसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥ इष्टिमिति । संवत्सरप्रवृत्तौ वसन्तेशास्त्रनो दितानां पशुयागसो-
मयागानामसंभवे तदकरणदोषनिबर्हणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिगृह्याद्युक्तैश्चानर्यादिनानापदियानुष्ठानस्वरूपं
द्विजः कुर्यात् । श्रौतप्रायश्चित्तेन सहास्य विकल्पोऽश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोरपि
॥ २७ ॥ आपत्कल्प इति । आपत्तौ दितेन विधिना वैश्वानर्यादिनानापदि योऽनुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य
परलोके तं निष्फलं भवति इति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥ विश्वैरिति । विश्वे देवा रूयैर्देवैः साध्येत्यत्र तथा
महार्षिभिः ब्राह्मणैर्मरणाद्धीतैरापत्सु मुख्यविधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिप्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न
तु तत्संभवे ॥ २९ ॥ प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानसमर्थः स्नापत्तौ दितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बु-
द्धेः पारलौकिकमभ्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन यो धर्मइत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थं पुनरुच्यते
॥ ३० ॥ नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो न किंचिदपि अपराधजातराज्ञः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचार-
करणैरेव तान् मनुष्यान् पराद्धा निगृह्णीयादिति शरीरधर्मस्तन्न व्यासाद्बहेतुप्रकृष्टापराधकरणे सत्यभिचरणी-
याभिचारो न दोषायेत्येवं परमेतन्न व्यभिचारो विधीयते । नापि राजनिवेदनं निषिध्यते । कस्मात्पुनरेवमुच्यते

॥ ३१ ॥ यस्मात् स्ववीर्यादिति । यस्माद्राजशक्तिः स्वशक्तिः प्रकृष्टा स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शत्रूनिगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥ श्रुतीरिति । अथर्वाङ्गिरेभ्यः प्रोक्ताअभिचारश्रुतीर्निर्विकल्पमनुतिष्ठेद्यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिकाब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छस्त्रेन ब्राह्मणः शत्रूनिगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥ क्षत्रियइति । क्षत्रियः पौरुषेण शत्रुपराभवलक्षणमापदंमतिक्रमेत् । वैश्यशूद्रौ तु पुनः राज्ञोऽपदं दत्त्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्होमैरित्युक्तम् ॥ ३४ ॥ विधातेति । स्वकर्मानुष्ठानमपि रिक्तेन चौर्यादिद्यव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारको ब्राह्मण उच्यते । तस्माद्राजनिगृह्यतामयमित्येवमनिर्दुतस्य नोन्नयान्नाप्याक्रोशवाचंवाग्दण्डरूपांतरस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥ नेति । कन्या तरुणा अल्पाध्ययनपूर्वव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतसायंप्रातर्होषं कुर्यान्नापि कारयितव्या । इतिशास्त्रपरिज्ञानाप्रतिनिधिरूपेणैषां होमंकारयेत्ततोऽयं प्रतिषेधः कन्यादीनां च ॥ ३६ ॥ नरकमिति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणानरकं गच्छन्ति । यस्य च अग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं व्रजति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणसमस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापतिदेवताकमश्वमृत्विग्भ्योदक्षिणां ब्राह्मणः संपाद्य दत्त्वानाहिताग्निर्भवति तस्माच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोऽश्वः समृद्धौ सत्यांब्राह्मणेनाग्रायेन दातव्यः ॥ ३८ ॥ पुण्यानीति । श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियोयज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यान्न तु शास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्यो दत्त्वा कदाचिदिह यज्ञं कुर्यात्परिक्रयार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्रयसिद्धिरित्याशङ्क्यामिदं वचनम् ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिं स्वर्गायुषीमृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञोनाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं कुर्यात् ॥ ४० ॥ अग्निहोत्रपविध्याग्नीति । आहिताग्निर्ब्राह्मण इच्छातोर्ग्रास्यक्त्वा मासंचान्द्रायणं कुर्यात् । यस्माद्यजमानहत्यातुल्यमेतदिति । यज्ञचर्याप्रसङ्गेदमप्रकरणेऽपि प्रायश्चित्तमादरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्येतु मासमपविध्येतिसंबन्धयन्ति ॥ ४१ ॥ यइति । ये शूद्राद्याचित्वा अयाचित्वावार्थं स्वीकृत्य वृषलाद्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रं कुर्वन्ति ते परमात्मस्वरूपनिरूपणपरविषये निन्दिताः शूद्राणां याजकाः न तु तेषां ततः फलं भवति ॥ ४२ ॥ तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्खिणां पादं दत्त्वा सदाता शूद्रस्तेन दानेन नित्यं परलोके दुःखेभ्य उत्तरति । न तु ततस्तेषां फलमुत्पद्यते ॥ ४३ ॥ एवमखिलप्रकरणमुक्त्वाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारनिरूपणार्थमाह अकुर्वन्निति । प्रसजंस्त्विन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयतेनरः ॥ कर्तव्यत्वेन चोदितं संध्योपासनादि कर्म अननुतिष्ठन् प्रतिषिद्धं च हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्तिभावयन्तरोमनुष्यमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः इति प्रतिषेधान्निन्दितग्रहणेनैव प्रसजंस्त्विन्द्रियार्थेषु इत्येतद्वार्थमित्यतः पृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्य स्नातकव्रतमध्ये पाठात्तत्र न च व्रतानीमानि धारयेदित्येवं विधमुखेनोपक्रमोक्तिरिति श्रुत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अकामतइति । अनिच्छातः कृतं पापं शुध्यति वेदाभ्यासेन रागद्वेषादिव्यामूढ्यापुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तेरिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतदधिकारनिरूपणप्रकरणात् न तु विषयविभागार्थं ब्रह्महादिज्ञातं समाहृत्यातः प्रभृतिप्रायश्चित्तानां उपक्रम्यमाणत्वादुत्तरत्र चोभयोभयत्राज्ञानात् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतामिति । प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतकरोनरः श्यावदंतत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हतांप्राप्य पूर्वकृतेन न वैत-
च्छरीरकृतेन प्रमादेनावप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गं गच्छेत् ॥ ४७ ॥
इहेति । केचिद्दृष्टात्मनोमनुष्याइह विरुद्धाचरणैः कौनख्यादिकंरूपविषयंप्रामुख्यंन्येच प्राग्जन्मार्जितैर्दुष्कृतैरिति
॥ ४८ ॥ तथाच सुवर्णचौरइति । पिशुनइति । धान्यचौरोद्गहीनत्वंआतिरेक्यंतुमिश्रकः ॥ अन्वहर्तेति ।

[दीपहर्ताभवत्यन्धःकाणोनिर्वापकस्तथा ॥ हिंसायांन्याधिभूयिष्ठंअहिंसायांतुनीरुजः ॥ १ ॥]

एवमिति । ब्राह्मणःसुवर्णस्तेयो कुत्सितनखत्वंप्राप्नोति । निषिद्धासुरापानसुरापःश्यावदंतत्वम् । ब्रह्महा-
क्षयव्याधियुक्तत्वम् । गुरुभार्यागोविकांशेन्द्रियत्वम् । परिदोषाभिधायीदुर्गंधिनासिकत्वम् । असदोषारोपिकारोदुर्ग-
न्धमुखत्वम् । धान्यचौरोद्गहीनत्वम् । धान्यादेरपरद्रव्यमिश्रयितातिरिक्ताङ्गत्वमन्त्रचौरौजरात्नत्वम् । अननुज्ञातोऽध्या-
यी वाग्विकलत्वम् । वस्त्रचौरश्चित्रत्वम् । अश्वचौरः पादवैकल्यंप्राप्नोतीत्येवंबुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलरुतरूपा
श्च साधुविगर्हिताः । प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्तदुष्कृतकर्मशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
यतएवं चरितव्यमिति । यस्मादनकृतपापाअमुत्र विचित्रंनरकदुःखमनुभूयाधर्मशेषेण कुनखादिकुत्सितचिह्नयुक्ता-
उत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्हरणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकमात्रपर्यवसायीतिभेदेन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि
च नहि कर्म क्षीयते । फलदानंविनेति दर्शनानकृतकृत्यानिशास्त्रैकगोचरत्वात्पापोत्पत्तिरेव निर्हरणस्यापि ॥ ५३ ॥
ब्रह्महत्येति । महान्तिपातकान्याहुःसंयोगंचैवतैःसह ॥ ब्राह्मणवधोनिषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभा-
र्यागमनं एतैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गइत्येते महापातकान्यद्भुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थ-
उपपातकादिष्वपि विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ अनृतमिति । जाति समुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोहमिति ।
राजविषये च सूचकत्वंपरमाणफलप्रायराज्ञश्चित्तसंक्षोभजननं गुरोश्च मिथ्याभिशापोत्पादनं यथागौतमः
गुरोरनृताभिशासनमिति पातकसम्प्राप्तीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोज्झतेति । ब्रह्मोद्भ-
ता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राश्रयेणापेक्षणं । यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्यचेत्युप-
पातकत्वं न त्वैहिकएवान्यस्मिन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं वेदनिन्दा नास्तिक्याभिनिवेशेन
वेदकुत्सनम् । कूटसाक्षित्वं यत्र व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वधार्हतोपैति मित्रस्य चाब्राह्मणस्यापि वधोर्गर्हितस्य प-
लाण्ड्वादेरनदनीयस्य चामेध्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापानतुल्यानि ॥ ५६ ॥ निक्षेपस्येति । निक्षेपस्य
ब्राह्मणसुवर्णादन्यस्य ब्राह्मणसंबन्धिनश्चसुवर्णस्यापहरणंतथा मनुष्याश्वरूपभूमिहीरकमणीनांहरणंसुवर्णस्तेयतुल्यम्
॥ ५७ ॥ रेतःसेकःस्वयोन्यास्त्विति । भगिनीकुमारीमित्रभार्याक्षुषासु चण्डालादिस्त्रीषु च गमनंगुरुभार्यागमन
समानमाहुः एषांच भेदेन समीकरणंयद्येन समीकृतंतस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थम् यत्तु कौटसाक्ष्यंमुद्बद्धः ब्रह्महत्याप्राय-
श्चित्तातिदेशंवक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोरलीकनिर्वन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य गुरुतल्पगप्रायश्चित्तनिर्देशः
समीकृतानांन्यूनप्रायश्चित्तंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोकेपि राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्यन्यूनतैव प्रतीयते
अत्रचोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्य आदेशिकानांन्यूनत्वमतिदेशविधानंतैभ्योपि समीकृतानां ॥ ५८ ॥ गोवधइति ।

परिवित्तिनेति । कन्याया इति । ब्राह्मणेति । सर्वाकरोष्विति । इन्धनार्थमिति । अनाहिताग्निनेति । असच्छास्त्राधिगमनं कौशिल्यसनक्रिया ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणमिति । गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं । परदारगमनमात्मविक्रयोमातृपितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं स्वाध्यायत्यागोव्याख्याताग्रेष्वस्मार्तस्य त्यागः । श्रौतानामग्निहोत्रपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणानुपकरणं ॥ कनीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यत्परिवित्तित्वं यथा दाराग्निहोत्रसंयोगमित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठेऽकृतविवाहे कनीयसो विवाहकरणं तथा विधायकन्यादानं तयोरेव च विवाहादिहोमोपदेशानं कन्यायामैथुनवर्जैर्लङ्घविदारणरेतःसेकोधिकारोरेतःसेकाद्ययोनिषु कुमारीष्वित्युक्तं । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं । ब्रह्मचरिणो मैथुनं । तडागोद्यानद्वारापत्यविक्रयः ॥ यथाकालमनुपनयनम् । यथोक्तमत ऊर्ध्वत्रयोप्येते यथाकालं असंस्कृता इति । बान्धवानां पितृव्यादीनां । अनुवृत्तिपणपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वाध्यापकाध्ययनम् । अविक्रेय [विक्रयः] सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारत्वमदृष्टप्रयोजनं विना महतामुदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धनादीनां प्रवर्तनं । ओषधीनां अशुष्कानां हिंसैव तच्च सप्रत्ययाभ्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवारुष्टजानामोषधीनामित्यादि । पुनर्वक्ष्यमाणं सरुदबुद्धिपूर्वहिंसायां प्रायश्चित्तलाघवे देशेन रूयुपजीवनं । श्येनादिनानभिचरणीयस्याभिचरणं मन्त्रौषधादिनावशीकरणं ॥ पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमाद्रक्षच्छेदो न त्वशास्त्रितान्यर्थमात्मार्थचक्रियारंभद्व्याद्यं सकेवलं भुङ्क्तेति प्रतिषेधात्पाकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन प्रतिषेधकल्पनं याद्वैरेवमापद्येत । निन्दितान्नस्य पलाण्ड्वादेः सरुदनिच्छयाऽशनंबुद्धिपूर्वाभ्यासे पुनर्गर्हितानाद्यर्जोर्गन्धिरित्येतज्जातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वं । स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादन्यत् । ऋणानां चानपकरणं, त्रिभिर्ऋणैरित्यथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशिक्षणं । नटगायनत्वादिकरणं । धान्यस्य ताम्रलोहितदेशे पशूनां च चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यायाः स्त्रियउपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननमदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनां ग्रहणसिद्धे पृथग्वचनमित्यर्थमेवं च पितृव्यादित्यागेनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तं भवत्यपि तु न्यूनमाप्यते न स्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयग्रहणसिद्धौ पृथगभिधानं व्याख्यातम् । इह यस्य सामान्यरूपतयोभयत्राभिधानं यथा हिंसा ओषधीनां इति तत्र प्रायश्चित्तद्वयमपि तु भवति विकल्पश्च सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्षे वर्णानां योयस्यापि च विशेषरूपतयोभयत्राभिधानं । यथा खराश्वोष्ट्रमृगेभानां खरंहत्वैकहायनमिति । तत्राप्ययमेव न्यायोयत्र त्वेकस्मिन् एकस्यैकत्र सामान्यतोभिधानमपरत्र विशेषतोयथायाज्यसंयाज्यं ब्राह्मणानां याजनं कृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्तविशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य पुनर्भिन्नकर्तृकवाक्येष्वेकनामाभिधानमपरत्र विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषनिष्ठमेव व्याकरणीयं । यथा ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादिहरणं महापातकमित्येवमेकमूलकल्पनया लाघवं स्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्रव्यकल्पनेन गौरवमापद्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनं पलाण्ड्वादेः मद्यस्य च घ्राणकुटिलत्वं पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येवं प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभाणामिति । खराश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं बधः संकरीकरणं बोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ निन्दितेभ्य इति । अप्रतिप्राप्तेभ्यः प्रतिग्रहोवाणिज्या शूद्रस्य परिचर्या अव्रताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं विज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ कृमिकीटवयोहृत्येति । कृमयः शूद्रजन्तवो भूमिशरणास्ते-

न्यः ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च कीटास्तेषांपक्षिणांचहननं मयेन च सह यत्कुतश्चित्तावदंसाथितयागतस्य
 भोजनं न तु मद्यसंपृष्टस्य अपःसुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थिताइत्यसंपृष्टेपिमद्यभाण्डसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्श
 नात् । फलकाष्टपुष्पाणांवा चौर्यस्वलपेप्यपचयेत्यन्तवक्तव्यमित्येतत् प्रत्येकमलिनीकरणीयम् ॥ ७० ॥ एतानीति ।
 एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तैर्निर्णीयन्ते तानि व्रतानि यथातथ्यं शृणुत
 ॥ ७१ ॥ ब्रह्महेति । यो ब्राह्मणं हतवान् सवने वृणपणादिमठिकां कृत्वा शवसंबन्धि च शिरश्चिह्नं कृत्वा ॥ सप्तागारा-
 ण्यपूर्वाणि नान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यं पिबेदिति यमस्य
 विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थं द्वादशवर्षाणि वसेत् ॥ ७२ ॥ लक्ष्यमिति । धनुःशराद्यायुधधारिणां युध्यमा-
 नानांप्रायश्चित्त्ययमित्येवं विजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतोवातिष्ठेद्यावन्मृतो घृतकल्पोवा ससंग्रामे च हतो लक्ष्यभूतः
 शुद्धिमाप्नुयात् । महारानो जीवन्पि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । अग्नौ वा प्रदीपेऽथो मुखस्त्रीनुवारान्-
 शरीरं प्रक्षिपेत्तथा प्रास्येद्यथाश्रियेतेत्यापस्तम्बस्मरणादेर्वाक्षेपेत् ॥ ७३ ॥ यजेतेति । अश्वमेधाख्यं वा कर्तुं कु-
 र्यादत्र च सार्वभौमस्य राज्ञा अहितो ग्रधिकारो न तु प्रायश्चित्तार्थमाधानं कार्यमभिजिद्विश्वजितौ प्रायश्चित्तद्वयं
 त्रिवृतात्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमः स्तोत्रसमूहः ॥ ७४ ॥ जपन्निति । वेदानां मध्याह्नावेकं वे-
 दं जप्यं अल्पाहारः संयतेन्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाय श्रेष्ठजनशतं गच्छेत् ॥ ७५ ॥ सर्वस्वमिति । सर्वस्वं वा वेदज्ञाय
 ब्राह्मणाय दद्याद्यस्माद्धनं जीवनाय समर्थं गृहे वा गृहोपभोगिधनधान्यादियुक्तं यतः सर्वस्वं वा गृहं सपरिच्छदं दद्यात् ।
 जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं दद्यात् नातो वाक् ॥ ७६ ॥ हविष्यभुगिति । नीवारादिहविष्यान् भोजी-
 विख्यातप्रसवणादारभ्य पश्चिमोदधेः स्रोतः स्रोतः प्रतिसरत्स्वतीं आर्यः दिवा परिमितभुक् त्रीनवारान्वेदसंहितां जपेदेवमेतानि
 त्रयोदशप्रायश्चित्तानि । जातिशक्तिगुणोपेक्षं सरुद्धि कृतं तथा । अनुबन्धादिविज्ञानप्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ इति देवलस्म-
 रणात् कर्तुं जातिशक्तिगुणानुबन्धाद्यपेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु
 विकल्पानि गुरुणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वेषां सर्वत्रानधिकारादहं समानजातीय एकनिमित्तोपनिपातमेकमेव मन्त्रेण प्रा-
 यश्चित्तमिच्छन्ति तदसत् । एनसिच लघूनि गुरुणि चेति गौतमस्मरणात् । पूर्णैवानस्यनस्त्रांतु शूद्रह-
 त्याव्रतंचरेदिति वेददर्शनात् । विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं श्रेष्ठं चतुर्थेनास्ति मन्त्रेण निष्कृतिः ॥ ७७ ॥
 इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षइत्युपसंहाराद्वादशवर्षस्ये मंगुणविधिमाह कृतवापनइति । लूनकेशश्मश्रुरोमाङ्को ब्राह्मण उपका-
 रान् कुर्वन् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्यतमस्मिन् पूर्वोक्तवनकुटीं वैकल्पिको निवसेत् ॥ ७८ ॥ गवार्थ-
 इति । प्रक्रान्ते द्वादशवर्षे राजचौराग्न्युदकाद्याक्रान्तब्राह्मणपरित्राणार्थं गोवोर्द्वारणार्थं निर्विकल्पं प्राणान् परित्यजन्
 ब्रह्महत्याया मुच्यते । ब्राह्मणं वा ततः परित्राय मृतोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥ व्यवमिति । स्तेना-
 दिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदुपजिगीषार्थे यद्यत्यन्तन्यूनस्तदा त्रीनवारान् रुद्धयुद्धे प्रवर्तमानेनादृतसर्वस्वोपि-
 मुच्यते । सर्वस्वं वा विजित्य अवांगपि त्रिः प्रवृत्तेर्मुच्यते । ब्राह्मणस्य वामाणपरित्यागात् प्रका-
 रान्तरेणापि यदि तद्धेतुकः प्राणलाभो भवति तदपि मुच्यते ॥ ८० ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या-

सर्वदाऽविचलनियमोऽस्त्रीसंप्रयोगः संयतमनाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवंच ब्राह्मणाश्च
गवार्थइत्यादि सर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम् ॥ ८१ ॥ शिष्टेति । अश्वमेधिव्राह्मणानां ऋ-
त्विजाराजसमागमे सत्यात्मीयंब्रह्महत्यापापनिवेद्यावशुथाख्यकर्माङ्गभूतवरे स्नातोब्रह्महत्यापापाद्दिमुच्यते । इतीदं वैक-
ल्पिकप्रायश्चित्तमध्यानाभ्यानात्तस्य तत्रापि द्वादशवार्षिकशेषभूततदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात् । किंतु सर्वमेधवर्जि-
तसकलप्रायश्चित्तशेषतास्य न्याय्या । एवंचोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तस्यान्तरावमृथस्नानापनतौ तेनैव शुद्धिः
॥ ८२ ॥ धर्मस्येति । यस्माद्धर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यानुष्ठानाद्वाजा च तस्य प्रान्तंमन्वादिभिरुच्य-
ते । तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तेस्तस्मात् ब्राह्मणराज्ञांसमागमेऽश्वमेधे पापनिवेद्यावमृथस्नातः शुध्यति ॥ ८३ ॥
ब्राह्मणइति । ब्राह्मणउत्पत्त्यैव किमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुतमनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
प्रमाणयदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद्ब्राह्मणस्य ग्रामाग्रे वेदएव कारणंतस्य वेदार्थोपदेशत्वात् ॥ ८४ ॥
यतएवमतः तेषामिति । सातेषांपावनीयस्मात्पवित्रंविदुषांहि वाक् ॥ ते ब्राह्मणाः वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः
सा पापकारिणांसंशुद्धये स्याद्यस्माद्द्विदुषांसंबन्धिनी वाक् नावयिष्यतश्च प्रकाशप्रायश्चित्तनिश्चयविदुषांपर्षदमनंप्राय-
श्चित्ताङ्गत्वावश्यकार्यम् । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविनाशप्रसङ्गात् ॥ ८५ ॥ अतइति । अस्मात्प्राय-
श्चित्तंमरणादन्यतमंप्रायश्चित्तंब्राह्मणादिः संयतमनाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतयाब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति ॥ ८६ ॥
हृत्वेति । राजन्यवैश्यौवेजानावात्रेयीमेवचस्त्रियं ॥ प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भस्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञातं हत्वा क्षत्रिय-
वैश्यौ वायागप्रवृत्तौहत्वाऽऽत्रेयीरजस्वलां ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र श्रेण्यदपत्यंभवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रांवा
नारीमिति विष्णुस्मरणात् । सा चात्रेयींच ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणाद्ब्राह्मणीतामपि चात्रेयींहत्वा वधे उपपा-
तकं यथोक्तं स्त्रीशुद्धिविद्वत्क्षत्रियवधइति । यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीशुद्धद्वयइति तत् ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य
हत्वापत्नीमनिन्दितां । ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीघ्नःस्तथैव च ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणादाहिताग्रिब्राह्मणपतिव्रताब्राह्मणीभार्या-
विषयम् ॥ ८७ ॥ उक्तेति । यत्र साक्ष्येर्धर्मप्रत्यर्थिनोवधारितोपैति तत्रासत्यमुक्ता गुरोश्च मिथ्याशापमुत्पाद्य निक्षेपंच
ब्राह्मणसुवर्णमपि वापहत्य स्त्रीवधंच यथा व्याख्यातंकृत्वा मित्रंच ब्राह्मणंनिहत्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ८८ ॥
इयमिति । एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता । इच्छातोब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तेन संशुद्धिनोपदिश्यते । अन्ये-
त्विन्द्रोयतीनित्याद्युक्तंश्रुतिलिङ्गं कामतोपि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमिच्छतोदंच ब्राह्मणवधवर्जनादरार्थव्याचक्षते ॥ ८९ ॥
सुरामिति । द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरापैष्टीमुख्यापीत्वाऽग्निस्पर्शासुरांपिबेत् । तया सुर-
या शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मात्पापाद्दिमुच्यते ॥ ९० ॥ गोमूत्रमिति । गोमूत्रोदकगोक्षीरघृत-
गोमयरसानांवा अन्यतममग्निस्पर्शमरणपर्यन्तंपिबेत् ॥ ९१ ॥ कणानिति । अथवा गोलोमादिकृतवासाजगवा-
न् सुराभाजनचिन्हस्तन्दुलमलंतिलखलचैकवारंरात्रौ संवत्सरसुरापानपापनिर्हरणार्थंभक्षयेदितोदमबुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने
द्रष्टव्यंन पूर्ववैकल्पिकलघुत्वात् ॥ ९२ ॥ सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टादपि संपाद्यत्वात्सुरानमलंमलशब्देन-
चपापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीसुरांन पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरापीत्वा
इत्यादिप्रायश्चित्तंसुराचानमलार्थवा [दः] लोकप्रसिद्धश्च पैष्ट्येव मुख्या गौडीमाध्योस्तूपचारात्सुराशब्दः ॥ ९३ ॥
गौडीति । गुडेन तत्कारणेनेक्षुरसेन कृता इत्येवंप्रकारा सुरापैष्टी पूर्ववाक्यनिषिद्धा तद्वत्सर्वा अपि सुराब्रा-
ह्मणेन पातय्या । द्विजोत्तमग्रहणादुत्तरश्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्योः सुराया सुरात्वोपचारः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नमिति । मद्यंसुराव्यतिरिक्तं । मांसयदभक्ष्यं । सुरा त्रिविधाऽन्याऽऽसवमरिष्टापवा-
 दियक्षरक्षपिशाचान्नम् एतत्संबन्धि अन्नमनस्तद्ब्राह्मणेन देवोद्देशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामश्र-
 ताहविरिति लिङ्गत् । पुंसएव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधोऽस्ति स्त्रियइत्याहुस्तदसत् । सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनका-
 नि अभक्ष्याणि स्युःब्राह्मणी सुरापी भवति नैनादेवाः पतिलोकंनयन्तीहैव सा दुर्मतिः क्षीणपुण्यासुज-
 लोद्भवेति शुक्तिका वा ॥ पतिलोकंन सा याति ब्राह्मणी या सुरापिबेत् । इहैव साशुनी गृध्रो
 शूकरी चापि जायते इति शङ्खवसिष्ठयाज्ञवल्क्यैः ब्राह्मण्यापि निषेधस्मरणात् ॥ ९५ ॥ अमेध्यइति ।
 ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुचौ वानिपतद्देवाक्यंवेद्याचार्येद्रसहत्याद्यकार्यवा मद्व्यामूढःकुर्यादतस्तेन मद्यं पातव्यं
 इत्यपरोर्थवादः ॥ ९६ ॥ यस्येति । तस्यव्यपैतिब्राह्मण्यमवगच्छतिशूद्रतां ॥ यस्यब्राह्मणस्यशरीरे-
 संस्काररूपे नावस्थितोवेदःसर्लदपिमद्येनपूर्यते तस्यब्राह्मण्यव्यपगच्छति शूद्रत्वंचासौ ब्रजतीत्यपि पूर्वार्थएव ॥ ९७ ॥
 एवेति । एषा सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारासंशुद्धिरुक्ता । तस्मात्परंब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिवक्ष्यामि ॥
 ॥ ९८ ॥ सुवर्णस्तेयकृदिति । ब्राह्मणसुवर्णहारीत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णहारी राजानंगत्वा सुव-
 र्णापहारकर्म प्रकाशीकुर्वन्निग्रहंकुर्वति ब्रूयात् ॥ ९९ ॥ गृहीत्वेति । स्कन्धेनादाय मुशलमित्याद्युक्तत्वात्तेनार्पितंमुशलादि
 गृहीत्वा तंस्तनं न जातु ब्राह्मणंहन्यादित्युक्तत्वात्तंब्राह्मणवर्जितमेकवारंराजातंहन्यात्सच स्तेनोवधेन तत्पापा-
 त्यमुच्यते । तपसा वक्ष्यमाणेन ब्राह्मणोविध्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तदासोपि शुध्यत्येव ॥ १०० ॥
 तपसापनुत्तुमिच्छुःसुवर्णस्तेयजंभलं ॥ चीरवासाद्विजोरण्येचरन्ब्रह्महृणिव्रतं ॥ तपसा सुवर्णस्ते-
 योत्पन्नपापंविजोर्हर्तुमिच्छन् वस्त्रखण्डछन्नोरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च द्वादशवार्षिकंब्रह्महृणि यद्व्रतं उक्तं तत्कुर्या-
 त् ॥ १०१ ॥ एतैरिति । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजोनिर्हरेत् । अथ तपसोऽर्धयोरुक्तत्वादितै-
 रिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षयानुक्तमपि कल्पमिति ज्ञापनार्थं । गुरुभार्यागमनमित्तंपुनः पापमेभिर्व-
 क्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तंनिर्हरेत् । गुरुशब्दआचार्यः पिता च ॥ १०२ ॥ गुरुतल्पीति । गुरुभार्यागम-
 नपापंअभिभाष्यज्वलदायसे शयने शयीत । स्त्रीप्रतिरुतिवा काष्ण्यायसीकृतमिति संवर्तस्मरणादयोमर्षीज्वलन्तीं
 आलिङ्गेदेवंमरणेनासौ शुध्यति ॥ १०३ ॥ स्वयमिति । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुत्वायाञ्जलौ गृहीत्वा स्पृष्ट-
 गतिः सन्नाशरीरपातादक्षिणपश्चिमांदिशंगच्छेत् ॥ १०४ ॥ खट्वाङ्गीति । खट्वादेशभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोश्मश्रुलोमा-
 दितः संयतमनानिर्जने वने एकंसंवत्सरंप्राजापत्यंवक्ष्यमाणंरुच्छंवा कुर्यात् ॥ १०५ ॥ चान्द्रायणमिति । यद्वा
 गुरुदारगमनपापनिर्हरणार्थंसंयतेन्द्रियोनीवारादिना पिष्टादिपयसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत् । अत्रापि
 ज्ञानाज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाद्यपेक्षयैतानि प्रायश्चित्तानि कल्पनीयानि । अत्र गुरुदाराणांनार-
 दारत्वंसंभवतीत्यतोऽन पृथक् द्वितीयपरदारप्रायश्चित्तंभवति । यत्र तु नान्तरीयकत्वात्पवेशोनास्ति तत्रानेकनिमित्त-
 समावेशादनेकमपि प्रायश्चित्तंभवति । यस्य गुरुभार्यासगोत्रारजस्त्रांच समागतानकल्पासक्तमेवावास्यायांसदिवान-
 पिजननमसक्तंयावद्वत्तदस्यत्करंउच्छिष्टो गच्छन् प्रतिनिमित्तंप्रायश्चित्तीभवति ॥ १०६ ॥ एतैरिति । एभिर्कैर्व्रतैः ब्रह्महत्यादिम-
 हापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणैभिर्भिधास्यमानैरनेकहर्षैर्निर्हरेयुः
 ॥ १०७ ॥ उपपातकसंयुक्तइति । चतुर्थकालमिति । दिवेति । तिष्ठन्तीष्विति । आतुरामिति । उष्णइति ।

म० गो०

(१५३)

आत्मन इति । अनेनेति । गोधाती उपपातकवान् समासं यावत्सक्तुयवागुरुपेण यवान् पिबेत् । अन्यन्मासद्वयं गुडा-
 क्षारवर्जितलवणमन्ममेकमहरहर्भुक्त्वाद्वितीयेह्नि सायंस्तोकमश्नीयात् । तेनैव च गोचर्मणाच्छादितो मुण्डितकेशादिगोमूत्रेण
 स्नानं कुर्वन्त्संयतेन्द्रियो मासत्रयमपि गोनिवासे वसेत् । यासां गां गोष्ठे वसेत्तासां दिवा गोष्ठादूरादिगच्छन्तीनां पश्चा-
 द्रच्छेत् तासां चानुगमनं कुर्वन् स्थितः समूच्छेनैरूर्ध्वमूर्ध्वमुद्धतरज आत्वादयेताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूय-
 नादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च ततो रात्रावनिषिद्धोपविष्ट आसीत् । तथा शुचिविगतक्रोधउत्थितेषु गो-
 षु पश्चादुत्तिष्ठन् गोष्ठे वने वा विहरन्तीं पश्चाद्विहरेत् उपविष्टा स्तूपविशेत् । तथा व्याध्युपेतां चौरव्याघ्रादिभिर्भयहेतुभिराक्रा-
 न्तांश्च भ्रादिपतितां कर्दमावसक्तां परया शक्त्या मोचयेत् । तथोष्ण आदित्ये तपति वर्षति ० मेघे वाति
 वायौ शीतैरत्यर्थं वाति गौर्यथाशक्ति रक्षामरुत्वात्मनस्त्राणं कुर्यात्तथात्मनोऽप्येवां वायुहे क्षेत्रे खलके च सस्या-
 दि भक्षयन्तीं गां वत्सकं च क्षीरं पिबन्तं न ब्रूयात् । अनेनोक्तविधानेन योगोद्गोशामनुसरति सगोवधचरितं-
 पापं त्रिभिर्मासैरपनुदेत् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वृषभैकादशा इति ।
 वृषभः एकादशो यासां गां ताः चेच्छातो तत्प्रायश्चित्ते दद्यात् । अविद्यमान इयति धने सर्वत्र वेदज्ञेभ्यो दद्यात्
 ॥ ११६ ॥ एतदिति । अन्येष्वुपपातकगण पठितव्यतिक्रमकारिणो नरावक्ष्यमाणावकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं
 एतदेव गोवधप्रायश्चित्तं कुर्युः ॥ ११७ ॥ अवकीर्णीति । हुत्वेति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ
 चतुष्पथे पार्वणतन्त्रेण निर्ऋताख्यां देवतां यजेत् । तस्माच्च मर्दभाद्रपादिहोमान्यथार्थं कृत्वा ततः समासिञ्चन्वित्य-
 नयचामारुतेन्द्रबृहस्पतीत्यग्नीनामत्र मन्त्रेषां सुत्रेणाज्येन जुहुयात् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ अग्निसिद्धत्वादवकीर्णलक्षगमाह काम-
 त इति । द्विजाते ब्रह्मचारिण इच्छातः शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्य लोपकं धर्मविदो ब्रह्मत्वरूपनिरूपणपराः प्राहुः ॥ १२० ॥ मारुत-
 मिति । ब्रह्मचारिणो यदध्ययनयमनियमानुष्ठानजनितं तेजस्तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पत्यग्नीश्वतुरुपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः
 आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतिविधेरर्थवादः ॥ १२१ ॥ एतस्मिन्निति । सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ अ-
 वकीर्णख्ये पापे उत्पन्ने पूर्वोक्तकर्दमयागादिकृत्वा तद्दर्दभसंबन्धि चर्म प्रावृत्यावकीर्ण्यंसीत्येवं स्वकर्म ख्यापयन् समग्र-
 हं भैक्ष्यं चरेत् ॥ १२२ ॥ तेभ्य इति । तद्बृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारं कुर्वन् सायं प्रातर्मध्यं दिनेषु च स्नानमाच-
 रन् संवत्सरेण योवकीर्णी सविशुध्यति ॥ १२३ ॥ जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशक-
 राण्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतममिच्छाया कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं कुर्यात् । अनिच्छातस्तु कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥
 सङ्करापात्रकृत्यास्विति । खराश्वोष्ट्रेत्यादिनिन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना च सङ्करीकरणापात्रीकरणान्युक्ता-
 नि तेषु मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा अनिच्छया कृतं द्रायणं शुद्ध्यर्थं कुर्यात् रुमिकीटवयोहृत्येति मलनी-
 करणीयान्युक्तानि तन्मध्यादन्यतममिच्छातः कृतं त्र्यहं यावकं पिबेत् । यावकं यवकृतं पेया कृति तर्पिषेत् ॥ १२५ ॥
 तुरीय इति । ब्रह्महत्यावधाद्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः । वैश्ये च साध्वाचारोऽष्टभागः ।
 शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षत्रियविद्विशूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्येतत्पुनरुपपातक-
 प्रायश्चित्तज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविद्विशूद्रविषयं लघुत्वात् । एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थीशा-
 दबुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२६ ॥ अक्रामत इति । अबुद्धिपूर्वपुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभ एकः सहस्रे
 यासां गां आत्मनः शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥ घृत्तमिति । ब्रह्महाद्वादशसमा इत्यादिवर्षत्रयं चरेद्विती-

कामतस्त्वित्येतद्वैकल्पिकम् । गोसहस्राभावे दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्नुवन्निति दर्शनाज्यी दूरतरे ग्रामाद्वा-
 संबृक्षमूलनिकेतनइत्येतत् स्थिरोग्रहणादङ्गान्तरनित्यर्थनुरीयोब्रह्महत्यायाइत्यत्र तु सर्वद्वादशवार्षिकाङ्गजातंभवति
 ॥ १२८ ॥ एतदिति । ब्रह्महत्यायायदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमाइत्येतदेव कामाधिकारादकामतः साध्वाचारं वैश्यनिह-
 न्यब्राह्मणादिसंवत्सरं चरेद्वित्तवान् पुनरेकवृषभाधिकं गवांशतंदद्यात् । पूर्वोत्तरश्लोकयोरिति वृषभग्रहणात् ॥ १२९ ॥
 एतदिति । एतदेव व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमाइति यदुक्तं तद्व्रतं गोपेतं चाकामाधिकारादकामतः साध्वाचारं शूद्र-
 निहत्य कुर्यात् । वित्तवान् पुनः वृषभएकादशोयासांगवांताः शुक्लागाः ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥
 मार्जारनकुलाविति । विडालनकुलचार्षमण्डूकश्वगोधोलूककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रवधव्रतं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइति
 उपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशइत्याद्यतिदेशेन स्यात् न्याय्यत्वात् । यद्येवं-
 किमिति गोवधादिगणपाठपूर्वतेन पठितः नैवंतत्र पाठे पथः पिबेन्निरात्रं चेत्यत्र पुनरेषां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।
 यत्समुचितवधे एतत्प्रायश्चित्तमुत्तरे पयःपानादिनालघुनासह विकल्पः स्यात् न्याय्यत्वादित्याहुस्तदसत्समु-
 च्यवाचिशब्दाश्रवणात् ज्ञानादिकृतभेदेन च व्यवस्थितविकल्पसंभवादतिगुरुणा लघीयसोज्ञानादिभेदेन व्यव-
 स्थितविकल्पोवान्याय्यइति । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा गृहं वा सपरिच्छदं ब्राह्मणाय दद्यादित्येवंमादिषु न चास्य स-
 मुचितविषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पयः पिबेन्निरात्रं चेत्यववा शब्दः संगच्छते । तस्मात्तत्स्थौल्यात्प्रायश्चि-
 त्तस्यैच्छातोनिवेश्येन घृतः संतपसिसमर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकस्येदंप्रायश्चित्तम् । उत्तरपुनः
 कथंचित् । प्रमादसंजातव्यतिक्रमस्यात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तस्येति न किंचिद्वैषम्यम् ॥ १३१ ॥
 पयइति । एषां मार्जारादीनामनुद्धिपूर्वं वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । तत्रान्तरत्वादिना समर्थप्रकृतं त्रिरात्रं योजनमध्व-
 नोगच्छेत्तत्राप्यशक्तस्त्रिरात्रं नद्यांसायात् तत्राप्यपर्याप्तः त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्येतत्सूक्तं जपेत् ॥ १३२ ॥
 अभीमिति । पलालभारकं षण्ढेसीसकं चैव माषकं ॥ १३३ ॥ घृतकुंभमिति । शूकरे हते घृत-
 पूर्णघटं दद्यात् तित्तिराख्ये पक्षिणि हते तिलानां पलशतद्वयं दद्याच्छुके हते द्विवर्षवत्सं । कौश्राख्यं पक्षिणं हत्वा
 त्रिवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३४ ॥ हत्वेति । हंसबलाकबकमयूरवानरपाजिकभासाख्यपक्षिणमन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां-
 दद्यात् । स्पर्शनंदानम् । अत्रापि गोर्महत्त्वात्समस्तवधएतत्प्रायश्चित्तमित्याहुः तदसत् कौश्रहने त्रिहायनव-
 त्सदर्शनात् ॥ १३५ ॥ वासइति । अश्वं हत्वा वस्त्रंदद्यात् । हस्तिनं हत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात् । छा-
 गाविकं हत्वा वृषभंदद्यात् । खरं हत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥ क्रव्यादानिति । आममांसभक्ष्यान् मृगान्
 घ्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतांप्रचुरक्षीरांगांदद्यात् । अमांसभक्षान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोत्तीर्णवत्सभावांगां-
 दद्यात् । उग्रं हत्वा सुवर्णरक्तिकांदद्यात् ॥ १३७ ॥ जीनकार्मुकबस्तावीनिति । ब्राह्मणादिचा-
 तुर्वर्ण्यजातीयाः स्त्रियोनैकौत्कृष्टापकृष्टपुरुषगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिच्छातोहत्वा चर्मपुटधनुश्छागमेषान्
 यथाक्रमं शुद्ध्यर्थंदद्यात् ॥ १३८ ॥ दानेनेति । पुण्यभावाद्दानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो-
 ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणामध्ये प्रथमं प्राजापत्यं कृच्छ्रं पापनिर्हरणार्थं सर्पादयश्च अधिकाण्यासींदद्यादित्यतः
 प्रभृति निर्दिष्टा गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥ अस्थ्यन्वितानामिति । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतांप्राणिनां क्षुद्रजन्तूनां रुक-
 लासादीनां सहस्रस्य वधेशूद्रवधव्रतमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानांप्राणीनां क्षुद्रजन्तूनां सत्कुणादीनां च शकटपूरण-
 रिमाणानां वधादेतदेव व्रतं कुर्यात् ॥ १४० ॥ किञ्चिदिति । अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां रुकलासादीनां प्रत्येकं वधे किं-

चिदेवास्थिमतांवधे पणोदेयइति सुमन्तुस्मरणात् पणं ब्राह्मणाय दद्यात् । अनस्थान्तु प्रत्येकंवधे प्राणा-
मेन ॥ सव्याहर्तृसंप्रणवांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्तलक्षणेन शुध्यति
॥ १४१ ॥ **फलदानामिति** । फलदानां वृक्षाणां आश्रयादीनां वीरुधां बहुपणानां लतानां संजातपुष्पाणां छेदने पा-
पप्रमोचने लिङ्गानां ऋचां शतजपनीयम् ॥ १४२ ॥ **अन्नाद्यजानामिति** । सत्कादिजातानां प्राणिनां गुडाद्यु-
त्पन्नानां च सर्वेषां उदुंबरमधूकादिफलपुष्पोद्भवानां च वधे घृतप्राशनं शोधनं प्रायश्चित्तानां शरीरसंतापनार्थत्वात् ।
घृतप्राशक्षीरपानादिचोदनाय मन्त्रान्तरनिवृत्तिः । शरीरशुद्ध्यर्थं पुनर्घृतप्राशनेन तु गन्धेच्छाया प्रेतमित्यादौ न
भोजनान्तरं निवर्तेत ॥ १४३ ॥ **कृष्टजानामिति** । कर्षणपूर्वजातानां मौषधीनां षष्ठिकादीनां वने च त्वयमुत्प-
न्नानां निवारणादीनां निष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहोगोनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥ **एतेरिति** ।
एभिः प्रायश्चित्तैर्हि साजनितं पापं अपनोद्यं स्यादिति दर्शयति । भक्षणे बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वभक्षणं जूनि तमशेषपापं यथापोहते तथा
शृणुत ॥ १४५ ॥ **अज्ञानादिति** । महापातककरणतीरतम्यात्ततो नैदं मुख्यसुराविषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेना-
बुद्धिपूर्वा गौडीमाध्वीवा पीत्वा वपनं मेखलादण्डइत्युपनयनाङ्गनिषेधादुपनयनेनामत्यापाने पयोघृतमुदकं वायुः प्रत्यहं
तमानि सकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारइति गौतमस्मरणात् सकृच्छ्रसहितेन शुध्यति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्वयोः
सकृत्पाने प्राणान्तिकं निर्दिष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरापीवेत्येतस्य सर्वप्रकारसुराविषयत्वाद्वाङ्मयमिति पूर्व-
मनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ॥ १४६ ॥ **अपइति** । सुराभाण्डे मद्यभाण्डे स्थिता अपः सुरामद्यसगन्धवर्जिता शङ्खपुष्पौषधिप्रक्षे-
पणपक्वं क्षीरं हविषोरेव श्वतशब्दस्य सुत्वा क्षीरं नोदकं पञ्चरात्रं पिबेत् । सुरामद्ययोः साक्षात्पाने प्रायश्चित्तभेददर्शनादिहा-
पि ज्ञानाज्ञानभेदेन विषयसमीकरणं परिहरणीयम् ॥ १४७ ॥ **स्पृष्टेति** । सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च त्वस्ति वाचनादिपूर्वकं च
प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सर्वाश्वापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानाद्ब्राह्मणोदभक्तयितमुदकं न्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥ **ब्राह्मणइति** ।
ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य संबन्धिनं मुखनिःश्वासं सुरागन्धं ग्रात्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा
घृतप्राशनं च कृत्वा विशुध्यति ॥ १४९ ॥ **अज्ञानादिति** । विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वमनु-
प्यसबन्धि मूर्खपुरीषं वा जग्ध्वा सुरासं स्पृष्ट्वा तिरसात्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनं मूर्खपुरीषकु-
णपरेतसांप्राशने चैवमिति गौतमस्मरणात् सकृच्छ्रसहितमर्हति । भक्षणेऽपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कृच्छ्रेतोविष्मूत्र-
मेव च इत्युक्तं तदप्येव गौतमीयसंस्काररहितं द्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वतुल्यमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १५० ॥
वपनमिति । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभेद्यचरणानि व्रतानि चाग्निकार्यं मधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने
द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥ **अभोज्यानामिति** । अभोज्यानां श्रोत्रियतते यज्ञइत्याद्युक्तानां अ-
न्नं भुक्त्वा श्रूदायाः शूद्रग्रहणेनैवोपसंग्रहणाद्विजातिस्त्रीणामप्युच्छिष्टं च भुक्त्वा शूद्रोच्छिष्टं च भुक्त्वा मांसं वा भक्ष्यं यत्र क्रव्या
दशूकरोष्णाणामित्यादि यद्वैकल्पिकं प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्भुक्त्वा समरान्संस्तुयवागूरूपेण यवान् पिबेत् ॥ १५२ ॥ **सुक्तानीति** ।
यानि प्राप्तस्वरसानि कामपरिवासनद्रव्यान्तरेण संसर्गकालपरिवासाभ्यां चाम्ली भवन्ति तानि सुक्तानि कषायाहरीत-
क्यादयस्तान्यप्रतिषेद्धान्यपि द्विजातिः पीत्वा तावदशुचिर्भवति यावत्तद्भुक्त्वादि जीर्णं भवति ॥ १५३ ॥ **विड्व-**
राहखरोष्णाणामिति । ग्रामशूकरखरोष्णसृगालवानरकाकानां मूर्खपुरीषाणि द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ १५४ ॥
शुष्काणीति । वाय्वादित्यादिसंशोषितानि मांसानि वह्नूरादीनी भुक्त्वा भूम्युद्भवानि च कवकानि जग्ध्वा
आघातस्थानं च मांसमबुद्धिपूर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥ **क्रव्यादशूकरोष्णाणामिति** । आममां-

क्षणां गृहादीनां ग्रामसूकरोष्ट्र्याभ्यकुट्टमनुष्यकाकखराणां मांसभक्षणे तमरुच्छ्वक्ष्यमाणं विशोधनम् ॥ १५६ ॥
 मांसिकार्थमिति । काममभ्यर्थितो शीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानोन्मासिकार्थमेकोद्दिष्टसपिण्डीकरणादर्वा-
 ग्यो ब्राह्मणो ब्राह्मचारी भुञ्जीत । सत्रिरात्रमुपवसेत्यहोदनन्तरं शिवाभ्युदकमध्ये वसेत् ॥ १५७ ॥ व्रतचारीति ।
 यो ब्राह्मचारी मांसिकं मांसं वा निच्छात आपदि वा शीयात्स प्राजापप्रत्यं रुच्छं कृत्वा ततो ब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं-
 तत्समापयेत् ॥ १५८ ॥ बिडालकाकाखूच्छिष्टमिति । बिडालकाकमूषकश्वनकुलानामुच्छिष्टकेशकीटसं-
 सर्गदुष्टं चारुतपृष्ठक्षेपशुद्धिकमनं भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां प्रकाशयति तदसमवशेषादेकाहं पिबेत् ॥ १५९ ॥ अभोज्य-
 मिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमनं हठान्न भक्षणोपमादभुक्ते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः
 क्षिप्रं शोधनीयम् । यत्तु वमनप्रक्षेपेपि लघुप्रायश्चित्तं भवति ॥ १६० ॥ एष इति । अभक्ष्यभक्षणे यानि
 प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारं विधानमुक्तम् । अधुना चौर्यपापपहारिणं प्रायश्चित्तानां विधानं श्रूयताम् ॥ १६१ ॥
 धान्यान्नधनचौर्याणीति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यरूपाणि भक्त्याद्यन्नरूपादि धनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मी-
 यभ्रान्त्यानीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यरुच्छ्राचरणेन शुध्यति । इतिकालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणदौर्गत्यापेक्षया इ-
 दंप्रायश्चित्तमहत्वात्कल्पनीयमेव मुत्तरत्रापि गृहादौ बोद्धव्यम् ॥ १६२ ॥ मनुष्याणामिति । १६३ ॥
 द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पाणां मल्पप्रयोजनानां अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रुप्तीसादीनां परगृहाचौर्यं कृत्वा त-
 द्रव्यरुतं द्रव्यं स्वामिनो दत्त्वा सान्तपनं रुच्छ्वक्ष्यमाणान् मनुष्यं कुर्यान्निर्यात्येति शेषः ॥ १६४ ॥ भक्ष्यभोज्याप-
 हरण इति । भक्ष्यस्य मोदकादेर्यानि स्य गन्ध्यादेः शय्याखट्वादेः आसनस्य च पीठदेः पुष्पाणां मूलानां चापहरणे
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिरित्येतत्पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥ तृणकाष्ठद्रुमाणामिति । तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्म-
 मांसानां शुष्कानस्य च तण्डुलादेरपहरणं त्रिरात्रमुपवासः स्यात् ॥ १६६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानामिति । म-
 णिमुक्ताविद्रुमताम्ररुप्यायः कांस्यपाषाणानां चापहरणाद्वादशाहं तण्डुलफलभक्षणं कार्यम् । सर्वत्रात्र सरुद्धभ्यासदेशकाल
 द्रव्यस्वामिदौर्गत्याद्यपेक्षया त्रुष्टपाकृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहणीयम् ॥ १६७ ॥ कर्पासकीटजोर्णानामिति ।
 कर्पासपट्टोर्णानां दिशफस्याश्वादेः पक्षिणां च शुकादीनां गन्धप्रधानानां चागरुभृतीनामौषधीनां गुडूच्यादीनां रज्ज्वाश्रमु-
 ज्जादिरुताया अपहरणे च्यहं क्षीराहारः स्यात् ॥ १६८ ॥ एतैरिति । एभिरुक्तैः प्रायश्चित्तैः चौर्यजनि-
 तं पार्पद्भिजातिरपनुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥ गुरुतत्पव्रत-
 मिति । भगिनीषु सौदर्यासु च मित्रभार्यासु सुषाकुमारीषु चाण्डालाद्यन्त्यजासु चोपगमनं कृत्वा गुरुदारगमन-
 प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अभ्यासाद्यपेक्षया तत्र तत्र गुरुतत्प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । रेतः सेकः स्वयोनिष्विति अ-
 नेनास्य पौनरुक्त्यन्तत्रैवोक्तपरिहारार्थम् ॥ १७० ॥ पितृष्वस्त्रेयीमिति । पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरं मा-
 तुः स्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥ एता इति । तिस्र एताः पितृष्वस्त्राद्याः
 भार्यायै प्राज्ञैः नोद्ब्रह्मीयाः । ज्ञातिवदेतानोद्ब्रह्माः यस्मादेता उपगच्छन् नरकं व्रजति । असपिण्डा तु
 या मातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यार्थं पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥ अमानुषीष्व-
 न्नेष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगत्रि गौतमीये गवि च तत्पसम इत्यतिगुरुप्रायश्चित्तदर्शनादन-
 द्वा वाविद्यमानस्त्रीपुल्लिङ्गे नपुंसके रजस्वलायां च यो नितश्चान्यत्र स्थितायां जले चरेतः सेकं कृत्वा सान्तपनं रु-
 च्छं कुर्यात् ॥ १७३ ॥ मैथुनमिति । पुंस्यूरुमभ्यक्ष्मादेर्भैथुनं कृत्वा स्त्रियां गोयुक्ते याने वा गच्छ्यादावप्सु याने

वा नावादौ दिवा च कृत्वा सचैलस्नानं कुर्यात् ॥ १७४ ॥ चाण्डालस्येति । चाण्डालम्लेच्छस्त्रियंगत्वा अज्ञानतोभुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहं ज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति । अतश्च पतितप्रायश्चित्तमस्य भवतीत्येतत्पुनरेतदभ्यासतः कृत्वा तत्तुल्यतां याति । अतश्चास्य प्रायश्चित्ताभावः ॥ १७५ ॥ विप्रदुष्टामिति । विप्रदुष्टास्त्रियं निरुध्य प्रायश्चित्तान्तं यावत् स्थापयेत् । यच्च पुंसः समानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत् ॥ १७६ ॥ सेति । सा स्त्री सजातिगमनेन सकृत्प्रदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनस्तेनैव सजातिना अभ्यर्थिता सती तद्रमनं कुर्यात् तदा प्राजापत्यं कृच्छ्रं चान्द्रायणं च तस्याः शुद्धयर्थं द्वयमपि स्यात् ॥ १७७ ॥ यदिति । शूद्राशयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं ॥ शूद्रावेदीपतत्यत्रैरिति निन्दातिशयश्रवणादक्रमोढाशूद्रासेवनेन यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्वैक्षाशी नित्यं जपं कुर्वन्स्त्रिभिर्वर्षैरेपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदसत् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबोऽनार्याशयने बिभ्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णा ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालउदकाभ्यधायैस्त्रिभिर्वर्षैः तदपहन्ति पापमित्याह ॥ १७८ ॥ एषेति । हिंसा अभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यगमनकारिणां चतुर्णामपि महापातकिनामिदरेषां चैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानीं पतितसंयोगिनां चेमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥ संवत्सरेणेति । महापातककारिण्याजयेद्यस्तेन वा याजितस्तमध्यापयंस्तेन वाध्यापितस्तस्मै कन्यादंस्तस्मादत्तामुद्रहन् संवत्सरेण पतति । द्विजतिकर्मभ्योहानिः पतनमिति गौतमस्मरणान् अदृष्टार्थकामाधिकाराद्धीयते । सहगमनभोजनावस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्त्संवत्सरेण पतति अपि तु तनऊर्ध्वतैषालघुत्वात् ॥ १८० ॥ यइति । एषां ब्रह्महाप्रभृतीनां चतुर्णां पतितानां अध्यापनादिपतितेन सह पूर्ववाक्योक्तं संसर्गयोमनुष्यः करोति सतस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महादीदशसमाइत्यादितदेतत्संपर्कपापजनितं कुर्यात् ॥ १८१ ॥ पतितस्योदकमिति । महापातकिनो जीवतः स एव प्रेतस्यैवोदकक्रियां वक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायां नवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्याः ॥ १८२ ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णं घटममुमुदकं करोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्ता प्रेतस्येवदक्षिणमुखं पादेन प्रक्षिपेत्तदनु च ते सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः ॥ १८३ ॥ निवर्तेरन्निति । दायायस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकी । तेन च पतितेन सह संभाषणसंहावस्थाने न कर्तव्ये न च तस्मै रिक्थदेयं नाप्युत्सवादौ निमज्जणादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ॥ १८४ ॥ ज्येष्ठेतेति । ज्येष्ठकार्यं प्रत्युत्थानादि तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं चोद्धारधनं नास्य देयम् । एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवीयसः प्राप्त्यर्थमनूद्यते । तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्दारांशं तदनुजोगुणाधिकोलभेत् ॥ १८५ ॥ प्रायश्चित्तइति । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते उदकपूर्णं नवं घटे तेनैव प्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डसमानोदकाः प्रक्षिपेयुः । इह नवग्रहणादासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणं गम्यते ॥ १८६ ॥ सइति । सकृतप्रायश्चित्तः तत्पूर्वोक्तं घटमुदकमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वग्रहं प्रविश्य पूर्ववत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥ एतदेव व्रतमिति । यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तं तदेव स्त्रीणां विशेषं याज्ञवल्क्यः प्राह । नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवं ॥ इत्येवं स्त्रीषु पतितास्तु पतितस्योदकं कार्यमित्यादियदुक्तं किंतु कुर्यात्किंतु यासाच्छादनान्नपानादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासां देयम् ॥ १८८ ॥ एतस्मिन्

भरिति । पापकारिभिरुतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमनर्थकंच नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्तानांचैषान्
 कदाचिदपि किंचित्संभावयेत् अस्यायंचार्थवादः ॥ १८९ ॥ बालघ्नानिति । बालयोहतवान् यश्च कृतमुपका-
 राचरणेन नाशितवान् यश्च त्राणार्थिनमागतंहतवान् स्त्रियंच योहतवान् तान् प्रायश्चित्ततपसोत्पन्नशुद्धिकानपि
 सहवासंपरिहरेत् ॥ १९० ॥ येषामिति । येषांब्राह्मणादीनां अनुकल्पिककालेष्युपनयनं यथाशास्त्रं न कृतं तान्
 प्राजापत्यकृच्छ्रयंचकारयित्वा यथाशास्त्रमुपनाययेत् ॥ १९१ ॥ प्रायश्चित्तमिति । प्रतिषिद्धकर्मजीविनो ये द्विजाः
 प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति ये वानधीते वेदास्तेषामपि एतत्कृच्छ्रत्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥ यदिति । यद्गर्हितेन तपसाकर्म-
 णाऽसत्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाधनमर्जयन्ति तस्य धनस्य परित्यागेन जपतपोभ्यांच वक्ष्यमाणाभ्यांशुध्यन्ति ॥ १९३ ॥
 जपित्वेति । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यन्नवान् जपित्वा मासंच क्षीराहारोगोष्ठनिवासआसीनः सन् असत्प्र-
 तिग्रहजनितपापमपहरति ॥ १९४ ॥ उपवासकृशमिति । कैवलंक्षीराहारेणाशनान्तरनिवृत्त्या तमपचितशरीरंगो-
 ष्ठात्प्रत्यागतं प्रद्वीभूतं हे साधो किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेन त्वं प्रवर्तस इत्येवं धर्मब्राह्मणाः प-
 रिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥ सत्यमिति । सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं करिष्ये इत्येवं ब्राह्मणानुक्त्वा गवांघासं प्रक्षिपेत् । ततस्त-
 म्निन् यवसमक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वातीर्थं एवावतारितो ब्राह्मणा अस्य संव्यवहारार्थं अङ्गीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥
 ब्राह्मणानामिति । ब्राह्मणानां भ्रष्टोपनयनानामत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते इत्याद्युक्तानां ब्राह्मणस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुणां दिव्यति-
 रिकानां वान्त्योष्ठकृत्वा वांक्षस्त्रै ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणीयस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत्संजातमरणहीनं-
 चक्रनुविशेषं द्विरात्रादिकृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥ शरणागतमिति । शरणागतमपापं परित्राणार्थिनमागतं-
 प्रायश्चित्तार्थं वासं प्राप्तं शक्तः सन् परित्यज्यान्ध्याप्संच वेदमध्याप्य धनार्थं वा परीक्षास्थाने पर्यङ्कयोगपूर्वकं वेदैकदेशमु-
 क्त्वा तज्जनितपातं संवत्सरं यवभक्षो भूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९८ ॥ श्वशृगालखरैरिति । श्वशृगालखरमनुग्याश्वोष्ट-
 श्करैर्ग्राम्यैश्चामांसादैर्मांसादिभिर्दृष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥ षष्ठान्नकालतेति । होमाश्च शाकला इति
 अपाङ्ग्याये स्तेनपतितकृषीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां येनास्मात्प्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषां मांसं न्यहमभुक्ते तृतीये द्वि सायं भो-
 जनं वेदसंहिताजपो देवकृतस्यैनसो वयजनमसीत्यादिभिर्भुजिर्भरिष्ठौ काष्ठशकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत्समुचितं विशो-
 धनम् ॥ २०० ॥ उष्ट्रयानमिति ॥ २०१ ॥ विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिषेव्यत्विति । असंनिहितउदके
 जलमध्ये वा विगार्त्तां मूत्रपुरीषे वा कृत्वा सवासावहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गांच स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ २०२ ॥
 वेदोदितानामिति । वेदविहितानां नित्यानां कर्मणां अग्निहोत्राणां अनास्मात्तत्रौ तविषयप्रायश्चित्तानां परिलोपे स्नातकब्र-
 तानांच वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०३ ॥ हुंकारमिति । हुमित्येवं सरोप-
 ब्राह्मणस्योक्तां त्वमित्येवं च वित्ताद्यधिकस्योक्तैव एतत्करणकालावशिष्टमहरभुञ्जानः स्नानं कृत्वा तंपादोपसंग्रहणेन
 अपगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥ ताडयित्वेति । विवादेनापीति । प्रकृतं ब्राह्मणं गरीयांसंच कोपात्तृणेनाप्याहत्य
 कण्ठे च वस्त्रेणावध्य कलहे च जित्वा प्रणिपतेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०५ ॥ अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हनने-
 च्छया दण्डाद्युद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षसहस्रं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥ शोणितं-
 यावतः पांसून्संगृह्णाति द्विजन्मन इति । ब्राह्मणस्य प्रवृत्ते सति तत्संबन्धिरुधिरं यत्सङ्ख्याकान् भूमौ-
 रजःकगान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकआस्ते ॥ २०७ ॥
 अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्य प्राजापत्यं कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारं दत्वाति कृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् ।

रुधिरमुत्पाद्य रुच्छ्रातिरुच्छ्रौ कुर्यात् ॥ २०८ ॥ अनुक्तनिष्कृतीनामिति । अनुक्तप्रायश्चित्तानांपापाना-
प्रतिलोमवधादिकृतानानिर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनादिसामर्थ्यमपेक्ष्य पापंच ज्ञानाज्ञानसरुदसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेणा-
वेक्ष्य वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥ घैरिति । येः साधनैर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तानि साधनानि
देवर्षिपितृभिः पापापनुत्त्यर्थं सेवितानि युष्माकंवक्ष्यामि ॥ २१० ॥ त्र्यहमिति । प्राजापत्याख्यं रुच्छ्रं द्विजा-
तिः कुर्वन् त्र्यहमाद्यं दिनादावश्रीयादपरं त्र्यहं दिनात्ते भुञ्जीत । अन्यं त्र्यहमप्रार्थितमुपनतं अद्यात्परं त्र्यहान् कि-
ञ्चिद्भक्षयेत् । अत्रहविष्यात्प्रातरसाविति गौतमस्मरणाद्धविष्यमदित्यम । ग्राससङ्ख्या च । सायंच द्वादशाग्रासाः
प्रातः पञ्चदशस्मृताः । षट्त्रिंशतिरयाच्याः स्युः परं निरशनं स्मृतं । इति पाराशरोक्त्या विज्ञेयम् ॥ २११ ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रं गोमयं गोक्षीरगोदधिगोघृतदर्भकथितोदकानांप्रत्यहमेकं चोपवासं कुर्यात् । इत्येवंसमाहमेक-
स्मिन् हन्येतानि सर्वाणि पिबेदेकं चोपवासं कुर्यात् । इत्येवं त्र्यहं याज्ञवल्क्य उभयदर्शनादित्येषां तपनाख्यः रुच्छ्रः स्मृतः
॥ २१२ ॥ एकैकमिति । त्र्यहं चोपवसेदित्यदिति । अतिरुच्छ्राख्यं रुच्छ्रं द्विजातिः कुर्वन् प्रातः सायमयाचितरूपेणैकैकं-
ग्रासं त्रीणि त्र्यहान्यश्रीयात् । अन्यच्च त्र्यहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥ तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्राख्यं रुच्छ्रं ब्राह्मणादिकु-
र्वन् त्र्यहमुदकं क्षीरघृतवायुगुणानपां पिबेत् । त्रिपलंतुल्यः पीत्वा द्विपलंतुपयः पिबेत् । सर्पिषः पलमेकं तु त्रिमात्रं चोष्णमारुतं ।
इति पाराशरोक्तपरिमाणानामेकवारं स्नानं कुर्वन् संयमवान् पिबेत् । उष्णमारुतं उष्णोदकं वा ॥ २१४ ॥ यतात्मान इति ।
विगतान्नाभिलाषस्य संयतेन्द्रियस्य यत् द्वादशाहमभोजनं तत्पराकाख्यः रुच्छ्रः पापापेक्षया सरुदवृत्तिता-
रतम्येन प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापानामपनोदकः ॥ २१५ ॥ एकैकमिति । सायंप्रातर्मध्याह्ने पुला-
नं कुर्यात् । पौर्णमास्यां पञ्चदशाग्रासान् ग्रासप्रमाणं वा स्याद्विकारेणेति गौतमोक्तप्रमाणानश्रीयात् । ततः रुग्णक्षे प्रतिपत्प्रभ-
ति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् । यावच्चतुर्दश्यामेकग्रासमश्रीयात् अमावास्यायांचोपोष्य ततः प्रतिपत्प्रभृति शुक्लपक्षे एकैकं-
ग्रासं त्रिंदिनं यथावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं चरेत् ॥ २१६ ॥ एवमेव विधिं कृत्वा माचरन्निति ।
एवमेव पिण्डानां ग्रासं त्रिंदिनं त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्यमाख्यं चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा कृतनियमः एत-
द्यवमध्याख्यं चान्द्रायणव्रतमनुतिष्ठन् कुर्यात् । प्रतिपद्येकं ग्रासं द्वितीयायां द्वौ यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशाश्रीयात्ततः प्र-
तिपत्प्रभृति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् यावच्चतुर्दश्यामेकः पश्चादमावास्यायामुपवास इति ॥ २१७ ॥ अष्टावि-
ति । नियतात्मा हविष्यस्येति । यतिचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं कुर्वन् विगतान्गन्धो हविष्यस्य ओदनादेरेष्टावष्टौ ग्रा-
सान् मध्याह्नकाले समश्रीयात् ॥ २१८ ॥ चतुर इति । शिशुचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं ब्राह्मणादिकुर्वन् शतुरो ग्रासान् दि-
नादौ चतुरश्चादित्येस्तंगते संयमितात्मा समश्रीयात् ॥ २१९ ॥ यथाकथंचिदिति । नीवारादिह-
विष्यानसंबन्धिनहविष्याणां ग्रासानांच द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिदेकं कदाचित्पञ्च कदाचित्षोडशकदाचिदुपवा-
स इत्येवमादि अनियमेन यथाकथंचित् मासेन संयमवान् अश्रंश्चन्द्रलोकं प्राप्नोति । अतश्चाभ्युदयार्थमप्येतत्कार्यम् ॥ २२० ॥
एतदिति । रुद्रादित्यवसुमरुदष्य एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापानोदाय पापापेक्षया सरुदवृत्ति-
तारतम्येन कृतवन्तः ॥ २२१ ॥ महाव्याहृतिभिरिति । महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरित्येताभिः आज्यं हविर्नादेश इति सूत्रका-
रवचनात् आज्येन स्वयंप्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्यमक्रोधाकौटिल्यानि पुरुषार्थतयोजनान्यपि व्रताङ्गतयानुतिष्ठेत् ॥ २२२ ॥
चिरद्विनिर्निशाया इति । अन्होरात्रेश्वरं भमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलेन द्यादौ प्रविशेदेतच्च पिपीलिकामध्य-
चान्द्रायणवर्जतत्रोपस्पृशंस्त्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह संभाषणं न कदाचिद्यावद्भूतं कुर्यात् ॥ २२३ ॥ स्थाना-

सनाभ्यामिति । तिष्ठेदहनि रात्रौ आसीन इति गौतमस्मरणाद्विवास्त्रितोरात्रावासीनो वर्तेता सामर्थ्याद्वा स्त्र-
ण्डिलशायी स्यात् ॥ स्त्रीसंप्रयोगरहितो व्रती च मौज्जदण्डकमण्डलुरग्रिकार्यचेति शङ्खदर्शनाभ्येखलादियुक्तोगुरु-
देवब्राह्मणानां पूजकः स्यात् ॥ २२४ ॥ सावित्रीमिति । सावित्रीं च सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवि-
त्राणि यथाशक्ति जपेत् । एवं रुच्छादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थं महाव्याहृतं भिर्होमादिसर्वकुर्या-
त् । तमरुच्छेषु षट्सवनस्नानमातिदेशकं प्रवर्तते सकृत्सायीत्यौपदेशिकविरोधात् ॥ २२५ ॥ एतैरिति ।
एभिरेकैरुपायैः प्रायश्चित्तैर्लोकविदितपापाद्विजातयो वक्ष्यमाणपर्वदा शोधनीयाः । अप्रकाशवधंपुनारहस्यत्वविनाश-
परिहाराच्छिष्यत्वादिष्वपदेशेनायतान्वक्ष्यमाणैर्जपहेमैः पर्वच्छोधयेत् ॥ २२६ ॥ ख्यापनेनेति । द्वित्रादिविदि-
तएवं कर्मास्मीत्येवमन्येषामपि अविदितपापानां पापप्रकाशेन प्रकाशाप्रकाशाङ्गभूतेन न तु रहस्याङ्गभूतेन रहस्यत्वहानिप्र-
सङ्गात् हिकर्षकमयेदं कृतं इत्येवंपश्चात्तापेन च प्रकाशाङ्गभूतेनैव तपसा चोक्तरूपेण रुच्छादिना जपेन च प्र-
काशाङ्गप्रधानभूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रक्रान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ॥ २२७ ॥ यथा-
यथेति । मनुष्यः पापं कृत्वा तेन पापेन त्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदं दुष्टकर्मकृतं इति निन्दति
तथा तथा तं शरीरस्थं क्षेत्रज्ञं पुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णचर्मैव सर्पस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इति ख्या-
पनार्थादः ॥ २२८ ॥ यथायथेति ॥ तथा तथा शरीरात्तु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥ पापं-
कृत्वेति । पापकारिणो यदि पश्चात्तापउत्पद्यते तदा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्युक्तं । सच पापकारी भूयः पापं
कुर्यामित्येवंपुनः पापकारिणो निवृत्तिसंकल्पेन शुध्यतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतविधानार्थमेतत् ॥ २३० ॥
एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोकदृष्टफलोत्पत्तिमनसा विचार्य मनोवाक्यैः शुभमेव कर्म कुर्यात् ।
इष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायश्चित्तानां अदृष्टदुःखोत्पादनत्वात्प्रायश्चित्तकरणस्यापि च दुःखरूपत्वात् ॥ २३१ ॥
अज्ञानादिति । प्रमादादिच्छातो वा निन्दितं कर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परंदुष्कृतं कुर्यात् । इति
निवृत्त्यर्थवादः ॥ २३२ ॥ यस्मिन्कर्मण्यसुकृतमिति । यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कृतेपि शास्त्रितप्रायश्चित्तेनो-
विचिकित्स्यात् तस्मिन्स्तावत्प्रायश्चित्तं देव पुनः कुर्यादन्यद्वा सुरुपयावन्मनः प्रसादपरं स्यात् ॥ २३३ ॥ तपोमूलमिति ।
यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां सुखं तदादौ मध्येन्ते च तपःकारणं इति तपोमाहात्म्यकथनं प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थम्
॥ २३३ ॥ ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य वेदार्थावबोधस्तपः । क्षत्रियस्य धर्मतः प्रजारक्षणं तपः । वैश्यस्य कृषिवाणिज्य-
पाशुपाल्यंतपः । शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इत्युक्तानां अन्येषां पुनरिहाभिधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् ॥ २३५ ॥ ऋषय इति ।
ऋषयः वाङ्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितपृथ्व्यन्तरिक्षद्युर्लोककात्मकं लोकत्रयमशेषमे-
कदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनं । प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थमेवमुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयौ
॥ २३६ ॥ ओषधानीति । ओषधानि व्याध्युपशमनान्यगदानि विषापहंरद्रव्याणि विद्यातपसा ब्रह्मविजिज्ञासा
चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपाणि देवसंबन्धिनी च नानारूपा त्वर्गादावस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । तस्मात्तपस्तेषां प्राप्ति-
मिदम् ॥ २३७ ॥ यदिति । यदुःखेनोत्थीर्यते ग्रहदौर्गत्यापदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मणादि यच्च दुः-
खेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रयानादि एतत्सर्वतपसा साधयितुं शक्यं यस्मादिति दुष्करकार्यकरणे
तपोऽप्रतिहतशक्तिः ॥ २३८ ॥ महापातकिन इति । ब्रह्महत्यादिकारिणोऽन्ये चोपपातकादिकर्तारस्तपसैवोक्त-
रूपेण सुदुर्कृतेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते । इत्युक्तस्यापि प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थवचनम् ॥ २३९ ॥ कीटा इति ।

म० गो०

(१६१)

कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गगच्छन्ति यथेतिहासेषु का
 योपाख्यानादौ दर्शितम् । इति तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेवमुत्तरश्लोकाविज्ञेयाः ॥ २४० ॥ यत्किञ्चि-
 दिति । मानसवाचिककायिकंयत् किञ्चित्पापं पुरुषाणां भवति ये प्रायश्चित्तविना तेषां निवर्तन्ते तच्चेदमनवरततपःप्रवृत्तानां-
 कथंचिदुत्पद्यन्ते तथा विनैवप्रायश्चित्तं कृतं नैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषां तत्सर्वक्षिप्रं नश्यति ॥ २४१ ॥ तपसेति ।
 प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्मषस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडाशादियागान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितांश्चार्थान् पुण्ण-
 न्ति ॥ २४२ ॥ प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवैनं ग्रन्थमकरो-
 त् । तथा ऋषयो वसिष्ठादयः तपसैव मन्त्रदमसंपन्नाः ॥ २४३ ॥ इत्येवं तपसो देवा इति । सर्वस्यास्य ज-
 गतो यत् शुभं जन्म तत्तपसः सकाशादित्येवं देवाः पश्यन्तः पुनस्तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यप्रवदन्तीति
 समस्ता तपःस्तुतिः ॥ २४४ ॥ वेदाभ्यास इति । यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमाहायज्ञानुष्ठानमपराधमर्षणमित्ये-
 तानि पातकोत्पन्नानि अपि पापानि क्षिप्रं नाशयन्ति किमुतान्यानीति । नित्यकर्मानुष्ठानस्यासंवेदितप्रतनुपापापक्ष-
 पणहेतुत्वज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४५ ॥ यथैधांस्तेजसावद्विः प्राप्ता निति । यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य क्षणे-
 नैव तेजसा निःशेषेण दहति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदार्थज्ञात्मात्मज्ञानस्य पापापक्षपणहेतुत्वज्ञापना-
 र्थमेतत् ॥ २४६ ॥ इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तान्याह इति प्रिति ॥ २४७ ॥ सव्याहृतिका इति । भूर्भुवः स्वर्ग-
 हर्जनस्तपःसत्यमित्येतत् समस्तव्याहृत्योकारसहिताः षोडशी प्राणायामाः । सव्याहृती सप्रणवां गायत्री शिरसा स-
 ह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ इति वसिष्ठलक्षिताः कुंभकपूरकरचक्रविधानेन प्रत्यहं मासं-
 कृता ब्रह्महत्यापापमप्यपिशब्दात्तत्सर्वातिदेशिकमप्यनुदन्ति । तत्र बाह्याभ्यन्तरवाय्वोः प्रकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरो-
 धः कुंभकोबाधेन वायुना कोष्ठपरिपूरणं पूरकः कोष्ठस्य वायो रनवरतोत्सर्गो रिव च इति द्विजातीनामेव पुंसां-
 रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारो न तु शूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात् । रहस्यप्रायश्चित्तानां ॥ अविदित्वा ऋषिच्छन्दो देवतं-
 योगमेव वा । यो ध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ इति व्यासस्मरणात्प्रायश्चित्तविनियुक्तमर्थं देवतादिसत्त्व-
 तत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारो न त्वन्यत्र विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतौ कर्मान्तरगतवि-
 ज्ञानोपयोगोऽस्ति ॥ २४८ ॥ कौत्सं जस्वापन इतीति । माहेन्द्रमिति । कुत्सेन ऋषिणा दृष्टमपनः शोशुचदधमित्ये-
 तत् सूक्तं वसिष्ठदृष्टं च प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्य वृत्तं महोद्भवाय ओजसेत्येतच्च सूक्तमेतोन्विन्दंस्तवामेत्येताश्च शुद्धवत्यः ऋ-
 चः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोजपित्वा सुरापोऽप्यपि शब्दत् तत्साम्यादिदेशिकाधिकृतोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥
 सकृदिति । ब्राह्मणः सुवर्णमपद्धत्यास्यवामस्येत्येतत्सूक्तं प्रकृतमहरहरेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्ञाय तो दूर-
 मुदैति देवमित्येतत् जपित्वा क्षिप्रमेव विपापो भवति ॥ २५० ॥ हविष्यान्तीयमिति । हविष्यान्तमननंतमहो न दुरित-
 मिति च इति मेमनः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतानि सूक्तानि प्रकृतं मासं प्रत्यहं अभ्यासेन जपित्वा गुरुदारगस्तत्पापमपह-
 रति ॥ २५१ ॥ एनसामिति । स्थूलानां पापानां महापातकानां निर्हरणं कर्तुं मिच्छन् अवतेहेळो वरुण नमो भिरित्ये-
 तत् ॥ २५२ ॥ प्रतिगृह्येति । निविद्धप्रतिग्रहं सुरा-
 तापृचं यत्किञ्चेदं वरुण देव्यै जन इत्येतां च संवत्सरं जपेत् ॥ २५३ ॥ सोमारौद्रमिति ।
 दिभुक्त्वा तरत्समन्दी धावतीत्येतत्सूक्तं जपित्वा द्विजातिदेवसत्रयेण पवित्री भवति ॥ २५४ ॥ सोमारौद्रमिति ।
 अनेन पापकृतसोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्यमणं वरुण मित्रचेत्येतां च ऋचं मासमहरहरभ्यस्यनद्यां स्नानं कुर्व

न शुध्यति ॥ २५४ ॥ अन्वार्धमिति । अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्समकं षण्मासान्जपे-
त् मैथुनचोदकमध्ये कृत्वा मासभैक्षाशी स्यात् ॥ २५५ ॥ मन्त्रैरिति । देवकृतस्यैव सोवयजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकल-
होमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नमद्दुग्धमित्येतां ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकपण्यपनुदति ॥ २५६ ॥
महापातकसंयुक्त इति । महापातकवान् संवत्सरं भैक्ष्यभुक् पावमानीः त्वादिष्ठयेत्याद्याऋचोऽभ्यस्य गवामनुगम-
नंच गोवधत्रतोक्तप्रक्रियया संयतः कुर्वन्विशुध्यति ॥ २५७ ॥ अरण्य इति । यद्वा पराकत्रयेणापनीतपापः सन्
अठ्य्यात्रीन्वारान् वेदसंहितासंयमवानावर्त्य सर्वाणि पातकानि महापातकोपपातकादीन्यपि हन्ति ॥ २५८ ॥ अहमिति ।
त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् प्रतिस्नानंच जलमध्ये त्रीन्वारान् ऋतंच सत्यंचाभीद्धादित्येतत्सूक्तं जपन् समाहितरूपहमुपवसेदेवं कुर्व-
न् सर्वमहापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ॥ २५९ ॥ यथेति । यथाश्वमेधोयज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशरुदेवमघमर्षणमपि सूक्त-
सकलकल्पनाशनमिति पूर्वार्थवादः ॥ २६० ॥ हत्वेति । लोकेत्रयान्तर्वर्तिसकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डालदेरपि
सकाशादश्नन् ऋग्वेदमभ्यस्य न किञ्चिदपि पापं प्राप्नोति । इत्यृग्वेदाभ्यासस्तुतिरुत्तरार्थम् ॥ २६१ ॥ ऋक्संहि-
तामिति । ऋग्वेदसंहितां यजुर्वेदसंहितां वा साम्नां वा सारण्यकाधीतसामसंहितानां सामसामार्चिकं त्रीन्वारान् संयमवानावर्त्य
सर्वपापान्यपहन्ति ॥ २६२ ॥ यथेति । यथा बृहत्सरसि मृल्लोष्टं निपत्यैव विनाशमेत्येवं सर्वदुष्कृतमृग्यजुःसामा-
त्मकत्वेन ज्यवयवैर्वेदेन्तनीयत इति पूर्वार्थवादः ॥ २६३ ॥ त्रिवृत्वं देवस्य निरूपयितुमाह ऋचो यजूंषि चाद्यानीति ।
ऋचो यजूंषि चामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमप्यधीतानि सामानि चार्धिकास्तोमिकादिभेदेनानेकप्रकाराणी-
त्येष त्रिवृद्देवो ब्रह्मव्यो यश्चैतन्वेदमेवं त्रिवृत्वेदं सवेदवित्त्वान्यः ॥ २६४ ॥ अपरं त्रिवृत्वं वेदस्य दर्शयितुमाह आद्यमिति ।
अकारोकारमकाराक्षरत्रयसमाहाररूपेणोकाराख्यं ब्रह्म परब्रह्मवाचकत्वात् यस्मिन् नोकारे ऋग्यजुःसामात्मिकात्रय्या
श्रिता यथाशंकुना सर्वाणि पर्णानि संवर्णान्येवमोकारे सर्वावाचः संवर्णा इति श्रुतेः ॥ सरहस्यरूपो परस्त्रिवृ-
द्देवो यश्चैतन्वेद य एनं त्रिवृत्वेत्ति सवेदवित् ॥ २६५ ॥ इति श्री भट्टमाद्धवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसा-
रिण्यां मनुदीकायांचतुर्णां जातीनामाचाराधाररूपिण्यां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथद्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति । हे अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यैषोऽखिलो धर्मस्त्वयाभिहितः । अ-
धुना कर्मणां शुभाशुभानां फलप्राप्तिजन्मान्तरसंभवानां परमार्थेनात्माकं ब्रूहीति ऋषिं महर्षयो मृगुमाहुः ॥ १ ॥ स-
इति । समन्वपत्यं धर्ममधानोभृगुः अस्य सर्वस्य कर्मबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुते तितान्महर्षीनाह ॥ २ ॥
शुभाशुभफलमिति । मनोवाक्कायनिमित्तसंकेतलपाभिधानक्रियात्मकं यत्कर्म विहितप्रतिषिद्धरूपं सुखदुःखफलं
तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमोपकृष्टमनुष्याणां जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥ तस्येति । तस्य
शरीरसंबन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य
करणे मनः प्रवर्तयितुं जानीयान् न हि मनसा अकल्पितं किञ्चित्कर्तुं वा शक्यते ॥ ४ ॥ एवं दशलक्षणत्वं कर्मणां दर्शयितु-
माह परद्रव्येष्विति । केन प्रकारेण परधान्यपहरेयमित्येवं चिन्तनं मनसा चान्यस्य विनाशाकाङ्क्षा नास्ति शास्त्रि-
तं कर्मफलमित्येवं दुर्ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलमानसं कर्म । एतद्विपरीतं परधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्म फलास्तित्वबु-
द्धिरित्येतच्छुभफलं शुभाशुभकर्मेत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥ पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं स-
र्वत्रवक्तृत्वं बाह्यस्यासत्यस्यापि निष्प्रयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म स्यात्तद्विपरीतं प्रियं सत्यं हि-
तं शास्त्राभ्यास इत्येतत् शुभफलम् ॥ ६ ॥ अदत्तानामिति । परस्वहरणमशास्त्रितं हिंसा परदारगमनमित्येवं त्रि-
प्रकारमशुभफलं शारीरम् । तद्विपरीतं दानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥ मानसमिति । मनसा
यच्छुभमशुभं वा कर्म कृतं तत्फलं कर्मान्तरवशेन राज्यां जातो जातस्तस्यामनोद्वारेणैव सुखं दुःखरूपं क्षिप्रमुपभुङ्के । एवं वाचिकं
शुभाशुभफलं च शरीरद्वारेणैव मृदुव्याधितत्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥ शरीरजैरिति । श्वश्वकरखरोष्ठाणां इत्यादिना
शारीरवाचिकमानसानां कर्मणां योभ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यत इदं यदि प्रायशोधर्मसेवते । धर्ममल्पशः दुरितबा-
हुल्याभिप्रायेण व्याख्येयम् । बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावरत्वं मनुष्यः प्राप्नोति । बाहुल्येन
वाकृतैः पक्षित्वं मृगत्वं । बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥ वाग्दण्ड इति । यस्य
वाङ्मनःकायकानां अशुभानां संकल्पव्यापारपरिहारेण बुद्धावस्थितं तसं त्रिदण्डं उच्यते । न तु दण्डत्रयसाधार-
णमात्रेणैव ॥ १० ॥ त्रिदण्डमिति ।

[वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिं ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षतः ॥ ११ ॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनश्रतां ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्रणायामो विधीयते ॥ २ ॥
त्रिदण्डधारयद्योगी शारिरं न तु वैणवं ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ३ ॥]

इत्येषां वागादीनां अशुभानां सर्वभूतविषयमनःसंयमनं कृत्वा कामक्रोधौ चेत्तदमनार्थं मनुष्योऽपि नियुज्य शुभक-
लावर्णिजातः न तु शरीरमेव कर्माणि कुर्वन् पश्यामः । तच्च न श्वरमतः कोसौ सिद्धिं प्राप्नोतीत्याह ॥ ११ ॥

यदिति । यस्य लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्ययः कर्मप्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञविद्वांसः कथयन्ति यः पुनरेषायापा-
 रं करोति शरीराख्यसंपृथिव्यादिभूतमयत्वात् भूतामेति विद्वद्भिरुच्यते ॥ १२ ॥ जीवसंज्ञइति । शरी-
 रक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तोन्तःशरीरेऽन्यआत्मात्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानांसहजआमोक्षप्राप्तेस्तेच तेषामधियोगत्वेन
 कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखंदुःखंचानुभवत्येतच्चात्र मनोजीवशब्देन निर्दिष्टं । येनेतिकरणविभक्तिर्निर्देशादुत्तर-
 श्लोके च तावुभौ महान् क्षेत्रज्ञ एवचेति महच्छब्देन प्रत्यक्कर्मणा ॥ बुद्धिर्मनोर्थविज्ञानविकारः प्रथमस्तथा ॥ पर्यायवाच-
 काः शब्दामहतः परिकीर्तिताः ॥ इतिमहात्मनोपर्यायत्वात् ॥ १३ ॥ ताविति । तौ द्वौ मनःक्षेत्रज्ञौ पृथिव्यापस्तेजोवा-
 य्वाकाशाख्यभूतसंयुक्तौ परमात्मानंवक्ष्यमाणमुत्कृष्टावकृष्टेषु व्यवस्थितं व्याप्य तिष्ठतः परमात्मा वा सर्व-
 स्यव्याप्तत्वात्तंव्याप्य तिष्ठतइत्युच्यते । तथाचव्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएव च ॥ क्ष-
 रः क्षर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षरउच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य
 विभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ अक्षरःक्षेत्रज्ञःकूटस्थत्वं च तस्यामोक्षप्राप्तेःकर्तृभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ १४ ॥ असंख्यइति ।
 तस्यापरमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्तप्रकरणेनाविद्यावशावाप्तेरितादुरुद्धर्मयइवानन्ताःक्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति । ये क्षे-
 त्रज्ञादुत्कृष्टावकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवर्तयन्ति ॥ १५ ॥ पञ्चभ्यइति । शरीरंयातनार्थीयम-
 न्यदुत्पद्यतेहृदं ॥ दुष्कृतिकारिणांमनुष्याणांपञ्चभ्यएव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्योन्यजरायुजादिशरीर-
 व्यतिरिक्तंशरीरंपीडाप्रयोजनोत्पन्नदृढपरलोकउच्यते ॥ १६ ॥ तेनेति । तेन शरीरेण तावमसंबन्धिन्धनोयातनादुत्पत्तिवता-
 नुभूतान भवन्ति । तच्छरीरारंभकाणि पृथ्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्राख्येषु यथात्वंप्रलीयन्ते ॥ १७ ॥ स-
 इति । सक्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहतपाप्मा
 तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥ ताविति । तौमहत्परमात्मानावेव त्रस्तौ तस्यक्षेत्रज्ञस्य धर्माधर्मौ
 सह विचारतोयाम्यायुक्तोक्षेत्रज्ञःपरलोकेहलोकयोः सुखदुःखंप्राप्नोति ॥ १९ ॥ यथाचरतीति । सक्षेत्रज्ञोयदिबा-
 हुल्येनधर्ममनुतिष्ठति त्वल्पमधर्मतदौतैरेवपृथिव्यादिभूतैः युक्तःपाञ्चभौतिकशरीरःस्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥
 यदीति । यदि पुनरसौ क्षेत्रज्ञोबाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति । त्वल्पमधर्मतदा तैरैहिकशरीरारंभकैर्भूतैः परित्यक्तः
 पञ्चभ्यएवमात्राभ्यइत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरोयाम्यायातनाःप्राप्नोति । एतेनैतदुक्तंभवति । अधर्मबाहुल्येन
 याम्यायातनाअनुभवति । अधर्मबाहुल्येन पुनधर्मफलपरलोकेनुभूयाधर्मफलमिहलोके एवोपभुङ्क्तइति ॥ २१ ॥
 यामीरिति । सक्षेत्रज्ञः तायाम्यायातनास्तेन क्रूरशरीरेणानुभूय ततोपहतपाप्मनाऽन्येजरायुजादिशरीरा-
 रंभकान् पृथिव्यादिभूतभागान्पुनरप्येत्यैहिकंशरीरंगृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एताइति । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैताधर्महे-
 तुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्टशरीरप्राप्तीः त्वबुद्ध्या ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने सर्वदा मनोविकुर्यात् ॥ २३ ॥ सत्त्वमिति ।
 सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणान्यात्मधर्मान् जानीयाद्यैर्युक्तोमहात्मा इमान्सर्वान्स्थावरजङ्गमरूपान्
 पदार्थान् निःशेषेण व्याप्यस्थितः सर्वगत्वात् ॥ २४ ॥ यइति । एषांसत्त्वादीनामध्याद्योगुणः पूर्वकर्म-
 वशेन यस्मिन्कालेतिशयेन शरीरे अधिकीभवति सगुणस्तस्मिन्कालेत्क्षेत्रज्ञंत्वशर्वातिनंकरोति । ततश्च तत्सा-
 धर्ममेवाधर्मे प्रवर्तते ॥ २५ ॥ इदानींसत्त्वादीनांलक्षणमाह सत्त्वमिति । यथावद्वस्तुत्वभावोज्ञानं तत्सत्त्वं ।
 एतद्विपरीतमज्ञानंतत्तमः विषयाभिलाषमानससर्वे रजइमे ससर्वप्राप्यवच्छिन्नएषांसत्त्वादीनांव्यभिचारी त्वभावः ॥ २६ ॥
 अन्यान्यप्येवंलक्षणान्याह तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनंप्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशरूप-

मनुभवेत् तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥ यदिति । यत्पुनः संवेदनं दुःखात् विद्वन्मनएव सत्त्ववच्छुद्धये आत्मप्रीतेरजनकं सर्वदा शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तदुन्निवारत्वाद्भजो न विद्यमानप्रतिपक्षे रजो जानीयात् ॥ २८ ॥ यदिति । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पृष्टविषयाकारासत्त्वभावमर्तकणीयत्वरूपमन्तःकरणाभ्यां विज्ञातुमशक्यं तत्तमो जानीयादेवं च स्वरूपावधारणप्रयोजनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवान्त्स्यादिति ॥ २९ ॥ त्रयाणामिति । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि यथाक्रमं उत्कृष्टमध्यमनिरुष्टरूपकार्योत्पत्तिस्तानिःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥ वेदाभ्यास इति । वेदाभ्यासकृच्छ्राद्याचरणशास्त्रावबोधो मृद्धारिशौचं इन्द्रियसंयमोदानः दिधर्मानुष्ठानं चात्मध्यानमित्येतत् सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३१ ॥ आरम्भरतितेति । फलार्थकर्मारम्भायासकृत्ता त्वल्पेन्यनर्थे वैक्लव्यं शास्त्रविरुद्धकर्माचरणमनवशतं शब्दादिविषयोपभोगइत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३२ ॥ लोभ इति । अर्थपरत्वं निद्रालुताकातर्यं नैर्घृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपोयाचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानमित्येव तमोभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥ त्रयाणामिति । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभोग्यभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदं वक्ष्यमाणसांक्षेपिकक्रमेण गुणलक्षणविज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च कुरिष्यंश्चेन्न लज्जत इति । यत्कर्मतीतवर्तमानानागतकालानामन्यतमस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुं लज्जां जनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमः कार्यत्वात् तमोभिधानगुणलक्षणबोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥ येनेति । इह लोके महती कीर्तिं प्राप्नुयामित्येवमर्थमेव यत्कर्म करोति न च परलोकार्थं न च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखो भवति तदजः कार्यविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्सर्वात्मना ज्ञानविषया इच्छा भवति यच्च कर्म कुर्वन्कालत्रयेपि न लज्जति येन कर्मणा चर्यमाणेन स्य तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥ तम इति । सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथाक्रमं ॥ कामप्रधानता तमसोलक्षणमर्थपरता रजसोलक्षणं धर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषां च कामादीनां परस्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरल्पोपि धर्मः प्रधानं सत्त्वात् तन्मूलात् ॥ ३८ ॥ येनेति । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्याद्येन गुणेन सेव्यमानेन या गतिः पुरुषः प्राप्नोति ताः सर्वस्य जगतोगतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥ देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वं प्राप्नुवन्ति । ये पुनारजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्ते नित्यं तिर्यक्मिति ॥ ४० ॥ त्रिविधेति । येयं सत्त्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गीभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥ स्थावरा इति । स्थावरावृक्षादयः रुमयः सूक्ष्माभूशरणाः प्राणिनस्तेभ्य एव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगा इत्येषां तमोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४२ ॥ हस्तिन इति । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छासिंहव्याघ्रशूकर इत्येता तमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥ चारणा इति । चारणानटादयः सुपर्णा गुरुत्माख्यः पक्षित्रिशेषो व्याजधर्मकारिणश्च पुरुषारक्षः पिशाचाजतिविशेषा इत्येषा तामसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४४ ॥ झल्लामल्लानटाश्चैत्रपुत्राश्च कुवृत्तय इति । झल्लामल्लश्च राजन्याद्रात्यादिति झल्लमल्लनटा उक्ताः शास्त्रबाह्या अतो विनयाश्च पुरुषाद्यौ तमयशौण्डाश्चेत्यन्ते रजोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४५ ॥ राजान इति । राजानो भिषिकाश्च क्षत्रियाश्चानभिषिकाराजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसीमतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥ गन्धर्वा इति । गन्धर्वागुहकायक्षाजपति-

विशेषाये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाउदकोद्भवाअन्याश्चेष्टेपाराजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टागतिः
 ॥ ४७ ॥ तापसाइति । वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणापुष्पकादिविमानचारिणोयेदेवविशेषाः नक्षत्राणि दैत्याख्याजा-
 तिविशेषाश्चेष्टेषा सत्त्वनिमित्ता निरुष्टागतिः तापस्यादिकर्माश्रयत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तत्ता-
 पसाइत्यनेन दर्शयति । न तु तापसजातिर्यतिजातिर्वा विद्यते । सन्तिवैतिहासिकदृष्ट्या मेवादिवासिनोजातिविशे-
 षायतिप्रभृतयः । श्रूयतेचइन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति ॥ ४८ ॥ यज्वानइति । यागशीलान्प्रयोदे-
 वावेदाभिमानिनश्च देवताविग्रहवत्योयथेतिहासेषु ब्रह्मसभायांवर्यन्ते ते ज्योतींषि ध्रुवादीनि संवत्सराइतिहासदृष्ट्या
 विग्रहवन्तः । सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषाइत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥ ब्रह्माविश्व-
 सृजोऽथर्भोमहानव्यक्तएवचेति । हिरण्यगर्भोमरीच्यादयः प्रजापतयोधर्भोविग्रहवान् महदाख्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाधि-
 ष्ठात्री देवता विग्रहवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्येतांसत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टांगतिविद्वांसआहुः ॥ ५० ॥ एषइति ।
 एषवाङ्मनःकायाख्यसाधनत्रयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेनत्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समयोग-
 तिविशेषः कात्स्न्येन उक्तः सार्वभौतिकइत्युपादानात् अनुकाअप्यत्रगतयः प्रदर्शनार्थत्वेन संगृहीताबोद्धव्याः ॥ ५१ ॥
 इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीर्मूढाअकृतप्रायश्चित्तामनुष्यापसदः प्रा-
 मुवन्ति ॥ ५२ ॥ यइति । क्षेत्रज्ञोयेन येनेहकर्मणा कृतेन यांयांयोनिमस्मिन्लोके प्राप्नोति तत् कर्मफलंसर्वकृ-
 मेण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५३ ॥ बहूनि । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोबहून्व-
 र्षसमूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषदुष्कृतशेषेणमावक्ष्यमाणायोनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥ श्वशूकर-
 खरोष्ट्राणामिति । श्वशूकरखरोष्ट्रगोलगैडकमृगपक्षिणांचण्डालानांशूरेण ब्राह्मणीजानानांसंबन्धिर्नजातिर्ब्रह्महा प्राप्नोति-
 ॥ ५५ ॥ रुमिकीटपतङ्गानामिति । रुमिकीटशलभानांपुरीषभक्षिणांच पक्षिणांहंसनशीलानांच व्याघ्रादीनांप्राणि-
 नांचसंबन्धिर्नयोनिंसुरापोब्राह्मणोयाति ॥ ५६ ॥ लूताहिसरदानामिति । वृश्चिकसर्पकलासानांचलचारिणां-
 चेति तिरश्चांमकरादीनांहंसनशीलानांच पिशाचानांसंबन्धिर्नब्राह्मणसुवर्णांपहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥
 तृणगुल्मलतानामिति । तृणानांदूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां कुप्यकादीनां आममांसभक्षिणांगृध्रादीनां दं-
 ष्टिणांसिंहादीनां क्रूरकर्मकारिणांशबरदीनां संबन्धिर्नजातिंशतंवारात् गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ हिंसा-
 इति । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्ष्यागृध्रादयोभवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणोये ते रुमयोजायन्ते ।
 ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्ष्यामत्स्यादयउत्पद्यन्ते । ये चण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः-
 प्राणिविशेषाभवन्ति ॥ ५९ ॥ संयोगमिति । यावता कालेन पतितोभवति तावन्तंकालंब्रह्महादिभिश्च-
 तुर्भिः सह संसर्गत्वा परस्त्रियंच गत्वा ब्राह्मणस्त्वंच सुवर्णादन्यदपदद्वयैकेन ब्रह्मराक्षसाख्योभूतविशेषो जायते ॥ ६० ॥
 मणिमुक्ताप्रवालानीति । मणीन् पद्मरागादीन् मुक्ताविद्रुमाणि च विविधानि रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीय-
 भ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते । इत्येतच्च हेमकराख्यपक्षिणमाहुः ॥ ६१ ॥ धान्यमिति । धान्य-
 मपद्वत्य मूषकोभवति कांस्यंदत्त्वा हंसोजलंसेकाद्यर्थे दत्त्वा श्वशकटविलाख्यः पक्षी यत्तु स्वेकाकोवा-
 रीति तत्पानार्थस्तोककस्यापि परातिशयदर्शनान्माक्षिकंदत्त्वा दंशाख्यः कीर्यो जायते । क्षीरंदत्त्वा काकोभ-
 वति । रसमिद्वामलकादिसंबन्धिनंदत्त्वा श्वानउत्पद्यते । गुडलवणादीनांपृथगुपादानात् घृतंदत्त्वा नकुलोभ-
 वति ॥ ६२ ॥ मांसमिति । मांसंदत्त्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति । मेदोदत्त्वा मद्गाव्यःपक्षी भवति ।

तैलं दत्त्वा तैलपकाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । लवणं दत्त्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैः त्वरः कीटो भवति । दधि-
त्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥ कौशेयमिति । कोशकीटविवृत्तपरं दत्त्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी
जायते । क्षुमावृत्तं चासौ दत्त्वा मण्डूको जायते । कार्पासं तन्तुमयं पट्टं दत्त्वा कौश्याख्यः पक्ष्युत्पद्यते ।
गां दत्त्वा गोधाख्यः प्राणी भवति । गुडं दत्त्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥ छुच्छुन्दरिरिति ।
सुरभिद्रव्याणि कर्पूरादीनि दत्त्वा लुलुन्दरीराजदुहिताख्या मूषिका भवति । पत्रात्मकं शाकं सर्षपादि दत्त्वा मयू-
रो जायते ॥ ६५ ॥ बक्र इति । अश्विं दत्त्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिघट्टमुशलादि दत्त्वा गृह-
कारी च रुढमक्षिकाख्यः कीटो भवति । कुसुं भादिरक्तानि वासांसि दत्त्वा जीवञ्जीवकाख्यः पक्षी जायते ॥
॥ ६६ ॥ वृक इति । मृगहस्तिनंवा दत्त्वा वृकाख्यः प्राणी भवति । अश्वं दत्त्वा व्याघ्रो भवति फलमूलद्वन्त्वामर्कटो-
जायते । स्त्रियं दत्त्वा ऋक्षो वानरविशेषो भवति । पानार्थमुदकं दत्त्वा स्तोककश्चातकोत्यन्तं पिपासुः पक्ष्युत्पद्यते । यानानि
गच्छन्तीनि दत्त्वा उष्ट्रो भवति । पशून् दत्त्वा छागो जायते ॥ ६७ ॥ यदिति । यकिञ्चिदसारमपि परं धनमिच्छातो म-
नुष्योऽपदत्त्वा दत्तावदानादिकं च पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चितिर्यक्कं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ स्त्रिय इति । स्त्रियोप्यनेन
कल्पेन रूपेणेच्छातः परस्वं दत्त्वा पापं प्राप्नुवन्ति । तेन च पापेनोक्तजन्तुस्त्रीत्वं ताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥
एवं त्रिषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणविपाकमाह तेभ्यः स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादय आपदं विना
अध्ययनादि कर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वं प्राप्नुवन्ति
॥ ७० ॥ वान्ताशीति । ब्राह्मणः अष्टत्वं कर्माऽग्निपिशाचो नाम भूतविशेषो ज्वालाभुवः
छर्दिभुं भवति । क्षत्रियः पुनः अष्टकर्मा पूतनाख्यः पिशाचविशेषो गन्धघोणपुरीषसर्वभुक् जायते ॥ ७१ ॥
चैलाश इति । वैश्यो अष्टकर्मा मैत्राख्यो ज्योतिक्नामाश्रयार्थमपिच्छिद्रन्यस्तदृष्टिपिशाचविशेषः पूयभुक् जन्मान्तरे
भवति । शूद्रः पुनः त्वकर्माद्भृष्टः चैलाशकाख्यः कीटश्चेला उत्पद्यते तद्भक्ष्यश्च भवति ॥ ७२ ॥ यथाय-
थेति । शब्दादिविषयोपभोगवर्धकायथा विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यमेक-
रसीभावो जायते ॥ ७३ ॥ ततश्च कर्मणामिति । तैलप्रज्ञायावद्यावन्निषिद्धविषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तावत्तावद-
भ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥ तामिस्रादिष्विति ।
तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु परिलुण्ठनं प्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादींश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदना-
त्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरत्र चानुषज्जते ॥ ७५ ॥ त्रिविधा इति । नानाप्रकाराः
ऋकचपाटनादिकाः पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं तमककरं भसिकताभितापान् स्थालीषुवनानि दुःखेन सोढुं
शक्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥ संभवानिति । तिर्यगादिषु जातिषु नित्यदुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति ।
तेषु सीतातपोपपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥ असकृदिति । बन्धनानि च कष्टा-
नि पारप्रेष्यत्वमेव च ॥ बहुशो गर्भस्थाने समुत्पत्तिं चातिदुःखावहामुत्पन्नस्य च गलसंकलादिर्विषमाणि बन्धनान्य-
न्यदासत्वं चोपगच्छन्ति ॥ ७८ ॥ बन्धुप्रियवियोगा इति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगं दुर्जनैश्च सह एकत्रा-
वस्थानं धनार्जनं क्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनं क्लेशं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति ॥ ७९ ॥ जरामिति । जरां चाप्रतिबन्धां
वस्थानं धनार्जनं क्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनं क्लेशं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥
व्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारांश्च क्षुत्पिपासादिना तांस्तानुपतापान् मृत्युञ्जानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८१ ॥
यादृशेनैव भावेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुति-

त तथाविधेन शरीरेण सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्स्थानादिकलं उपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥
 एषइति । नैःश्रेयसंकर्मविधिविप्रस्येमनिबोधत ॥ एषा शुभाशुभानांकर्मणां अखिला उत्पत्तिर्युष्माकमुक्ता ।
 इदानींब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षाद्यर्थकर्मनिष्ठानमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥ वेदाभ्यासइति । वेदस्य ग्रन्थार्थतो-
 भ्यसनं रुच्छादितपः आत्मज्ञानमिन्द्रियजयोर्हिंसावर्जनं गुरुचर्येत्येतत् प्रकृष्टमर्थवर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥ सर्वेषा-
 मिति । एषां वेदाभ्यासकर्मादीनां अध्यात्मिककर्ममतिशयेन श्रेयसः साधनं पुरुषस्य स्यादिति वितर्केण ऋ-
 षीणां जिज्ञासामुत्पाद्योत्तरेण निश्चयइति ॥ ८४ ॥ सर्वेषामिति । तेषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्यादुपनिष-
 दुक्तोपासनाभिः परमात्मस्वरूपावधारणं प्रकृष्टं स्पष्टम् यस्मात्सर्वविद्यानां तत्प्रधानं यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥ षण्णा-
 मेव तु सर्वेषामिति । एषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकर्मपेक्षया वैदिककर्म सर्वमिह लोकयोरतिश-
 येन त्वर्गादिसाधनं विज्ञेयम् । आत्मज्ञानस्यामृतफलत्वादिधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्य वैदिकस्येदं श्रेष्ठमुच्यते अपि तु
 स्मार्तकर्मपेक्षम् ॥ ८६ ॥ वैदिकइति । ज्योतिष्टोमादिवैदोक्तकर्मनुष्ठाने क्रमेणास्तं भवन्ति । तथा च श्रौ-
 तस्मार्तादौ वेदाभ्यासोन्तर्भवति । तपश्च दीक्षोपसत्पयोव्रतादौ ज्ञानं चात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोप-
 सर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च न मांसमश्रीयान्मैथुनमुपेयादिति । कर्माद्वित्वेनोक्तत्वादर्हिंसा च तस्मादेतारात्रिप्राणभृतः
 प्राणान् छिन्द्यादिति भागत्वेनाभिधानात् गुरुशुश्रूषा च यथा कर्मानुष्ठानकारणभूतं वेदमधिगच्छतीत्येवं सर्वाणि वैदिक-
 योगेन भवन्ति ॥ ८७ ॥ सुखाभ्युदधिकमिति । सुखं कर्मप्राप्तादेवाप्तैः यतोभ्युदिते तत्सुखाभ्युदधिकं-
 संसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम् । वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसो मोक्षस्तदर्थकर्म नैःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वान्निवृत्ताख्य-
 मित्येवं कर्म वैदिकं द्विप्रकारं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥ एतदेव व्यक्तयितुमाह इह प्रेति । त्वर्गाद्यैहिकामुत्रफलता
 कामतया यत् क्रियते तत् काम्यं । निष्कामतया ज्ञानपूर्वकं तु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमुच्यते ॥ ८९ ॥
 प्रवृत्तकर्मसंज्ञेव न देवानामेति साष्टर्यतामिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवानां समानगतिवत्त्वमिति । निवृत्तक-
 र्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥ सर्व-
 भूतेष्विति । तेषु तेष्वंशकृतव्ययागेषु यद्यद्यादिदेवतान्तरमिव ज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठतइत्येवं-
 मन्वानात्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थितइत्येवं सर्वभूतेष्व्वात्मानं मन्यमानः स-
 र्वाणि भूतानि मय्यवस्थातानि इत्येवं मन्वानइत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पश्यन् त्वातं व्यप्रामोति । न शरीरादि-
 संबन्धि तस्य पारतन्त्र्यं भवत्यपि तु तथा जानन्नात्मज्ञाने सति मुच्यते ॥ ९१ ॥ यथोक्तान्यपीति । शास्त्र-
 नोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वैपुरुषोभाषते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण
 तान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् ॥ ९२ ॥ एतदिति । एतद्वेदाभ्या-
 सादिद्विजातीनां जन्मनः सफलत्वात्पादकत्वात् जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संपाद्य
 द्विजातिः कृतकरणीयो भवति न तु कर्मान्तरकरणेन ॥ ९३ ॥ पितृदेवमनुष्याणामिति ।
 पितृणां देवतानां च वयंहव्यकव्यप्रदानभूता इत्येवं विधोऽवबोधो वेदे एवाविनश्वरं च क्षुरिव तेषां संप्रदानत्वस्य वेदावगम्य-
 त्वान्मनुष्याणामपि वयंहव्यकव्यासंप्रदानवृत्तस्य वेदावगम्यतत्त्वादशक्यं च कर्तुं वेदशास्त्रं तदर्थं स्यातीन्द्रियत्वात् प्र-
 मातुं चाशक्यं कृत्स्नशास्त्रसमूहस्याभ्येतुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ॥ ९४ ॥ यावेदवाह्याइति । यानि वेदवि-
 रोधीनि इत्यागमाभासरूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिचिद्दिनैव शास्त्रेणापवर्गादिहेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि

सर्वाणि तानि परलोके निष्कलानि यस्मान्नरककलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥ उपपद्यन्ते
वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणि पुरुषोद्गमत्वादुत्पद्यन्ते अतएवायु विनश्यन्ति तानीदानीतनत्वान्निष्कला-
न्यसत्परूपाणि च स्मृतीनां वेदमूलत्वान्नैतच्चोद्यावतारः ॥ ९६ ॥ चातुर्वर्ण्यमिति । यथागोमहिष्यादीनां इतरेतरभे-
दइन्द्रियगोचरोत्तत्वातुर्वर्ण्यवेदादेव प्रसिध्यति तथा वेदोक्ताग्निहोत्रकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायेति वेदावेदैः
प्रसिध्यन्त्येवमाश्रमा अपि चत्वारो ब्रह्मचार्यादयः परस्परविलक्षणवैदिकगोचरत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति । किञ्च पुनः
अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चिदतीतवर्तमानं भविष्यद्वा तत्सर्ववेदादेव प्रमाणं प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥ शब्द इति ।
वेदादेव प्रसिध्यन्ति प्रभूतगुणकर्मतः ॥ ये स्वर्गादिविप्रता उपभोग्यत्वेनाभिमतः शब्दादयो विषयास्तेऽभिमतविषयो-
पभोगोत्पत्त्यर्थं यदुपकारकं कर्माग्निहोत्रादिकंतदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥ विभर्तीति । नित्यं वेदशास्त्रं सर्व-
भूतानि धारयति । यथा च हविरग्नौ हूयते । सोमिरादित्यंतर्पयति । तत्सूर्यो रश्मिभिवर्षति । ततोऽन्नं संभवति । ततो यैवे
भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चैह विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । तस्माच्छास्त्रं एतच्छास्त्रं वेदस्य प्रकृष्टं वेद्यं प्रकृष्टं यस्मादस्याधिका-
रपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥ सेनापत्यमिति । सेनाधिपतिर्वराज्यं दण्डनायकत्वं सार्वभौमैश्वर्याणि इत्येवमखि-
लं दृष्टपुरुषार्थवेदशास्त्रज्ञ एवाहतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥ यथेति ।

[नवेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरत् ॥ १ ॥]

यथातिप्रवृद्धोऽग्निः आर्द्रानपि वृक्षान् दहति एवं वेदज्ञानसामर्थ्यात् शिष्टाकरणनिषिद्धसेवनं पापमात्मनो नाशयती-
त्येवं च न केवलं वेददृष्टप्राप्तिहेतुर्व्यवदनिष्ठनिवृत्तिरपि ॥ १०१ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । यः पारमा-
र्थिकवेदार्थज्ञो विषयदोषाद्यबोधे सति रागादिप्रणोदात्तयस्मिन्तस्मिन् ब्रह्मचर्याद्याश्रमे व्यवस्थितोऽस्मिन्नेव लोके
तिष्ठन्नेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥ अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्य-
तरस्य प्रवर्षविषयायां श्रेष्ठशब्दप्रयोगादोषदध्ययनाः अत्र अज्ञाभ्यन्ते नत्वत्यन्तमूर्खास्तेभ्योऽग्रन्थाभ्यायिनः
श्रेष्ठस्तेभ्यस्तदभ्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योऽपि तदर्थज्ञास्तेभ्योऽप्यनुष्ठानतारोवराः ॥ १०३ ॥ तप इति ।
कृच्छ्रादितप आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य प्रकृष्टं श्रेयःसाधनं यतस्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥
॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रं च वेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेद-
भिन्नं सुविज्ञातं कर्तव्यं प्रत्यक्षानुमानत्वरूपावबोधे हि कर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञानतमं युज्यते ॥ १०५ ॥
आर्षमिति । ऋषिभिर्दृष्ट आर्षो वेदो धर्मो पदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्यातपुनरुक्ताशङ्कायां वेदस्मृत्यविरोधेन
न्यायेन तयोर्विवारयति सधर्मं जानाति न तु तर्कानभिज्ञः ॥ १०६ ॥ नैः श्रेयसमिति ।
तदपवर्गाद्यर्थकर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमत ऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेश आत्मज्ञानोपदेशपरत्वेनोपनिषद्भूषोभि-
धास्यते ॥ १०७ ॥ एवंहस्याभिधानं प्रतिज्ञाय सकलकर्मानभिधानेन प्रतिज्ञाहान्याशङ्कयामाह अ-
नाम्नातेष्विति । सग्रन्थकाग्रन्थकत्वेनोभयरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु उपदिष्टेष्वपि चानुक्तेतिकर्तव्यता
तेषु किंते कर्तव्याः उत नेति कथं वा कर्तव्या इति यदि संशयः स्यात्तदा यं वक्ष्यमाणाः शिष्टाः
ब्राह्मणान्नयुः सनिश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥ धर्मेणाधिगत इति । ब्रह्मचर्योऽनेतिकर्तव्यतया धैर्यद्वयीनां-

धर्मशालूपुराणाद्युपबृंहकसंहितोवेदोधीतस्ते ब्राह्मणवेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टाविज्ञेयाः ॥१०९॥ दशावरे-
ति । यद्युत्पन्नयूनास्तदादश वक्ष्यमाणाविद्वांसोयस्यां परिषदि तदभावे त्रयोवा यस्यांसाध्वाचारायंधर्मनिश्चिन्यात्तद्धर्म-
त्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥ त्रैविध्यइति । वेदत्रयशास्त्रत्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रविदूहापोहार्थ-
बुद्ध्युपेतो निरुक्तज्ञोमानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥ ऋग्वेदवि-
दिति । ऋग्यजुःसामवेदानांयेऽर्थज्ञास्तुयस्माद्धर्मसंदेहव्युदासार्थंन्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥ तदसंभवेपि एकइति ।
एकोपि वेदार्थज्ञोयंधर्मनिश्चिन्यात् सप्रकृष्टोबोद्धव्यो वेदानभिज्ञानां अयुतैरप्युक्तः । अयुतं दशसहस्राणि ॥ ११३ ॥ अब्र-
तानामिति । सवित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानांवेदाध्ययनशून्यानांब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनांसहस्राणामेकीभूतानांपरिषत्त्वं-
नास्ति धर्मनिर्णयासामामर्थ्यात् ॥ ११४ ॥ यमिति । ये मूढाविवेकाभावात् तमोरुपाधर्मानभिज्ञाः सन्तः पापकारिणोयत्पा-
यश्चित्तमुपदिशन्ति तत्प्रायश्चित्तनिमित्तभूतंपापंशतगुणंभूत्वा तेषांशायश्चित्तदातृणांभवति ॥ ११५ ॥ एतदिति ।
एतत्प्रकृष्टश्रेयसो धर्मसर्वयुष्माकमुक्तम् । एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः स्वर्गापवर्गादि प्राप्तेतीति कृत्स्नधर्मोपसंहारमेतत्
॥ ११६ ॥ एवमिति । स भगवानणिमादिगुणयोगाद्देवोमनुरनेनैवोक्तेन प्रकारेणदं सर्वधर्मस्य परमार्थलोकाहितेच्छया
ममेक्तवानिति भृगुर्महर्षीणामाह ॥ ११७ ॥ इदानीं प्रतदुक्तं मानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यतइति
तत्कथयन्नाह सर्वमिति । यत् मूर्तपृथिव्यादि यच्चा मूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूतमित्येवमेकाग्रोभूत्वा
ईश्वरेत्यादहमेवेदं सर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्ममनोन कुरुते ॥ ११८ ॥ आत्मेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः
परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्यादेवताः सन्ति । तथा चेन्द्रमित्रवरुणमयिमाहुरतथोदिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्भिप्राचक्षु धावदंत्याग्निं यमं मातरि श्वानमाहुः इत्येव श्रूयते । सर्वं च जगत् परमात्माश्रितं यत्सा देषां क्षेत्रज्ञानां जग-
त्कारणभूतः शास्त्रेणाशारितेन च कर्मणामात्मैव संबन्धं जनयति । तथा च भगवान् व्यासः ॥ अज्ञो जन्तुरनो-
शोयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरः प्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव च इत्याह ॥ ११९ ॥ अधुना सर्वमात्मनि
संपश्येदिति युक्तं तत्र विशेषमाह स्वमिति । मनसीति । बाह्यमाकाशं शरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भा-
वयेदेव चेष्टास्पर्शकारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यं कोष्ठ्यं चाक्षुषतेजसा सह प्रकृष्टस्य ते-
जसोऽद्यादित्यारब्धस्यैक्यं शरीराभिरद्भिः सहापामैक्यं शरीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथि-
व्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रं श्रोत्रेण सह विष्णोर्वीर्येण सह भगवदीश्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह-
हिरण्यगर्भस्यैक्यं भावयेत् । एवमव्यात्मिकभूतादिभिः सहा भौतिकाधिदैविकानामैक्यं भावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥
प्रशासितारमिति । ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां व्यवस्थाकारिणं तथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गी गार्ग्यादिब्राह्म-
णंपरमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्यामूर्तत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपम् विसृतो भित्वाप्योऽशनायापि पासैस्तो क मोहजरा मृत्यु-
मन्येत्यादिब्राह्मणम् सुषुप्तावस्थायां विज्ञानोपमेयत्वरूपं परमात्मानं विजानीयादित्यक्षुः सुषुप्तावस्थायां प्रत्यस्तमित सुखदुःख-
विशेषक्षेत्रज्ञस्य रूपमेवंविधं सर्वदा परमात्मन इति स्वप्नसंदर्शनरहितावस्था सुषुप्तम् ॥ १२२ ॥ एनामिति । एनं च
परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिका उपासते । तथा च तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासत इति ब्राह्मणश्च यः पुनः सर्वत एव
आत्मनोऽप्युच्चरन्तीति श्रैष्ठ्यत्वं श्रुतेर्मन्वाख्या प्रजापतिरूपतयोपासतेत्यादिश्रुतेः प्राणमात्मानं भेतमुपासतेऽन्ये पुनरवि-
नश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एव सर्वान्मकत्वात् परमात्मनः केचित्केनचिद्रूपेणैवमुपासते । तथा च तस्मादेन-
मेवंविद्यः यैरेवैतैरुपासन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १२३ ॥ एष इति । एष परमात्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः

म० गो०

(१७१)

शरीरारंभकैः परिगृह्य प्राग्जन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सखुदावर्तमानैः रथादिचक्रवदामोक्षान्नित्ययोज
 ॥ १२४ ॥ एवमिति । एवंसर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिनोक्तेन प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मनाम-
 न्यते सरागद्वेषहानिप्राप्यपरंस्थानं ब्रह्म प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥ इतीति । इति समाप्तार्थमेतन्मनु-
 तंशास्त्रं श्रुत्वा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् शास्त्रं विद्वान् विहितानुष्ठायी प्रतिषिद्धं वर्जयंश्च भवत्यत एनामुत्र भगवन्महेश्वरा-
 दिसा योज्यादिकामभिमतं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायामनुटीकाया श्रीम-
 न्वाशयानुसारिण्यांगुषत्रयविकर्मजातिनरकवेदप्रशंसात्वरूपनिर्णयोद्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

गोविन्दराजरुतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
४	७	किन्नरा	किन्नराः
८	८	तन्मानामास्त्राभूत्	तन्माभूत्
८	१५	सतत	सततम्
८	२७	व्रतचरणम्	व्रतचरणम्
९	८	समाश्रयण	समाश्रयण

अध्यायः २

१३	३०	क्रमार्थ	क्रमार्थ
१४	१०	दण्ड	दण्ड
१४	१४	देहि	देहीति
१६	१६	परमेष्ठी	परमेष्ठी
"	२३	सावित्री	सावित्री
२०	८	आनुरूपेण	आनुरूपेण
"	२१	पूज्यत्वे	पूज्यत्वे
"	"	स्तथेषां	स्तथेषां
२१	७	त्वसुरादि	श्वसुरादि
२२	२६	व्यपदेश	व्यपदेश
२३	६	ध्यायं	ध्यायं
२३	२३	नियमाननु	नियमाननु
२५	४	नियुक्तोऽ	नियुक्तोऽ
२८	१२	प्राप्ताविदं	प्राप्ताविदं
"	१३	तिमिच्छन्	गतिमिच्छन्

अध्यायः ३

२९	३	गार्हस्थ्य	गार्हस्थ्य
३०	६	दोषदर्शनेन	दोषदर्शनेन
"	१३	गार्हस्थ्यप्रति	गार्हस्थ्यप्रति
३१	८	पेशाचासुरौ	पेशाचासुरौ
३७	२१	समनतर	समनन्तर
४२	२०	फलेभ्योऽपा	फलेभ्योऽपा
४३	२३	दग्धाकव्य	दग्धाकव्य
४८	१७	स्येवमाना	वृमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ४			
५१	२	धनार्जनसंचय	धनार्जनसंचय
"	१५	नष्टान	नुष्टान
"	२२	नीन्द्रिया	निन्द्रिया
५२	११	पूजयेदिति	नपूयेदिति
५३	२५	प्राणा	प्राण
५५	२६	परिहरणीयः	परिहरणीयः
५६	१०	उत्थायेति	उत्थायेति
६४	१७	अप्रकरणे	अत्रप्रकरणे
"	१८	णकत्तव्यं	णकत्तव्यं
६५	८	त्येवं	त्येवं
६६	१०	भ्योज्यानाः	भोज्यानाः

अध्यायः ५

६९	२६	नेष्टुपि	नेष्टुपि
७०	१५	दाढ्यार्थो	दाढ्यार्थो
"	१९	विधिमांसं	विधिमांसं
"	२०	नुप्यपाकृत	प्यनुपाकृत
"	२८	नार्थ	नार्थ
७१	२०	वजयेत्	वर्जयेत्
"	२४	नाहंता	नहंता
"	२४	नुमादेते	नुमादेते
"	२६	त्वास्य	त्वस्य
७२	४	निभित्तां	निमित्तां
"	१४	आश्रयणीयान	आश्रयणीयाः । न
"	२५	स्पृश्यत्व	स्पृश्यत्वं
"	२७	यअध्यनाद्यर्थात्त्व	अध्ययनाद्यर्थात्त्व
"	२८		
७३	१०	स्नाते	स्नानेन
७४	३	सहस्येविकल्पः	सहविकल्पः
"	४	स्थेति	स्थेसति
७५	१२	श्रुदं	श्रुदं
"	१७	यवदस्थानं	यदवस्थानं

पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६ १४	शुद्धेः	शुद्धः
७८ ५	नन्तरिक्षा	नान्तरिक्षा
" १५	नाशुचीनभवन्ति	नाशुचीनिनभवन्ति
८० २१	र्थमुक्तं	र्थमुक्तं

अध्यायः ६

८१ १७	यताने	यतो न
८२ १०	कालाशिनो	कालाशनो
" ११	धनैरीति	धनैरिति
" १६	प्रागतश्चे	प्रागेतथा
" २७	दिताः	देताः
८३ १३	रिष्टा	इष्टा
" २३	युक्त	युक्तः
" २९	नानुमान्येतेति	नानुमन्येतेति
८४ ५	मपेक्षते	मपेक्षेत
" १०	कार्मार्थ	कामार्थ
" ११	रूपस्यादनृतार्था	रूपस्यानृतार्था
" १९	मात्रार्थ	मात्रार्थ
८५ १८	भवती	भवति
" "	येत	यते
" २०	निरोधकुंभको	निरोधःकुंभकउ
८६ २७	नैके	नेके

अध्यायः ७

८८ २०	भृत्यु	भृत्यु
" २३	व्यवस्था	व्यवस्थाया
" २४	श्रेतां	श्रेतां
८९ २	हेतुतत्र	हेतुस्तत्र
९२ ३०	द्यायुध	द्यायुध
९३ ५	येज	यजे
९५ १७	येत	तानि
९६ ५	दृष्टानामह	दृष्टान्तमाह
" १५	रक्ष्यमामाणो	रक्ष्यमाणो
९७ ४	कर्म	कर्म
९८ १६	सान्	तान्
९९ १३	पुतर्ह	पुनर्ह
" २३	स्वल्पा	स्वल्पाना
" २४	त्येचं	त्येवं

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	२	नः	न
१०२	२३	नि	ति

अध्यायः ८

१०३ १९	हिरण्यर्भ	हिरण्यगर्भ
१०५ ५	निधाय	निधेय
" २६	कर्मन	कर्म
१०६ ६	राजा	राज्ञा
१०६ २८	व्यमि	व्यामि
१०८ १३	गतै	मैत
" १६	द्यौरि	द्यौरि
" २०	यम	य
११० १	सर्वक्र	सर्वमृ
" ६	सुदासे	सुदासि
" १६	मुच्छा	मूच्छा
" २३	विशेषान्	विशेषान्
१११ २२	देय	देयं
" ३१	बन्धन	बन्धं
११३ १२	हणे	हण
" १६	व्याति	व्यति
११४ २६	तद्धनाह	तद्धनाहै
११५ ९	रममि	रमि
११६ २१	चस	चतस
" ३१	यादक	यादक्
" "	तादक	तादक्
११७ १३	गुहो	गूहो
" २६	अजाश्वि	अजावि
११८ ६	पुनभ	पुनर्भ
" २१	विनिष्ट	निविष्ट
११९ १९	वाक्यारूप्य	वाक्यारूप्य
" २३	पेक्षा	पेक्ष्य
" ३१	मर्षि	मर्षा
१२२ ३	सरक्षणं	संरक्षणं
" २४	राजा	राज
" २८	अण	भ्रूण
१२३ २२	वणु	वेणु
१२४ ६	प्रस	सप्र
" १५	चत्र	चात्र

(१७४)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२५	२	किमुत	किमुता
१२६	१७	शम	शस्त
१२७	१५	कोपात्	कोपान्

अध्यायः ९

१३०	८	पतौ	पत्यौ
१३३	१०	न्यमं	न्युमं
"	१२	त्वामन	त्वामिन

अध्यायः १०

१३५	३	ध्यय	ध्ययन
१३६	१७	क्षित्र	क्षत्रि
१३७	१५	पुष्य	पुष्प
१३७	२१	ब्रात्या	ब्रात्यायां
१३८	२	सांभवान्	संवात्
"	११	क्षत्ता	क्षत्रा
१४०	३	शुला	शूला
"	१३	नुसूत	नसू
१४१	२९	वाणिज्यावा	वाणिज्यायाः
१४२	९	सर्व	सर्व
"	२८	अशकु	अशकुव
"	३०	ब्राह्मण	ब्राह्मणो
१४३	३	नापि	नामापदि
१४४	२९	चरन्तो	चरन्त

अध्यायः ११

१४६	३	शात्र्य	शात्र्य
"	५	निप्रिमि	निमि
"	२९	पराद्धा	पराद्धान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४७	१६	प्रसङ्गे	प्रसङ्गइ
१४८	७	पणि	पर
"	९	चौरश्चित्र	चौरःश्चित्रि
"	१०	तमा	तपा
१४९	९	ध्यनं	ध्ययनं
"	२१	रूपो	रूप
"	३०	शुद्ध	शुद्ध
१५०	१७	गुणो	गुणा
१५१	२३	जातिग	जातिर्ग
"	३१	या	याः
१५२	१३	स्तनं	स्तनं
१५३	२४	द्राय	चान्द्राय
"	२६	भाग	भागः
१५४	१४	स्यैच्छा	स्यैच्छा
"	२८	अभि	अभि
"	३०	प्राणी	प्राणि
१५५	६	ना	ने
"	२०	स	सं
"	२१	श्रू	शू
१५६	१९	क	का
१५७	१३	द्विज	द्विजा
१५९	२०	यावत	याव
१६०	३१	सु	स्तु
१६२	९	कल्प	कल्म

अध्यायः १२

१६३	७	शरी	शरीर
१६९	१९	निरस्ताः	निरताः

